

ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „AL. I. CUZA“
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM L

2004

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza“ Iași

ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(serie nouă)

Istorie • Tomul L • 2004

REDACȚIA

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”
B-dul Carol I nr. 11, 700506 – Iași
tel. 0232-201273, fax 0232-201156, e-mail iac@uaic.ro

Asist. univ. O. BURUIANĂ
(secretar științific)

Prof. univ. dr. I. CIUPERCĂ

Prof. univ. dr. GH. CLIVETI

Conf. univ. dr. M. COJOCARIU

Prof. univ. dr. ȘTEFAN S. GOROVEI

Prof. univ. dr. GH. IACOB
(redactor responsabil)

Prof. univ. dr. AL. FLORIN PLATON

CUPRINS

Studii și articole

Ștefan cel Mare – 500 de ani de la trecerea în eternitate (1504-2004)

Ion Toderășcu ȘTEFAN CEL MARE. RESORTURILE UNUI COGNOMEN	7
Bogdan-Petru Maleon RITUALURILE PUTERII ȘI FUNCȚIA MEDIATOARE A CLERULUI DE MIR. „RUGĂTORII” LUI ȘTEFAN CEL MARE	53
Florin Pintescu ȘTEFAN CEL MARE – MARELE OȘTEAN. REPERE ÎN ISTORIOGRAFIA POLONĂ	69
•	
Gh. Cliveti POZIȚIILE MARILOR PUTERI FAȚĂ DE REVOLUȚIILE ROMÂNĂ ȘI GREACĂ LA 1821 (I)	85
Mihai Chiper 1848: MEMORII CONCURENTE, GRUPURI COMPETITORE ȘI PRODUCȚII MEMORIALISTICE SPECIFICE	111
Serinelă Pintilie INFLUENȚE GERMANE ASUPRA UNOR ISTORICI ROMÂNI (A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA)	133
Gheorghe Iuțiș PROBLEMA MANUALELOR ȘCOLARE. ASPECTE LEGISLATIVE (1864-1948)	151
Alexandru Mamina TACTICI ȘI TIPURI ALE SOCIALISMULUI EUROPEAN: REFERENȚIALUL ROMÂNESC	165
Ovidiu Buruiană EVOLUȚIA NEOLIBERALISMULUI ROMÂNESC. PROBLEME DE METODĂ	175
Ioan Ciupercă RESPONSABILITATEA GERMANIEI NAZISTE ÎN GENEZA ȘI EXECUȚIA HOLOCAUSTULUI ANTONEȘCIAN. OBSERVAȚII PRELIMINARE	191

Lucian Leuștean DESPRE CONFERINȚA DE LA IALTA (FEBRUARIE 1945) – COMENTARII ȘI DOCUMENTE	205
Dorin Dobrinu UN „FRONT” PUȚIN CUNOSCUT. REZISTENȚA ARMATĂ ANTICOMUNISTĂ DIN NORDUL MOLDOVEI (1948-1954)	219
Dan Constantin Măț ÎNSEMĂNĂRILE LUI KARL MARX DESPRE ROMÂNI ȘI SEMNIFICAȚIA LOR ÎN CONTEXTUL POLITIC AL ANILOR '60	253

Recenzii și note bibliografice

• Ștefan cel Mare în portret multiplu. Însemnări de lectură (ION TODERAȘCU)	265
• ION I. SOLCANU, Artă și societate românească (secolele XIV-XVIII) (ION TODERAȘCU)	269
• IOAN AUREL POP, Istoria, adevărurile și miturile (Note de lectură) (ION TODERAȘCU)	270
• GH.I. BRĂȚIANU, Studii bizantine de istorie economică și socială (BOGDAN-PETRU MALEON)	273
• LAURENȚIU RĂDVAN, Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea (BOGDAN-PETRU MALEON)	275
• Confesiune și cultură în Evul Mediu. În onoare Ion Toderașcu (MARCEL BARTIC)	276
• ALEXANDRU SIMON, Feleacul (1367-1587) (BOGDAN-PETRU MALEON)	278
• FLORIN PINTESCU, Românii din Transilvania la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea (BOGDAN-PETRU MALEON)	279
• CONSTANȚA GHICULESCU, În șalvar și cu ișlic. Biserica, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea (MĂRIOARA JINGA)	280
• JANOS SZAVAI, Ungaria (MIRCEA CRISTIAN GHENGHEA)	286
• MIRCEA PĂCURARIU, Dicționarul teologilor români (MIRCEA CRISTIAN GHENGHEA)	290
• PETER ALTER, Problema germană și Europa (SERINELA PINTILIE)	291
• SORIN ADAM MATEI, Boierii minții. Intelectualii români între grupurile de prestigiu și piața liberă a ideilor (SERINELA PINTILIE)	292
• Documente străine despre Basarabia și Bucovina (1918-1944) (IONEL SÎRBU) ...	294
• GEOFF LAYTON, Germania, al treilea Reich, 1933-1945 (IONEL SÎRBU)	297
• STEJĂREL OLARU, Cei cinci care au speriat Estul. Atacul asupra Legăției RPR de la Berna (februarie 1955) (ANDREI MURARU)	300

- CRISTIAN VASILE, *Istoria Bisericii Greco-Catolice sub regimul comunist: 1945-1989* (ANDREI MURARU) 304
- ADRIAN POP, *O fenomenologie a gândirii istorice românești. Teoria și filosofia istoriei de la Hasdeu și Xenopol la Iorga și Blaga* (GHEORGHE IUTIȘ) 307
- MIRELA LUMINIȚA MURGESCU, *Istoria din ghiozdan. Memorie și manuale școlare în România anilor 1990* (GHEORGHE IUTIȘ) 309
- DAN LUNGU, *Construcția identității într-o societate totalitară: o cercetare sociologică asupra scriitorilor* (ALEXANDRU IULIAN MURARU) 310
- PAUL CERNAT, ION MANOLESCU, ANGELO MITCHEVICI, IOAN STANOMIR, *O lume dispărută: patru istorii personale urmate de un dialog cu H.R. Patapievici* (ALEXANDRU IULIAN MURARU) 319
- STEVE BRUCE, *Fundamentalism* (ALEXANDRU IULIAN MORARU) 328
- BARBU B. BERCEANU, *Bibliografia publicațiilor oficiale românești, 1640-1989* (DAN CONSTANTIN MĂȚĂ) 331

Viata științifică

- Manifestări științifice în cadrul „Zilelor Universității” (OVIDIU BURULANĂ) 333
- Școală de vară: *Apartenențe, cetățenii, identități multiple* (GABRIEL LEANCA, DAN CONSTANTIN MĂȚĂ) 334
- Stagiul de cercetare și documentare (GABRIEL LEANCA, DAN CONSTANTIN MĂȚĂ) 336
- Conferință internațională: *European Integration. Local and Global Consequences* (ALEXANDRU-FLOREN PLATON) 336
- Colocviu internațional: *Francophonie et intégration européenne. Patrimoine franco-roumain* (ALEXANDRU-FLOREN PLATON) 337

Aniversări

- În onoare Alexandru Zub (ALEXANDRU-FLOREN PLATON) 341
- Profesorul Ioan Caproșu la 70 de ani (LAURENȚIU RĂDVAN) 344

In memoriam

- Un profesor de talent și un om ales: Gheorghe Pungă (1949-2003) (ION TODERAȘCU) 349

Ion Toderașcu

ȘTEFAN CEL MARE. RESORTURILE UNUI COGNOMEN

„Toate popoarele au un bărbat prin care au personificat idealul virtuților și însușirilor ce ar dori să găsească la domnitorul lor; numele și faptele acestor bărbați [...] se fac o proprietate națională și din neam în neam, din veac în veac, aureola de slavă ce-i înconjoară crește și se sporește mai mult și tot ce este mare, frumos, eroic se atribuie geniului și brațului lor. Un asemenea bărbat a avut și Moldova și acesta este Ștefan cel Mare”, scria Mihail Kogălniceanu în anii premergători Unirii Principatelor Române¹.

Reflecțiile marelui om de stat și istoric, specifice pentru „veacul naționalităților”, atunci când *mitul Ștefan cel Mare* era pe deplin format, își au motivația lor.

Ștefan al III-lea, viitorul domn „cel Mare” al istoriei românilor, a fost un om cu o înzestrare superioară. Moștenise de la bunicul său patern, Alexandru cel Bun, ca și de la părintele său, Bogdan al II-lea, *mari însușiri*, probate în lunga lui domnie, cea mai întinsă din istoria noastră medievală. Și prin mama sa, Oltea-Maria, a putut beneficia de o „genă” favorabilă, căci era de neam boieresc din Țara de Jos, zona Trotușului, o vale cu multiple confluente și o frumoasă tradiție istorică². A avut parte, ca cei mai mulți dintre fiii de domni hărăziți să domnească, de o educație compatibilă cu funcția supremă în stat. La reședința voievodală de la Suceava a putut deprinde primele noțiuni de guvernare, iar timpul petrecut în ambianța curții lui Iancu de Hunedoara, unde a trebuit să se refugieze după uciderea tatălui său (Reusenii, 15 octombrie 1451), a însemnat desăvârșirea educației în spirit cavaleresc³. La curtea lui Iancu era o atmosferă influențată de

¹ Mihail Kogălniceanu, *Opere*, I, text stabilit, studiu introductiv, note și comentarii de Dan Simonescu, București, 1974, p. 195.

² Biserica de la Borzești, edificată între 9 iulie 1493 și 12 octombrie 1494, cu hramul Adormirii Maicii Domnului, poartă ecourile originii sale. În pisanie, Ștefan afirma cultul pentru ascendența lui: „întru pomenirea răposaiilor înaintașilor și părinților lor” (*Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 109. În continuare se va cita *Repertoriul*). Această ctitorie ștefaniană a fost socotită drept „un monument comemorativ, ridicat în amintirea rudelor sale apropiate și a strămoșilor lor [...], Ștefan cel Mare îndeplinind astfel o obligație morală față de toți acești înaintași de pe valea Trotușului” (Ion I. Solcanu, *Artă și societate românească, secolele XIV-XVIII*, București, 2002, p. 262).

³ Leon Șimanschi, *Formarea personalității lui Ștefan cel Mare*, în „Revista arhivelor”, 1975, p. 31-36, retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Portret în istorie*, volum editat

renascentism, căci marele voievod, „Cavalerul Alb” cum i s-a spus în Italia, a avut relații personale cu renumitul umanist Poggio Bracciolini și cu învățatul Cristoforo Garatone, iar treburile palatului fuseseră încredințate familiei Odoardi din Florența. Ștefan a putut fi educat, în perioada petrecută acolo, în spirit umanist, ca și Matia Corvin, fiul lui Iancu⁴. Foarte probabil, ceea ce avea să se numească „Biblioteca Corvina”, dezvoltată de regele Matia dintr-un vechi fond de carte constituit în vremea regilor Casei de Anjou⁵, s-a îmbogățit cu valori bibliofile și în anii guvernării lui Iancu de Hunedoara.

Aspirația lui Ștefan la jilțul domnesc era una firească prin ascendență, dotare, susținere internă (fără de care nu ar fi fost posibilă victoria din 12 aprilie 1457 împotriva lui Petru Aron)⁶, la care se adaugă sprijinul muntean și atmosfera favorabilă din Transilvania, *parte, dar autonomă*, a regatului Ungariei, unde trăise o vreme⁷. „Puterile garante”, Polonia (din 1387, cu înnoiri succesive) și, de curând, Imperiul Otoman (din 1456)⁸, au fost puse în fața „faptului împlinit”, noul domn reușind, în scurt timp, să-și asigure pacea cu acestea pe cale diplomatică. Cât despre Ungaria, aici criza provocată de succesiunea la tron se prelungea până în 1458, când rege a ajuns Matia Corvin.

Pe acest eșichier politic general s-a întronat Ștefan, al treilea principe cu acest nume din dinastia Țării Moldovei, cel gratulat de posteritate cu apelativul „cel Mare”.

*

Ștefan al III-lea este primul domn moldovean căruia i se cunoaște ceremonia de încoronare: 12 aprilie 1457, Mitropolia de la Suceava. Și aceasta s-a întâm-

de Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 32-42. În continuare, volumul se va cita *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*.

⁴ Adrian Andrei Rusu, *Iancu de Hunedoara și Cristoforo Garatone*, în volumul *România în istoria universală*, II/1, coord. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1987, p. 213-222; Eugen Denize, Antal Lukács, *Relațiile lui Iancu de Hunedoara cu Poggio Bracciolini*, în *Ibidem*, III/1, coord. Idem, Iași, 1988, p. 145-156.

⁵ Dumitru Vitcu, *Din istoria Bibliotecii „Corvina”. Semnificația politică a unui gest reparator*, în volumul *Istorie și civilizație. Profesorului C. Cihodaru la a 80-a aniversare*, coord. Ion Toderașcu și Ion Agrigoroaiei, Iași, 1988, p. 587-596.

⁶ „Ușurința acțiunii militare îngăduie presupunerea că venirea lui Ștefan în Moldova a fost precedată de o pregătire serioasă a partizanilor săi, rude și prieteni ai lui Bogdan, cel asasinat la Reușeni (Gh. Duzinchevici, *Contribuții la o mai bună cunoaștere a lui Ștefan cel Mare în cadrul legăturilor moldo-polone*, în „Revista arhivelor”, 1984, 2, p. 157).

⁷ Ioan-Aurel Pop, *Relații între Transilvania și Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare*, în „Acta Musei Napocensis”, 1994, 2, p. 11-21, retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, p. 419-433; Leon Șimanschi, Dumitru Agache, *Înscăunarea lui Ștefan cel Mare: preliminarii și consecințe (1450-1460)*, în *Ibidem*, p. 312.

⁸ Este ceea ce a mai fost considerată și „suzeranitatea colectivă polono-otomană” (Veniamin Ciobanu, *Idee și faptă politică la Ștefan cel Mare*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, XXIX, 1992, p. 35-41).

plat la o mie de ani după încoronarea religioasă a primului împărat bizantin, Leon I Tracul: 7 februarie 457, Catedrala „Sfânta Sofia” de la Constantinopol.

De ce s-a recurs la ceremonia încoronării religioase în Bizanț atunci, la jumătatea secolului al V-lea, este o lungă discuție, încă neîncheiată. Instituția imperială traversase o *criză de autoritate* după Theodosie cel Mare (379-395). *Partitio imperii* (395), *imixtiunea unor șefi barbari* prin ocuparea unor funcții-cheie, tutelarea împăraților și chiar prin aspirații imperiale au făcut ca autoritatea împăratului să se erodeze⁹. Leon I (457-474), *primul imperator încoronat de un patriarh* (care a fost Anatolios, 449-458), era de condiție modestă, măcelar de meserie (i s-a spus „Makelles”) și a dorit ca pe această cale să-și consolideze prestigiul și să se facă respectat¹⁰.

De atunci înainte, ceremonia religioasă a încoronării s-a permanentizat în Bizanț¹¹. Prin repetiție, ritualul încoronării a ieșit din zona perisabilului, impunându-se în mentalul politic și social.

Ștefan al III-lea venea, și el, după o perioadă de *criză de autoritate politică*, când pe tronul de la Suceava se succedaseră, între 1432-1457, 8 domni și 18 domnii¹². Țara era slăbită, luptele dinastice facilitând și încurajând intervenția străină, polonă mai ales, dar și ungară. O cetate de mare importanță, Chilia, fusese pierdută în vremea lui Petru al II-lea. Acesta o dăruise, în 1448, lui Iancu de Hunedoara, care instalase acolo o garnizoană maghiară¹³. În 1456, factorii de de-

⁹ G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, Payot, Paris, 1969, p. 81-92.

¹⁰ *Ibidem*, p. 90-91; Louis Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Albin Michel, 1970, p. 14-16.

¹¹ Louis Bréhier, *op. cit.*, p. 17 și urm. Era de așteptat ca încoronarea religioasă, consacrand sacralizarea puterii, să asigure mai multă stabilitate tronului imperial. Ceea ce nu s-a întâmplat pentru că *sistemul de succesiune la domnie* nu avea în Bizanț reguli precise. *Caracterul providențial al puterii imperiale* era mai puternic decât orice normă, cel ce ocupa jilțul puterii ajungând acolo prin voința lui Dumnezeu; era „alesul lui Dumnezeu”. În Imperiul Bizantin a funcționat ceea ce s-a numit „mobilitatea pe verticală”, necunoscută Occidentului, tot bizantinul având „stofă de împărat”. *Doctrina legitimistă* s-a conturat treptat. Până în vremea împăraților Macedoneni (867-1056), când a apărut instituția *porphyrogenetilor*, nu a existat în Bizanț „o familie imperială de sânge imperial”. Ne putem explica, astfel, numeroasele uzurpări și lovituri de stat. O adevărată „boală a purperei” a făcut ca 65 de împărați să fie înlăturați prin revolte (D. Obolensky, *Un commonwealth medieval: Bizanțul*, București, 2002, p. 338-339; Hélène Ahrweiler, *Ideologia politică a Imperiului Bizantin*, București, 2002, p. 129-131: „Funcția supremă era, instituțional, deschisă oricărui cetățean din imperiu”, p. 130; Alain Ducellier, *Bizantinii. Istorie și cultură*, traducere de Simona Nicolae, București, 1997, p. 87-89; S.B. Dașkov, *Dicționar de împărați bizantini*, traducere de Viorica Onofrei și Dorin Onofrei, București, 1999, p. 21-25 și *passim*).

¹² Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, I, Secolele XIV-XVI*, București, 2001, p. 476-534. În continuare se va cita *Cronologia critică*.

¹³ Urmând mai vechi sugestii și adăugând argumente noi, Gh. Pungă sugera, în urmă cu câțiva ani, că în 1448 Petru al II-lea a cedat lui Iancu de Hunedoara nu Chilia Veche, aceea din Delta, ci Chilia continentală, numită și Chilia Nouă. Această Chilie Nouă, de pe malul stâng al brațului

cizie ai Țării Moldovei au hotărât, după o îndelungată chibzuință, căci era în joc „cotropirea și pieirea țării noastre”, să plătească tribut turcilor¹⁴. În astfel de condiții interne a fost încoronat și și-a început domnia tânărul voievod.

De „os domnesc”, fost asociat la domnie (prima mențiune este din 11 februarie 1450), victorios la Doljești în 12 aprilie 1457 contra uzurpatorului Petru Aron¹⁵, Ștefan a primit *investitura* boierilor (*cadru* laic de preluare a puterii), iar apoi a fost *miruit*¹⁶ și *încoronat* (*cadru* religios de legitimare a domniei), după o opinie în general acceptată, în Mitropolia de la Suceava¹⁷. A urmat o a treia sec-

omonim, n-ar fi fost *construită* de Ștefan cel Mare, ci numai *refăcută* atunci, între 22 iunie și 16 iulie 1479. Ea exista demult (probabil de la sfârșitul secolului XIV) și a fost prețuită pentru rolul ei economic și militar. De acolo, de pe uscat, se puteau controla drumurile comerciale terestre, navigația pe fluviu și vadurile. În consecință, unele evenimente majore din domnia ștefaniană, care au angajat și cetatea Chilia (precum campaniile din 1465 și 1484) ar trebui raportate la Chilia continentală. Și tot la această fortificație s-ar fi referit, credea istoricul citat, Ioan Țamblac, la 8 mai 1477, în discursul său de la Veneția (Gh. Pungă, *Considerații privitoare la cetatea Chilia Nouă*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, XXXIV, 1997, p. 363-384, retipărit în Idem, *Studii de istorie medievală și științe auxiliare*, I, Iași, 1999, p. 85-104).

¹⁴ *Documenta romanicae historica*, A. Moldova, II (1449-1486), volum întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, p. 86.

¹⁵ Pentru localizarea Doljeștilor, vezi Maria Magdalena Székely, „Pe Siret, pe tină, la Doljești”, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, XXXI, 1994, p. 503-516, unde sunt analizate numeroasele păreri, convergente și divergente.

¹⁶ „Primul domn uns a fost probabil Ștefan cel Mare. Semnificația inovației din 1457 este limpede: legitimarea domnească pe urmele ritualului imperial. Venind după un lung șir de uzurpări sângeroase, noul domn își începea acțiunea de consolidare a autorității centrale printr-un act extraordinar [...]. Mitropolitul din mâinile căruia el primea consacrarea, Teoctist, era capabil să legitimeze ca, odinioară, patriarhii bizantini, alegerea făcută de adunarea țării – echivalentul aproximativ al Senatului” (Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 35).

Ca un gest de grațitudine față de cel de la care primise legitimarea puterii și-i fusese colaborator devotat, prezent uneori în fruntea sfatului domnesc, Ștefan l-a așezat pe mitropolitul Teoctist (†1478) pentru odihna veșnică în necropola domnească de la Putna (prevăzută de la început cu grozniță), acolo unde fusese înmormântată Maria de Mangop (†1477), a doua soție a ctitorului și unde vor fi așezați apoi Bogdan (†1479) și Petru (†1480), fiii lui Ștefan cel Mare, Maria-Voichița, a treia Doamnă a lui Ștefan, Bogdan III (†1517), fiul și succesorul marelui voievod, alți cinci membri ai familiei ștefanienne și ctitorul însuși (†1504) (*Deschiderea mormintelor voievodale din mănăstirea Putna efectuată în 1856*, Proces verbal și acte publicate de K.A. Romstorfer, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004*, p. 141).

¹⁷ Un alt punct de vedere în legătură cu locul încoronării, împreună cu analiza împrejurărilor și a modului în care Ștefan a fost „înălțat în domnie”, la Constantin Rezachevici, *A fost Ștefan cel Mare „ales” domn în aprilie 1457? Un vechi „scenariu istoric”: de la „tradiția” imaginară la realitate*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, XXIX, 1992, p. 19-33, retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, p. 316-333. La această reeditare facem trimiteri. După autorul acestui studiu, ceremonialul de înscăunare a lui Ștefan cel Mare a cunoscut următoarele etape: „întâmpinarea” și „închinarea boierilor”, apoi *ungerea cu mir* („pomăzuirea”) și

vență a ceremonialului de întronare, când Ștefan a primit „schiptrul“, „steagul cel mare al țării“, ceea ce echivala cu asumarea puterii militare, desemnată prin titlul de voievod¹⁸ (*cadru militar de transmitere a puterii*).

Încoronarea, efectuată în plan instituțional de către mitropolitul țării, s-a fixat în conștiința posterității prin limbajul artistic. În portretul de pe *Tetraevangheliarul* de la Humor, ca și în tablourile votive de la bisericile „Sfântul Ilie“ – Suceava, „Sfântul Gheorghe“ – Voroneț, „Sfântul Nicolae“ – Rădăuți, „Sfânta Cruce“ – Pătrăuți, „Sfântul Nicolae“ – Dorohoi și „Coborârea Sfântului Duh“ – Dobrovăț, Ștefan cel Mare poartă coroană cu fleuroni, precum monarhii apuseni, bogat împodobită cu pietre scumpe. Tot purtând coroană este figurat marele voievod în pisană votivă de pe turnul pentru corăbii (*arsana*) de la mănăstirea Vatoped (Athos), unde este ctitor¹⁹ și, de asemenea, pe câteva broderii precum *Epitrahilul* de la Putna și piesele de același fel de la Dobrovăț și Voroneț, ca și *Zavesa* de la ctitoria-necropolă Putna²⁰.

Prin *încoronarea religioasă* modul de preluare a domniei căpăta un plus de autoritate, coroana fiind un simbol al puterii care vine de la Dumnezeu²¹.

Încoronarea de către mitropolitul Teoctist în biserica satului Direptate și, în final, *investirea cu steagul cel mare al țării* („schiptrul“) (p. 326-333 și Idem, *Cronologia critică*, I, p. 538).

¹⁸ Idem, *A fost Ștefan cel Mare „ales“ domn în aprilie 1457?*, p. 330-332.

Să observăm că, în cazul lui Ștefan cel Mare, cele trei momente ale ritualului de succesiune la tron respectă, cu forme și nuanțe specifice, cele trei *elemente-cadru* (moștenire bizantină), intrate în obișnuință și obligatorii – până la un punct și până la un timp – pentru legalitatea transmiterii puterii: *cadru laic* (investitura), *cadru religios* (mirungerea și încoronarea) și *cadru militar* (investirea cu steagul țării). Nu putea să lipsească nici o anume formă de *aclamație*, cei aflați acolo, constituți într-o formă de *adunare*, îl vor fi ovaționat pe noul așezat în domnia țării.

¹⁹ Ion I. Solcanu, *Portretul lui Ștefan cel Mare în pictura epocii sale. Noi considerații*, în „Cercetări istorice“, VI, 1975, p. 83-99, retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, p. 117-129; Idem, *Artă și societate românească (secolele XIV-XVIII)*, p. 244-273. Din contribuțiile anterioare, amintim pe Teodora Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, Culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p. 463-468.

²⁰ I.D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a secolului XV. Istorie, iconografie, tehnică*, în *Ibidem*, p. 484-485 și 501-502.

Călătorul polon Matei Strykowski, trecând spre Constantinopol în 1574-1575 și făcând un popas la curtea domnului muntean (Alexandru II Mircea), a lăsat o însemnare cu totul „surprinzătoare“. El ar fi văzut la București, „orașul de scaun“, la reședința voievodală, „pe peretele iatacului domnului un chip, zugrăvit pe lemn [...], arătându-l pe acest Ștefan <voievod al Moldovei> înalt la statură șezând cu *coroana regească pe cap...*“ (subl.ns., I.T.) (*Călători străini despre țările române*, II, volum îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1970, p. 454). Informația acestui om învățat, singulară între numeroasele relatări ale trecătorilor străini, trebuie primită cu multe rezerve. Să se fi păstrat acolo, sub forma unei picturi pe lemn, faima marelui voievod? Ori, poate, suntem în fața unei fantezii?

²¹ Dintre portretele domnești anterioare cunoscute, numai acela al lui Ștefan al II-lea, fiul lui Alexandru cel Bun, din pictura gropniței de la biserica mănăstirii Neamț, ctitoria lui Ștefan cel

*

Odată instalat pe tronul Bogdanizilor, Ștefan al III-lea și-a pus în valoare calitățile de *mare om de stat*. Pe măsură ce și-a neutralizat factorii de opoziție (boierii potrivnici din țară, boierii transfugi, pretenția lui Petru Aron), domnia s-a consolidat ca instituție, și-a dezvoltat prerogativele și și-a exercitat autoritar funcțiile. S-a instaurat, treptat, o *autocrație reală*²².

Mare (1497), este reprezentat purtând coroană (cf. C. Rezachevici, *Cronologia critică*, I, p. 481 și 496). Este o dovadă, credem noi, că *incoronarea* era atunci în practica domniei Țării Moldovei și că cel puțin Ștefan cel Mare fusese încoronat. Domnii Țării Moldovei au purtat neîntrerupt coroană, după portretistica voievodală, până la Alexandru și Bogdan Lăpușneanu. Schimbările survenite în statutul juridic al Țării Moldovei, noile raporturi cu Poarta s-au reflectat și în simbolurile puterii. Au fost și unele reveniri, precum în vremea Movileștilor și a lui Ștefan Tomșa I, pentru ca mai apoi domnii să nu mai fie deloc reprezentați cu coroană. Însemnul acesta, care venise ca o altă formă de legitimare a autorității domnești, nu a dispărut însă, ci s-a „refugiat” într-o zonă mai „discretă”, care să nu afecteze relațiile cu puterea suzerană de la Istanbul (Alexandru Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 136; Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p. 17-20). Un alt tip de coroană, observa Dumitru Nastase, coroana închisă, imperială (anterior fusese coroana deschisă, cu fleuroni, ca la monarhii apuseni) este reprezentat mai întâi în *pecetea mare a lui Vasile Lupu*, și nu a lui Mihnea III Radu. „Seria” continuă cu pecetile lui Gheorghe Ștefan, Ștefăniță Lupu, Antonie Ruset și Ștefan Cantacuzino, care trebuie să se adauge, toți, la „seria” stabilită de Andrei Pippidi: Mihnea III Radu, Grigore Ghica, Gheorghe Duca, Constantin Duca, Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu și Dimitrie Cantemir (Dumitru Nastase, *Coroana împărătească a lui Vasile Lupu*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, XXXI, 1994, p. 44-52. Autorul a revenit cu „unele completări” în *Din nou despre coroana lui Vasile Lupu*, în „Arhiva genealogică”, IV (IX), 1997, 1-2, p. 267-284).

Consolidarea graduală a poziției domnului moldovean este sugerată și de succesiunea termenilor și a tonului în care au fost redactate cele trei acte salv-conduct pentru logofătul Mișu. În cel dintâi (13 septembrie 1457) „logofătul e invitat, nu rugat să se întoarcă”. Cel de al doilea (12 iunie 1460) arată că Ștefan „controla situația din țară”. Restituirea proprietăților marelui boier este condiționată de „prezentarea drepturilor de proprietate”. Al treilea salv-conduct (28 iulie 1468), trimis la insistențele regelui Cazimir IV, ale „mitropoliților noștri” și ale „boierilor noștri mari și mici”, ca și limitarea la minimum a restituirii proprietăților („doar 2 sate din cele vreo 50”), alte întoarceri de bunuri fiind condiționate de atitudinea viitoare a lui Mișu, dovedesc că Ștefan era stăpân pe situație (Gh. Duzinchevici, *op. cit.*, p. 158-159). După două decenii de la întronare, Ștefan își asigurase o autoritate manifestată polivalent, între altele și prin renunțarea la întărirea documentelor interne cu sigiliile dregătorilor din sfat. Pecetea domnului, singura așezată pe acte, devenea imaginea sfragistică a autorității domnești (Leon Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, în „Revista de istorie”, 1982, 5-6, p. 596). Preeminența domnului în relațiile cu marea boierime a fost garantată și printr-o abilită exercitare a calității sale de proprietar suprem (*dominium eminens*). Domeniile boierești sunt slăbite, numărul moșilor componente fiind redus până la o cincime față de prima jumătate a aceluiași secol XV. Baza socială a domniei înclină spre zona proprietății mici, pe care voievodul o încurajează și din deținătorii căreia își face principalii aliați (*Ibidem*, p. 602).

Ștefan a reacționat la orice manifestare de nesupunere, pedepsind capital actele de trădare. Urmare a „defecțiunii” în lupta de la Baia (1467), au fost executați „20 de mari boieri și 40 de acoliți ai acestora” (Leon Șimanschi, Dumitru Agache, *Un deceniu de ostilitate moldo-ungară, 1460-1469*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004*, p. 346). La 16 ianuarie 1471, în târg la Vaslui, au fost decapitați Isaia vornicul, Negrilă ceașnicul și Alexa stolnicul, învinovați de legături

Exercițiul puterii era asigurat de instituții „profesioniste“, *centrale* (sfatul domnesc, mitropolia, oștirea domnească) și *locale* (curțile domnești, episcopiile, cetățile, dregătorii și steagurile de la ținuturi, reprezentanții domniei în târguri). *Toate pârghiile puterii plecau de la reședința domnească centrală și se întorceau tot acolo. Era o delegare a puterii de sus în jos.*

Țara a fost reîntregită teritorial prin redobândirea, în 1465, a cetăților Hotin (care fusese ocupată de poloni) și Chilia (unde stătuse o garnizoană ungurească), desprinse din trupul ei în perioada de criză politică preștefaniană. A fost o *restitutio terrae*, care a avut efecte importante, economice și militare. De altfel, preocuparea lui Ștefan pentru apărarea hotarelor, „așa cum aparțineau din vechime de pământul țării“, se constituie într-o permanență a cârmuirii sale²³. Este ceea ce în limbajul politic modern se va numi *integritatea teritorială*.

Autocrația reală a determinat o mai mare siguranță. Societatea s-a așezat, a fost o altfel de *întemeiere*, populația a crescut prin sporul natural (sau „mișcarea naturală“, în termenii demografiei istorice), dar și prin colonizarea prizonierilor de război. S-a calculat, în limitele a ceea ce documentele pot oferi, că în timpul domniei lui Ștefan cel Mare Moldova avea 1.453 de așezări rurale (1.399 de sate și 54 de seliști) și peste 30 de târguri²⁴. Cât despre populație, aceasta s-a putut ridica la vreo 600.000 de locuitori²⁵.

secrete cu Petru Aron și de trădare în bătălia de la Orbic, din august 1470 (*Ibidem*, p. 373-374). Un nou „puseu“ al opoziției interne boierești s-a manifestat în anii 1484-1486, pe fondul pierderii Chiliei și Cetății Albe și al deplasării domnului la Colomeea. Pretendentul Hronoda Petru (sau Hruet, Hroet), sprijinit de turci, a încercat atunci răsturnarea lui Ștefan, voievodul fiind pus la o grea încercare în confruntarea de la Șcheia (martie 1486) (Leon Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, p. 598). În 1501, îndreptățit de o clauză a tratatului din 1499, Ștefan a obținut de la regele Poloniei pedepsirea pretendentului Ilie, fiul lui Petru Aron, care a fost decapitat la Czchow în prezența unor soli-martori ai domnului moldovean (*Ibidem*, p. 605). Matei Miechowski, contemporan cu evenimentele, scria în a sa *Chronica Polonorum*: „În anul Domnului 1501, în luna lui martie, regele Albert întorcându-se de la adunarea de la Piotrkov în Cracovia, porunci să i se taie capul lui Ilie Moldoveanul (după cum se spune moștenitor al Moldovei) pentru falsificarea unor scrisori regești, la sfatul sfetnicilor săi și în fața solilor lui Ștefan, voievodul Moldovei, la Czchow. Era acel Ilie fiul lui Petru rivalul deodată al lui Ștefan la scaunul Moldovei...” (cf. *Ce spun cronicarii streini despre Ștefan cel Mare*, traduceri de N. Orghidan, Craiova, 1915, p. 35).

²³ Idealul lui Ștefan a fost „păstrarea întregă a țării și a supușilor încredințați lui de către Dumnezeu“ (P.P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004*, p. 12).

²⁴ Constantin Burac, *Așezările Țării Moldovei în epoca lui Ștefan cel Mare*, București, 2004, p. 10, 19-20. Leon Șimanschi și Dumitru Agache (*Moldova între anii 1469-1473: program de guvernare și conjuncturi politice*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, XXXV, 1998, p. 1-18, retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004*, p. 367-387) socotesc că după 15 ani de domnie ștefaniană, Moldova era locuită de vreo 500.000 de locuitori, grupați în mai mult de 2.500 de sate și vreo 25 de târguri (p. 380). La această din urmă retipărire facem trimiteri ulterioare.

²⁵ Ștefan Ștefănescu, *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974, p. 98.

Creșterea demografică este sugerată și de posibilitățile de recrutare a armatei. Oștirea permanentă (*oastea cea mică, curtea, vitejii*) se putea cifra, atunci când Ștefan se afla în conflict deschis cu Sublima Poartă, la circa 18.000-24.000 de oșteni, iar în caz de mobilizare generală (*oastea cea mare*), la vreo 40.000 de luptători²⁶. Acesta a fost efectivul intern în bătălia de la Vaslui (10 ianuarie 1475), una din cele mai mari confruntări europene din Evul Mediu, și în 1497, când Moldova a avut de înfruntat campania armatei polone. O cifră cu adevărat impresionantă pentru o țară mică, posibilă numai acolo unde războiul se purta cu toți cei valizi (este ceea ce s-a numit *războiul total*)²⁷. Ferdinand Lot, marele me-dievist francez, autorul unei lucrări clasice de istorie și artă militară²⁸, familia-rizat cu sistemul militar apusean²⁹, a crezut exagerată această cifră, socotind-o de domeniul fanteziei. Spre sfârșitul domniei, atunci când țara era în pace și bună-stare, Ștefan inițiind marea operă arhitecturală bisericească, domnia era în măsu-ră să mobilizeze, după informațiile doctorului venețian Matei de Muriano, 60.000 „oameni de ispravă”, din care 40.000 de călăreți și 20.000 de pedes-trași³⁰.

Refacerea puterii militare a țării se reflectă nu numai și nu în primul rând în reprezentarea numerică. Ștefan a reorganizat *oștirea permanentă (curtenii, vite-jii)*³¹ și a dat o mare atenție sistemului de convocare a *oștirii celei mari*. Cronica-

²⁶ Leon Șimanschi, Dumitru Agache, *op. cit.*, p. 380-381. În scrisoarea trimisă regelui Poloniei, la 29 ianuarie 1476, din Sabaț, Matia Corvin își arată intenția de a relua războiul cu turcii, socotind că va putea conta pe sprijin ostășesc din Transilvania, Țara Românească și Moldova. De la Ștefan cel Mare spera să obțină participarea a 20.000 de pedestrași și 12.000 de călăreți (cf. Nicolae Stoicescu, *Vlad Tepeș*, București, 1976, p. 157).

²⁷ Nicolae Stoicescu, „*Oastea cea mare*” în *Țara Românească și Moldova (secolele XIV-XVI)*, în volumul *Oastea cea mare*, București, 1972, p. 25-52. În pisania bisericii de la Războieni, ciuto-rie-mausoleu, Ștefan a pus să se scrie că „au căzut acolo mulțime mare de ostași ai Moldovei” (*Re-pertoriul*, p. 143), ceea ce nu înseamnă că la Valea Albă, în iulie 1476, a luptat *oastea cea mare*. Este, în litera și spiritul acestui text cu valoare de pedagogie națională, ecoul unei răni morale. Și mai era regretul că acolo pierise elita oștirii moldovenești, căci Ștefan luptase numai cu *oștirea de curteni*. A spus-o în scrisoarea trimisă la Veneția și prezentată acolo la 8 mai 1477: „Eu împreună cu *curtea mea*, am făcut ce-am putut” (subl.ns., I.T.) (v. *infra*).

²⁸ Ferdinand Lot, *L'art militaire et les armées du Moyen Âge*, Paris, 1946.

²⁹ În Occidentul european, până la sfârșitul secolului al XV-lea, nici o armată nu a depășit efectivul de 25.000 de cavaleri, cifrele obișnuite variind între 5.000 și 20.000 de oșteni (cf. Manole Neagoe, *Ștefan cel Mare*, București, 1970, p. 243-244).

³⁰ *Călători străini despre țările române*, I, volum îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 149.

³¹ Anton Balotă, *Vitejii lui Ștefan cel Mare*, în „Studii și articole de istorie”, 1967, 9, p. 43-64. „Puterea lui Ștefan a stat în *curtea* lui, în această oaste de țară, am putea zice în oameni de arme *sădiți* de el pe tot cuprinsul țării...”. Ștefan a fost „un mare colonizator de oșteni. Toate „locurile pustii”, adică fără proprietar, erau de drept ale domniei și domnul coloniza pe ele oșteni-plugari. Aceștia au format puterea de neînfrânt a domnului, înăuntru și în afară” (P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 16).

rul polon Jan Długosz știa că domnul Moldovei „nu numai pe ostași și pe boieri, și chiar pe țărani i-a strâns la oaste, învățând pe fiecare să-și apere patria”³². În vremea lui au fost folosiți și *mercenarii*, militari de meserie, capabili să utilizeze armamentul de foc aflat în dotarea armatelor³³. Sub Ștefan cel Mare s-a constituit *artileria* „ca gen de armă distinct și cu valoare operațională”³⁴.

Marele comandant care a fost Ștefan a apărut și a cultivat onoarea oștenilor săi. Pe cei ce se afirmau în bătălie i-a răsplătit ridicându-i la rangul de „viteji” (*cavaleri*)³⁵, iar pe cei căzuți în luptă i-a amintit în pomelnice, în pisanii, ori a pus să se înalțe rugăciuni pentru sufletele lor (v. *infra*).

În cadrul acțiunii de refacere a capacității militare, marele voievod a inițiat lucrări de restaurare la vechile cetăți (Suceava, Neamț, Cetatea Albă), prilej cu care le-a adaptat la progresele tehnicii de luptă, și a pus să se construiască fortificații noi, din piatră (Cetatea Nouă de la Roman, Orhei, Chilia Nouă), ori din pământ și lemn (Berheci, Bârlad, Războieni și Soroca)³⁶.

Biserica s-a bucurat de o atenție specială, binomul *putere seculară – autoritate spirituală* funcționând în termenii moștenirii bizantine: *nu statul este în biserică, ci biserica în stat*. Așadar, *întâi domnia și apoi biserica*. Mitropolitul țării, cel care îi legitimase puterea prin încoronare, făcea parte din sfatul domnesc (uneori fiind menționat chiar în fruntea acestuia) și tot astfel episcopul de Roman, iar după 1471 și cel de Rădăuți³⁷.

Sfatul domnesc și-a desăvârșit, în timp, alcătuirea, a devenit mai omogen și mai stabil, căpătând o structură compatibilă cu o domnie autoritară. El a fost remaniat din timp în timp, fiind eliminați boierii vinovați ori suspectați de necredință. Așa s-a întâmplat în 1466, 1468, 1470 ori 1486³⁸. Gradual, boierii fără titlu au fost înlăturați, spre sfârșitul domniei toți sfinicii grupați în acest guvern medieval fiind înalți dregători. Raportul *dregători civili – dregători militari* a evoluat, tot gradual, în favoarea acestora din urmă. În 1499, bunăoară, din cei 22 de membri ai sfatului domnesc, 14 ocupau funcții militare. Strategia defensivă a lui Ștefan cel Mare se reflectă, astfel, și în structura consiliului său superior³⁹.

³² Trad. N. Orghidan, *loc. cit.*, p. 9.

³³ C. Rezachevici, *Mercenarii în oștile românești în evul mediu*, în „Revista de istorie”, 1981, I, p. 44.

³⁴ Al. Gh. Savu, *Ștefan cel Mare. Campanii*, București, 1982, p. 30.

³⁵ Nicolae Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, p. 48.

³⁶ Lucian Chișescu, *Cu privire la cetățile Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în „Revista de istorie”, 1975, 10, p. 1533-1545: „Cetățile de piatră ale Moldovei au constituit coloana vertebrală a apărării țării în timpul lui Ștefan cel Mare” (p. 1545).

³⁷ Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (secolele XIV-XVII)*, București, 1968, p. 82 și urm.

³⁸ Leon Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, p. 589-590 și 599; Leon Șimanschi, Dumitru Agache, *Moldova între anii 1469-1473*, p. 373-374.

³⁹ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 53, 205-206.

În demisecolul ștefanian, Țara Moldovei și-a refăcut și dezvoltat *starea economică*. „Locurile pustii” sunt umanizate prin colonizări, pământul capătă astfel viață și își sporește valoarea. „Pâinea” și celelalte necesare vieții erau asigurate, rămânea chiar și pentru export. Mișcarea comercială cu vecinătatea imediată, mai ales cu Transilvania și Polonia, dar și cu zone mai îndepărtate a adus venituri însemnate domniei, cu efecte benefice asupra stabilității politice. La 13 martie 1458, voievodul Moldovei reînnoia „tuturor brașovenilor și tuturor neguțătorilor și întregii Țări a Bârsei...” privilegiul cel vechi de la Alexandru cel Bun, ca „să vie în bună voie la țara noastră cu marfa lor [...] câtă vor vrea. Și să fie volnici și slobozi să umble prin toată țara domniei mele, și prin orașe și prin târguri, ca să-și vândă marfa lor...”⁴⁰. În anii următori (1460, 1464, 1472, 1473, 1475, 1493), prin inițiative plecând de la Suceava, Brașov, Iași ori Buda, relațiile economice dintre Țara Moldovei, Transilvania și Ungaria au fost întreținute și activizate⁴¹. Transilvania era pentru Moldova un adevărat „arsenal”, aici fiind principala piață pentru procurarea armamentului. Întâmplător sau nu, dar la 3 ianuarie 1472, cu un an înainte de izbucnirea marelui conflict cu otomanii („Războiul de 13 ani”), Ștefan a înnoit privilegiul de negoț brașovenilor, „ca să vie și să treacă [...] la țara domniei mele [...] cu toate mărfurile lor...”⁴², între care vor fi fost și armele, cândva (prin 1462) prohibite din poruncă regală⁴³.

Dincolo de vecinătatea imediată, Moldova ștefaniană a desfășurat relații economice cu negustorii genovezi, florentini și venețieni. De aceea Ștefan cel Mare s-a bătut așa de aprig pentru Chilia și Cetatea Albă, „plămânii” comerciali ai Țării Moldovei. Un bancher ligur, Dorino Cattaneo, deținea la Suceava funcția de cămăraș și vameș, iar un vestit negustor din colonia genoveză Caffa, Gebeletto, avea și el rosturi importante în Țara Moldovei⁴⁴. Țesături fine erau aduse de la Florența și Veneția, centre vestite pentru această industrie. Veșmintele domnești și boierești, granața și caftanul, așa cum ne apar în portretele din tablourile votive, ilustrând fastul și bunul gust, ne trimit spre amintitele republici

⁴⁰ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 264-265 (în continuare se va cita *Documente*, II). Gh. Duzinchevici (*op. cit.*, p. 161) considera că acest privilegiu „confirmă existența unor legături cu Ungaria”, ceea ce l-a putut determina pe Cazimir IV să grăbească încheierea unui tratat cu Ștefan cel Mare (4 aprilie 1459, Overcăuți).

⁴¹ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 316-317, 330, 333; Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, p. 55, 59-60, 80.

⁴² I. Bogdan, *Documente*, II, p. 316-317.

⁴³ Ștefan Pascu, *Relațiile economice dintre Moldova și Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 209-210; Vasile Neamțu, *Premise economice ale victoriei din 10 ianuarie 1475*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași”, XII, 1975, p. XXVI; Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, București, 1988, p. 201-202.

⁴⁴ Cf. B.T. Cămpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, p. 52 și urm.

italiene⁴⁵. În miniatura din *Tetraevanghelul* de la Humor, Ștefan cel Mare „poartă un costum [...] făcut din catifea florentină roșie, cu mult fir de aur”⁴⁶.

Vistieria țării a adunat fonduri consistente de vreme ce dregătoria profilată pe administrarea banilor s-a dublat. Pe lângă *vistier*, devenit *mare vistier*, apare, spre sfârșitul domniei, *vistierul al doilea*. Iar din 1490, este înregistrat documentar și un *diac de vistierie*, care trebuia să facă evidența în scris, la „catastif”, a veniturilor și cheltuielilor țării⁴⁷.

Ștefan și-a asigurat preeminența în raport cu boierimea și prin consolidarea economică a instituției domniei. Așa se explică inițiativa de refacere a vechilor ocoale domnești și constituirea unor noi asemenea unități administrative specifice Moldovei. Grupate în jurul cetăților și a curților domnești, cu un număr însemnat de sate, ocoalele erau adevărate puncte de sprijin, surse de venituri și de resurse umane pentru oștire⁴⁸.

Ca *mare om de stat*, Ștefan al III-lea a controlat toate pârghiile puterii. De la economic la instituțional, juridic și militar autoritatea domnului s-a exercitat ca „singur stăpânitor”, care ține puterea de la Dumnezeu și pe care „nu consimte să o împartă cu nimeni”⁴⁹.

*

Lumea medievală este percepută curent ca o lume a războiului. Aceasta îi este prima imagine, explicabilă și prin o anume predilecție a celor ce înregistrau evenimentele pentru *faptul zgomotos*⁵⁰, care producea stări emoționale. Și totuși, raportul dintre *anii de pace* și *anii de război* face cumpănă în favoarea păcii. Iar dacă pacea a predominat, un rol important a revenit *diplomației*. Nu s-a numit așa atunci și nu s-a învățat într-un cadru organizat ori în instituții speciale, dar a

⁴⁵ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române, secolele XIV-XVIII*, București, 1970. Sunt menționate portretele lui Ștefan cel Mare și ale familiei sale de la Voroneț, Sf. Nicolae – Dorohoi, Dobrovăț, Sf. Ilie – Suceava, portretele votive de la Biserica domnească din Rădăuți, portretele ctitorilor de la Dolhești, Bălinești și Arbore.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 146-147.

⁴⁷ Leon Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, p. 600.

⁴⁸ C. Cihodaru, *Refacerea ocoalelor cetăților și curților domnești în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în volumul *Omagiul lui Petre Constantinescu-Iași*, București, 1965.

⁴⁹ În acest sens, reflecțiile generale ale lui Andrei Pippidi, *Monarhia în Evul Mediu românesc, practică și ideologie*, în volumul *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1988, p. 21-39.

⁵⁰ Că așa stau lucrurile, ne-o sugerează chiar modul în care a fost redactată cronica oficială la curtea lui Ștefan cel Mare. Elaborarea ei a avut loc în etape, centrate pe evenimentele războinice din 1467, 1473, 1475-1476, 1484-1486 și 1497, evenimente care au marcat pe contemporani (Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, în volumul *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, Iași, 1983, p. 39-46, retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004*, p. 238-244).

fost, am spune, o *diplomație înainte de diplomație*, formată în practica vieții politice și instituționalizată abia în epoca modernă.

Ștefan al III-lea a fost un *mare spirit diplomatic*⁵¹. În anii cărmuirii lui s-a dezvoltat o activitate diplomatică fără precedent, în care se regăsesc cele mai multe dintre principiile și metodele acestei științe a negocierilor și încheierii tratatelor⁵². Domnul Moldovei se va fi îngrijit (fără să fi reușit întotdeauna)⁵³ de formarea unor oameni „specializați”, boieri capabili să comunice în limbile de circulație (latina, slavona, greaca, aceasta din urmă în mod excepțional în vremea lui Ștefan), ori în unele limbi naționale, precum polona, dar să și cunoască din perspectivă strategică o zonă sau alta. Cei ce îndeplineau misiuni diplomatice trebuiau să fie oameni „verificați”, credincioși domniei. *Memoria* deosebită era o calitate imperioasă, pentru că foarte adesea purtau oral știrile („din gură, fără scrisori”), metodă care elimina interceptările și compromiterea ambasadei. „Prea înălțate prinț și domn. Acestea sunt lucrurile pe care le spun cu gura mea”, astfel își începea expunerea Ioan Țamblac la Veneția în 8 mai 1477 (subl.ns., I.T.). Și încheia: „acestea sunt lucrurile ce mi-a poruncit <domnul> să le aduc la cunoștința voastră”, adăugând că are „scrisori și vorbe de dus către Prea Sfântul Părinte” (subl.ns., I.T.)⁵⁴. Expresiile ce ne-au reținut atenția pot sugera o prezen-

⁵¹ „N-a existat un alt domn în țările noastre, care să fi posedat în grad așa de mare talentul diplomatic și o rafinare atât de pronunțată în diplomație”, scria Ioan Ursu în 1921 (*Personalitatea lui Ștefan cel Mare*, București, 1921, p. 25). P.P. Panaitescu îl socotește pe marele domn al Moldovei un „diplomat genial” (*Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare*, p. 30).

⁵² P.P. Panaitescu a vorbit despre o adevărată „operă istorico-diplomatică a curții lui Ștefan cel Mare”. Domnul își făcuse o obișnuință din a emite ceea ce marele medievist a numit „scrisori de biruință”, adică „scrisori politice cu expuneri istorice”, din care numai câteva s-au păstrat (*Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din țările vecine*, în „Studii și cercetări științifice”, Iași, Istorie, XI, 1960, fasc. 2, p. 201).

⁵³ Idem, *Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare*, p. 26: „Unii «diplomați» nu erau prea destoinici, pildă este acel sol de la sfârșitul domniei lui Ștefan vodă, trimis la Veneția, care, după o cale lungă, sosi în fața serenissimei republici și recunoscu cu umilință și rușine că a uitat pe drum obiectul soliei sale” (informația este de la cronicarul venețian Marino Sanuto).

⁵⁴ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 348 și 350. În comentariul care precede traducerea, Ioan Bogdan observă: „Nu încapă nici o îndoială că unchiul domnului a reprodus cât se poate mai credincios vorbele acestuia” (p. 347). Prin „vorbele acestuia” (ale domnului, n.ns., I.T.) am putea înțelege (și) memorarea unui text dictat de Ștefan, aceasta dacă marele slavist nu ar continua admitând existența unui original slăvon al scrisorii („fără multe argumente”, constata G. Mihăilă, v. *infra*). Expresia „de greco in latinum transducta” nu însemna, spune Ioan Bogdan, „că solia a fost scrisă întâi în grecește”, pentru că „această limbă nu se scria în cancelaria domnească”. Și că, scrierea chirilică l-a derutat pe traducător pentru că „seamănă foarte tare cu cea grecească uncială” (*Ibidem*). Examinând acest act diplomatic din perspectivă politică și literară, G. Mihăilă scria în urmă cu trei decenii: „Analiza internă a documentului ne confirmă faptul – semnalat încă de I. Bogdan – că Ioan Țamblac a expus în fața senatului venețian un text scris după dictarea directă a voievodului român, la persoana I. și că numai în câteva locuri el a parafrazat textul soliei, vorbind în numele său” (*Importanța politică și literară a corespondenței lui Ștefan cel Mare cu Veneția*, publicat în

tare orală a unui text domnesc bine învățat (memorat), ori poate glosarea unei scrisori mai succinte, cu ambiguități voite, greu de decriptat în nuanțele ei politice de către un posibil interceptor. Faptul că pentru Sfântul Părinte avea nu doar „scrisori”, ci și „vorbe”, arată clar existența unei componente orale în purtarea știrilor. *Într-o societate a oralității, precum aceea medievală, s-a folosit oralitatea și în comunicarea diplomatică.*

Solii trebuiau să fie înzestrați, de asemenea, cu un mare *spirit de observație*, foarte de folos dincolo de misiunea oficială. Mai toți trimișii făceau și activități secrete, de informare, iar datele care se rețineau se comunicau la întoarcere sau prin altfel de „relee” ale sistemului. Aflați la adăpostul unui regim de imunități, respectat chiar și de păgâni, solii au putut „descifra” multe acolo unde au purtat „cuvântul domnului”, ori au avut altfel de contacte cu străinii. „Aparatul diplomatic” era dublat cu o *rețea de iscoade* („iscoadele ce pururea trimitea”, spune Grigore Ureche)⁵⁵, astfel de misiuni fiind încredințate unor persoane care scăpau adesea vigilenței, precum negustorii, preoții ori călătorii-vizitatori⁵⁶. Dintr-o surșă secretă, de tip spionaj, Ștefan a putut afla, imediat după bătălia de la Vaslui (10 ianuarie 1475) de vreme ce îi informa prin scrisoarea-circulară din 25 ianuarie și pe principii cărora li se adresa, că „păgânul împărat al turcilor își puse în gând să-și războrne și să vină, în luna lui mai <1475>, cu capul său și cu toată puterea sa împotriva noastră și să supună țara noastră”⁵⁷. La 20 iunie 1475, domnul

Idem, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 164-182, retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, p. 86-103. La această din urmă reeditare facem trimitere. Citatul, la p. 93). Se detașă, însă, de precursorul său în ceea ce privește existența unui original slavon, spunând că „indicația de la începutul scrisorii «de greco în latinum transducta» e lipsită de orice echivoc” (*Ibidem*, p. 94, nota 35).

Cum se știe, textul soliei din 1477 s-a păstrat într-o traducere italiană, aflată la Arhivele din Veneția, și a fost publicat de mai multe ori (*Ibidem*, p. 89, nota 20). Precizarea că s-a tradus „de greco” are, credem noi, o explicație de luat în seamă. Ioan Țamblac era un grec (bizantin). *El a putut face prezentarea în grecește, într-un mediu unde greaca bizantină era foarte cunoscută.* În fața primejdiei otomane, care s-a accentuat la sfârșitul secolului XIV, a fost un mare exod de bizantini la Veneția. Cucerirea Constantinopolului (29 mai 1453) a făcut ca numărul emigranților să crească și mai mult. Au venit savanți care au adus cu ei manuscrise grecești. În secolul XVI, la Veneția a fost construită Biblioteca Marciana, care să adăpostească aceste manuscrise (Alain Ducellier, *Bizantinii. Istorie și cultură*, p. 23 și 216). Un grec a înființat, în 1486, tiparnița grecească de la Veneția, din care se va dezvolta celebra tipografie a lui Aldus Manutius (*Ibidem*, p. 24 și 216). În 1606, la Veneția trăiau 14.000 de greci și funcționau 25 de tipografii (cf. Ștefan Ionescu, *Epoca brâncovenească*, Cluj-Napoca, 1981, p. 132, nota 21). Existența unui text grecesc primar, credem noi, care a fost expus oral, ori citit și parafrizat din loc în loc, trebuie acceptată.

⁵⁵ Grigore Ureche, *Letopiseșul*, ed. cit., p. 110.

⁵⁶ Ștefan Lemny, *Despre contribuția solilor la lupta pentru apărarea țărilor române*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași”, XIV, 1977, p. 285-295.

⁵⁷ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 321. Angiolello, visterul sultanului Mehmed II, participant la campania din Moldova (1476, vara), confirmă informația procurată de Ștefan: „Sultanul auzind de

Moldovei comunica solilor săi Stanciul, Duma și Mihău, aflați în drum spre Ungaria, la regele Matia Corvin, informații pe care le obținuse de la „iscodele noastre”, că turcii au luat Caffa și se pregătesc să vină, cu sultanul în persoană, „împotriva noastră și împotriva țării noastre, și pe apă și pe uscat [...], ca să cucerească Cetatea Albă și Chilia...”⁵⁸. Starea de război care persista după marile lupte din 1475-1476, ca și activitatea de prevenire transpar și din expunerea lui Ioan Țamblac la Veneția (8 mai 1477). Solul Moldovei informa Consiliul Înteleptilor reproducând la persoana I cuvintele lui Ștefan: „Știu că turcii vor veni în vara aceasta iarăși asupra mea pentru cele două ținuturi, al Chilie și Cetății Albe” (subl.ns., I.T.)⁵⁹. La 9 iulie 1480, din Hârlău, Ștefan cel Mare comunica judeului și juraților de la Brașov noutăți despre mișcările turcilor obținute prin „...iscodele noastre care ajung la ei”, și îi îndemna să se folosească de aceeași cale („de aceea, domnia voastră căutați bine cu iscode”) ⁶⁰. În 1496, prin solia lui Giurgiu vornicul și Matiaș diacul, marele duce al Lituaniei primea noutăți despre turci procurate de Ștefan prin trimișii săi speciali („oamenii mei”) din Țara Turcească și din Țara Românească, anume „ce-au auzit pe acolo”⁶¹. Iar Bernard Wapowski, secretar regal și cronicar oficial, continuatorul lui Jan Długosz pentru perioada de după 1480, știa că, în 1497, Ștefan a aflat „prin spioni” despre ceea ce noi găsim potrivit a numi, făcând un decalc, *campania deviată* a regelui Ioan Albert, care „n-au apucat drumul Cameniței spre răsărit, care ducea la turci, ci se îndreptă spre Moldova...”⁶². Cum se vede, aparatul informațional funcționa bine, Ștefan cunoscând din vreme strategia dușmanului.

Starea de război și iminența războiului au prilejuit o „mișcare diplomatică” de anvergură, specifică perioadelor tensionate, care l-a impus pe Ștefan, o dată mai mult, atenției contemporanilor. Solii săi au purtat mesaje la Vatican, Veneția, Milano, Viena, Buda, Praga, Cracovia, Vilnius, Kiev, Moscova, Istanbul, Crimeea și la hanul turcoman al Persiei.

Înfrângerea lui Soliman pașa se mânia și mai tare împotriva lui Ștefan voievod și hotărî să se răzbune și să pornească singur în primăvară, vestind oștilor sale să fie pregătite [...], măcar că puțini erau aceia care știau încotro voia să pornească...” (*Călători străini*, I, p. 134). Jan Długosz cunoștea, și el, intenția sultanului de a veni asupra Moldovei, pentru a răzbuna înfrângerea din ianuarie 1475: „Ștefan, voievodul Moldovei, urmărind cu un zel foarte viu toate mișcările lui Mahomed împotriva sa și aflând prin *spioni* că Turcul e la Adrianopol și că își adună acolo toate puterile lui...”, s-a adresat regelui Cazimir pentru ajutor (subl.ns., I.T.) (trad. N. Orghidan, *loc. cit.*, p. 19).

⁵⁸ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 326-327. În iunie 1475, după cucerirea Caffei, turcii au luat numeroși prizonieri. „Câțiva soli și *spioni* de-ai lui Ștefan voievod, precum și toți negustorii Moldovei, găsiți la Caffa, în număr de 60, la porunca sultanului fură străpunși cu sabia” (subl.ns., I.T.) (Jan Długosz, trad. N. Orghidan, *loc. cit.*, p. 21).

⁵⁹ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 350.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 357.

⁶¹ *Ibidem*, p. 399.

⁶² Trad. N. Orghidan, *loc. cit.*, p. 46.

Știm astăzi numai pe câțiva dintre „diplomații” lui Ștefan cel Mare. *Denko Ivașcovici* a fost trimis în toamna anului 1467 la regele Cehiei, Gheorghe Podiebrad, solicitându-i informații despre pregătirile de război ale ungarilor (era înaintea campaniei regelui Matia), de care „auzise de la oameni”. Solul lui Ștefan a traversat Polonia, unde nu i s-a respectat imunitatea, căpitanii de Striy și Came-nița „l-au prins, l-au chinuit și l-au aruncat într-un turn cu lanțuri la picioare...”⁶³. Același „credincios boier” ducea regelui Cazimir IV „scrisoarea de biruință” din 1 ianuarie 1468, „cu toate treburile și veștile”, socotită de P.P. Panaitescu „o pagină din psihologia marelui domn de cel mai mare preț”⁶⁴. *Stanciul pârclăbul*, de la Cetatea Albă, unul dintre boierii „recuperați” de Ștefan după ce îl urmărea pe Petru Aron în Polonia, a purtat (în 1468) o solie la regele iagellon, ducând o „scrisoare de trecere” pentru ceilalți fugari, în frunte cu logofătul Mihai, care refuzaseră chemarea repetată a lui Ștefan (insistentă, dar în termeni și pe un ton care sugerează consolidarea graduală a poziției domniei). Era acompaniat în misiune de un alt „sfetnic de frunte”, *Toader diacul*⁶⁵. *Stanciul pârclăbul* pleca, în iunie 1475, împreună cu *Duma* și *Mihău*, la curtea regelui Matia Corvin, pentru a-l informa despre noile mișcări ale turcilor⁶⁶. Un *Ștefan Turculeț*, sol al lui Ștefan la curtea din Cracovia cu știri despre campania în Țara Românească din 1473 (să fi dus o „scrisoare de biruință”?) este menționat în cronica lui Jan Długosz⁶⁷. *Vornicul Giurgiu*, zis Dolh (Lungul), a fost sol de trei ori, în 1493 și 1496, la Alexandru, marele duce al Lituaniei. Era după moartea regelui Cazimir IV (1492), când relațiile Moldovei cu Polonia au intrat într-o perioadă de criză. Cunoscând planurile agresive ale lui Ioan Albert, fiul-succesor pe tronul de la Cracovia, Ștefan s-a apropiat de Alexandru, alt fiu-succesor, care ocupase scaunul ducal de la Vilnius. În noul context, a avut loc un intens schimb de scrisori între Suceava și Vilnius. Prima solie a boierului Giurgiu (în care era însoțit de *Iurie Șerbici*) a fost acreditată cu o întreită misiune: să transmită *compasiune* pentru moartea regelui-tată Cazimir IV, să *gratuleze* pe Alexandru pentru ridicarea în jilțul „marii cneji” a Litvei și să exprime *speranța* pentru „înfrățire” cu marele duce și cu frații săi Iagelloni din celelalte scaune regale, atunci când „din toate părțile păgânătatea tătarească și turcească se întărește mereu împotriva creștinătății”⁶⁸. Cea de a doua (1496), purtată împreună cu *Mihai pitarul*, era o

⁶³ P.P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în „An. Ac. Rom. Mem. Secț. Ist.”, s. III, XV, 1934, p. 67.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 69.

⁶⁵ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 307-308.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 326-327.

⁶⁷ Trad. N. Orghidan, *loc. cit.*, p. 14; P.P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din țările vecine*, p. 201.

⁶⁸ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 384.

prelungire a acțiunii diplomatice din 1493. Invocându-se vechimea relațiilor moldo-polone, instituționalizate prin tratate de la „strămoșii bunicului nostru Alexandru [...] și strămoșii lui Vitold“, ca și contextul momentului, în care nu erau uitate nici înrudirile amândurora, Ștefan și Alexandru, cu Ivan Vasilievici, marele cneaz al Moscovei, se solicita înnoirea „scrisorilor“ (= tratate) de „frăție“ și „pace“⁶⁹. În același an 1496, vornicul Giurgiu, însoțit acum de *Matiaș diacul*, pleca din nou spre Vilnius ducând un proiect de tratat, pe care suveranul lituan să-l ratifice după regulile în uz, prin schimb de exemplare⁷⁰. Dialogul epistolar pe aceeași temă a tratatului a continuat, dar solii s-au schimbat. Cândva în cursul anului 1496, luau drumul spre capitala Lituaniei *Ivan Isăescu pitarul* și *Toma diacul* solicitând respectarea și ratificarea tratatului în forma concepută de Ștefan, fără „adaose [...] pe care noi nu le-am dorit să fie“⁷¹. Cum marele duce Alexandru a decis, după un timp de tribulație, să rămână alături de fratele său Ioan Albert, cu a cărui acțiune s-a făcut solidar, tratatul nu s-a mai încheiat⁷². Din contextul convorbirilor trilaterale Suceava – Vilnius – Moscova de la sfârșitul secolului al XV-lea, alte două nume ce țin de „corpul diplomatic“ al lui Ștefan cel Mare pot fi recuperate: *Șandru diacul* și *Fedor Isăescu*. În 1498, ei l-au reprezentat pe domnul Moldovei la marele cneaz al Moscovei, cu o misiune de pacificare a relațiilor socru (Ivan III) – ginere (ducele Alexandru), atunci când „toți craii și toți domnii creștini, câți sunt, și toate părțile Apusului și toate părțile Italiei se unesc și se găsesc și ar dori să meargă împotriva păgânilor“. Suveranul moscovit era sfătuit: „Ar fi bine să ai și tu pace cu creștinii și să te scoli împreună cu toți domnii creștini împotriva păgânătății“⁷³. *Isac vistiernicul* a avut de îndeplinit o misiune foarte importantă într-un moment de mare cumpănă. Când regele Ioan Albert, care „ascunzându cuvântul“ și „umbla cu înșălăciune“ (Grigore Ureche), se îndrepta spre Moldova, în august 1497, acest mare boier, „specializat“ în misiuni pe lângă coroana polonă (a slujit în acest fel și pe Bogdan III)⁷⁴, l-a întâmpinat în două rânduri pe crai după legile ospetiei, „cu multe și mari daruri“⁷⁵. Încercând să afle adevărul despre acțiunea Iagellonului, solul lui Ștefan cel Mare (ca și asociatul lui de misiune *Ioan Tăutu logofătul*) a fost arestat („fericatu în obezi“, spune Grigore Ureche) și întemnițat la Liov⁷⁶, încălcân-

⁶⁹ *Ibidem*, p. 392-393.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 398-399.

⁷¹ *Ibidem*, p. 403.

⁷² Veniamin Ciobanu, *Țările Române și Polonia. Secolele XIV-XVI*, București, 1985, p. 87.

⁷³ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 410-411.

⁷⁴ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (secolele XIV-XVII)*, București, 1971, p. 276.

⁷⁵ *Cronicle slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 20.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 20; Grigore Ureche, *Letopisețul*, ed. cit., p. 110.

du-se astfel imunitatea solilor garantată prin dreptul ginților⁷⁷. *Hărman pârcălabul* și *Ivanco pitarul* au fost reprezentanții lui Ștefan cel Mare la Cracovia, în aprilie 1499, cu prilejul tratativelor (mediate de Vladislav II, regele iagellon al Ungariei) pentru încheierea păcii după războiul din 1497. Textul, aprobat de Ioan Albert la 16 aprilie 1499, a fost ratificat de Ștefan cel Mare la 12 iulie același an, la Hârlău, Hărman fiind menționat printre cei 22 de boieri-martori, alături de mitropolitul țării și de episcopi⁷⁸. La jumătatea lunii octombrie 1503, pleca din Suceava spre Veneția *postelnicul Teodor* („nostrum hominem Theodorum nomine, cubicularium nostrum”). Ducea cu el o scrisoare domnească de mulțumire pentru dogele Leonardo Loredano („amico nobis dilecto”), care-i trimisese un medic („Mattio”), dar pe care moartea l-a surprins în drum spre Moldova. Prin scrisoare, prezentată dogelui și Signoriei la 21 decembrie 1503, domnul solicita un alt doctor care să-i trateze suferința și care să vină împreună cu solul său⁷⁹.

Cel mai reprezentativ boier implicat în misiuni cu caracter diplomatic a fost *Ioan Tăutu*, om de cancelarie, pisar, grămătic și, apoi, mare logofăt vreme de 35 de ani sub Ștefan și Bogdan III, între 1475-1510⁸⁰. Personalitate complexă, în biografia căruia „preocupările cărturărești” sunt bine reprezentate, acest înalt dregător a ilustrat două itinerarii diplomatice principale: Moldova – Polonia și Moldova – Imperiul Otoman, devenind un fel de „expert” al domeniului⁸¹. Ca mare logofăt al țării, Ioan Tăutu a condus întreaga activitate diplomatică din vremea „ministeriatului” său și a îndeplinit el însuși solii „dintre cele mai grele, mai delicate și mai pline de primejdii”⁸². Din ceea ce s-a putut recupera documentar, se pare că Ioan Tăutu a fost de mai multe ori la Înalta Poartă, pentru că în sarcina marii logofeții era și depunerea haraciului la Istanbul. Foarte probabil să fi avut un rost important și în negocierea păcii moldo-otomane din deceniul nouă al secolului al XV-lea. Apoi, pe când solia vornicului Giurgea și a diacului Mateiaș pleca la Vilnius (1496), Ioan Tăutu se îndrepta spre Istanbul, rolurile celor două „ambasade” fiind corelative. În Polonia, prima misiune a acestui „diplomat” se asociază cu pregătirea și depunerea omagiului de la Colomeea (septembrie 1485) de către Ștefan cel Mare, pentru ca apoi, Ioan Tăutu și Isac vistiernicul să-l în-

⁷⁷ Jan Długosz: „... regele Albert nerăspunzând nimic solilor și oprindu-i pe loc în contra dreptului ginților, îi dădu pe mâna păzitorilor din Lemberg...” (trad. N. Orghidan, *loc. cit.*, p. 46).

⁷⁸ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 415-417, 428-435; Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p. 92, unde varianta polonă este pusă sub data de 15 aprilie.

⁷⁹ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 470-471.

⁸⁰ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 287-288.

⁸¹ Ștefan S. Gorovei, *Activitatea diplomatică a marelui logofăt Ioan Tăutu*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Județean”, V, 1978, p. 237-239.

⁸² *Ibidem*, p. 239.

tâmpine pe regele Ioan Albert, care în august 1497 a început campania cu scopuri fals declarate (este ceea ce noi am numit *campania deviată*). Ignorând cutuma privitoare la imunitatea solilor, cei doi au fost „puși în obezi” și întemnițați la Liov. Și-au recăpătat libertatea după dezastrul armatei polone în Codrul Cosminului (26 octombrie) și încheierea armistițiului moldo-polon. Tradiția populară înregistrată de „Cuvintele” lui Ion Neculce îi atribuie meritul principal în negocierea și încheierea tratatului de pace cu Polonia, semnat de partea moldoveană la Hârlău, în 12 iulie 1499. Până la sfârșitul domniei lui Ștefan, mai apare o singură dată ca negociator. În 1503, toamna târziu, Ioan Tăutu și-a însoțit domnul la Cernăuți, unde ar fi trebuit să se desfășoare discuțiile cu delegația polonă pentru Pocuția. Ca și altădată, solii poloni au absentat. Doar un reprezentant al cardinalului Frederic (unul din fiii lui Cazimir IV), pe nume Firley, s-a înfățișat lui Ștefan la 3 noiembrie. Marele logofăt a făcut atunci sinteza *cauzei*, păstrată în procesul-verbal al întâlnirii⁸³.

Comunicarea politică externă din perioadele tensionate, când știrile ajungeau cu dificultate la destinație, l-a determinat pe Ștefan cel Mare să apeleze și la serviciile „diplomaților” străini. *Isac-beg*, bunăoară, sol al lui Uzun Hasan, hanul turcoman al Persiei, este cel care a stabilit, în 1472, primele relații între Moldova și Veneția. Acesta plecase din Persia la sfârșitul lunii mai 1472, trecuse prin Caffa și Cetatea Albă și în septembrie era la Veneția. La întoarcere, spre finele aceluiași an și începutul celui următor, este posibil să fi urmat itinerariul Buda, Cracovia, Suceava, Vaslui și să fi adus știri politice venețiene pentru Ștefan, într-un moment când relațiile moldo-otomane intrau în faza critică⁸⁴. *Paolo Ognibene*, sol venețian, a vizitat Moldova în 1474, la sfârșit de an, pe când se întorcea din Persia lui Uzun Hasan. Aducea cu el o scrisoare pentru Ștefan cel Mare, în care hanul, deși înfrânt (august 1473), promitea să continue lupta rămânând alături de coaliția statelor creștine. Prin Ognibene, domnul Moldovei s-a adresat Republicii Lagunelor (pentru un medic) și papei Sixt IV (pentru sprijin și cooperare antiotomană)⁸⁵. Scrisoarea către Înaltul Pontif, purtând data de 29 noiembrie 1474, era o declarație politică de interes general, care se va repeta și în anii următori: „Noi, cu toată puterea pe care ne-a dat-o Dumnezeu cel atotputernic, suntem veșnic și din toată inima pregătiți întru totul, având de gând să ne batem pentru creștinătate din toate puterile”. Sfântul Părinte era rugat ca „împreună cu ceilalți preaputernici regi și principii să se silească astfel ca noi, nu singuri, ci cu ajutorul acelor principii să putem duce războiul până la capăt”⁸⁶. Ca efect al co-

⁸³ *Ibidem*, p. 239-248.

⁸⁴ Eugen Denize, *Țările Române și Veneția. Relații politice (1441-1541)*, București, 1995, p. 100.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 104-105.

⁸⁶ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 318-319. Traducerea, după George Lăzărescu, Nicolae Stoicescu, *Țările Române și Italia până la 1600*, București, 1972, p. 86-87.

municatului către Europa din 25 ianuarie 1475, când Ștefan și-a anunțat victoria de la Vaslui prin celebra „scrisoare de biruință” dată din Suceava, senatul Veneției a răspuns cu „elogii bine stilizate” (N. Iorga). Cât despre sprijinul concret, Consiliul Înțelepților l-a transferat (la 6 martie 1475) în seama Scaunului Papal, iar mesagerul a fost același Paolo Ognibene, care era recomandat acolo și ca sol al domnului Moldovei⁸⁷.

În primăvara anului 1476, când pacificarea cu Ungaria era o realitate și o nouă confruntare cu Poarta se anunța inevitabilă, Ștefan a decis să trimită o solie la Roma și Veneția pentru sprijin bănesc de război⁸⁸. Misiunea reprezentanților Moldovei, presupuși a fi doi preoți catolici, *Petru de Insula* și *Cataneo Genovezul*⁸⁹, se mula pe spiritul proiectelor papei Sixt IV privitoare la creștinătatea răsăriteană⁹⁰. Petru de Insula (satul Cristian din apropierea Sibiului, în latinește *Insula Christiani*) fusese recomandat Papei pentru funcția de episcop de Baia (vacantă din 1472) nu numai de Ștefan, ci și de regele Ungariei, iar la 31 martie 1476 primise sfințirea la Roma⁹¹. Este posibil, credem noi, ca drumul părintelui Petru în Italia, la Vatican, să fi avut un dublu rost: consacrarea sa ca episcop de Baia și solicitarea de ajutor financiar pentru războiul contra turcilor. Amândouă au fost obținute, cel de al doilea într-un chip care nu cunoscuse precedente, „*un caz unic* în istoria raporturilor Moldovei cu Sfântul Scaun” (subl.aut.)⁹². Suveranul pontif a decis, prin două bule papale, din 9 aprilie 1476 și 13 ianuarie 1477, să cedeze voievodului Țării Moldovei, un principe ortodox, veniturile catedralelor de la Baia și Cetatea Albă, obținute prin vizitarea acestora de către credincioși în cursul Anului Jubiliar⁹³. Actul din 13 ianuarie 1477 înscrisa un titlu care ar fi măgulit pe orice suveran al timpului. Ștefan era numit de Sfântul Părinte „adevărat atlet al credinței creștine” (*verus christiane fidei athleta*)⁹⁴. În luna mai 1476, solii lui Ștefan au ajuns la Veneția unde, prezentându-și misiunea, făceau declarația, așa de limpede pentru statutul extern al Țării Moldovei, că domnul lor „nu este întru nimic supus regelui Ungariei, ci domn al țării și neamului său”⁹⁵.

⁸⁷ Eugen Denize, *op. cit.*, p. 109.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 111-112.

⁸⁹ Cf. *Ibidem*, p. 144, nota 176.

⁹⁰ Ștefan S. Gorovei, 1473: *Ștefan, Moldova și lumea catolică*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, XXIX, 1992, p. 75-83, retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, p. 394-404, la care facem trimiterea.

⁹¹ *Ibidem*, p. 401. Aloisie Tăutu, *Spirit „ecumenic” între papalitate și români pe vremea lui Ștefan cel Mare (1476)*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, p. 407.

⁹² Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 401.

⁹³ Aloisie Tăutu, *op. cit.*, p. 409-417; Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 401.

⁹⁴ Aloisie Tăutu, *op. cit.*, p. 406, 414; Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 401-402.

⁹⁵ Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 10, nr. XVII.

Un „diplomat“ de seamă în folosul Moldovei a fost *Ioan Țamblac*, din neamul Mariei de Mangop, soția de neam bizantin a lui Ștefan cel Mare. Acest descendent al Paleologilor cunoștea Italia, unde în 1455 solicitase de la Florența un ajutor pentru Despotatul Moreei, condus atunci de Toma Paleologul. La scurt timp, după căderea Moreei sub turci (1460), era din nou în Italia, la Veneția și Roma, acum ca peregrin, primind din partea cancelariei papale un modest sprijin bănesc⁹⁶. În slujba Țării Moldovei nu-i cunoaștem decât misiunea din primăvara anului 1477. Una, dar de o importanță majoră, căci textul expunerii, așa cum a fost stenografiat și consemnat la cancelaria Republicii venețiene, este o sinteză de gândire politică și de strategie militară ștefaniană. Era un moment de răscruce, când Moldova se afla în plin conflict cu Imperiul Otoman. Obținuse o victorie de proporții europene la 10 ianuarie 1475 și schimbase în victorie finală pierderea bătăliei din 26 iulie 1476. După patru ani de la declanșarea războiului, timp în care sprijinul extern fusese cu totul neînsemnat, Ștefan mai stăruia pentru o acțiune antiotomană concertată, din care Veneția, ca putere maritimă ce era, nu putea lipsi. Numai că momentul nu era deloc potrivit pentru Republica Lagunelor, aflată atunci într-un lung război cu Poarta, declanșat în 1463. Un război care se va încheia după 16 ani (1479), printr-o pace nefavorabilă Veneției⁹⁷. Dogele (Andrea Vendramin) și Sapientes Consilii au putut afla, din prezentarea lui Ioan Țamblac (8 mai 1477), cele întâmplate Moldovei în anul precedent, când „prinții creștini și vecini“, deși „aveau jurăminte și învoieli“ cu domnul Moldovei, „l-au înșelat“ („m-au lăsat singur“, „lipsit de orice ajutor“), de aceea „a pățit ce-a pățit“. Moldova a fost teatru de război, pierderile au fost mari, populația a avut de suferit. Dar Ștefan cel Mare continua să spere la un sprijin din partea Senioriei și pentru a putea convinge invoca ideea solidarității creștine („binele creștinilor“). Principele Moldovei era informat prin iscoadele sale, lucru pe care Republica trebuia să-l știe, că la Poartă se pregătea un atac „în vara aceasta“ (1477) contra Chiliei și a Cetății Albe, pe care el le socotea „Moldova toată“; adăuga că „Moldova cu aceste două ținuturi este un zid pentru Ungaria și pentru Polonia“. Mai mult, aceste două puncte strategice puteau să sprijine eliberarea Caffei și a Chersonului. În final era repetată nădejdea în Republica lui San Marco și în Sfântul Părinte⁹⁸. Diplomatul lui Ștefan cel Mare își onorase misiunea. Fusese primit ca un sol de vază și făcuse o frumoasă impresie Senatului venețian de vreme ce era numit Kaloianis („cel Frumos“) și considerat un „orator ilustru“. Răspunsul,

⁹⁶ Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 162-163; Mircea Malița, *Dialogul diplomatic dintre Suceava și Veneția în timpul lui Ștefan cel Mare*, în Virgil Cândea, Dinu C. Giurescu, Mircea Malița, *Pagini din trecutul diplomației românești*, București, 1966, p. 90.

⁹⁷ Eugen Denize, *op. cit.*, p. 119-120.

⁹⁸ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 348-350.

frumos conceput, al celor ce-l ascultaseră a fost prezentat a doua zi și se limita la *elogii* aduse lui Ștefan pentru faptele săvârșite și la *îndemnuri* pentru continuarea rezistenței antiotomane⁹⁹. Nici până atunci și nici de atunci înainte însă, între Moldova și Veneția nu s-a putut ajunge la vreo colaborare militară concretă, pentru că atât fronturile, cât și interesele imediate erau diferite. Comună a fost doar ideea unității creștine.

În ultimii ani de domnie, când pe plan general european exista o adevărată frenezie a restabilirii alianțelor, a zonelor de influență, a spațiilor de control și de stăpânire efectivă, atunci când se desfășura un alt război turco-venețian (1499-1503)¹⁰⁰, Ștefan a folosit conjunctura pentru a-și reafirma ideea dominantă în politica externă: lupta antiotomană prin cooperarea statelor europene. Țara Moldovei trebuia să-și recupereze cetățile din sud, Chilia și Cetatea Albă și să-și asigure hotarele, ceea ce se putea face numai în cadrul unui sistem de alianțe și de acțiune concertată. Tratatul din 1499 cu Polonia și Lituania era o platformă, dar una insuficientă. Domnul Moldovei a trimis o ambasadă la Buda în ianuarie 1500, solii au rămas acolo o lună de zile negociind sprijin, dar rezultate reale n-au existat¹⁰¹. O altă delegație a domnului moldovean pleca spre capitala Ungariei la începutul anului 1501, de unde cei doi soli, înregistrați de Marino Sanuto (*Diarii*) cu numele de *Rainaldo* și *Antonio*, și-au continuat drumul spre Veneția și Roma. În cetatea lagunelor, trimișii lui Ștefan (care după onomastică par italieni, dar care au avut totuși nevoie de translator) au făcut apel la un medic pentru domnul lor, au vrut să cumpere stoffe venețiene și au repetat mai vechiul discurs diplomatic antiotoman al principelui moldav, care spera la o acțiune consonantă din care să nu lipsească Veneția¹⁰². Un *Demetrius Purcivi* îl reprezenta pe Ștefan la Veneția în 28 martie 1502. El a fost primit de doge, „îmbrăcat într-o mantie de brocart de aur” și făcut „cavaler”. N. Iorga, de la care ne vine informația, se arăta încântat de „însemnarea” scriitorilor venețieni, care îl prezentau pe Purcivi ca pe un trimis al „Dacului”, de unde concluzia savantului că „ideea unei Dacii, din care făcea parte Moldova, exista în mintea oamenilor Renașterii de acolo”¹⁰³. Solul ștefanian Demetrius Purcivi era un venețian care îndeplinea misiuni pentru doge. La 9 decembrie 1502, întorcându-se de la Moscova, el a poposit la Suceava, unde l-a întâlnit pe concetățeanul său Matei de Muriano, „doctor în arte și medicină”, venit în Moldova la jumătatea aceluiași an 1502 pentru a-l trata pe

⁹⁹ *Ibidem*, p. 343, 350; Mircea Malița, *loc. cit.*, p. 95-96.

¹⁰⁰ Eugen Denize, *op. cit.*, p. 150 și urm.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 159-160.

¹⁰² Cf. *Ibidem*, p. 162.

¹⁰³ N. Iorga, *Românii în străinătate de-a lungul timpurilor*, Vălenii de Munte, 1935, p. 21. Ne întrebăm dacă acest sol, făcut „cavaler aurat”, poate să fie același cu cel înregistrat de Marino Sanuto (cf. Eugen Denize, *op. cit.*, p. 163).

Ștefan cel Mare. Medicul venețian l-a rugat atunci pe „diplomat” să procure de la Veneția medicamente pentru domnul Moldovei¹⁰⁴.

Numeroase alte solii, cu soli a căror identitate rămâne necunoscută, au conectat Moldova ștefaniană la pulsul politic al veacului, făcând din știința comunicării alternativa preferată a relațiilor dintre state.

Arta epistolară, cu subtilități de stil care să asigure alternarea clarității cu ambiguitatea, a tonului protocolar cu cel sentențios, uneori ironic chiar, după situație și nevoie, a stat cu folos în slujba diplomației. Câteva din scrisorile externe ieșite din cancelaria domnească sunt de o retorică desăvârșită, adevărate creații literare¹⁰⁵. A fost o *elocință* pusă în folosul *eficienței politice*, cu atât mai valoroasă cu cât paternitatea textelor reprezentative (corespondență, instrucțiuni pentru soli, tratate) este, cum s-a arătat recent¹⁰⁶, integral domnească. În cuprinsul unor documente, care trimit la spiritul lui Ștefan cel Mare, sunt și câteva expresii proprii vorbirii populare. La 1 ianuarie 1468, Ștefan a scris suzeranului său, regele Cazimir IV, în legătură cu expediția lui Matia Corvin și pustiirea țării. Fusesse devastat atunci ținutul Neamțului „de unde se plătește tributul” și acum „nu vom putea să umplem gurile aceloră” (subl.ns., I.T.). Iar într-un *postscriptum* la aceeași epistolă, voievodul Moldovei relatează suzeranului iagellon că solul său, Denko Ivașcovi, trimis la regele Gheorghe al Cehiei, în toamna anului 1467, a fost prins, molest și închis în Polonia, de unde cu greu a scăpat „așa cum l-a născut mamă-sa”¹⁰⁷ (subl.ns., I.T.). În 1497, în plină tensiune a relațiilor cu Polonia, Ștefan își explica astfel jocul diplomatic, îndepărtarea de Polonia, apropierea de Ungaria și acceptarea plății tributului către Poartă: „Acuma însă, am aruncat un os între doi câini, ca să se mănânce între ei. Vreau să văd care va învinge și acela să fie domnul (= suzeranul) meu” (subl.ns., I.T.)¹⁰⁸. În timpul discuțiilor (de la Cernăuți) din noiembrie 1503 pentru Pocuția („țară de mică nobilime ortodoxă”, P.P. Panaitescu), Ștefan i-a amintit lui Firley, care venise ca reprezentant al cardinalului Frederic, că Moldova a fost pentru Polonia „scut și apărare din orice parte păgânească”, și că, urmare a ignorării drepturilor

¹⁰⁴ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 465-466.

¹⁰⁵ G. Mihăilă, *Importanța politică și literară a corespondenței lui Ștefan cel Mare cu Veneția*, loc. cit., p. 88-96, unde sunt analizate, din perspectiva gândirii politice românești și a istoriei literaturii, scrisorile din 25 noiembrie 1474 (către papa Sixt IV), din 25 ianuarie 1475 (adresată principilor creștini) și din 8 mai 1477 (către senatul Veneției).

¹⁰⁶ Maria Magdalena Székely, „Dixit waywoda”, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, XXIX, 1992, p. 43-52, retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, p. 104-116, la care se fac trimiteri următoare.

¹⁰⁷ P.P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, p. 67.

¹⁰⁸ Cf. Șerban Papacostea, *De la Colomea la Codrul Cosminului. Poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea*, în „Romanoslavica”, XVII, București, 1970, p. 536, retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, p. 458-495, unde lipsește paragraful citat. În continuare trimiteri se fac la acest din urmă volum.

Moldovei asupra acelei „bucăți de pământ“, pe care „am luat-o cu sabia“, „am încetat să o mai țin pe umerii mei“ (e vorba de Polonia, n. și subl.ns., I.T.)¹⁰⁹.

Existența unor astfel de forme de exprimare, rod al înțelepciunii populare, cărora le-am spus *expresii sapiențiale*¹¹⁰, sugerează comunicarea socială, legătura domnului cu „cei mulți“. Este știut că practica conducerii medievale era una itinerantă. Nu *șara* (aici cu sens de totalitatea locuitorilor) venea la domn, ci domnul mergea la *șară*. Prin curțile domnești teritoriale se ținea legătura cu *șara*. Din cele 499 de documente interne autentice păstrate de la Ștefan cel Mare, care au și datare topică, un număr însemnat sunt emise din alte localități (Bacău, Roman, Hârlău, Iași, Vaslui, Bârlad) decât Suceava, reședința principală a statului¹¹¹.

Munca, lupta, judecata, sărbătorile, obiceiurile au adunat laolaltă oameni de toate condițiile sociale, de la domn și dregător până la țăranul din obște, liber sau aservit. Așa se explică existența unui limbaj comun, preluarea de către elite a aforismelor populare și folosirea acestora în actele de cancelarie¹¹².

Înzestrat cu abilități diplomatice, marele principe a dus o politică de echilibru, și-a derutat și neutralizat adversarii printr-o atitudine pendulatoare¹¹³, a evitat izolarea și, totodată, angajarea concomitentă pe mai multe fronturi, care ar fi epuizat inutil disponibilitățile umane și materiale ale țării¹¹⁴.

Urmând practica raporturilor interstatale din lumea medievală, Ștefan a procedat la recunoașterea suzeranității regelui Poloniei, dar numai pe aceea *formală*

¹⁰⁹ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 476.

¹¹⁰ Ion Toderașcu, *Politică și limbaj. Note pe marginea unor expresii documentare*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, XXXV, 1998, p. 126.

¹¹¹ Cf. *Documenta romanica historica*, A. Moldova, II (1449-1486), București, 1976, și III (1487-1504), București, 1980.

¹¹² Ion Toderașcu, *op. cit.*, p. 132-133.

¹¹³ Pendularea lui Ștefan între dușmani, descumpănirea acestora printr-un comportament specific este prezentată în termeni realiști, dar și severi, într-o scrisoare a regelui Matia Corvin către „senatorii regelui Poloniei“, trimisă după campania din 1467. Învinovățit că a invadat Țara Moldovei, regele Ungariei se sculpă, transferând asupra lui Ștefan toată răspunderea. Voievodul Moldovei este caracterizat aspru pentru practica lui „lingușitoare“; vă spune „și vouă aceleași vorbe după obiceiul lui; căci tot așa se poartă cu tătarii și cu turcii, pentru ca între atâția stăpâni, viclenia lui să rămână mai multă vreme fără pedeapsă“ (cf. Gh.I. Brătianu, *Lupta de la Baia „după izvoare ungurești“*, în „Revista istorică“, V, 1919, nr. 11-12, p. 218-219). Comentând unul din „refuzurile“ lui Ștefan de a se prezenta pentru a depune „omagiul corporal“, Jan Długosz îl acuză și el pe voievodul Moldovei de „viclenie“, găsind că de fapt acesta „nu e credincios nici unuia, nici Ungurului, nici Turcului și nici lui (Polonului)“ (trad. N. Orghidan, *loc. cit.*, p. 14).

¹¹⁴ „La 1462-1465 se luptă cu muntenii și e în pace cu turcii, ungurii și polonii; la 1467 se luptă cu ungurii, e bine cu turcii și polonii intervin în favoarea lui, protestând la Buda; la 1469-1479 e în luptă cu muntenii – ungurii și turcii nu intervin; la 1475-1476 luptă cu turcii – polonii și ungurii îi trimit mici ajutoare; la 1477-1480 luptă cu muntenii, ajutat de unguri; la 1481-1487 luptă cu turcii, fără intervenție polonă și ungurească; la 1497-1499 luptă cu polonii – ungurii, turcii și rușii intervin în favoarea lui Ștefan...“ (P.P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare*, loc. cit., p. 27).

(„în scris“; „de la distanță“; „omagiul prin procură“); o vreme, concomitent, și pe aceea, tot formală, a regelui Ungariei, gest politic care nu-i afecta atribuțiile de suveran. El își spunea „domn din mila lui Dumnezeu“, purta coroană, folosea purpura la costumul de ceremonial, era legislator și judecător, făcea danii, afișa generozitate și indulgență. Solii lui Ștefan cel Mare la Veneția se străduiau să convingă senatul Republicii Lagunelor, în mai 1476, că domnul lor „nu este într-un nimic supus regelui Ungariei, ci domn al țării și neamului său“¹¹⁵. Or, cum bine se știe, la 12 iulie 1475, Ștefan încheiase un tratat de alianță cu regele Ungariei, Matia Corvin, prin care recunoscuse suzeranitatea formală a monarhului de la Buda¹¹⁶.

Ștefan cel Mare a amânat, cu o mare abilitate diplomatică, vreme de un sfert de secol după recunoașterea „în scris“ a suzeranității regelui Cazimir IV (4 aprilie 1459, Overcăuți)¹¹⁷, depunerea „omagiului corporal“, adică efectuarea gesturilor de vasal în fața monarhului polon: reverența, discursul protocolar, jurământul pe cruce, frângerea steagului țării vasale¹¹⁸. A evitat să se înfățișeze personal¹¹⁹ și s-a sustrat obligației asumate în 1462, 1468 și 1479¹²⁰ de a face „jurământ de credință“, „de supunere“ la locul și la momentul ales de regele iagellon, nu numai și nu în primul rând pentru a-și proteja mândria personală¹²¹, ci și pe

¹¹⁵ Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 10.

¹¹⁶ Șerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p. 461-462: „S-a subliniat în repetate rânduri caracterul de tratat de alianță al noii legături, care se ascundea sub vestigiile unei terminologii feudo-vasalice“.

¹¹⁷ Prin tratatul din 4 aprilie 1459, observa Gh. Duzinchevici, Ștefan cel Mare „a câștigat mai mult decât a dat“. Faptul că regele Poloniei a acceptat să trateze cu el a însemnat, de fapt, o recunoaștere a situației sale de domn al Țării Moldovei. Apoi, recunoscându-se vasal Iagellonului, Ștefan s-a asigurat față de politica expansionistă a lui Matei Corvin. În sfârșit, prin gestul său, Ștefan „menținea vrăjmășia între Polonia și Ungaria“, ceea ce îi consolida lui situația și domnia (*Contribuții la o mai bună cunoaștere a lui Ștefan cel Mare*, p. 162-163).

¹¹⁸ Cf. Victor Eskenasy, *Omagiul lui Ștefan cel Mare de la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași“, XX, 1983, p. 258.

¹¹⁹ Prezența lui Ștefan cel Mare, alături de regele Cazimir IV și de alți principii la Toruń (19 oct. 1466), unde s-a încheiat tratatul de pace între Polonia și Teutoni după războiul dintre 1454-1466, și figurarea numelui său în textul documentului final, înregistrată de cronicarul german Simon Grunau, nu poate fi decât o eroare. Un explicabilă prin „participarea corpului de ostași trimis de Ștefan la luptele polonilor cu cavalerii teutoni...“. Dacă domnul Moldovei s-ar fi aflat acolo, el nu s-ar mai fi putut eschiva de la depunerea omagiului personal, iar solicitările ulterioare ale monarhului polon, din 1469 și 1470, nu s-ar mai justifica (cf. Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul teuton, 1454-1466*, în „Revista de istorie“, 1978, 3, p. 476-479).

¹²⁰ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 286-287, 304, 352-353.

¹²¹ Grigore Ureche, și el un boier mândru, a respins ideea că Ștefan „au fostu supus leșilor, cum zic unii“. Cronicarul trece peste scena îngenuncherii domnului român la Colomeea, mulțumindu-se să spună că acolo „Ștefan vodă s-au împreunat cu craiul și de toate ce au avut mai de treabă au vorovitu“, adăugând imediat un fapt de onoare, anume că „mai apoi «regele» l-au ospătat pe Ștefan Vodă...“ (*Letopisețul*, ed. cit., p. 98, 107). Gh. Duzinchevici (*op. cit.*, p. 160-161) a adău-

aceea națională, statutul Țării Moldovei. Abia la 15 septembrie 1485¹²², domnul Moldovei, constrâns de pericolul otoman, s-a prezentat la Colomeea și a făcut „împlinirea personală și verbală a omagiului”¹²³. Obligațiile asumate atunci de principele moldav – recunoașterea regelui polon ca unic suzeran, sprijin militar contra tuturor dușmanilor, acceptarea prietenilor, dar și a dușmanilor regelui iagellon, limitarea prerogativelor de politică externă (încheierea de alianțe, implicarea în războaie, încheierea păcii)¹²⁴ – explică lungul parcurs de la *omagiul formal* la *omagiul corporal și verbal*, sustragerea îndelungată de la înfățișarea personală și prestarea jurământului, singurul care valida juridic suzeranitatea Poloniei asupra Țării Moldovei¹²⁵.

Din rațiuni care țin de sfera diplomației, Ștefan a acceptat, de la întronare, plata simbolului bănesc față de Imperiul Otoman, vreme de 16 ani (1457-1473). S-a asigurat, astfel, de *pace și ocrotire* din partea sultanului, atunci când trebuia

gat încă o explicație pentru tergiversarea îndelungată a lui Ștefan cel Mare de a depune omagiul personal (corporal și verbal), anume că în Polonia se urzea un complot împotriva sa, plan de care nu era străin logofătul Mihai. Așa s-ar și explica refuzul constant al acestuia de a reveni în țară. Mai mult, acest plan se făurise cu știința regelui polon. Iar intervenția, din 1468, a monarhului iagellon pentru iertarea lui Mihai nu era decât „aspectul inocent, dar numai în aparență, al unui complot”. Un sfetnic regal polon l-a avertizat pe Ștefan de acest complot, ale cărui ecouri se simt și în cronicăa lui Długosz.

¹²² Ritualul propriu-zis a fost în ziua de 12 septembrie 1485, ora 9 dimineața. La 15 septembrie s-a încheiat primul act scris (cf. Victor Eskenasy, *op. cit.*, p. 265).

¹²³ Șerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p. 467. La Colomeea Ștefan a avut o atitudine demnă, care l-a determinat pe rege să facă unele derogări de la ceremonialul obișnuit. Domnul Moldovei și-a plecat capul „după obiceiul credinței sale «ortodoxe», a atins „efigia sfintei cruce”, dar nu a închinat. A cerut ca steagurile omagiale, al domnului și ale boierilor însoțitori, să nu fie distruse în timpul ceremoniei, cum se obișnuia, ci „să fie păstrate cu cinste [...]”, ca o mai mare garanție a prieteniei”. Ștefan a obținut protecția regelui suzeran: „te lăsăm în ceea ce privește toate demnitățile și toate drepturile țării tale întocmai ca pe un palatin al nostru” (cf. Victor Eskenasy, *op. cit.*, p. 265-266).

¹²⁴ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 370-371.

¹²⁵ Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 471: „La Colomeea, în urma omagiului depus, Ștefan a fost constrâns să devină efectiv vasalul exclusiv al regelui Poloniei”.

S-a socotit multă vreme (A.D. Xenopol a fost primul) că prin tratatul de la Hârlău (12 iulie 1499) înceta vasalitatea Moldovei față de Polonia. În realitate, aceasta s-a întâmplat cu un deceniu mai devreme, în 1489, când Ștefan cel Mare, mahnit că regele Cazimir IV nu l-a sprijinit contra turcilor, a consimțit ca suzeran pe regele Ungariei, Matia Corvin. Domnul Moldovei a primit atunci două feude, Ciceul și Cetatea de Baltă, gest care, dincolo de împlinirea unui protocol, voia să compenseze pierderea Chilie și a Cetății Albe, în 1484. La 26 iulie 1489, Cazimir IV scria indignat papei Inocențiu VIII, protestând față de trecerea vasalului său, Ștefan cel Mare, sub protecția regelui Ungariei. Gestul lui Ștefan a fost „un caz tipic de sustragere din fidelitatea vasalică” (Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 472). Aceeași opinie la Veniamin Ciobanu, *Țările Române și Polonia*, p. 81-82; Gh. Pungă, *Considerații privitoare la statutul politico-juridic al Țării Moldovei în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în volumul *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Iași, 1994, p. 32; Idem, *Noi considerații privitoare la vasalitatea Țării Moldovei față de Polonia*, în Idem, *Studii de istorie medievală și științe auxiliare*, I, p. 140.

să-și normalizeze relațiile cu regatele vecine, Polonia și Ungaria. Numai apoi s-a angajat în marele război cu turcii (1473-1486)¹²⁶, care s-a purtat nu doar pentru Țara Moldovei, ci pentru întreaga creștinătate¹²⁷. După 1486, când s-a văzut singur, abandonat de cei pe care și-i considera *aliați* și *protectori*, Ștefan a revenit (o mai făcuse și între 1481-1484) la plata tributului față de Înalta Poartă, pentru a reintra în „Casa păcii” („Dar ul-ahd”).

Alianțele matrimoniale cu femei de neam înalt, prințese ortodoxe din Kiev (Evdochia, sora cneazului Simeon, căreia Grigore Ureche îi spune „doamnă de mare rudă”) și Mangop (Maria, de viță împărătească bizantină, soră a dinastilor Theodoro din Crimeea) se înscriu tot în complexul practicilor diplomației, căci înrudirile facilitau colaborarea politică.

Să mai adăugăm că marele domn al Moldovei a fost ctitor-fondator și donator la Muntele Athos, loc sfânt internațional, ceea ce i-a creat o imagine favorabilă în marea familie a principilor ortodocși¹²⁸.

*

Ștefan cel Mare a arătat multă chibzuință în tot ceea ce a întreprins. După întronare, el a ales *pacea* și nu *războiul*. A „așezat”, cum am văzut, țara atât în structurile și raporturile interne, cât și în cele externe, pentru că liniștea din interior era o garanție pentru liniștea din afară.

Lunga lui domnie s-a desfășurat între *pace*, *stare de război* și *război*. Grigore Ureche era îndreptățit să spună că după înscăunare Ștefan „de războiu se gătia”. Lucru firesc altfel, câtă vreme războaiele izbucneau pretutindeni, provocate mai ales de „cei mari”, pentru că aspirațiile imperiale erau foarte puternice. Statele mici trebuiau să se apere, și Moldova era printre ele. Așezată la interferența unor interese majore, în apropierea Dunării și a *mării*, traversată de drumuri continentale, stăpână pe poziții-cheie și porturi importante, țara lui Ștefan a fost hărăzită unui rost important într-un secol de mari răsturnări și reasezări care a fost veacul al XV-lea. O putere istorică, Bizanțul, s-a prăbușit (1453), după o lungă agonie, sub loviturile otomanilor. Fusesse precedată în aceeași soartă de Serbia de sud (1371), Bulgaria (1393-1396) și Macedonia (1394). Au urmat Bizanțului, împărțându-i situația, câteva state foste cândva teritorii bizantine: Atena (1456), Moreea (1460), Trapezunt (1461), Serbia (1459), Bosnia (1463), Herțegovina (1482), Muntenegru (1496), toate intrând în „Casa Islamului” („Dar-ul-Islam”).

¹²⁶ Este ceea ce Leon Șimanschi a numit „Războiul moldo-otoman de 13 ani” (cf. Leon Șimanschi, Dumitru Agache, *Moldova între anii 1469 și 1473*, loc. cit., p. 387, nota 89).

¹²⁷ Constantin Rezachevici, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană, secolele XIV-XVI*, București, 200, p. 211-213.

¹²⁸ Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leur relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986, *passim*.

Marea putere care era în plină ascensiune, Imperiul Otoman, avea o altfel de ideologie politico-spirituală, total opusă celei creștine. Amenințată de expansiunea Islamului, Europa Creștină a reacționat. De la Papalitate pornesc inițiative de *cruciadă*, *cruciada târzie*, mai apoi *Liga Sfântă*¹²⁹.

Dacă *păgânătatea* s-a dovedit o forță cu mari resurse umane, economice și militare, asigurate de un sistem bine definit și cu o politică tradusă prin *ofensivă* și *extindere teritorială*, *creștinătatea* s-a prezentat unită numai în *idee*, nu și în *faptă*. Ea a fost erodată de interese divergente, ce țineau de politica fiecărui stat, cele puternice determinând ordinea zonală. *Ideea creștină*, frumos stilizată altfel, a fost compromisă prin planuri de dominație efectivă, ori măcar de influență, controlarea punctelor strategice, a rutelor comerciale și a ieșirii la *mare*.

Ștefan al III-lea a trebuit să-și înscrie politica externă în aceste coordonate și să acționeze ținând cumpăna între *legile diplomației* și *legile războiului*. Când diplomația își epuiza argumentele și comunicarea eșua ori era refuzată, războiul devenea inevitabil.

Ștefan al III-lea a fost un *mare militar*, un strateg remarcabil, cunoscător al legilor războiului. El a știut să aplice, mai întotdeauna, cea mai bună tactică, să întâmpine dușmanul la locul potrivit, să-l surprindă, să organizeze ambuscade, să-l hărțuiască și să-l înfometeze pentru a-i măcina forțele asigurându-se, astfel, de premisele psihologice ale victoriei¹³⁰. Ștefan a pus un preț deosebit pe avantajul terenului¹³¹, angajând bătălia decisivă acolo unde și atunci când putea să-și

¹²⁹ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 231.

¹³⁰ Un oștean al domnului, participant la lupta din 10 ianuarie 1475, relatează la Buda că „voievodul Moldovei cu toată puterea sa și-a luat măsurile cu ai săi pentru ca pe drumul pe care trebuiau să înainteze «otomanii» să fie totul ascuns, atât caii cât și oamenii, iar tot ce nu a putut fi ascuns a trebuit să fie dat pradă flăcărilor și fiecare și-a incendiat propria casă”. Este așa-zisa „Scrisoare din Buda”, 24 februarie 1475, în N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III/1, București, 1901, p. 93. Jan Długosz găsea și el o astfel de explicație pentru victoria moldovenilor la Vaslui: „... pe turci îi chinuia foamea pentru că Ștefan voievod a dat flăcărilor toată partea Moldovei pe unde aveau să treacă turcii. Și această împrejurare a fost hotărâtoare pentru biruință” (trad. N. Orghidan, *loc. cit.*, p. 16). Iar în 1476, Ștefan „arzând toate bucatele și fânețele se aruncă asupra oastei tătarilor” (*Ibidem*, p. 25). Italianul Angiolello, ajuns în serviciul sultanului Mehmed II, participant la campania din 1476, a văzut la fața locului ce însemna această tactică. Localnicii (era vorba despre suceveni) își îngropaseră lucrurile, dar turcii erau „meșteri în a găsi lucruri astfel ascunse și îngropate, târând pe pământ un lanț sau chiar un frâu, ei aud și cunosc golurile din pământ, unde sunt îngropate lucruri sau grâne; astfel au fost găsite puțuri cu grâne și alte lucruri îngropate” (*Călători străini*, I, p. 137). Tot Angiolello spune că domnul „a poruncit ca toate grânele să fie tăiate...”; de asemenea și ierburile și „a pus să fie totul ars”. Sultanul a găsit țara „deșartă de oameni” și fără „grâne și pășuni” (*Ibidem*, p. 135-136). Cronicarul turc Hodja Husein, care a scris târziu, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, reținuase informația că Ștefan „a ars semănăturile proprii sale țări, încât n-a lăsat nici urmă de fânețe sau de grâne...” (*Cronici turcești privind țările române*, Extrase, volumul I, secolul XV – mijlocul secolului XVII, volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 458).

¹³¹ „Sistemul de luptă al lui Ștefan cel Mare era [...] legat de aspectul pământului moldovenesc, nu era învățat de la străini. Putem spune, cu drept cuvânt, că oștile marelui domn au învins mereu

asigure biruința. „Ștefan vodă la gol n-au îndrăznit să iasă, ci numai la strimtori nevoia să le facă zmințeală «turcilor»”, știa în secolul XVII Grigore Ureche¹³². Marele domn a dat o atenție deosebită *cetăților*, care erau pentru strategul medieval adevărate *coloane ale puterii*, sâmburii de rezistență ce decideau soarta unei țări în situații limită¹³³, cum a fost pentru Moldova vara anului 1476 când, după înfrângerea suferită la Valea Albă-Războieni¹³⁴, cetățile rezistând, statul a continuat să existe¹³⁵. Despre Chilia și Cetatea Albă domnul afirmase, în textul prezentat Senatului Veneției la 8 mai 1477, că sunt „Moldova toată” și că „Moldova cu aceste două ținuturi este un zid pentru Ungaria și pentru Polonia”¹³⁶. Intuiția lui Ștefan a fost confirmată și de Baiazid II, sultanul cuceritor al celor două cetăți-orășe în vara anului 1484¹³⁷, acțiune decisivă pe traseul temporal 1475-1484, pentru transformarea Mării Negre în „lac otoman”¹³⁸.

Ștefan cel Mare a fost antrenat în multe războaie¹³⁹ și a purtat numeroase bătălii, 36 după mărturisirea proprie notată de medicul venețian Matei de Muriano,

pentru că s-au înfrățit cu pământul țării” (P.P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare*, p. 28-29).

¹³² Grigore Ureche, *Letopisețul*, ed. cit., p. 107.

¹³³ „Cetățile cu jucat un rol militar hotărâtor în Evul Mediu; acel care stăpânea cetățile unei țări, o avea în mână lui” (P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 28).

¹³⁴ Moment greu, cu reverberații târzii. La 6 august 1583, Petru Șchiopul confirma mănăstirii Sucevița satul Mândrești, în ținutul Suceava, al cărui uric se pierduse „când au venit turcii la Pârâul Alb asupra lui Ștefan voievod” (*Documente privind istoria României*, A. Moldova, secolul XVI, volumul III, nr. 255, p. 198-200 și nr. 275, p. 222-223).

¹³⁵ Învingători la Valea Albă (26 iulie), turcii au vrut să-și asigure victoria finală și să supună țara prin cucerirea cetăților. Garnizoanele de la Suceava (aflată sub comanda lui Șendrea, cumnatul domnului) și Hotin (aici pârcălab era Vlaicu, unchiul lui Ștefan) au rezistat. La fel și aceea de la Neamț, „o cetate aflată în munți”, nota Angiolello. Încercarea de a ocupa Neamțul prin trădare a eșuat, pentru că „cei care se găseau în cetate n-au vrut să stea de vorbă, toți se apărau cu tunurile și nu le păsa de noi” (*Călători străini*, I, p. 138).

¹³⁶ I. Bogdan, *Documente*, II, p. 350.

¹³⁷ În „scrisoarea de biruință” datată „2 august, sub Chilia”, trimisă raguzanilor, de unde a fost difuzată în Europa, împăratul otoman socotea Chilia „cheie și poartă a întregii țări a Moldovei și Ungariei și a țării de la Dunăre”, iar Cetatea Albă „cheie și poartă pentru toată Polonia, Rusia, Tataria și toată Marea Neagră” (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 157-158). Baiazid II și-a reafirmat biruința și ceva mai târziu, într-o a doua scrisoare, o *fatihname*, fără dată de loc și de timp. Chilia era numită aici „cheia țării”, iar Cetatea Albă „cheia biruințelor asupra leșilor, cehilor, rușilor și ungurilor” (Andrei Antalfy, *Două documente din Biblioteca Egipteană de la Cairo despre cucerirea Chilie și a Cetății Albe în 1484*, în „Revista istorică”, XX, 1934, 1-3, p. 41-42. Ștefan S. Gorovei, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observații pe marginea unor texte*, în „Revista de istorie”, 1982, 7, p. 817, propune datarea acestei epistole „după 21 septembrie 1484”. Eliminând partea de retorică, așa de obișnuită timpului și mai cu seamă diplomaticii și cronisticii otomane, rămâne un adevăr fundamental: cele două cetăți erau de importanță strategică majoră, iar cucerirea lor a constituit epilogul unui program politic: controlul otoman asupra Mării Negre.

¹³⁸ Șerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, loc. cit., p. 463.

¹³⁹ Matei Miechowski scria atunci când îi făcea portretul: „Ștefan, voievodul Moldovei, împovărat de lupte...” (trad. N. Orghidan, loc. cit., p. 36). Istoricul și diplomatul german Herberstein,

venit în Moldova, în 1502, să-i îngrijească sănătatea: „eu sunt înconjurat de dușmani din toate părțile și am purtat 36 de lupte de când sunt domnul acestei țări...”, cifră care se apropie foarte mult de realitate. Și, a mai spus voievodul la acea întrevedere: „am fost învingător în 34 și am pierdut 2”¹⁴⁰. Dacă o înfrângere a fost aceea de la Valea Albă (1476), consemnată ca atare în inscripția bisericii de la Războieni (1496) („... și cu voia lui Dumnezeu, au fost înfrânți creștinii de păgâni...”), care a fost al doilea eșec perceput de Ștefan ca „bătălie pierdută”, este greu de spus: asediul nereușit al Chilie, din 22 iunie 1462? Ori pierderea Chilie și a Cetății Albe în iulie-august 1484 (unde, de fapt, rezistența a fost a celor din cetate, Ștefan, derutat de o mișcare-surpriză a sultanului Baiazid II, rămânând un „spectator”)? Sau, poate, încercarea de a elibera Cetatea Albă în 1485? Dacă medicul trimis de dogele Leonardo Loredano a reținut corect și a notat fidel, această mărturisire rămâne încă o „necunoscută”.

Din perspectivă strategică, luptele purtate de Ștefan cel Mare au fost, toate, *de apărare*. Acțiuni ofensive au fost puține. Incursiunile inițiate dincolo de hotarele Țării Moldovei, în Secuime, în Polonia ori în Muntenia („Țara Basarabilor”), ca represalii la sprijinirea unor adversari politici sau, în cazul Țării Românești, pentru asigurarea unei consonanțe în politica antiotomană, se circumscriu tot *ideii de apărare și de recuperare teritorială*. A fost, în aceste cazuri, o *ofensivă impusă de necesități defensive*¹⁴¹.

care a cunoscut Rusia, unde a trăit la jumătatea secolului al XVI-lea, îi atribuie lui Ștefan următoarea mărturisire: „Ivan al Moscovei nu se bate niciodată cu dușmanii și cuprinde mereu ținuturi și cetăți noi, iar eu o zi nu pot lăsa sabia din mâini și abia izbutesc să-mi păstrez țara întreagă” (cf. P.P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare*, loc. cit., p. 20).

¹⁴⁰ Călători străini, I, p. 149.

¹⁴¹ N. Iorga remarcase că „într-un moment când Mateiaș craiul avea alte griji”, Ștefan a preluat „rolul de căpitan de cruciadă, măcar defensivă, căci el n-a încercat niciodată să atace pe turci în țara lor” (subl.aut.) (*Istoria românilor*, IV, *Cavalerii*, volum îngrijit de Vasile Neamțu și Stela Cheptea, București, 1996, p. 122). Activitatea politică și militară a lui Ștefan cel Mare „a fost subordonată în cea mai mare parte unui scop, *cruciada, dar una defensivă*” (subl.ns., I.T.) (Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, p. 145). Războiul antiotoman purtat de Ștefan este încadrat conceptului de cruciadă de Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei: „La 1486 [...] pacea cu turcii va pune capăt *cruciadei*”; construcția bisericii de la Volovăț a început în 1500, „în ultima etapă a *cruciadei* lui Ștefan cel Mare”; cinstirea sărbătorii Înălțarea Sfintei Cruci (14 septembrie) se așează în aceeași ordine (subl.ns., I.T.) („*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004*, p. 71-73). Și pentru Voica Pușcașu, interpreta actului de citorire cu toate sensurile și implicațiile lui, spirituale și sociale, lupta antiotomană a fost „percepută de domnie și boierime în spiritul cruciat al vremii” (sensul este de *cruciadă defensivă*, n.ns., I.T.) (*Actul de citorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2001, p. 112).

Altă opinie la Dumitru Nastase care, interpretând imaginea Constantinopolului asediat de turci din pictura exterioară a câtorva monumente moldovene, consideră că Ștefan cel Mare a purtat un „război antiotoman permanent, cu caracter ofensiv” (subl.ns., I.T.) (*Ideea imperială în țările române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească, secolele XIV-XVI*, Atena, 1972, p. 9). Recent, Dumitru Nastase reia și dezvoltă ideea *războiului ofensiv*, cu argumente ce vin,

Raportul *ani de pace – ani de război*, despre care am mai amintit, este predominant în favoarea păcii. Dacă centrăm *durata de război* pe conflictele majore

precumpănitor, din aceeași zonă a limbajului figurativ (*Ștefan cel Mare împărat*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004*, p. 567-609). În plan ideatic, marele domn a gândit la eliberarea Constantinopolului și „restaurarea «împărăției creștine»... el fiind un „nou Constantin”. Edificând la Pătrăuți (1487) biserica Sfintei Cruci, Ștefan „trebuia să afirme hotărât că pacea (cu turcii, 1486, n.ns., I.T.) nu fusese acceptată decât în fapt, ca o provizorie «încetare a focului» de către cîțitor, care se socotea într-un fel de război permanent cu turcii”. Actul de cîțitorire era gândit din perspectiva victoriei „definitive a Crucii și eliberarea «împărăției creștine»... Acesta este și sensul reprezentării, în pronaosul bisericii, a Cavalcadei lui Constantin cel Mare (p. 577-579). În același an, 1487, Ștefan a înnoit „rugăciunea din 1473” și a ferecat *Tetraevangelul* de la Humor. Iconografia ferecăturii este interpretată de Dumitru Nastase în același sens, al *războiului ofensiv*, de eliberare a Constantinopolului, acum prin „împăratul Ștefan”. Concret, cea de a doua scenă de pe ferecătură, aceea din spate, reprezenta *Adormirea Maicii Domnului: 15 august*. Această dată din calendarul creștin „evoca și victoria Constantinopolului asupra «agarenilor» (adică arabilor), în 718, survenită în aceeași zi și aniversată după aceea la 15 august, ca sărbătoare a eliberării Constantinopolului datorate Maicii Domnului” (*Ibidem*, p. 581).

La rândul nostru amintim că, în mentalitatea bizantină, Fecioarei Maria i se datora și salvarea Constantinopolului în 626, vara, atunci când asupra capitalei bizantine a avut loc un atac combinat avaro-slavo-persan (cu reverberații și în pictura murală din Bucovina). Cum împăratul Heraclius se afla în Orient, unde purta război cu perșii zoroastrieni (așadar, necredincioși) încă din 622, organizarea apărării a revenit patriarhului Sergios, care după victorie (10 august, în preajma marii sărbători a Adormirii Maicii Domnului, 15 august) a compus *Imnul Activist*, imn de triumf dedicat Fecioarei Maria, al cărei sanctuar din cartierul Vlacherne rămăsese intact în mijlocul devastărilor. Georgios Pisides, istoricul de curte al lui Heraclius, autorul poemului *Bellum Avaricum*, evoca astfel puterea Fecioarei Maria: „Mântuire acum fără arme ne-aduce [...] / Nebiruită în luptă ca și în naștere” (cf. André Grabar, *Iconoclasmul bizantin. Dosarul arheologic*, traducere, prefață și note de Daniel Barbu, București, 1991, p. 71-72). În biserica Fecioarei Maria din Vlacherne se păstrează o relicvă interesantă, o eșarfă (*omofor*), purtată uneori în timpul luptelor de împărați, pentru a se asigura, se credea atunci, de sprijinul divin (Ana Comnena, *Alexiada*, I, traducere de Marina Marinescu, prefață, tabel cronologic și note de Nicolae Șerban Tanașoca, București, 1977, p. 272 și nota I de la aceeași pagină). După bătălia de la Lepanto (1571), papa Pius V a instituit o sărbătoare numită *Maica Domnului a Biruințelor* (cf. J. Delumeau, *Frica în Occident, secolele XIV-XVIII. O cetate asediată*, II, traducere, postfață și note de Modest Morariu, București, 1986, p. 130).

După opinia lui P.P. Panaitescu, „marele domn al Moldovei a luptat împotriva turcilor, nu ca cruciat, ci ca apărător al țării sale; el nu era animat de idealul feudal al cruciadelor, ci de tendința monarhică, unificatoare a fărâmițării feudale, era un monarh și nu un feudal” (*Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din țările vecine*, p. 199). Ideea a fost reluată atunci când marele medievist „încearca” o caracterizare a lui Ștefan cel Mare: „Domnul Moldovei n-a fost un cruciat în sensul unei *dezlipiri* de țara sa, așa cum au fost cavalerii din veacurile dinainte. Dar, pe tărâmul solid și restrâns al țării sale dintre Carpați și Nistru, a încercat mai mult decât o apărare. Am numi pe Ștefan un *cruciat realist*, om de la sfârșitul Evului Mediu, vreme de burghezi și de stăpânitori practici” (subl.ns., I.T.) (*Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare*, p. 12-13). Ideea că Ștefan n-a abordat lupta antiotomană ca un cruciat, ci ca un monarh care urmărea interesele țării sale, a fost urmată în vremea din urmă de Eugen Denize, *Țările Române și Veneția*, p. 108, 153, 164-165).

Constantin Rezachevici consideră, la rândul-i, că nici un document din cele știute nu se referă la noțiunea de „cruciadă” a domnilor români. „... Niciodată până la sfârșitul secolului XVI, domnii români nu s-au angajat prin *tratat* la himerice planuri de cruciadă, chiar dacă au participat pe plan local la acțiuni cu un astfel de caracter [...] *Cruciada* însăși, o noțiune apuseană, prin excelență catolică, ofensivă, vizând spații depărtate [...] nu apare în gândirea politică a voievozilor români” (subl.aut.) (*Rolul românilor în apărarea Europei...*, p. 172).

din anii 1467, 1475, 1476, 1484 și 1497¹⁴², la care trebuie să se adaugă și acel *an-cheie* – 1473, un calcul, care nu poate fi decât foarte relativ din lipsă de informații precise, în măsură să permită urmărirea întregului traseu temporal, vom constata că toate acestea însumează aprox. 285 de zile¹⁴³. *Așadar, confruntările*

¹⁴² Cum a făcut Al.Gh. Savu, *op. cit.*

¹⁴³ Urmând principalele izvoare documentare și narrative interne (*Letopisețul anonim al Moldovei* și variantele lui, *Letopisețul* lui Grigore Ureche), datele oferite de A. Bonfinius, de J. Długosz și de cronicile turcești, ca și istoriografia din domeniu, am putut estima durata principalelor războaie purtate de marele voievod. Astfel, *campania din 1467*, care a avut ca moment principal bătălia de la Baia (14-15 decembrie) a jănit 40 de zile, de la jumătatea lunii noiembrie până pe la Crăciun, când trupele lui Matia Corvin au reușit cu greu să se retragă în Transilvania. O spune Ștefan în scrisoarea din 1 ianuarie 1468 (o „scrisoare de biruință”) trimisă regelui Cazimir IV: „... iar noi i-am urmat și am avut luptă cu ei, zi și noapte, fără încetare, patruzeci de zile...” (P.P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, p. 67). P.P. Panaitescu credea că cele 40 de zile invocate de Ștefan cel Mare sunt „o exagerare” (*Ibidem*, p. 69). Dar, la 11 noiembrie 1467, de sărbătoarea Sf. Martin, regele Matia era la Brașov, gata pentru a pleca în Moldova, ceea ce s-a și întâmplat după câteva zile (Gh.I. Brătianu, *Lupta de la Baia „după izvoare ungurești”*, p. 218). La 10 zile după înfrângerea suferită la Baia, „în festo nativității Domini” (25 decembrie 1467), monarhul Ungariei se afla în localitatea Szent Miklos (Nicolesți, jud. Harghita), de unde trimitea o poruncă Conventului de la Cluj-Mănăstur (cf. Ioan-Aurel Pop, *Valoarea mărturiilor documentare despre expediția întreprinsă de regele Matei Corvin la 1467 în Moldova*, în „Revista de istorie”, 1981, 1, p. 136). După Bonfinius (trad. N. Orghidan, *loc. cit.*, p. 74), regele, rănit, ajunsese deja la Brașov în prima zi de Crăciun 1467. Sigur este că, în ultima zi a nefastei luni regale, 31 decembrie 1467, Matia emitea din Brașov un act de dănie pentru episcopul de Oradea, Ioan VIII Beckenschléger, participant la campania din Moldova (cf. Adrian Andrei Rusu, *O sursă maghiară despre lupta de la Baia (1467)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași”, XXIII, 1986, 2, p. 714). Iar la 3 ianuarie 1468, monarhul Ungariei, aflat tot în Brașov, îi răsplătea pe brașoveni și pe locuitorii Țării Bârsei pentru credința arătată pe timpul campaniei din toamna-iarna anului 1467 (Gh.I. Brătianu, *op. cit.*, p. 221; Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 136). *Campania din 1475*, reținută de istorie prin marea luptă de la Vaslui (10 ianuarie), a durat cam 30 de zile, „de la sfârșitul anului 1474”, până către 25 ianuarie 1475, dată la care Ștefan era la Suceava, de unde trimitea cunoscuta „scrisoare circulară”. *Expediția sultană din vara anului 1476*, când marea înfruntare a avut loc la Valea Albă – Războieni (26 iulie), a durat aproximativ 60 de zile: turcii au trecut Dunărea în a doua jumătate a lunii iunie, iar la 15 august au început retragerea. *Starea de război din 1484*, când otomanii au cucerit Chilia și Cetatea Albă, s-a prelungit cam 45 de zile, de la 26 iunie, moment în care turcii au traversat Dunărea pe la Isaccea, până în prima decadă a lunii august (7-8 august). Am numit-o *stare de război*, o stare acută, pentru că Ștefan s-a aflat pe „picior de război”, i-a așteptat pe turci la vad, la Isaccea, dar n-a intervenit întru apărarea cetăților. Este (încă) o „necunoscută” a acestei domnii. O însemnare anonimă pe un *Octoih* slavon, revalorificată de Dumitru Nastase, spune că în timpul sultanului Baiazid II, pe care îl numește *țar*, turcii au luat Chilia și Belgradul (= Cetatea Albă), iar Ștefan, numit tot *țar*, adică *împărat*, „nu merse la război, ci-l așteptă la Oblucița; iar turcii fură vicleni și nu veniră la luptă, ci se așezară sub Chilia...” (Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, p. 573). A fost atunci o „lipsă de reacție a domnului Moldovei față de agresiunea otomană”; un fapt „tulburător” (Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod, p. 80-81). *Conflictul moldo-polon din 1497*, având ca reper istoric lupta din Codrul Cosminului (26 octombrie), a avut durata cea mai lungă, 80 de zile, de la 9 august până la 30 octombrie. *Campania lui Ștefan cel Mare în Țara Românească, în 1473*, care a generat atâtea consecințe, mai ales din perspectiva relațiilor moldo-otomane (de aceea anul 1473 a

militare principale, diseminate pe parcursul a trei decenii, 1467-1497, fac laolaltă cam trei sferturi de an din cei 30.

Celelalte angajări războinice ale lui Ștefan cel Mare, în jur de 30, au fost de mai mică amploare și durată. Cum se vede, din 47 de ani de domnie, războiul a ocupat un timp minim; ca fenomen istoric, el se înscrie în *durata scurtă*. Consecințele războiului au fost însă mari, oamenii au trăit un permanent sentiment de spaimă („cu dzilele a mână”, după o expresie a lui Miron Costin), dar *pacea a fost starea de normalitate*.

Victorios sau învins, evlaviosul domn, *marele creștin* care a fost Ștefan a primit situația ca pe o voință divină. Biruința fiind un *har al lui Dumnezeu*, și numai al lui, Ștefan cel Mare s-a socotit doar un *purtător de biruință*¹⁴⁴. Astfel ni-l prezintă *Letopisețul de când s-a început, cu voia lui Dumnezeu, Țara Moldovei* (într-o măsură și în termeni asemănători și unele din variantele lui). Înfrângerea lui Petru Aron (1457, aprilie 12) a fost posibilă „din mila lui Dumnezeu”¹⁴⁵, iar luarea Chilie (1465, ianuarie 23), „cu voia lui Dumnezeu”¹⁴⁶. Învingându-l pe Matia Corvinul la Baia (15 decembrie 1467) „s-a împlinit gândul lui Dumnezeu”¹⁴⁷ și a terminat victorios lupta cu Radu voievod, la Soci (7 martie 1471) „din mila lui Dumnezeu”¹⁴⁸. La Vaslui (10 ianuarie 1475) „a biruit puterile turcești [...] cu mila lui Dumnezeu și cu ajutorul lui Iisus Hristos, fiul lui Dumnezeu [...]”. Și s-a întors Ștefan voievod cu toți oștenii lui ca un „purtător de biruințe în cetatea sa de scaun a Sucevii” (subl.ns., I.T.)¹⁴⁹. Ca un „purtător de biruințe” s-a întors Ștefan și din Țara Românească unde, la 8 iulie 1481, îl învinsese la Râm-

și fost numit *an-cheie*, Dumitru Nastase, Ștefan S. Gorovei), a durat toată luna noiembrie, așadar 30 de zile. Toate cele șase evenimente războinice însumează laolaltă aproximativ 285 de zile.

¹⁴⁴ După victoria de la Vaslui, spune Długosz, Ștefan „a dat poruncă în țara întreagă să nu ceteze cineva să-i atribuie lui acea biruință, ci numai lui Dumnezeu” (trad. N. Orghidan, loc. cit., p. 16).

¹⁴⁵ *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI*, p. 15.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 16.

¹⁴⁷ *Ibidem*. Biserica „Sfântul Gheorghe” (zisă Albă) de la Baia, pusă de tradiție în seama lui Ștefan cel Mare, stă în legătură cu victoria obținută contra lui Matia Corvin (*Repertoriul*, p. 198).

¹⁴⁸ *Cronicile slavo-române*, p. 17. Pe tătari, la Lipnic (20 august 1469), Ștefan i-a învins cu ajutor „numai de la Dumnezeu și de la Preacurata Maica Sa”. Și „spre lauda aceia, mulțămind lui Dumnezeu, au sfințit mănăstirea Putna” (Grigore Ureche, *Letopisețul*, ed. cit., p. 93). Putna a fost începută la 4 iulie 1466, terminată în 1469 și sfințită în 1470 (Ion I. Solcanu, *Artă și societate românească*, p. 247).

¹⁴⁹ *Cronicile slavo-române*, p. 18. În scrisoarea-circulară din 25 ianuarie 1475 era invocată aceeași grație divină: „... am luat sabia în mână și cu ajutorul Dumnezeului nostru atotputernic am mers împotriva dușmanilor creștinătății, i-am biruit și i-am călcat în picioare...”. Sau, în același loc: „... cu ajutorul lui Dumnezeu celui atotputernic, noi i-am tăiat mâna cea dreaptă...” (subl.ns., I.T.) (I. Bogdan, *Documente*, II, p. 323). La Jan Długosz: „cu puterea minunată a lui Dumnezeu, nimici cetele turcești” (subl.ns., I.T.) (trad. N. Orghidan, loc. cit., p. 16). „Și într-acéia laudă și bucurie au zidit biserica în târgu la Vaslui, dându laudă lui Dumnezeu de biruință ce au făcut” (subl.ns., I.T.) (Grigore Ureche, *Letopisețul*, p. 102). Biserica domnească din Vaslui, cu hramul „Sfântul Ioan Botezătorul”, a fost construită în 1490 (*Repertoriul*, p. 87).

nic pe Basarab Țepeluș „din mila lui Dumnezeu și cu rugăciunile preacuratei Maicii lui Dumnezeu și ale tuturor sfinților și cu rugăciunea sfântului și slăvitului mare-mucenic Procopie”¹⁵⁰. Acestui sfânt militar protector, Ștefan i-a închinat biserica de la Milișăuți (1487), în pisană careia harul lui Dumnezeu este iarăși invocat: „... Și a ajutat Dumnezeu pe Ștefan voievod și a biruit pe Basarab voievod”¹⁵¹. La Cătlăbuga (decembrie 1485), unde a fost război cu turcii, „a biruit Ștefan voievod din mila lui Dumnezeu...”¹⁵², și tot victorios a fost contra lui Ioan Albert, craiul leșesc, care s-a ridicat „cu înșelăciune” contra Țării Moldovei (1497); evlavios, „domnul Ștefan voievod [...] l-a luat în ajutor pe Dumnezeu cel prea înalt și l-a lovit joi, 26 octombrie. Și din mila lui Dumnezeu și cu rugăciunile preacuratei Maicii Domnului [...] a biruit atunci domnul Ștefan voievod”¹⁵³.

Înfrângerea era, și ea, tot de la Dumnezeu, ca o pedeapsă pentru păcatele celui învins. La Valea Albă-Războieni, „în luna iulie, 26 [...], cu voia lui Dumnezeu, au fost înfrânți creștinii de păgâni. Și au căzut acolo mulțime mare de ostași ai Moldovei...” (subl.ns., I.T.)¹⁵⁴.

¹⁵⁰ *Cronicile slavo-române*, p. 19. În amintirea acestei lupte, spune tradiția, Ștefan ar fi construit o biserică („Sfânta Paraschiva”) la Râmnicu Sărat, a cărei pisanie inițială nu se păstrează (*Repertoriul*, p. 209). Înălțarea ei a avut loc, probabil, în ultimul an de domnie (cf. Voica Pușcașu, *Actul de ctitorire*, Tabel, nr. 3550).

¹⁵¹ *Repertoriul*, p. 58.

¹⁵² *Cronicile slavo-române*, p. 19. „Într-această bucurie, dacă s-au întors Ștefan vodă, au zidit biserica pe numele Sfântului Nicolae în târgul Iașiloru” (Grigore Ureche, *Letopiseșul*, p. 108).

¹⁵³ *Cronicile slavo-române*, p. 20-21. *Cronica moldo-rusă*, sancționându-l pe „craiul leșesc Albert”, spune că acesta „s-a împăcat cu înșelăciune” (*Ibidem*, p. 161). În semn de grațitudine pentru victoria de la Codrul Cosminului, ale cărei ecouri trezeau spaimă oștenilor poloni conduși de Lascki, veniți în ajutorul lui Despot în 1563 (*Căltători străini*, II, p. 621), domnul a pus să se ridice biserica „pe numele sfântului mucenicu Dimitrie, în târgu la Suceava, care trăiește și până astăzi” (Grigore Ureche, *Letopiseșul*, p. 115).

¹⁵⁴ *Repertoriul*, p. 143. Voievodul Moldovei fusese biruit acolo pentru că Dumnezeu i-a „retras mila”; iar el, știindu-se păcătos, a căutat „o cale spre împăcarea cu Dumnezeu”, și acesta a fost „omul sfânt”, Daniil Sihastru, căruia i s-a destăinuit, i-a cerut sfatul și sfântul i-a devenit intercesor (Ovidiu Cristea, *Despre raportul dintre principe și „omul sfânt” în Țările Române. Întâlnirea lui Ștefan cel Mare cu Daniil Sihastrul*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004*, p. 192, 195).

Grigore Ureche știa, cu aproape două secole mai târziu, că „după ieșirea neprietinilor și a vrăjmașilor din țară, dacă au strâns Ștefan vodă trupurile morților, movilă de cei morți au făcutu și pre urmă s-au zidit deasupra oasilor o biserică, unde trăiește și astăzi întru pomenirea sufletelor” (*Letopiseșul*, p. 104). În realitate, aceasta s-a întâmplat în 1496, la douăzeci de ani după luptă, când Ștefan „a binevoit”, „cu buna sa voință” să pună a se zidi acolo o biserică cu hramul „arhistrategului Mihail [...] pentru amintirea și întru pomenirea tuturor drept credincioșilor creștini care s-au prăpădit aici” (*Repertoriul*, p. 143). Este o biserică-mausoleu, unică la noi în simbolistica ei. Osemintele celor căzuți pe câmpul de bătaie au fost exhumate după două decenii și rânduite sub nava ctitoriei (Gh.I. Cantacuzino, *Biserica lui Ștefan cel Mare din Războieni – monument comemorativ*, în „Memoria antiquitatis”, IV-V, 1972-1973, p. 231-235). Ion I. Solcanu (*Artă și societate românească*, p. 256) îi spune „necropolă a martirilor”, aceasta pentru că scheletele nu au cap. Cum se explică această separare a craniilor de trupuri, vezi *Ibidem*, p. 255.

Ștefan cel Mare, ca un „fiu supus al Bisericii“, își întâmpina luptele prin „post și rugăciuni“¹⁵⁵, precum în Bizanț¹⁵⁶. În dimineața bătăliei de la Vaslui, aflăm dintr-o relatare străină, oștenii moldoveni au făcut *rugă* nădăjduind că „Dumnezeu ne va ajuta“¹⁵⁷. După biruințe se înălța, de asemenea, *rugă*, oprindu-se orice laude „căci toată slava numai lui Dumnezeu i se cuvine“¹⁵⁸. Apoi, peste trei zile, Ștefan și oștenii lui își sărbătoreau izbânzile. Învingător la Chilia (1465), marele voievod „a rămas acolo trei zile, veselindu-se și lăudând pe Dumnezeu“¹⁵⁹. Revenit în cetatea-reședință principală de la Suceava, după ce pornise „asupra lui Radul voievod“ (1473), unde „mitropolitul cu tot clerul bisericesc i-au făcut o întâmpinare minunată și frumoasă“, Ștefan „a făcut acolo ospăț mitropoliților și vitejilor săi“¹⁶⁰. „Întâmpinarea minunată și frumoasă“ era, comparând cu modelul nostru, Bizanțul, un *triumf*, o formă de *proiecție a puterii*¹⁶¹. De o *primire triumfală* a avut Ștefan parte la Suceava și după marea victorie de la Vaslui (10 ianuarie 1475). Atunci, „i-au ieșit în întâmpinare mitropoliții și preoții, purtând sfânta evanghelie [...] și binecuvântând pe țar: „Să trăiască țarul“ (= împăratul, echivalează Dumitru Nastase). Iar domnul biruitor „a făcut atunci mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi și tuturor boierilor săi, de la mare până la mic“¹⁶². Un „mare ospăț“, însoțit de daruri scumpe pentru boieri și viteji, „fie-

¹⁵⁵ N. Iorga, *Faze sufletești și cărți reprezentative la români. Cu specială privire la legăturile „Alexandriei“ cu Mihai Viteazul*, în „An. Ac. Rom., Mem. Sect. Ist.“, s. II, XXXVII, 1914-1915, p. 547-548.

¹⁵⁶ În Bizanț, „înaintea unei bătălii, în tabără se rostește o rugăciune, care se încheie cu implorarea milei lui Dumnezeu“. După ce se stabilea data unei lupte, se ținea o liturghie, „urmată de trei zile de post“, timp în care „soldații puteau să mănânce doar o singură dată pe zi (seara)“ (Peter Schreiner, *Soldatul*, în Guglielmo Cavallo (coord.), *Omul bizantin*, trad. de Ion Mircea, postfață de Claudia Tița-Mircea, Iași, Polirom, 2000, p. 104).

¹⁵⁷ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1901, p. 93: „Gott, der Wirt, uns helffen“. Înaintea luptei de la Vaslui, toți oștenii lui Ștefan „se legară a posti patru zile cu pâine și apă“ (Idem, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, București, 1966, p. 124).

¹⁵⁸ Idem, *Faze sufletești și cărți reprezentative la români*, p. 547. În urma victoriei de la Vaslui, scria Jan Długosz, „nu s-a îngămfat Ștefan [...], ci a postit 40 de zile cu apă și pâine“, căci numai de la Dumnezeu venea biruința (trad. N. Orghidan, *loc. cit.*, p. 16).

¹⁵⁹ *Cronicile slavo-române*, p. 17. Grigore Ureche redă aproape întocmai modul de marcarea a victoriei: „Și acolo la Chilia petrecându trei zile veselindu-să, lăudându pre Dumnezeu...“ (*Letopisețul*, p. 92).

¹⁶⁰ *Cronicile slavo-române*, p. 17.

¹⁶¹ Michael McCormick, *Împăratul*, în *Omul bizantin*, p. 283-288. „Întoarcerea din Țara Românească «în 1473» deschide seria intrărilor «imperiale» ale lui Ștefan cel Mare“. Această „primă intrare imperială este deosebit de importantă în plan simbolic pentru că ea consacră recucerirea unui teritoriu creștin din sistemul politic și militar otoman, reintegrarea acestui teritoriu unui imperiu creștin“ (Liviu Pilat, *Modelul constantinian și imaginarul epocii ștefaniene*, în ms.).

¹⁶² *Cronicile slavo-române*, p. 18. Relatarea lui Grigore Ureche, atât de departe în timp, este foarte aproape de aceea a cronicii ștefaniene: Ștefan „s-au întorsu la scaunul său, la Suceava, cu mare pohvală (= slavă) și biruință, de la însuși Dumnezeu de sus, ieșindu-i înainte mitropolitul și

care după vrednicia sa", și de instituire de viteji (un fel de înălțare în grad și decorare, precum în vremurile moderne) a marcat și victoriile din 1481 (Râmnic)¹⁶³ și 1497 (Codrul Cosminului). În cel de al doilea caz, celebrarea izbânzii a avut loc la Hârlău, de ziua Sf. Nicolae (6 decembrie). Ca întotdeauna și pretutindeni, se înălța laudă Celui de Sus „pentru că toate biruințele sunt de la Dumnezeu” (subl.ns., I.T.)¹⁶⁴.

Cinstirea Sfintei Cruci, semnul mântuirii, al înfruntării suferinței și al jertfei, dar și călăuza victoriei, a sfinților militari (Sf. Arhanghel Mihail, arhistrategul oștilor cerești, Sf. Mare Mucenic Procopie, Sf. Teodor, Sf. Gheorghe, marele mucenic purtător de biruințe, „voievodul lui Hristos”, Sf. Dimitrie, „ostașul lui Hristos”), ca și copierea, în 1473-1474, din porunca lui Ștefan a *Panegiricului*

toți preoții, aducându sfânta Evanghelie și cinstita cruce în mâinile sale, ca înaintea unui împăratu și biruitoru de limbi păgâne, de l-au blagoslovitu” (*Letopiseșul*, ed. cit., p. 102). Liviu Pilat (*op. cit.*) sesizează o diferență între felul în care au fost sărbătorite victoriile din 1465 și 1475. Cea dintâi s-a făcut din inițiativă domnească, cealaltă din inițiativa clerului. Și în 1475, constată autorul citat, Ștefan cel Mare a avut parte de o „intrare «imperială», în care „principalii actanți sunt clericii”, ceea ce „transformă ceremonia într-un act liturgic” (*op. cit.*).

Primirea care se face domnului la Suceava după victoria din ianuarie 1475, când Ștefan este întâmpinat cu urarea „Să trăiască țarul” (= împăratul) definește, în expresia cronicii de curte, observă Dumitru Nastase, „victoria imperială asupra necredincioșilor și triumful împăratului creștin nicefor întors în capitala sa”. „Intrarea triumfală a «împăratului» Ștefan” în cetatea sa de scaun, căreia mai târziu cronicarul Macarie îi va spune „orașul împărătesc al Sucevei” este, consideră istoricul citat, o imitație a modelului constantinian. Victorios „sub semnul crucii”, Constantin cel Mare a intrat triumfal în „împărăteasca Romă” (Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, loc. cit. p. 570). Pentru titlul de țar, „adică împărat”, al lui Ștefan cel Mare, vezi și Petre Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în veacul al XV-lea*, în volumul *Omagiu lui Petre Constantinescu-Iași*, București, 1965.

¹⁶³ *Cronicile slavo-române*, p. 19: „Și domnul Ștefan voievod de acolo s-a întors ca un purtător de biruință cu toată oastea sa și cu toți boierii săi în cetatea sa de scaun a Sucevii. Și acolo atunci domnul Ștefan voievod a făcut mare ospăț mitropolitului și episcopilor și boierilor săi și întregii lui oștiri. Și a instituit atunci mulți viteji și a dăruit atunci multe daruri și îmbrăcăminte scumpe boierilor săi și vitejilor și întregii lui oștiri. Și pe toți, după vrednicie, i-a slobozit pe fiecare la ale sale și i-a învățat să laude și să binecuvânteze pe Dumnezeu pentru cele ce au fost, pentru că de la Dumnezeu au fost cele întâmplare” (subl.ns., I.T.). Liviu Pilat (*op. cit.*) constată că spre deosebire de „intrările anterioare” în cetatea de scaun, care pot fi socotite „veritabile liturghii civile”, aceasta din 1481 „pare a fi mai degrabă o «liturghie militară»”.

¹⁶⁴ *Cronicile slavo-române*, p. 21-22: „Iar însuși domnul Ștefan voievod a slobozit toată oastea sa, pe fiecare la ale sale și așa a poruncit tuturor vitejilor și boierilor săi să se adune în ziua Sfântului Nicolae în târgul numit Hârlău. Deci s-au adunat toți în acea zi. Și acolo atunci domnul Ștefan voievod a făcut mare ospăț tuturor boierilor săi, de la mare până la mic și atunci a instituit mulți viteji și i-a dăruit atunci cu daruri scumpe, fiecare după vrednicia sa. Și i-a slobozit la ale lor și i-a învățat să laude și să binecuvânteze pe Dumnezeu cel Prea Înalt pentru cele ce le-au fost dăruite, pentru că toate biruințele sunt de la Dumnezeu” (subl.ns., I.T.). Sărbătorirea acestei biruințe mai târziu cu peste o lună și nu în cetatea de scaun, ci la curtea domnească de la Hârlău, îi conferă o notă specială. Ea a avut, ca și aceea din 1481, mai curând caracterul unei „liturghii militare” (Liviu Pilat, *op. cit.*).

lui Constantin cel Mare, scris de Eftimie, patriarhul de la Târnovo, nu pot fi decât reprezentarea în plan simbolic a războiului de cruciadă¹⁶⁵. Și tot acolo ne trimite „spectaculoasa transformare” a stemei personale a lui Ștefan cel Mare, survenită în intervalul 1470-1477, poate chiar în *anul-cheie* 1473: de la *crucea simplă*, în scutul heraldic de la 1470, la *crucea dublă de aur* în acela de la 1477. Aceasta pare să sugereze „rolul asumat de «Ștefan» în cruciada începută în 1473”¹⁶⁶.

Grigore Ureche, boierul-istoric și patriot, l-a așezat pe Ștefan înaintea tuturor voievozilor țării. El îi găsea potrivit locul printre sfinți („... după moartea lui, până astăzi îi zicu sveti Ștefan Vodă”), dar „nu pentru sufletu, ce iaste în mâna lui Dumnezeu, că el încă au fostu om cu păcate, ci pentru lucrurile lui cele vitejești, carile niminea din domni, nici mai nainte, nici după aceia l-au ajunsu”¹⁶⁷. Era elogiul adus marelui militar care a stat, vreme de aproape o jumătate de secol, în apărarea Țării Moldovei.

*

Ștefan cel Mare, omul așa de pios și domnul cu aură legendară, a fost și un *mare ctitor de cultură*. Nimic din ceea ce implică acest concept nu a rămas în afara preocupărilor și inițiativelor ștefaniene: arhitectura și artele plastice, literatura (istorică, religioasă, juridică) și artele minore.

Este știut că domnia, odată întemeiată, a promovat actul de cultură, l-a protejat și l-a încurajat. Valorile culturale au fost ținute la mare cinste și teaurizate, s-au construit edificii noi și s-au restaurat cele vechi, au fost răscumpărate din „robie” dușmană piese de mare preț. Condiția de ctitor devine o năzuință, mulți râvnind să intre pe această cale în neuitare („să se știe”, „să se pomenească”), fiind înscriși în pomelnice (socotite adevărate „registre de evidență a ctitorilor”) ¹⁶⁸, în inscripții sau pisanii (care aveau „un caracter de informare publică”) ¹⁶⁹, să fie zugrăviți în tabloul votiv (*ius imaginis*) sau așezați pentru viața veșnică în interiorul bisericii ¹⁷⁰. Atât *ctitorul-fondator* ¹⁷¹, cât și *ctitorul secundar* ¹⁷² mai nutreau la iertarea păcatelor și odihna sufletelor alături de cei buni ¹⁷³.

¹⁶⁵ Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „Semne și minuni” pentru Ștefan voievod, p. 74-75; Dumitru Nastase, *op. cit.*, p. 572.

¹⁶⁶ Ștefan S. Gorovei, 1473 – un *an-cheie* al domniei lui Ștefan cel Mare, retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânti (1504-2004)*, p. 391.

¹⁶⁷ Grigore Ureche, *Letopiseșul*, ed. cit., p. 120-121.

¹⁶⁸ Voica Pușcașu, *Actul de ctitorire*, p. 118.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 120.

¹⁷⁰ Loc rezervat doar pentru „marii ctitori și descendenții lor” (*Ibidem*, p. 150).

¹⁷¹ Voica Pușcașu (*op. cit.*, p. 191) îi spune „ctitor de fapt”, „ctitor inițial” sau „mare ctitor”.

¹⁷² „Noul ctitor” sau „ctitor donator” în *Ibidem*, p. 192.

¹⁷³ *Ibidem*, p. 116 și urm.

Lumea medievală a fost o *lume a vizualului*, ceea ce explică accentul care s-a pus pe *actul de ctitorire*. Dacă disponibilitățile materiale o permiteau, ctitoria trebuia să fie una impunătoare, să provoace admirație și să aducă măreție. Era o cale spre obținerea unui excedent de prestigiu, o formă de proiecție a puterii și a pioșeniei.

Ștefan al III-lea, „cel Mare”, și-a asigurat renumele și prin marea lui operă culturală, una din cele mai impunătoare din întreaga lume ortodoxă. În prima parte a domniei, partea cea mai întinsă (până la 1486, încheierea păcii cu turcii), Ștefan a „privilegiat” construcțiile laice, mai ales militare (vezi *supra*). Era o orânduire normală a programului arhitectonic, pentru că țara trebuia mai întâi consolidată, structurile de conducere și capacitatea de apărare, sprijinite pe cetăți și curți, trebuiau asigurate. Singura construcție religioasă datată sigur din această primă perioadă a fost biserica mănăstirii Putna (1469), care a avut o *destinație funerară*, fiind gândită ca necropolă a familiei. Această excepție încarcă ctitoria ștefaniană de la Putna cu o semnificație aparte și o înscrie între mijloacele de consolidare a domniei¹⁷⁴. La Putna se focaliza imaginea unei familii, acolo era cultul pentru cei trecuți în eternitate.

După 1486, când Moldova a avut parte de ani de liniște, au fost posibile alte agonisiri bănești (deși porturile din sud fuseseră pierdute), care au asigurat marea operă arhitecturală religioasă. Ștefan cel Mare a înălțat edificii de cult în țara sa, dar și în celelalte două țări românești¹⁷⁵, ca și la Muntele Athos¹⁷⁶, centru religios internațional. Tradiția consemnată de Ion Neculce a pus semnul egalității între războaiele purtate și ctitoriile sale religioase: „câte războaie au bătut, atâte mănăstiri cu biserici au făcut”¹⁷⁷. Câte biserici a înălțat cu adevărat credinciosul domn, iată o întrebare care nu poate căpăta decât un răspuns relativ, cifra variind, după cele mai noi estimări, între 26¹⁷⁸ și 30¹⁷⁹. Teritorial, ctitoriile ștefanie-

¹⁷⁴ Ion I. Solcanu, *Artă și societate românească*, p. 245, 258.

¹⁷⁵ În Muntenia, la Râmnic, *Repertoriul*, p. 209; Voica Pușcașu, *op. cit.*, p. 411, nr. 3550. În Transilvania, la Feleac (probabilă), la Vad, Ciceu și Mihăești (Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, Cluj-Napoca, 1981, p. 46-47).

¹⁷⁶ Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains, passim*.

¹⁷⁷ Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. Iorgu Iordan, București, 1959, p. 7.

¹⁷⁸ Voica Pușcașu, *op. cit.*, p. 553. Actul de ctitorire era perceput ca având, accentuează autoarea, două funcții: una religioasă și una socială. Ctitoriile domnești aveau și un „caracter reprezentativ”, domnia dorind să-și afirme astfel „calitatea sa de proteguitoare a religiei” (*Ibidem*, p. 104).

¹⁷⁹ Ion I. Solcanu, *op. cit.*, p. 245: „Potrivit pisanilor, în timpul domniei sale, Ștefan cel Mare a ridicat 19 biserici, dintre care 18 se păstrează și azi, fie în forma inițială, fie refăcute ulterior, altele două au fost semnalate de recente cercetări arheologice și datate cert pentru vremea domniei lui, iar șapte sunt atribuite aceluiași voievod doar de tradiție”. În ceea ce privește *motivațiile* actului ctitoricesc la Ștefan cel Mare, autorul găsește două mari categorii:

ne au fost diseminate în toată țara. Astfel, prin pomenirea la slujbe și imaginea din tabloul votiv spiritul domnesc se regăsea peste tot printre supușii săi, ceea ce înseamnă că funcția socială a actului ctitoricesc era asigurată¹⁸⁰. Cele mai multe biserici (nouă la număr) au fost concentrate în partea de nord a Moldovei (actualul județ Suceava), într-o regiune mai bine apărată natural, aproape de centrul de conducere a țării și mai departe de pericolul necredincioșilor.

Predominarea construcțiilor bisericesti în ansamblul arhitecturii patronate de Ștefan cel Mare (și nu numai de el) se explică prin condiția lui de *om providențial*, vicar al lui Dumnezeu pe pământ. Din această perspectivă, ctitoria era nu numai un simbol al puterii, ci și un act euharistic, un act de recunoștință față de împăratul ceresc al cărui ales fusese și de la care primise harul puterii¹⁸¹.

În atelierele mănăstirești din Moldova lui Ștefan cel Mare s-au realizat broderii, argintării, icoane și manuscrise cu miniaturi de o valoare care astăzi nu poate fi exprimată în cifre. Câteva dintre acestea au ajuns în diferite colțuri ale lumii, unele greu de bănuț: la biserici de la Muntele Athos (destinație firească), în insula Patmos, la Istanbul, Moscova, Petersburg, Liov, Munkács, Viena, München și chiar New York (Biblioteca Pierpont Morgan)¹⁸².

În vremea lui Ștefan cel Mare a fost scrisă prima cronică a Țării Moldovei (ori numai o cronică a domniei lui, cum o sugerează varianta germană a acestei istorii)¹⁸³, inițiativă prin care voievodul a devenit și un „creator de memorie isto-

a) *motivații etico-religioase* (invocarea grației divine, gratularea divinității pentru biruința asupra dușmanilor, comemorarea unor evenimente sau personalități, destinația funerară) și b) *motivații ideologice* (afirmarea unui prestigiu social, singular, voievodal, afirmarea genealogiei dinastice, coalizarea categoriilor sociale în lupta de neatarnare a țării, sprijinirea dreptei credințe în Transilvania și la Muntele Athos) (*Ibidem*, p. 244-277).

În volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Biserica. O lecție de istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 222-228, sunt consemnate 25 de ctitorii domnești, din care două, „Sfânta Paraschiva” din Râmnicu Sărat și „Sfinții Mihail și Gavril” din Scânteia, cu pisanii târzii. De asemenea, încă șase ctitorii atribuite lui Ștefan cel Mare.

¹⁸⁰ Voica Pușcașu, *op. cit.*, p. 105.

¹⁸¹ Reflecțiile lui Michael McCormick, în volumul *Omul bizantin*, p. 265.

¹⁸² *Repertoriul*, p. 279-444; M. Berza, *Trei Tetraevanghelii ale lui Teodor Mărișescu în Muzeul istoric de la Moscova*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 589-613; D. Constantinescu, *Circulația cărților religioase românești și importanța însemnărilor de pe ele*, în „Glasul Bisericii”, 1981, 6-8, p. 680-681; N. Iorga, *Correspondență*, I, ediție, note și indici de Ecaterina Vaum, București, 1984, p. 233; V. Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, I, București, 1991, p. XV, XVII.

¹⁸³ Pentru începutul și evoluția istoriografiei în Moldova, amintim contribuțiile subscrise de P.P. Panaitescu (*Cronicle slavo-române*, ed. cit.), I.C. Chițimia (*Ștefan cel Mare, ctitor în domeniul istoriografiei*, în *Idem, Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, 1972, p. 13-27, retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004*, p. 200-219), Ștefan Andreescu (*Începuturile istoriografiei în Moldova*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 1975, 1-2, p. 232-242; *Idem*, „Cronica lui Ștefan cel Mare”: înțelesurile unei întreruperi, în „Revista de istorie și teorie lite-

rică¹⁸⁴. Opera aceasta este una polivalorică. Dincolo de calitatea ei de izvor istoric, de moment istoriografic fundamental, trebuie să adăugăm și rolul ei de mesager al istoriei românilor în Europa. Prin variantele care au ajuns în străinătate atunci, în domnia lui Ștefan (*Cronica moldo-germană*), ori în următorul secol (*Cronica moldo-polonă* și *Cronica moldo-rusă*), acest letopisetz, amplificat și cu alte informații pre și postștefaniene, a devansat cu mult timp rolul lucrărilor lui Miron Costin scrise în limba polonă (*Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei*, 1677 și *Istoria în versuri polone despre Moldova și Țara Românească*, 1684) și al *Descrierii Moldovei* (*Descriptio Moldaviae*, 1714) a lui Dimitrie Cantemir. Lumea învățată germană a putut lua știință din paginile *Cronicii moldo-germane* (*Cronica breviter scripta Stephani...*) despre Țara Moldovei, geografia și istoria ei, oastea, orașele și cetățile țării, despre familia lui Ștefan și înruderile lui, războaiele purtate cu turcii și cu vecinii, biruințele și înfrângerile domnului¹⁸⁵. Polonezii cultivați, interesați de istoria țării vecine, aflată de multă vreme în sfera politicii regilor Piaști și Jagelloni, au găsit în *Cronica despre Țara Moldovei și despre domnii ei* (*Cronica moldo-polonă*) informații privitoare la geografia Moldovei, principii și succesiunea lor, ținuturi („Ținuturile în toată țara Moldovei”), dregători („Dregătorii voievodului Moldovei”), boieri, judecăți și armată. „Greutatea” cade și aici pe domnia lui Ștefan cel Mare, iar cea mai amplă relatare din această variantă privește războiul moldo-polon din 1497¹⁸⁶. Prin intermediul *Povestirii pe scurt despre domnii Moldovei* (adică ceea ce numim *Cronica moldo-rusă*), în mediul superior rusesc s-au răspândit informații privind originile popoului român, eroii întemeietori și eponimi, domnii Țării Moldovei, războiul contra tătarilor (pe care l-au cunoscut și rușii în istoria lor), relațiile cu turcii și polonii¹⁸⁷.

Cronica alcătuită la curtea domnească din porunca marelui voievod a devenit, prin versiunile externe, mai dezvoltate ori mai lapidare, o operă de informare și

rară”, 1983, 4, p. 67-72; ambele studii retipărite în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004*, p. 220-237 și, respectiv, 245-252), Leon Șimanschi (*Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, loc. cit., retipărit în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004*, p. 238-244, la care se fac trimiterile).

¹⁸⁴ Maria Magdalena Székely, „Dixit waywoda”, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, p. 104-116. Expresia, la p. 115.

¹⁸⁵ *Cronicile slavo-române*, p. 28-37.

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 177-187.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 158-161. După P.P. Panaitescu, varianta aceasta „derivă dintr-o variantă a cronicii de la Putna”, a fost alcătuită „în timpul domniei lui Ștefan cel Tânăr” și a ajuns în Rusia în vremea lui Petru Rareș (p. 153). Mai nou s-a opinat că autorul *Cronicii moldo-ruse* „nu a cunoscut analele domniei lui Ștefan cel Mare”. Aceasta pentru că varianta în discuție este „omogenă numai pentru perioada 1359-1457”, știrile ulterioare fiind „sporadice” (Leon Șimanschi, *op. cit.*, p. 238). Într-adevăr, domnia lui Ștefan cel Mare este prezentată în numai câteva rânduri, centrate pe evenimentele anilor 1465, 1484, 1497 și 1504 (*Cronicile slavo-române*, p. 161).

de propagandă pentru mediile străine; o carte de vizită care a răspândit cunoștințe de istorie și geografie românească.

Formă superioară de exprimare a unui popor, cultura a atins în domnia ștefaniană o bogăție și un rafinament care au personalizat-o în ansamblul european. Toate domeniile de creație, de la arhitectură la elementele de decor (pictura murală a ieșit acum din interiorul bisericii acoperind pereții exteriori) și de utilitate (ceramică monumentală, pisanii, pietre de mormânt, mobilier, sobe, argintărie, broderii, țesături), icoane, miniaturi și manuscrise, și-au găsit meșteri iscusiți și beneficiari avizați. Fondul și gustul autohton s-au arătat sensibile la influența străină, primită și integrată în mod creator. Așa s-a dezvoltat sinteza culturală românească, o sinteză flexibilă, dinamică și originală.

*

Ștefan al III-lea s-a bucurat de o mare faimă între contemporani și în posteritate, în țara lui și în Europa, între creștini și păgâni. A fost pe rând, dar și concomitent, „cel Mare”¹⁸⁸, „cel Bun”¹⁸⁹, „cel Bătrân”¹⁹⁰, „cel Sfânt”¹⁹¹. Renumele lui

¹⁸⁸ Din ceea ce se știe astăzi, Ștefan al III-lea este numit prima oară „cel Mare” („Magnanimum olim Stephanum”) de regele polon Sigismund I, în 1514, cu ocazia unei solii trimise papei (cf. C. Rezachevici, *Rolul românilor în apărarea Europei...*, p. 238, nota 45, cu trimitere la Hurmuzaki, *Documente*, II/3, p. 371, nr. CLVII). Mai apoi, de același suveran polon la 3 februarie 1531 („Stephanus ille magnus predecesor tuus”), într-o scrisoare către Petru Rareș, unde Sigismund I pare să repete o formulare anterioară a vrednicului fiu al lui Ștefan cel Mare (Hurmuzaki, *Documente*, supl. II/1, p. 21-22, nr. VII). Anterioritatea lui Petru Rareș pare să fie confirmată de răspunsul său, trimis regelui Sigismund I din Hârlău, la 21 februarie 1531, unde își spune fiu al lui „Ștefan voievod cel Mare, de fericită amintire” (N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, Vălenii de Munte, 1925, p. 195).

¹⁸⁹ La Grigore Ureche, *Letopiseșul*, ed. cit., p. 90: „Ștefan vodă, ce-i zic cel Bun”. În legende din *O samă de cuvinte* (loc. cit., p. 7-12), Ștefan este „cel Bun” de nouă ori: „Ștefan vodă cel Bun, luând domnia Moldovei...”; „Ștefan vodă cel Bun multe războaie au bătut...”; „Ștefan vodă cel Bun, când s-au apucat să facă mănăstirea Putna...”; „Ștefan vodă cel Bun, bătându-l turcii la Războieni...”; „Ștefan vodă cel Bun, când s-au bătut cu Hroiti ungurii...”; „Ștefan vodă cel Bun, când au așezat pace cu leșii...”; „Ștefan vodă cel Bun, vrând să meargă la biserică...”; „Ștefan vodă cel Bun și cu fiul său Bogdan...”; „Când au murit Ștefan vodă cel Bun...”.

¹⁹⁰ În *Istoria Țării Românești (1290-1690)*. *Letopiseșul cantacuzinesc* (ediție critică întocmită de C. Grecu și D. Simonescu, București, 1960, p. 4), Ștefan este „bătrânul Ștefan vodă den Țara Moldovei”. Anterior, într-un document turcesc din 1581, Ștefan cel Mare este numit Qodjea Iste-fan, adică Ștefan „cel Bătrân” (cf. N. Beldiceanu-Nădejde, *Știri otomane privind Moldova pontodanubiană, 1486-1520*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, XXIX, 1992, p. 100).

¹⁹¹ În a doua jumătate a secolului XVI, călătorul polon Matei Strykowski aflase din mediul românesc că moldovenii și muntenii îl venerau prin cânt pe Ștefan (cel Mare), pe care îl considerau sfânt („din cauza nespusei lui vitejii îl socotesc ca sfânt”), pentru că îi biruise pe turci, tătari, unguri, ruși (!?) și polonezi (*Călători străini*, II, p. 454). În secolul următor, Grigore Ureche (*Letopiseșul*, p. 120) îi găsea potrivit lui Ștefan locul printre sfinți: „... după moartea lui până astăzi

a putut fi egalat (și depășit) numai un secol mai târziu de Mihai Viteazul, când propaganda opera cu alte mijloace, cel mai important fiind *ziarul*. Cronicari și oameni politici, laici și clerici, Papa însuși l-au gratulat pe voievodul moldav, în primul rând pentru faptele lui militare. Lucru firesc câtă vreme, într-o Europă amenințată de pericolul Semilunii, principele român a făcut ca acest pericol să capete o măsură și să primească o soluție. Prin Ștefan cel Mare mitul invincibilității Turcului a fost detronat.

Între vocile contemporane primul trebuie așezat Sixt al IV-lea, celebrul papă (1471-1484), inițiator al marelui proiect de acțiune antiotomană („lansat” în 1471), care ar fi trebuit să antreneze toate disponibilitățile Apusului, dar și pe acelea musulmane ostile Porții. Sfântul Părinte l-a numit pe Ștefan, în 1477, „adevărat atlet al credinței creștine” (*verus christiane fidei athleta*)¹⁹².

Cronicarii poloni au fost, prin natura raporturilor interstatale, mai aproape de realitățile din Țara Moldovei. Așa se explică nu numai consistența informațiilor, ci și mai buna lor percepție și reflectare. Pentru Jan Długosz, Ștefan reprezenta tipul cavalerului ideal, cruciatul autentic, „atletul viteaz” care a „strivit” puterea otomană. Domnul Moldovei este scos din cadrele țării sale și proiectat în aria mare a Creștinătății, de apărarea căreia s-a arătat vrednic și ai cărei principii i-ar putea încredința „comanda” generală a războiului cu turcii¹⁹³. Matei Miechowski, profesor la Universitatea din Cracovia și continuator al lui Długosz, a simțit în domnul Moldovei mai mult decât un „erou-cavaler”. Ștefan era „eroul vremurilor noastre, care a biruit pe toți regii învecinați”¹⁹⁴. Bernard Wapowski, deși scrie sub incidența cenzurii regale, total defavorabilă lui Ștefan după războiul moldo-polon din 1497, nu se poate reține și-l socotește un principe „înzestrat cu virtuți eroice”, „strălucit războinic [...], care i-a bătut pe Mahomed, împăratul turcilor și pe Matia, regele Ungariei, amândoi războinici preaputernici și bogați”¹⁹⁵.

În Ungaria, Antonio Bonfini, secretarul italian al lui Matia Corvin, îl înfățișează pe Ștefan într-o singură împrejurare, Baia – 1467, care nu putea fi decât

fi zicu *sveți* Ștefan Vodă [...] pentru lucrurile lui cele vitejești, carile niminea din domni, nici mai nainte, nici după accia l-au ajunsu” (subl.ns., I.T.).

¹⁹² Cf. Ștefan S. Gorovei, *1473: Ștefan, Moldova și lumea catolică*, p. 401-402; Aloisie Tăutu, *op. cit.*, p. 414.

¹⁹³ P.P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din țările vecine*, p. 203-204; *Ce spun cronicarii streini despre Ștefan cel Mare*, trad. N. Orghidan, p. 16-18.

¹⁹⁴ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 208; *Ce spun cronicarii streini...*, p. 36. „Nu e puțin lucru, remarca P.P. Panaitescu, ca «Ștefan» stăpânitor al unei țări mici să învingă pe rând pe toți vecinii lui: munteni, unguri, poloni, tătari, turci. Și nu e vorba de cine știe ce oști provinciale: Matei Corvin, Ioan Albert, Mohamed II au năvălit în Moldova cu toate oștile marilor lor ținuturi și toți s-au întors rușinați” (*Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare*, loc. cit., p. 28).

¹⁹⁵ Idem, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din țările vecine*, p. 209; *Ce spun cronicarii streini...*, p. 45.

una defavorabilă. Și totuși, domnul Moldovei este un „suflet viteaz și cuget neîmblânzit“, apărător al „granițelor regatului împotriva turcilor“¹⁹⁶. Iar autorul anonim al analelor intitulate *Chronicon Dubnicense* a văzut în principele moldav un „bun apărător al țării sale și al poporului său, care s-a împotrivit cu bărbăție «turcilor», fiind „gata să moară pentru ai săi“¹⁹⁷.

Cronicarii ruși, din diverse regiuni politice ale lumii slave răsăritene (Moscova, Novgorod, Pskov, Tver ori Rusia Apuseană), au înregistrat gloria militară a lui Ștefan, victoriile contra turcilor, tătarilor și polonezilor fără vreo exaltare, dar cu vădită simpatie pentru voievodul creștin-ortodox¹⁹⁸.

Cronicarii otomani slujeau, printr-o retorică necontrolată, ideea atotputerniciei sultanului și a invincibilității lui. De aici prezentarea răsturnată a războiului cu „ghiaurii“ și invectivele („afurisit“, „necredincios blestemat“) cu care este „tratat“ Ștefan. Și totuși, evidențele au putut fi voalate, nu însă total răstălmăcite ori nesocotite. Victoria românilor la Vaslui, în ianuarie 1475, împotriva oștirii lui Soliman beilerbeiu este consemnată ca atare de Așâk-pașa-zade, contemporan cu evenimentul: „Mulți dintre musulmani au murit acolo ca niște martiri, iar mulți alții au fost luați în captivitate. Supusul padișahului, cu oamenii rămași, abia scăpând, a ieșit «din Moldova» și a venit în grabă la padișah“¹⁹⁹.

Numeroase cronici sârbești au reținut informații, e drept, foarte sumare, dar precise, despre trei ani de referință din confruntarea moldo-otomană: 1475, 1476, 1484. Letopisețul lui Vucomanović scria, bunăoară, despre bătălia de la Vaslui: „a mers țarul Mehmed cu o oaste mare asupra lui Ștefan voievodul moldovean și n-a făcut nimic și a fost zdrobit, iar vlahii îi trecură armata prin ascuțișul spadei și rămase înfrânt“²⁰⁰. Cât despre cucerirea Chilie și Cetății Albe în 1484, aceasta a fost menționată în 13 letopisețe sârbești, de unde se înțelege însemnătatea momentului. Într-o lume precum aceea a sârbilor, care nu se lăsase biruită de „Turc“ fără să-l fi biruit mai întâi, și care se luptase aprig pentru cetățile ei, este explicabil ecoul pierderii „orașelor de la mare [...] ale lui Ștefan al Moldovei“²⁰¹.

¹⁹⁶ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 212.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 213.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 219-224.

¹⁹⁹ *Cronici turcești privind țările române*. Extrase, volumul I, p. 96. Biruința „afurisitului Cara-Bogdan“ la Vaslui a fost înregistrată și de alți cronicari turci, precum Neșri, Kemal-pașa-zade, Lüfti-pașa, Hodja Efendi ori Mehmed bin Mehmed, care i-au găsit explicația în oboseala armatei turcești de pe urma războiului din Albania, a drumului lung parcurs până în Moldova și a atacului „pe neașteptate“, din „locuri ascunse“ al moldovenilor (*Ibidem*, p. 127, 211, 244, 322, 407).

²⁰⁰ Anca Iancu, *Știri despre români în izvoarele istoriografice sârbești (secolele XV-XVIII)*, în volumul *Studii istorice sud-est europene*, I, București, 1974, p. 23.

²⁰¹ *Ibidem*, p. 24.

Renumerele lui Ștefan cel Mare și-a găsit ecou și în unele scrieri occidentale din veacurile următoare. Orientalistul german Ioannes Leunclavius, în *Analele sale* (Frankfurt, 1596), a notat referitor la bătălia de la Vaslui că turcii „au fost loviți și străpuși de voievodul moldovean” într-o luptă „foarte înverșunată”²⁰². Un secol mai târziu, Philippus Brietius (*Annales Mundi...*, 1696) aflase și el despre victoria lui Ștefan din 1475; atunci turcii „toți au fost uciși sau răniți, 4 pașale au căzut <și> au fost luate 100 de steaguri”. Iar Ștefan, voievodul Transilvaniei (sic!) a fost un „om foarte puternic al secolului său, experimentat în lucrările războiului”, care „i-a înfrânt pe Mathias, Baiazid, Ioan Albert, tătari...”²⁰³. Louis Moréri, autorul unui dicționar istoric (Paris, 1673), care s-a dezvoltat într-un *Mare dicționar istoric*, avea mai multe informații despre principele Țării Moldovei. Ștefan era numit „voievod sau palatin al Valahiei și Moldovei” și considerat „celebru prin victoriile repurtate asupra lui Mehmed, împăratul turcilor, a lui Matei, regele Ungariei, a lui Albert, regele Poloniei și asupra tătarilor”²⁰⁴. Charles Du Fresne, senior Du Cange, marele învățat al Franței Regelui Soare, în lucrarea sa despre Peninsula Balcanică, tipărită mai târziu (Pojon, 1746), menționa lapidar: „Anul 1475 [...]. Ștefan voievodul Valahiei, cu 30.000 de oșteni ai săi, a nimicit 100.000 de turci”²⁰⁵.

Consonanța ecourilor ștefaniene în lumea europeană, contemporană și de mai apoi, este cel mai bun argument pentru ceea ce a reprezentat în mentalul general marele voievod român, victorios, cum a mărturisit-o însuși spre sfârșitul domniei, în 34 de bătălii. Ștefan era domnul român și creștin care, „luând sabia în mână” și având alături pe Dumnezeu cel atotputernic, a pornit „împotriva dușmanilor creștinătății, i-a biruit [...] și i-a trecut sub ascuțișul sabiei”, cum a vrut să se știe și a pus să se scrie monarhilor Europei la 25 ianuarie 1475 (circulara a ajuns la Buda, Viena, Veneția, Milano, Cracovia, Vilnius și Moscova).

*

Ștefan al III-lea, principele „cel Mare” al istoriei noastre, a cumulat toate calitățile care să-i motiveze acest cognomen. A fost un *mare om de stat*, un *mare diplomat*, un *mare militar*, un *mare creștin* și un *mare ctitor de cultură*. A avut parte de o *mare faimă* în vremea de atunci și în posteritate. A iubit măreția, din care își făcuse un mod de a trăi. A ctitorit, a dăruit, a pedepsit și a iertat, a fost un

²⁰² Cf. Lizica Papoiu, *Aspecte ale prezenței lui Ștefan cel Mare în câteva lucrări istorice din secolele XVI-XVII*, în volumul *Vaslui, Ștefan cel Mare, 1475*, Vaslui, 1975, p. 79.

²⁰³ *Ibidem*, p. 79-80.

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 96.

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 96-97.

om pios, dar și crud, ca orice „suflet medieval“, căci a trăit „în vremea cruzimilor cumplite și a credinței celei mai adânci“²⁰⁶. I-au plăcut ospetele și s-a îmbrăcat cu stofe superioare. Și-a cinstit înaintașii (ceea ce ține de *conștiința dinastică*)²⁰⁷, cărora le-a marcat locul de odihnă veșnică prin pietre de mormânt frumos ornate și inscripționate (la Rădăuți, Bistrița, Neamț și Probota). Și-a luat neveste de rude mari, coborâtoare din familiile ortodoxe ale Rusiei și Bizanțului, care să-l înalțe în vremea de atunci și de apoi. A luptat și a biruit de cele mai multe ori, dar a și fost biruit. Învingător sau învins, a înălțat rugă „Celui de Sus“ și a făcut să se știe aceasta prin scrisori, inscripții și prin cartea de istorie redactată la curtea domnească. Piatra lui de mormânt, pregătită antum, este un mare martor al conștiinței de sine: marmură de Carrara frumos ornată cu motive vegetale, predominante fiind pomul vieții și frunza de stejar cu ghindă, însemnul vitejiei. Pe ea a fost dăltuită o legendă sobră, unde este „ctitor și ziditor“ și de unde lipsesc coordonatele morții: anul, luna, ziua. Lipsesc și anii de domnie, ca și numărul acestora: „Și domni ani...“, se încheie textul de pe piatra rece. Este, acesta, un semn al dăinuirii în durata lungă. Cyril Mango, profesor de bizantinologie la Universitatea Oxford, reflecta, atunci când a scris despre „Sfântul“ bizantin, că „există morții morți și există morții vii, adică sfinții“²⁰⁸. Ștefan cel Mare a trecut demult între „morții vii“; i s-a spus „cel Sfânt“ printr-o „canonizare spontană, din partea credincioșilor“ (Virgil Cândea), înainte de a fi sanctificat formal de Biserica Ortodoxă Română (la 20 iunie 1992) și trecut în *Sinaxar*. Cu timpul a căpătat aură legendară și a fost mitizat pentru că mitul, spunea Karl Abraham, reprezintă „condensarea sufletului popular“²⁰⁹.

Din perspectiva timpului istoric, Ștefan cel Mare a creat epocă în istoria noastră. El a realizat un sistem politic care s-a prelungit dincolo, în celălalt veac, pentru un timp care face cumpănă cu durata domniei sale. De aceea credem că se poate vorbi de *secolul ștefanian* al istoriei românilor.

Prin forța posterității, Ștefan cel Mare a devenit copărtaș la făurirea României moderne și, apoi, a României Mari, pentru că el reprezenta „vârsta eroică“ a națiunii române medievale, timpul „cavalerilor“ și al „cruciadei târzii“. Realitatea medievală a fost investită prin *simbolul Ștefan cel Mare* cu atribute necesare secolului al XIX-lea, secol al biruinței naționale.

*

²⁰⁶ P.P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare*, p. 21.

²⁰⁷ *Ibidem*, p. 24.

²⁰⁸ Cyril Mango, *Sfântul*, în volumul *Omul bizantin*, p. 301.

²⁰⁹ Dr. Karl Abraham, *Psychanalyse et culture*, Payot, 1969, p. 8.

Istoricul elvețian Jakob Burckhardt reflecta, în urmă cu mai bine de un veac, că în istorie sunt perioade cărora le lipsesc oamenii mari, după cum sunt oameni mari cărora le lipsește timpul potrivit pentru puterea și înzestrarea lor. Ștefan cel Mare a fost un caz fericit, când omul înzestrat s-a întâlnit cu timpul favorabil, putând să dea, astfel, măsura posibilităților sale. Domnia de aproape o jumătate de secol a acestui principe român a însemnat pentru Țara Moldovei stabilitate și afirmare politică, faimă militară și diplomatică, prosperitate economică și înălțare culturală.

STEPHEN THE GREAT. THE BASIS OF A COGNOMEN

- Summary -

Stephen the 3rd, "the Great" prince of Romanians' history, gathered all the qualities to motivate this cognomen. He was a *great man of state*, a *great diplomat*, a *great soldier*, a *great Christian* and a *great founder of culture*. He also enjoyed a *great fame* during his time, and after. He founded, gave, punished and forgave; he was a pious as well as a cruel man, as every medieval soul used to be. He enjoyed luxury and wore sumptuous clothes. As a sign of dynastic consciousness, he honored his forerunners, whose places of eternal peace he praised, with beautiful grave stones, adorned and engraved. He married high, to women belonging to the Christian families of Russia and Byzantine Empire as to praise him then and after. He fought in battles and usually won, but was also defeated. Winner or defeated, he prayed to "the One Above" and he made it known through letters, inscriptions and the history work edited at his court. His grave stone, built during his life, was taken for a great witness of self-consciousness: marble of Carrara, beautiful engraved with vegetal motifs, among which the tree of life and oak leaf with acorn prevailed, as sings of brave. On it, there were chiseled sober conventional sings, which called him "founder and builder", but among which there were missing the coordinates of his death: year, month, day. There were also missing the years of reign and their number. This is a sing of lasting during long time.

From a historical time perspective, Stephen the Great *shaped an epoch* within our history. He created a political system which went beyond, entering the next era, for a period that equalized his reign. That is the reason for which we believe that one is justified to talk about *Stephen's century* of Romanian's history.

Through the force of posterity, Stephen the Great became sharer to forging modern Romania, late the Great Romania, as he symbolized "the heroic age" of medieval Romanian nation. Through *Stephen the Great symbol*, the medieval reality embodied attributes necessary for the 19th century, an age of national triumph.

Bogdan-Petru Maleon

RITUALURILE PUTERII ȘI FUNCȚIA MEDIATOARE A CLERULUI DE MIR. „RUGĂTORII” LUI ȘTEFAN CEL MARE

Întemeierea statelor de la sud și est de Carpați și constituirea structurilor ecleziastice au marcat, după expresia lui N. Iorga, înscrierea lumii medievale românești în „ordinea politică a timpului”¹. Acest proces a continuat prin delimitarea sferelor de competență proprii instanțelor laice și bisericești. Slujitorii altarului au fost integrați în ritualurile puterii, conferind prestigiu sacerdotal dimensiunii politice a demnității princiare². Astfel, autoritatea se legitima în plan social prin cultivarea unui raport special cu divinitatea, în cadrul căruia clerul reprezenta principalul intermediar. Oamenii bisericii erau *mediatori* ai grației divine prin transsubstanțiere și *îndrumători* spirituali prin administrarea confesiunii. Ei dețineau statutul de instanță normativă în economia mântuirii³ întrucât păcatele suveranilor țineau exclusiv de competența lor. Segmentul monahal al bisericii avea prioritate în planul intercesiunii, fără a anula vocația mediatoare a preoților de mir, cărora domnii Moldovei le-au asigurat un statut fiscal special, astfel încât, feriți de grijile vieții materiale, să se poată consacra misiunii spirituale.

La nivelul exercitării puterii s-a impus un model pus în evidență prin intermediul antitezei dintre *tiranie* și *bună guvernare*. Acest binom a fost reflectat în planul teologiei politice de creația cronicărească⁴, potrivit căreia, armonia lumii

¹ N. Iorga, *Condițiile de politică generală în cari s-au întemeiat bisericile românești în veacurile XIV-XV*, în *Studii asupra Evului Mediu românesc*. Ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 95.

² Ernst H. Kantorowicz, *The king's two bodies. A study in mediaeval political theology*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1957, p. 193.

³ Jean-Paul Roux, *Regele. Mituri și simboluri*, traducere și note de Andrei Niculescu, București, Editura Meridiane, 1998, p. 317.

⁴ În ceea ce privește îndepărtarea suveranului de datoria sa morală, poate fi citată cronică lui Macarie, potrivit căreia Iliș Rareș „a prădat în chip varvar pe preoți și rugători în toată țara, pe toți i-a umplut de lacrimi și suspine” (*Cronicle slavo-române din sec. XV-XVI, publicate de Ion Bogdan*. Ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, Editura Academiei, 1959, p. 104). Scrierea lui Eftimie adâncește această reflecție, domnul devenind, prin comportamentul său, „urât de Dumnezeu”, ceea ce conduce la interpretarea că „a pierdut împreună cu domnia și în-suși sufletul său, care arde în gheena nestinsă” (p. 121). Același cronicar schițează, în cazul celui

depindea de consacrarea unei relații de tip contractual între principe și clerul său. Aflat „în punctul de întâlnire dintre uman și divin”, domnul trebuia să acționeze conform voinței lui Dumnezeu, adică să țină seama de preceptele religiei și de nevoile supușilor, să protejeze Biserica și să impună respectarea legilor sale⁵. În schimb, instituția ecleziastică constituia contrafortul celei seculare⁶, întrucât exponenții acesteia legitimau gesturile politice întreprinse de puterea princiară. Astfel, virtuțile unui suveran erau oglindite prin grija pe care acesta o manifesta față de supuși în general, față de oamenii bisericii în mod special, care asigurau, prin ritualuri, sacralizarea puterii alăturând cele două instanțe într-un destin escatologic comun⁷. Conducătorii capabili să conserve această simfonie deveneau instrumentele victorioase ale divinității în luptele împotriva păgânilor și primeau drept recompensă mântuirea prin intermediul rugăciunilor preoților.

Mărturiile documentare evidențiază idealul armoniei sociale⁸, bazate pe grija voievozilor față de supușii lor laici și ecleziastici, care erau datori să-i slujească cu „dreaptă și credincioasă slujbă”. Dintre cei din urmă, călugării au fost principalii beneficiari ai daniilor, deoarece înălțau o rugă permanentă pentru sănătatea principelui și a membrilor familiei sale, iar după moarte, contribuiau la iertarea

de-al doilea fiu al lui Petru Rareș, Ștefan, o evoluție de la modelul exemplar al conformității spirituale, încarnat de suveranul harismatic care „la început s-a arătat bun și iubitor de Dumnezeu și mângâia pe toți și dăruia bisericilor și se purta foarte creștinește, dădea mare cinste arhierilor și preoților și călugărilor, cum se cuvine să facă un domn binecinstitor” (p. 121), la abandonarea îndatoririlor creștinești, fapt datorită căruia „l-a încercat mânia cea dreaptă a lui Dumnezeu” și prin intermediul boierilor „a primit răsplata vrednică a răutății sale” (p. 122). Realitatea că o bună guvernare era apreciată în funcție de atitudinea autorității seculare față de Biserică și cler transpare și din mărturia cronicarului Azarie, care apreciază domnia lui Bogdan Lăpușneanu, tutelat de mama sa, întrucât acesta a vegheat la bunăstarea slujitorilor altarului, dar mai ales prin faptul că „îi îndemna la rugăciune” (p. 147) încurajând în acest fel misiunea lor spirituală. Dimitrie Cantemir a încadrat acest raport în termenii vechii paradigme eusebiene, potrivit căreia „trebile din afară ale bisericii Moldovei sunt în seama domnului însuși”, iar „calea duhovnicească de a conduce sufletele la cer a fost încredințată mitropolitului” (*Descrierea Moldovei*. Traducere de Gh. Guțu ș.a., București, Editura Academiei, 1973, p. 351).

⁵ Jean-Paul Roux, *op. cit.*, p. 286-287.

⁶ Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare domn al Moldovei (1457-1504)*, București, Editura Enciclopedică, 1990, p. 24.

⁷ Boško I. Bojović, *Une monarchie hagiographique. La théologie du pouvoir dans la Serbie médiévale (XII-XV siècles)*, în vol. *L'empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*. Textes réunis et présentés par Petre Guran avec la collaboration de Bernard Flusin, București, Colegiul Noua Europă, 2001, p. 71.

⁸ În gândirea teologică bizantină nu exista o distincție clară între spiritual și temporal, sacru și profan. Societatea creștină era guvernată conform unei „simfonii” care presupunea o conlucrare între Biserică și Stat pentru edificarea unei societăți ideale după modelul celest (John Meyendorff, *Teologia bizantină. Tendințe istorice și teme doctrinare*. Traducere din limba engleză de Alexandru I. Stan, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1996, p. 285-286).

păcatelor⁹. Dimensiunea spirituală a relației contractuale dintre domn și slujitorii altarului s-a tradus prin desemnarea acestora drept „rugătorii noștri”, ceea ce constituia o trimitere directă la misiunea lor intercesoare. Clerul monahal apare cel mai frecvent numit în acest fel, iar reprezentanții celorlalte categorii de oameni ai bisericii doar dacă asigurau un suport simbolic guvernării¹⁰.

O categorie ecleziastică privilegiată o reprezentau preoții cetăților și curților domnești¹¹, care participau direct la ritualurile puterii și oficiau liturghia princiară. Cei din Suceava se distingeau prin număr și prestigiu, asemenea segmentului sacerdotal din vechea cetate imperială care îi deservea pe basilei¹². Acesta nu

⁹ Andrei Pippidi, *Monarhia în Evul Mediu românesc, practică și ideologie*, în *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 25. În *Letopisețele de la Putna* se arată că „a răposat în veci pomenitul (subl.ns.) Ioan Ștefan voievod” (*Croniclele slavo-române...*, p. 52), ceea ce sugerează datoria clerului monahal de a se ruga pentru mântuirea binefăcătorului său. În acest sens, prin documentul de dănie dat mănăstirii Zografu, la 10 mai 1466, Ștefan cel Mare indică, precum „într-un adevărat testament” (Constantin Turcu, *Literatura bisericească în timpul lui Ștefan cel Mare*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XLII, nr. 7-8, 1966, p. 552), cântările, succesiunea slujbelor și așezământul pomelnicului atât în timpul vieții, cât și „după trecerea anilor noștri, după trecerea vieții noastre” (*Documenta Romaniae Historica* [în continuare, DRH], A, Moldova, vol. II – întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, Editura Academiei, 1976, p. 193, nr. 135). Nu întâmplător, în același an se pun bazele mănăstirii Putna, lăcaș destinat să devină necropolă voievodală. Într-o manieră similară trebuie privită și reamenajarea mormintelor princiare de la Rădăuți (*Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, coord. M. Berza, București, Editura Academiei, 1958, p. 253-256), una dintre inscripțiile aplicate pe lespezile funerare conținând formula „întru veșnica lui pomenire” (N. Grigoraș, *În legătură cu ascendența lui Ștefan cel Mare. Discuții pe marginea unor inscripții funerare*, în „Revista muzeelor”, an III, 1966, nr. 2, p. 167).

¹⁰ Astfel, la 24 aprilie 1434, Ștefan al II-lea arată că acest „adevărat rugător al nostru popa Iuga, a slujit mai înainte sfântăpăsatului părintelui nostru drept și credincios, iar astăzi ne slujește nouă drept și credincios” (subl.ns.) (DRH, A, Moldova, vol. I – întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, Editura Academiei, 1975, p. 182, nr. 129), iar la 7 decembrie 1436, același voievod, împreună cu fratele său, întăresc proprietățile protopopului Iuga pentru „dreapta și credincioasa lui slujbă către noi și rugăciunea lui” (subl.ns.) (p. 232, nr. 165). În acest caz este vorba despre un preot important, stăpân de sate, tată al viitorului logofăt Mihul, și prin aceasta apropiat de Domnie. Într-o altă sursă documentară, datând din 18 iunie 1444, „acest adevărat popa Toader din Bârlad, carele slujind noao cu driaptate și cu credință și cu driaptă și curată rugă către Dumnezeu pentru noi” (subl.ns.) primește întărire pentru un loc pustiu pe valea Smilei (p. 351, nr. 248).

¹¹ La sfârșitul Evului Mediu, slujitorii altarului din cadrul cetăților sau al curților beneficiau, pe lângă scutirile specifice clerului domnesc, de unele donații (Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, București, Fundația Regele Carol I, 1939, p. 278). În Bizanț, clerul de curte primea un salariu fix, la care se adăugau diverse danii (J.M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford, Clarendon Press, 1990, p. 331).

¹² Cei mai mulți dintre patriarhii ecumenici au fost recrutați din rândul clerului secular constantinopolitan, mai ales dintre preoții de la Sfânta Sofia, iar unii au provenit de la capelele imperiale (Louis Bréhier, *Le recrutement des patriarches de Constantinople pendant la période byzan-*

trebuie confundat, însă, cu personalul bisericesc al modestelor lăcașe de lemn¹³ aparținând comunităților urbane, la care slujeau în mod obișnuit câte doi preoți¹⁴. Edificiile de cult întemeiate de suverani în diferite așezări ale țării, numite „domnești”, erau de cele mai multe ori durate în piatră și aveau trei, patru sau mai mulți slujitori ai altarului¹⁵. Astfel, acolo unde existau curți domnești și cetăți se găseau de regulă preoți de târg, de cetate și de curte. Distincția dintre aceste categorii de clerici nu este formulată explicit în documentele anterioare secolului al XVI-lea¹⁶, izvoarele narrative contemporane sunt sărace în informații, iar tradiția consemnată în veacurile următoare se dovedește prolixă¹⁷. Nici despre bisericile în care slujeau nu s-au păstrat multe informații contemporane, dar se cunoaște că marile cetăți ale Moldovei înglobau paraclise sau capele¹⁸ la

line, în „Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines. Paris (27 Juillet – 2 Août 1948)”, tome I, Paris, 1950, p. 226-227).

¹³ Potrivit lui Giovanni Maria Angiolello, în Suceava „bisericiile erau de lemn și acoperite cu șindrilă” (*Călători străini despre țările române*, vol. I, îngrijit de Maria Holban, București, Editura Științifică, 1968, p. 137).

¹⁴ Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene. Din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, Editura Academiei, 1967, p. 115. Despre unii dintre aceștia aflăm din documentul emis la 12 august 1461, conform căruia un preot al comunității rutene dintr-un cartier marginal al Sucevei aduce în fața Domniei șase preoți care oficiau la bisericile românești din oraș împreună cu care jură („pe preoția lor”) că i-a fost încredințat un act de proprietate care a fost distrus o dată cu incendierea bisericii (*Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului (1388-1918)*, vol. I, întocmit de Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceașu, Ioan Caproșu, Gavril Irimescu, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1989, p. 126, nr. 22).

¹⁵ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 115.

¹⁶ Șt.S. Gorovei, *Note de istorie medievală suceveană*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Județean”, X, 1983, p. 199-200. Un preot de cetate este probabil Gavril, al cărui fiu, Toader diacul a scris în 1493 „în cetatea Sucevei” un tetraevanghel pentru biserica din Pătrăuți (*Repertoriul...*, p. 403). Prima mențiune sigură a unui astfel de cleric se găsește într-un document din 21 martie 1528, prin care Petru Rareș arată că „rugătorul nostru chir popa Luca din Cetatea Sucevei” este scutit de dări și obligații în muncă față de Domnie (*Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului*, p. 155, nr. 48). La 19 august 1580, într-o carte de judecată a mitropolitului Teofan sunt amintiți „preoții târgului” (p. 194, nr. 70), iar la 1 aprilie 1647, într-un zăpis de măturie dat de „preuții orașului Sucevei” se face distincție între preoții domnești, de cetate, de la Mitropolie și de la diverse biserici din localitate (p. 280, nr. 152). În prima jumătate a secolului al XVII-lea documentele relevă că preoții domnești constituiau o categorie distinctă față de cei de târg dar nu lasă să se întrevadă care dintre aceștia slujeau la biserica Sfântul Dumitru, la capela din cadrul reședinței sau la cea din cetate (p. 219, nr. 84; p. 236, nr. 100; p. 245, nr. 106; p. 252, nr. 118; p. 276, nr. 148).

¹⁷ Ion Neculce vorbește, spre exemplu, de „curțile domnești din cetatea Hârlăului” (*Opere. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel*, București, Editura Minerva, 1982, p. 176).

¹⁸ Mariana Șlapac, *Cetățile medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Chișinău, Editura Arc, 2004, p. 291-293.

care slujeau preoți de mir¹⁹. În plus, incintele fortificate reprezentau spații de refugiu în perioadele de criză, când era invocat ajutorul divinității, iar cei căzuți în luptă trebuiau călăuziți în „marea trecere”. La Suceava, cercetările arheologice au identificat o astfel de construcție situată la etaj, în apropierea apartamentelor princiare, care a fost refăcută cu prilejul vastelor lucrări de reamenajare a complexului domnesc întreprinse în vremea lui Ștefan cel Mare²⁰.

Reședințele princiare ocupau perimetrul central al așezărilor²¹ și erau organizate asemenea vastului complex al Marelui Palat din Bizanț, în cadrul căruia existau capele în care slujeau clericii imperiali²². O dată cu amenajarea primilor curți domnești, ceremonialul aulic și viața liturgică princiară au determinat integrarea în această structură a unor paraclise situate în imediata vecinătate a casei și dotate cu un personal ecleziastic special²³. Majoritatea lăcașelor de cult au suferit în timp daune semnificative, asemenea întregului ansamblu de construcții, și au fost reconstruite pe amplasamente diferite în funcție de configurația arhitectonică generală. Exceptând situațiile de criză, Ștefan cel Mare își petrecea cea mai mare parte din timp la curtea din Suceava, din noiembrie până la sfârșitul lunii aprilie sau mai²⁴, iar către celelalte reședințe se deplasa în scopuri juridice, administrative, politice, militare sau comemorative, în majoritatea acestor situații, voievodul și urmașii săi direcți urmând traseul Vaslui–Huși–Iași–Hârlău²⁵. Din acest motiv a refăcut și extins curțile domnești de la Suceava, Iași, Hârlău, Vaslui²⁶ și se pare că a întemeiat altele în puncte strategice precum Ștefănești, Badeuți, și Botoșani²⁷. La sosirea domnului se organizau ceremonii care cuprindeau orații și rugăciuni, iar atunci când pleca, slujitorii altarului invocau protecția divină pentru conducătorul credincios.

În imediata vecinătate a curților se afla de regulă o biserică domnească „formând chiar un întreg în vastul ansamblu de arhitectură care era curtea dom-

¹⁹ Corina Nicolescu, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, Editura Academiei, 1964, p. 274.

²⁰ M.D. Matei și Al. Andronic, *Cetatea de scaun a Sucevei*, ediția a II-a, București, Editura Meridiane, 1967, p. 16-17.

²¹ Mircea D. Matei, *Civilizația urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, Editura Academiei, 1989, p. 116.

²² J.M. Hussey, *op. cit.*, p. 331.

²³ C. Bobulescu, *O viață trăită, viața de paraclise*, București, 1931, p. 8-9.

²⁴ Corina Nicolescu, *Case, conace și palate vechi românești*, București, Editura Meridiane, 1979, p. 68.

²⁵ Maria Magdalena Székely, *Itinerarii domnești: Petru Rareș*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, tom XXVIII, 1991, 298.

²⁶ Corina Nicolescu, *Case, conace și palate...*, p. 41.

²⁷ I.D. Marin, *Contribuții la studierea curților domnești din Moldova*, în „Studii și articole de istorie”, IX, 1967, p. 32.

nească²⁸. Rolul acesteia era de a-i găzdui deopotrivă pe orășeni și pe domn cu prilejul anumitor sărbători, spre deosebire de capelele din interior în care avea acces doar principele și apropiații săi²⁹. La Suceva, un loc important îi era rezervat bisericii Mirăușilor, catedrala mitropolitană, datând din vremea lui Petru I³⁰. În secolul al XVI-lea, la 60 de metri nord-nord-vest de curtea domnească³¹ se afla biserica Sf. Dumitru, ctitoria lui Petru Rareș. Săpăturile arheologice întreprinse în curtea acesteia au scos la iveală o biserică catolică ridicată în ultimul sfert al veacului al XIV³², care a funcționat până în jurul anului 1410³³. Grigore Ureche a creditat tradiția, atribuindu-i lui Ștefan cel Mare o biserică de rit ortodox cu hramul Sf. Dumitru³⁴, chiar dacă atunci când a alcătuit *Letopiseșul* în preajma curții putea fi văzut lăcașul datând din secolul al XVI-lea. Dacă acesta a existat, poate chiar de la începutul secolului al XV-lea, atunci a fost ridicat pe același amplasament sau în imediata vecinătate a celui din vremea lui Petru Rareș³⁵. Fără a dispune de mărturii documentare sau dovezi arheologice³⁶, această supoziție se întemeiază pe constatarea potrivit căreia toate curțile domnești aveau câte o biserică în apropierea lor³⁷. În plus, spre est de reședința suceveană se păstrează urmele unui lăcaș ridicat de Ștefan cel Mare și distrus într-un incen-

²⁸ Corina Nicolescu, *Case, conace și palate...*, p. 68.

²⁹ Marele Palat din Constantinopol se afla în legătură cu cele două spații de legitimare. Hipodromul, unde împăratul primea confirmarea populară și Sfânta Sofia, unde intra în contact cu Dumnezeu prin intermediul preoților. În interiorul reședinței se organizau recepții și ceremonii cu o participare restrânsă, iar capelele reprezentau un spațiu intim de reculegere rezervat doar suveranului și apropiaților săi (Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le „césaropapisme” byzantin*, Paris, 1996, p. 112-114).

³⁰ N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova. Până la mijlocul secolului al XV-lea*. Ediția a II-a, revăzută, București, Editura Meridiane, 1971, p. 34-35.

³¹ Mircea D. Matei, *Civilizația urbană...*, p. 59.

³² M.D. Matei, Al. Rădulescu, Al. Artimon, *Bisericele de piatră de la Sf. Dumitru din Suceava*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, tom 20, 1969, nr. 4, p. 552-554.

³³ Mircea D. Matei, *Civilizația urbană...*, p. 59-60.

³⁴ Grigore Ureche, lega actul întemeierii de victoria obținută împotriva polonilor cu ajutorul Sf. Dumitru (*Letopiseșul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu. Ediția a II-a revăzută, București, Editura de Stat pentru Literatură, 1958, p. 115). Sf. Dumitru era considerat patronul ultimei familii imperiale bizantine a Paleologilor, lui fiindu-i închinată o biserică în apropierea palatului (R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin*. Première partie. *Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, tome III, *Les églises et les monastères*, Paris, 1953, p. 96-99).

³⁵ Ioan Caproșu, *Vechea catedrală mitropolitană din Suceava. Biserica Sfântul Ioan cel Nou*, Editura Mitropoliei Moldovei și Sucevei, Iași, 1980, p. 26.

³⁶ M.D. Matei, *Două descoperiri întâmplătoare de la Suceava și implicațiile lor istorice*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, an XLVIII, 1972, nr. 1-2, p. 47.

³⁷ Dan Bădăraș și Ioan Caproșu, *Iași vechilor zidiri. Până la 1821*, Iași, Editura Junimea, 1974, p. 48-49.

diu care a avut loc în 1476 sau 1485³⁸. O soartă similară pare să fi avut și edificiul ecleziastic de lângă curte, mai ales că în 1476 întregul complex a avut de suferit, dar a fost refăcut curând³⁹, probabil concomitent cu restaurarea bisericii. Este plauzibil ca același scenariu să se fi repetat în 1485 și 1497, cu prilejul ultimului asediu daunele fiind atât de grave, încât să necesite refacerea totală sau schimbarea amplasamentului, fapt pentru care a fost înregistrat de tradiție drept un act fondator.

Despre capelele integrate în ansamblul curților, sau care pot fi puse în legătură cu viața liturgică princiară, s-au păstrat mai multe informații după mutarea scaunului domnesc la Iași. Pornind de la acestea se poate reconstitui, pe cale regresivă, dispunerea edificiilor religioase în care se celebra liturghia și se oficiau ritualurile puterii în secolul al XV-lea. Ștefan cel Mare a înălțat în preajma curții, începând cu 1 iunie 1491, biserica Sf. Nicolae, pe locul sau în preajma uneia mai veche⁴⁰, care se pare că fusese distrusă de un incendiu în prima parte a aceluiași an. Această inițiativă s-a materializat, probabil, concomitent cu refacerea și întărirea sistemului defensiv⁴¹. Cu toate că nu s-au păstrat mărturii din epoca ștefaniană despre un lăcaș de cult aflat în interiorul reședinței, nu trebuie exclusă ipoteza existenței unui astfel de edificiu. Conform lui Miron Costin, o biserică cu hramul Sf. Treime a fost construită pe poarta curții de Ștefan Tomșa⁴², iar din informațiile furnizate de călătorii străini din secolul al XVII-lea rezultă că în componența ansamblului arhitectonic al reședinței voievodale se găsea o capelă unde se celebra *liturghia princiară* și la care erau prezenți doar domnul și familia sa, alături de un grup restrâns de dregători⁴³. Aceasta era destul de încăpătoare

³⁸ Mircea D. Matei, *Civilizația urbană...*, p. 116. Tursun-bei arată, în *Istoria sultanului Mehmed-han, părintele cuceritor*, că în 1485 turcii au „dat foc palatului și capitalei acelui nenorocit, le-au părjolit și le-au dărâmat” (*Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. I, sec. XV – mijl. sec. XVII, întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, Editura Academiei, 1966, p. 79). *Letopisețul anonim* arată că „turcii au ars târgul” (*Cronicile slavo-române...*, p. 19).

³⁹ Gh. Diaconu, *Observații cu privire la urmele vechiului târg al Sucevei în vremea marilor asedii otomane și polone din veacul al XV-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. I, 1956, p. 280.

⁴⁰ Dan Bădărău și Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 49.

⁴¹ N. Grigoraș, *Curtea și biserica domnească din Iași*, București, Editura Meridiane, 1970, p. 6.

⁴² Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere*. Ediție critică de P.P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 88.

⁴³ În acest sens, atunci când descrie curtea domnească, Petru Bogdan Bakšić arată că aceasta avea „biserică înăuntru” (*Călători străini despre țările române*, vol. V, îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică, 1973, p. 233), iar potrivit lui Marco Bandini este „în acest palat o capelă lipită de atriul palatului exterior și depărtată pe din afară cu 100 de pași de camera domnului și când vine aici domnul să se închine, halebardierii ocupă atriul, iar boierii și nobilii, încăperile palatului prin care trece” (p. 334).

re, astfel încât aici să poată oficia serviciul divin simultan trei preoți, un diacon și doi psalți⁴⁴.

Și doamna participa alături de suveran la unele dintre ritualurile curții, dar avea biserica și preoți săi, atestați începând cu secolul al XVII-lea⁴⁵. În perioada ștefaniană situația nu putea fi cu mult diferită⁴⁶, mai ales că voievodul și-a asociat adesea soțiile în actele sale pioase⁴⁷.

Pomind de la unele descrieri târzii⁴⁸, se poate presupune că, încă din momentul înălțării, biserica Sf. Nicolae a fost „închisă cu ziduri în cuprinsul Curții fără să facă parte din Curte”⁴⁹, dispunere care, facilitând și accesul orășenilor, a determinat construirea a unui paraclis în apropierea palatului domnesc⁵⁰. Dincolo de modificările arhitectonice survenite în timp, ritualurile princiare și necesitățile de cult au impus, concomitent cu edificarea reședințelor voievodale, amenajarea unor lăcașe de cult în cadrul acestora. O dată cu restaurarea curților domnești, Ștefan cel Mare a refăcut capelele destinate liturghiei princiare și a ridicat biserici impunătoare în preajma acestora. Astfel, voievodul s-a impus în cadrul tradiției ca întemeietor al multor curți și lăcașe de cult aflate în legătură cu acestea.

⁴⁴ N. Grigoraș, *Bisericile curții domnești din Iași*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, an XLV, 1969, nr. 5-6, p. 312.

⁴⁵ Sorin Gh. Ifțimi, *Curtea doamnei (I). Dregători și slujitori ai doamnelor Moldovei*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, tom XXXII, 1995, p. 436-438.

⁴⁶ În secolul al XVII-lea, Paolo Bonnicio arăta că Ștefan cel Mare a avut „o soție catolică maghiară” și a înălțat multe biserici catolice „din evlavie și rugămintele acelei doamne”, printre care „două la Suceava, una pentru popor și alta înăuntrul curții domnești pentru doamna sa și pentru slujitorii ei” (*Călători străini despre țările române*, vol. V, p. 25). În această descriere se amalgamează mai multe elemente, precum realitatea conform căreia la cumpăna secolelor XIV-XV în preajma curții se afla o biserică de rit roman care în timp a fost înglobată „în grădina domnului”, după cum arată Petru Bogdan Bakšić (p. 239), și practica edificării unor lăcașe de cult dedicate doamnei. Aceste elemente au fost contopite și atribuite domnului care reprezenta, în mentalul colectiv medieval, întemeietorul prin excelență.

⁴⁷ Maria de Mangop a făcut danii la mănăstirea Grigoriu de la Athos și a dăruit aceluiași așezământ o frumoasă icoană a Fecioarei Maria (Maria Magdalena Székely, *Femei-cititor în Moldova medievală*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași”, tom XXXII, 1995, p. 443-444). Maria Voichița, reprezentată pe o broderie de la Putna și pe epitrahirele de la Voroneț, Putna și Dobrovăț cu mantia de catifea care reproduce costumul ceremonial bizantin, purtată în mod obișnuit doar de domni și de urmașii săi la tron (Corina Nicolescu și Florentina Jipescu, *Date cu privire la istoria costumului în Moldova (secolele XV-XVI). Costumul în epoca lui Ștefan cel Mare*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, 1957, nr. 3-4, p. 120), a dăruit un Tetraevanghel bisericii din Pătrăuți, iar după stingerea din viață a domnului a lăsat mănăstirii Putna un acoperământ pentru tetrapod (Maria Magdalena Székely, *Femei-cititor în Moldova medievală*, p. 444).

⁴⁸ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, partea I, îngrijită de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 69.

⁴⁹ Gh. Ghibănescu, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc (zis gospod, cel mare și cel bogat)*, Iași, Tipografia „Presa Bună”, 1934, p. 2.

⁵⁰ N. Grigoraș, *Bisericile curții domnești...*, p. 312.

Spre exemplu, la Hârlău⁵¹, unde a zăbovit mult timp în ultimii ani de viață, tot aici fiind și un loc de întâlnire după victorii, sau la Vaslui⁵², unde a rezidat adesea⁵³. Aici a inaugurat, la 1490⁵⁴, construirea unei biserici în interiorul curții, care avea pe una dintre extremități, după cum reiese din mărturia lui Paul de Alep, o deschidere dublă, spre incintă și târg⁵⁵. Edificiul a fost înălțat pe ruinele unui mai vechi⁵⁶ și juca același rol ca Sf. Nicolae din Iași, fiind „biserică de curte domnească”⁵⁷, care permitea și accesul credincioșilor din oraș. Exclusiv pentru liturgia princiară și ritualurile curții a fost edificat și aici un paraclis destinat domnului și apropiaților săi. La Piatra Neamț, ca și la Iași, biserica domnească construită în 1489 a dispus în vremea lui Ștefan cel Mare „de o incintă proprie deosebită de cea a curții în a cărei vecinătate imediată se afla”⁵⁸.

Personalul ecleziastic al capelelor princiare avea un rol deosebit cu prilejul ritualurilor care inauguraau secvențele esențiale din viața monarhului, precum înscăunarea, războiul, călătoria sau marea trecere, dar și în timpul sărbătorilor religioase.

Atunci când prelua tronul, proaspătul domn parcurgea o serie de ritualuri menite să consfințească simbolic depășirea sferei seculare și dobândirea unei condiții superioare, apropiată, din punctul de vedere al prestigiului și atribuțiilor, de cea-sacerdotală. Ceremoniile de înscăunare au dobândit pregnante conotații religioase care atestau înrădăcinarea spirituală a autorității noului suveran⁵⁹, conferindu-i calitatea de protector al Bisericii și garant al armoniei confesionale. Din

⁵¹ *Repertoriul...*, p. 234, 94-95. Dată fiind importanța acestei curți în vremea lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi, s-au păstrat numeroase mărturii care pun înemeierea sa pe seama lui marelui voievod. Grigore Ureche arată că domnul „au zidit și biserica cea domnească de piatră și curțile acele domnești cu ziduri cu tot, carile stau și astăzi” (Grigore Ureche, *Letopisețul...*, p. 108), informație preluată și de Axinte Uricariu (Axinte Uricariu, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, vol. I. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1993, p. 80).

⁵² Ion Neculce, *op. cit.*, p. 167.

⁵³ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 316.

⁵⁴ Ioan Olaru, Alexandru Andronic, Maria Ana Zup, *Biserica domnească Sf. Ioan Botezătorul din Vaslui, înălțată de Ștefan cel Mare în anul 1490 – important monument de artă medievală religioasă românească*, în „Acta Moldaviae Meridionalis. Anuarul Muzeului Județean «Ștefan cel Mare» Vaslui”, XII-XIV, 1990-1992, p. 323-329.

⁵⁵ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, partea I, p. 29.

⁵⁶ Alexandru Andronic, Ioan Olaru, *Orașul Vaslui în vremea lui Ștefan cel Mare*, în „Acta Moldaviae Meridionalis. Anuarul Muzeului Județean «Ștefan cel Mare» Vaslui”, XII-XIV, 1990-1992, p. 109-110.

⁵⁷ Alexandru Andronic, Răzvan Popescu, *Vaslui – reședință voievodală în secolele XV-XVI*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași”, tom XVII, 1980, p. 589.

⁵⁸ L. Șimanschi, *Curtea și biserica domnească din Piatra Neamț*, București, Editura Meridian, 1969, p. 6.

⁵⁹ Louis Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris, Édition Albin Michel, 1970, p. 16.

perspectivă ecleziastică, relațiile armonioase dintre domn și ierarhii de la Suceava și Roman⁶⁰, prezenți constant în cadrul sfatului⁶¹, sugerează implicarea substanțială a autorităților bisericești în consacrarea noului suveran. Caracterul lapidar al mărturiilor contemporane nu lasă însă să se întrevadă rolul rezervat preoților de curte, așa cum transpare acesta din mărturiile lui Axinte Uricariul⁶², Gheorgachi logofătul⁶³ și mai ales Dimitrie Cantemir⁶⁴. Izvoarele narative anterioare secolului al XVIII-lea descriu succint înscăunarea⁶⁵, indicând doar poziția preeminentă a mitropolitului în legătură cu săvârșirea oncțiunii, care reprezenta momentul central al întregii ceremonii⁶⁶.

⁶⁰ Atunci când Ștefan cel Mare a preluat tronul, se pare că existau doar două centre bisericești, la Suceava și Roman, provincia ecleziastică cu centrul la Rădăuți constituindu-se la mijlocul domniei sale, într-un moment de afirmare a autorității princiare și de potențare a reflecției escatologice (Bogdan-Petru Maleon, *Ștefan cel Mare și întemeierea Episcopiei Rădăușilor*, în vol. *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, volum editat de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru, Iași, Editura Alfa, 2003, p. 77-91).

⁶¹ Convocarea ierarhilor în sfat devine o practică după 7 iunie 1455 (DRH, A, Moldova, II, p. 66, nr. 47), iar în vremea lui Ștefan cel Mare mitropolitului i se adaugă episcopii și uneori egumenii de la marile mănăstiri. Invocarea frecventă a credinței clericale își găsește explicațiile, dincolo de ipoteza unei posibile înrudiri a mitropolitului Theoctist cu dinastia conducătoare (Alexandru I. Gonta, *Mitropolia și Episcopiile ortodoxe moldovenești în sec. XV*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, an XXXIV, 1958, nr. 1-2, p. 27), în obiectivul consolidării poziției interne a Domniei în vederea inițierii luptei antiotomane (Leon Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, în „Revista de istorie”, tom 35, 1982, nr. 5-6, p. 594), și în dorința noului suveran de a-și legitima puterea prin intermediul Bisericii, pentru ca apoi, cu ajutorul acesteia, să aspire la prestigiul demnității imperiale (Ștefan S. Gorovei, 1473 – *Un an-cheie al domniei lui Ștefan cel Mare*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași”, tom XVI, 1979, p. 147-148). În a doua parte a domniei, Ștefan cel Mare s-a arătat preocupat mai cu seamă de făurirea posterității și asigurarea mântuirii, astfel încât a înlocuit politica de promovare a participării înaltului cler la exercitarea puterii cu practica acordării unor danii și beneficii așezămintelor de cult, și în special celui destinat veșnicei sale odihne.

⁶² Paul Mihail și Ioan Caproșu, *Despre ceremonialul domnesc*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași”, tom VIII, 1971, p. 398-399.

⁶³ Dan Simonescu, *op. cit.*

⁶⁴ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*

⁶⁵ Corina Nicolescu, *Le couronnement – «Incoronajă». Contribution à l'histoire du cérémonial roumain*, în „Revue des études sud-est européennes”, tome XIV, 1976, no. 4, p. 647-655.

⁶⁶ Conform cronicarului Macarie, mitropolitul era „cel care ungea pe domni și învățătorul Moldovei” (*Croniclele slavo-române*..., p. 95), oferind exemplele lui Ștefan cel Tânăr care „a primit binecuvântarea ungerii cu mâna preasfințitului mitropolit chir Theoctist în cetatea cea preaslăvită a Sucevei” (p. 92) și Petru Rareș care a fost „sfințit cu undelemnul binecuvântării, cu mâna celui pe care l-am pomenit înainte că l-a uns și pe nepotul său” (p. 95). De altfel, la înscăunarea acestui domn au participat, fie și indirect, mitropolitul, domnul anterior, boierii și „țara” (Ion Toderașcu, *Înscăunarea*, în vol. *Petru Rareș*, Redactor coordonator Leon Șimanschi, București, Editura Academiei, 1978, p. 54). Același arhieru-cărturar mărturisește că după preluarea căreia mitropolitane a oficiat slujba de înscăunare pentru Ștefan Rareș: „Și capul său încununat împreună cu genunchii i-a plecat în fața împăratului împăraților și din mila lui Dumnezeu a primit ungerea cu undelemnul binecuvântării prin mine, cel umil” (p. 105). Despre acest ritual vorbește și cronicarul Eftimie, ară-

La plecarea în războaie și pe tot parcursul campaniilor, preoții curților, ai cetăților și cei de la bisericile domnești se rugau pentru victoria domnului. Conform izvoarelor contemporane, biruințele obținute de Ștefan cel Mare erau însoțite de organizarea unor ceremonii în cadrul cărora clerul juca un rol esențial. Cu aceste prilejuri era întâmpinat de preoții domnești din cetatea de scaun care înălțau rugi de mulțumire întrucât „toate biruințele sunt de la Dumnezeu”⁶⁷. Potrivit *Letopiseșului anonim*, la revenirea în Suceava după bătălia de la Vaslui, lui Ștefan cel Mare „i-au ieșit în întâmpinare mitropoliții și preoții, purtând Sfânta Evanghelie în mâini și slujind și laudând pe Dumnezeu”⁶⁸. Datorită spațiului limitat al incintei, a fost întâmpinat pe platoul cetății de ierarhi, preoți domnești și de târg care l-au binecuvântat, iar suitei i s-au alăturat boierii care nu participaseră la campanie, după care a urmat ospățul în casa ridicată aici special în acest scop⁶⁹. Prezența „tuturor preoților”⁷⁰ alături de „tot clerul bisericesc”⁷¹ reprezintă un argument în favoarea rolului esențial jucat în astfel de momente de slujitorii

tând că „Alexandru voievod cel pus de Dumnezeu a ajuns la Hârlău, unde a fost ridicat în scaunul domnesc cu vrednicie prin sfatul obștesc și apoi uns” (p. 123), iar Azarie că „s-a adunat tot poporul și căpeteniile oștilor împreună cu episcopii și boierii și tot sfatul și au ridicat pe Alexandru la demnitatea domniei. la Hârlău, în palatul domnesc. Toți s-au veselit de domnul lor, căci era dreptcinstitor și îi mângâia pe toți” (p. 140). În acest caz, miruirea s-a făcut în prezența ierarhilor și a preoților, la Hârlău, în biserica ridicată de Ștefan cel Mare, la 11 septembrie 1552 (Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușeanu*, Iași, Editura Universității „Al.I. Cuza”, 1994, p. 45-46). *Cronica murală de la Suceava* scoate în evidență faptul că Petru Șchiopul „a fost uns la domnie cu mâna preasfințitului părintele nostru, chir Georghie Movilovici, mitropolit a toată țara Moldovei” (p. 163). Ungurea cu mir a devenit un episod esențial în economia preluării puterii (Jean-Paul Roux, *op. cit.*, p. 286-287) sub influența catolicismului deoarece domnii români erau oameni providențiali, care cucereau tronul cu sabia, în virtutea alegerii divine, și nu ca urmare a unei eredități dinastice strict reglementate precum în regalitățile occidentale (Richard A. Jackson, *Vive le roi! A history of the french coronation from Charles V to Charles X*, Chapel Hill and London, University North Carolina Press, 1984, p. 5). Un argument în acest sens îl constituie prezența în apropierea curții de la Suceava a unei biserici catolice din a doua jumătate a secolului al XIV-lea (M.D. Matei, Al. Rădulescu, Al. Artimon, *Bisericile de piatră de la Sf. Dumitru din Suceava*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, tom 20, 1969, nr. 4, p. 552-554), al cărei cimitir a fost utilizat în secolul următor ca necropolă ortodoxă, pentru înhumarea orășenilor și a slujitorilor mărunți de la curte (Alexandru Artimon, *Necropola medievală de la Sf. Dumitru din Suceava (sec. XV-XVIII)*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Județean”, VIII, 1981, p. 98). Este posibil ca acest lăcaș de cult în care se oficia liturgia de rit roman să fi reprezentat, înainte de Alexandru cel Bun, un spațiu de comunicare între domn și credincioși, rol preluat ulterior de bisericile ortodoxe din preajma curților.

⁶⁷ *Cronicile slavo-române...*, p. 22.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 18. Din mărturia lui Paul de Alep se poate deduce că domnul era întâmpinat de preoții „investmântați în odăjdii, cu lumânări și cu cădelnițe” cântând „Doamne miluiește” (*Călători străini despre țările române*, vol. VI, partea I, p. 25).

⁶⁹ Radu Popa, Monica Mărgineanu Cârstoiu, *Mărturii de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1970, p. 30-31.

⁷⁰ *Cronicile slavo-române...*, p. 16.

⁷¹ *Ibidem*, p. 17.

altarului din reședința principală, în special de cei din curte sau cetate. Aceștia îi mulțumeau lui Dumnezeu⁷² în cadrul unor ceremonii cu caracter liturgic, când domnul îi povățuia „să laude și să binecuvânteze pe Dumnezeu cel prea înalt pentru cele ce le au fost dăruite, pentru că toate biruințele sunt de la Dumnezeu”⁷³. Aspectul comemorativ, marcant la sfârșitul domniei, transpare și din celebrările organizate în cadrul curților domnești, prilej cu care se făceau slujbe de pomenire a celor căzuți în luptă și de mulțumire pentru sprijinul ceresc⁷⁴.

Actul de ctitorire avea o semnificație deosebită din perspectiva mântuirii, motiv pentru care era necesară prezența clerului, mai ales a celui de curte. Astfel, *Letopiseșele putnene* arată că la sfințirea lăcașului omonim au participat mitropolitul Theoctist, episcopul Tarasie al Romanului, egumenii tuturor mănăstirilor și un mare număr de preoți și diaconi⁷⁵. Grigore Ureche preia această informație⁷⁶ și descrie într-o manieră similară momentul sfințirii mănăstirii Slatina, cu diferența că aici au fost prezenți, pe lângă ierarhi, 116 preoți și diaconi⁷⁷. Similitudinile dintre cele două scenarii se explică fie prin transpunerea realităților din secolul al XV-lea în contextul actului patronat, peste aproape un veac, de Alexandru Lăpușneanu, fie prin preluarea unei tradiții conform căreia la întemeierea marilor mănăstiri, în special a celor destinate odihnei veșnice a domnilor, trebuia să participe un sobor impresionant de clerici. A doua ipoteză pare mult mai plauzibilă, alături de toți preoții din cuprinsul eparhiei respective care își urmău episcopul fiind probabil prezenți și slujitorii altarului de la curte, întrucât, în calitate de confesori ai domnului gestionau perspectivele escatologice afirmate plener cu aceste ocazii.

Cu prilejul „marii treceri”, un rol esențial era deținut de clerul curților dar și de cel domnesc din capitală și din cetățile sau reședințele aflate pe itinerariul

⁷² Triumful militar putea fi celebrat și imediat după obținerea biruinței, după cum arată *Letopiseșul anonim* potrivit căruia, după cucerirea Chilie, în 1465 rămâne în cetate trei zile „veselindu-se și laudând pe Dumnezeu și împăciuind pe oamenii din cetate” (*Cronicle slavo-române...*, p. 16, vezi și 62). De asemenea, după revenirea în cetatea Sucevei „a poruncit mitropoliților și episcopilor săi și tuturor preoților, să mulțumească lui Dumnezeu pentru ce-i-a fost lui dăruit de Dumnezeu cel prea înalt, Savaoth, care se odihnește pe heruvimi” (p. 16 vezi și 62, 178). *Letopiseșul anonim* arată că în 1473, o dată revenit la Suceava, „mitropolitul cu tot clerul bisericesc i-au făcut o întâmpinare minunată și frumoasă, dar mai ales proslăvind pe Dumnezeu pentru toate câte dăruise robului său, Ștefan voievod” (p. 17).

⁷³ *Ibidem*, p. 22.

⁷⁴ Maria Magdalena Székely, „Pe Siret, pe tină, la Doljești”, în „Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” Iași”, tom XXXI, 1994, p. 512.

⁷⁵ Din analele cunoscute sub denumirea de *Putna I* reiese că la sfințire au fost prezenți 64 de preoți, iar *Putna II* sugerează că această cifră cuprindea arhieriei, preoții și diaconii. Cum în categoria arhieriei erau incluși doar mitropolitul și episcopii, numărul clerului secular rămâne impresionant (*Cronicle slavo-române...*, p. 50, 62).

⁷⁶ Grigore Ureche, *Letopiseșul...*, p. 95.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 171.

cortegiului funerar⁷⁸. Aceasta cu atât mai mult cu cât, potrivit gândirii ortodoxe, calitatea principelui de mediator între supuși și grația divină îi conferea vocația intercesiunii postume ca sfânt⁷⁹. În cazul lui Ștefan cel Mare, o dată cu moartea, virtuțile i-au fost amplificate și transpuse într-o perspectivă miraculoasă⁸⁰, iar sufletul său a zburat din „curțile domnești” spre rai, de unde a continuat să domnească ca un suveran⁸¹, intervenind pentru asigurarea biruinței celor care i-au urmat în lupta pentru apărarea credinței⁸².

Asemenea ceremoniilor de factură imperială, cele organizate la curtea lui Ștefan cel Mare erau legate de calendarul Bisericii și, prin încărcătura lor religioasă, reclamau cu necesitate prezența clerului⁸³. Spre exemplu, scrierea hagiografică dedicată Sfântului Ioan cel Nou arată că moaștele sale au fost întâmpinate la Suceava de domn, alături de care se găsea „foarte mult popor din oamenii lui Dumnezeu, încă și cu arhierii și cu tot clerul bisericesc, cu făclii și cu tămâie și cu miruri bine mirositoare”⁸⁴.

Slujitorii altarului din interiorul reședințelor ordonau viața cotidiană a suveranului, mărturii târzii arătând că aceștia binecuvântau masa și roșteau o rugăciune

⁷⁸ După moarte, depus în capela curții, domnului i se citeau de către preoții curții „moliftele de la ieșirea sufletului” și se trăgeau clopotele de la toate bisericile târgului (Teodor T. Burada, *Dațiile poporului român la înmormântări*, Iași, Tipografia Națională, 1882, p. 7-8). Dimitrie Cantemir arată că dacă domnul moare iarna este îmbălsămat și ținut în palat până sosesc „topi dregătorii, boierii, episcopii, arhimandriții și stareții tuturor mănăstirilor, călugării chiar, măcar aceia care sunt vestiți prin sfințenia vieții lor și preoții cei mai de frunte” care i se închină, iar poporul merge cu capul gol în semn de durere și în zilele în care se pregătește înmormântarea se trag clopotele ziua și noaptea. În cadrul alaiului de înmormântare clericii pășesc primii cântând, iar trupele țin steagurile și armele întoarse. Boierii poartă pe rând sicriul pe umeri, mai întâi cei mari, apoi cei mai mici „ca să dovedească și în acest fel că sunt gata și pregătiți a da ascultare domnului mort, tot așa ca atunci când era în viață”. Astfel este purtat până la mitropolie și depus în fața tronului său pentru a i se face slujba, după care clericii și apoi boierii îi sărută mâna. Mitropolitul este primul care aruncă pământ deasupra cosciugului (*op. cit.*, p. 241), „iar dacă trebuie dus la o mănăstire este condus de câțiva dregători care în fiecare oraș sau târg îl scot din car și îl poartă pe umeri” (p. 243).

⁷⁹ Michael Cherniavsky, *Tsar and people. Studies in Russian Myths*, New Haven and London, Yale University Press, 1961, p. 27.

⁸⁰ Vasile Lovinescu, *Monarhul ascuns (permanență și ocultare)*. Ediția a II-a, îngrijită de Alexandrina Lovinescu și Petru Bejan. Cuvânt înainte de Ștefan S. Gorovei, Iași, Editura Institutului European, 1999, p. 41-57.

⁸¹ Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). *Portret în legendă*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 48.

⁸² *Ibidem*, p. 50.

⁸³ Cu ocazia principalelor sărbători religioase, mai ales cele menite să-l celebreze pe Iisus, se organizau procesiuni în cadrul cărora, alături de împărat și ierarhi, un rol important era rezervat clerului de la capelele imperiale (Pseudo-Kodinos, *Traté des Offices*. Introduction, texte et traduction par Jean Verpeaux, Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1966, p. 189-190, 197, 220-226).

⁸⁴ Episcopul Melchisedec, *Viața și scrierile lui Grigorie Țamblacu*, extras din „Analele Academiei Române”, seria II, tom VI, secțiunea II. Memorii și notițe, 1884, p. 99.

pentru sănătatea și mântuirea domnului și a familiei sale⁸⁵. De asemenea, voievodul și curtea sa respectau cu strictețe posturile consacându-și o bună parte din timp rugăciunilor și participării la slujbele oficiate în cadrul reședințelor princiare⁸⁶. Capelele de curte și bisericile domnești din preajma acestora constituiau entități distincte prin faptul că în primele se celebra liturghia princiară, iar cele din urmă constituiau spațiul de legătură dintre suveranul creștin și credincioși⁸⁷. Adesea incinta era părăsită, după cum sugerează, spre exemplu, faptul că cea de la Iași avea la sfârșitul Evului Mediu trei porți: cea principală sau „poarta gospod”, cea de la răsărit, prin care se pătrundea în incinta bisericii Sf. Nicolae, iar o a treia se deschidea spre Bahlui⁸⁸. Aceste căi de acces marcau topografia ceremoniilor princiare, domnul frecventând fie capela situată la intrarea principală⁸⁹, fie pătrundea printr-o deschidere secundară în biserica Sf. Nicolae sau mergea la alte biserici din oraș, mai ales de hramul acestora⁹⁰. La fel ca în Constantinopol, cu prilejul sărbătorilor religioase, domnul participa la liturghie în biserica curții⁹¹, iar solemnitățile aveau loc în afara incintei⁹², în prezența unui număr mare de orășeni⁹³ și a preoților din oraș care aduceau icoanele de la bisericile lor⁹⁴. Cu aceste prilejuri preoții și diaconii curții rosteau orații în care

⁸⁵ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, partea I, p. 54-55.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 56-57.

⁸⁷ Legătura dintre palatul imperial din Constantinopol și Sfânta Sofia se putea realiza în trei feluri: urmând un itinerar solemn, care traversa o mică porțiune de spațiu urban; parcurgând ruta oficială a revenirii de la procesiuni; pe calea directă care lega palatul de catedrală printr-o galerie secretă (Gilbert Dagron, *op. cit.*, p. 112-113).

⁸⁸ N. Grigoraș, *Curtea și biserica domnească din Iași*, p. 14.

⁸⁹ N. Grigoraș, *Bisericile curții domnești din Iași*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, an XLV, 1969, nr. 5-6, p. 312.

⁹⁰ Conform lui Bandini, „mai este o altă biserică vecină cu palatul, și când merge domnul acolo, 600 de pedestrași se rânduiesc în linie și prin mijlocul acelor trece el cu 50 de halebardieri și cu toată nobilimea, ieșindu-i clerul înainte. Așa purcede când merge la alte biserici sau mănăstiri din oraș (subl.ns.)” (*Călători străini despre țările române*, vol. V, p. 335). Dimitrie Cantemir arată că atunci când Domnul ajunge la o biserică sau mănăstire soldații care îl însoțesc se opresc în afara curții și „mitropolitul iese în întâmpinarea domnului cu sfânta cruce, în timp ce diaconii cădelnițază, și-i dă să sărute sfânta Evanghelie. După aceea, înaintea lui fiind mitropolitul și psalții cântându-i «vrednic este», după ce s-a închinat cu evlavie la sfintele icoane, trece prin altar, unde numai domnul și preoții pot să calce, și în mijlocul bisericii își face semnul crucii; de aici se îndreaptă spre tronul lui și urcându-se în el salută din cap pe mitropolitul și după aceea pe boierii care stau în stranele lor” (*op. cit.*, p. 229). Paul de Alep descrie desfășurarea slujbelor și locul alocat cu acest prilej domnului și moștenitorul tronului (*Călători străini despre țările române*, vol. VI, partea I, p. 62-65).

⁹¹ Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 287.

⁹² *Călători străini despre țările române*, vol. V, p. 337.

⁹³ *Ibidem*, p. 338.

⁹⁴ Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 288.

erau exaltate virtuțile domnilor⁹⁵ iar mulțimea asista la ceremonii fără a face parte din procesiunea propriu-zisă⁹⁶. Datorită înrădăcinării autorității sale în transcendent, participarea suveranului constituia o garanție a grației divine, astfel încât la Crăciun apariția sa imita venirea lui Hristos pe pământ, iar la Paște era echivalată unei adevărate epifanii⁹⁷.

Oamenii bisericii au avut un rol esențial în edificarea simbolică a monarhiei medievale, în general, a celei ștefaniene, în special. Astfel, ceremonialul aulic se confunda cu liturghia palatină, reprezentanții celor două instanțe fiind în perfectă sincronie a gesturilor adresate unui suveran unic⁹⁸.

Preoții de mir din cetățile și curțile domnești aveau menirea de a invoca ajutorul ceresc prin rugăciuni și slujbe oficiate în cadrul capelelor și de a participa la momentele esențiale ale ministeriului princiar precum *încăunarea*, *războiul*, *ciitorirea* sau *marea trecere*. Ei constituiau o prezență discretă dar indispensabilă în viața cotidiană a monarhului și dețineau un rol esențial în timpul *sărbătorilor religioase* celebrate în cadrul reședințelor princiare sau în celelalte lăcașe de cult frecventate de voievod. În felul acesta, clerul de curte își asuma rolul de a media grația divină, conferind puterii seculare o dimensiune spirituală.

⁹⁵ Idem, *Orațiile domnești în sărbători și la nunți*. Extras din „Cercetări literare”, IV, 1941, p. 28-29.

⁹⁶ J.M. Hussey, *op. cit.*, p. 312.

⁹⁷ Alain Ducellier, *La drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne*, Paris, Librairie Hachette, 1976, p. 123-124.

⁹⁸ Gilbert Dagron, *op. cit.*, p. 116.

THE RITUALS OF POWER AND INTERCEDING FUNCTION OF SECULAR CLERGY.
STEPHEN THE GREAT'S "PRAYERS"

- Summary -

The medieval sovereigns used to keep a special relation to Divinity, as they were taken for its representatives on Earth and the ones to carry out its will. This relationship was maintained through clerics, who had the role of transcendental intermedium. They used to advise the rulers how to behave with laity or ecclesiastic subjects. Thus, the sovereigns should have been straight to their subjects, to keep an eye on their flowering and to obey the Church canons. The ones who accomplished these duties were helped by the Divinity towards the victory over the heathens, usually through supernatural powers. This way, their triumph belonged to God and faith at the same time, and it blazed the trail to salvation; as a result, the priests thanked God for their victory and kept on praying for their rulers' souls.

It seemed that within Stephen the Great's residence there was a small church where secular priests were serving. Unfortunately, there is no contemporary evidence on this building and its ecclesiastic staff. The first half of this approach aims to prove its existence on behalf of some late testimonies and by analogy with Orthodox world of Byzantine tradition. The second one focuses on these priests' role within the assembly of princely rituals, through the anonymous chronicle edited at Stephen the Great's residence, the information given by travelers and missionaries who reached the rulers of Moldavia's courts during the next two centuries, the chronicles and studies describing the official ceremony. According to this evidence, the priests, especially the ones from the court, had an important role during the 15th century official ceremony. Secular clergy from rulers' citadels and courts had to ask for heavenly help through pray and service within chapels, and to take part in essential moments of sovereign's life, namely *enthroning*, *war*, *bulding up* or *the great passing*. At the same time, they were a discrete, but indispensable presence during religious feasts, wherever the sovereign was. Due to their deep involving in every moment of power exercise, they were its real back up in front of subjects and in what the link with Divinity was concerned.

Florin Pintescu

**ȘTEFAN CEL MARE – MARELE OȘTEAN.
REPERE ÎN ISTORIOGRAFIA POLONĂ**

„A adus cu dânsul rânduiala și buna cârmuire. Oastea aceea [...] el o închegea-se, el o făurise, ca pe o singură armă menită să învingă totdeauna”¹. Această apreciere clasică sugerează esențialul calităților militare ale lui Ștefan cel Mare care, conform altei opinii autorizate, „este despărțit de toți ceilalți conducători militari din trecutul nostru de întreaga distanță care desparte pe un artist de un simplu meseriaș”².

Legăturile istorice complexe dintre Uniunea polono-lituaniană și Moldova lui Ștefan cel Mare au determinat interesul timpuriu al cronicarilor și istoricilor poloni pentru aspectele militare ale domniei marelui principe moldovean, acest interes menținându-se practic până în zilele noastre³.

Statul medieval Țara Moldovei a fost, cu unele intermitențe, vasal al Coroanei polone, motiv pentru care a suferit o serie de influențe politice, economice, culturale, administrative și militare din partea puternicului ei suzeran, exercitând la rândul său, însă într-o măsură mult mai redusă, același tip de influențe⁴. Constantin Rezachevici apreciază că relațiile medievale moldo-polone, deși nu au

¹ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, ediție îngrijită de Victor Iova, București, Editura Militară, 1985, p. 54.

² Radu Rosetti, *Essais sur l'art militaire des Roumains*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, 1935, p. 76; Idem, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Petru Otu, București, Editura Corint, 2003, p. 242.

³ În acest articol vor fi citate și analizate lucrările reprezentative ale istoriografiei polone contemporane realizate/editate de Zdzisław Spieralski, *Awantury Moldawskie* (Dispute moldovenești), Varșovia, 1967; Jan Pieszczechowicz (redactor șef), *Wielka Historia Polska* (Marea istorie a Poloniei), tom 3 (redactor Krzysztof Baczkowski), *Dzieje Polski Późnośredniowiecznej 1370-1506* (Istoria Poloniei Medievale Târzie), Cracovia, 1998; Alicja Dybkowska, Jan Żaryn, Małgorzata Żarin, *Polskie Dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności* (Istoria Poloniei din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre), ediția a șasea, Varșovia, 1999; Stanisław Szczur, *Historia Polski średniowiecze* (Istoria Poloniei medievale), Cracovia, 2002.

⁴ Influențele reciproce moldo-polone sunt prezentate sintetic de Constantin Rezachevici în *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în Evul Mediu*, București, Editura Albatros, 1998, pp. 52-53, 123.

fost bazate pe egalitate, au fost preferate de domnii moldoveni relațiilor cu Ungaria, în a cărei concepție suzeranitatea asupra Moldovei însemna o *dominație* reală, ca și relațiilor cu Imperiul Otoman, în a cărui gândire diplomatică suzeranitatea însemna *stăpânirea* Moldovei cu respectarea autonomiei sale de țară supusă, potrivit dreptului coranic. Domnii moldoveni au preferat suzeranitatea Poloniei datorită faptului că aceasta se manifesta ca o *suzeranitate tipic feudală*, cu drepturi și îndatoriri precis stipulate atât pentru suzeran (Polonia), cât și pentru vasal (Moldova)⁵.

Studiul nostru își propune, mai întâi, să prezinte o serie de considerații privitoare la caracteristicile armatei și ale istoriei militare a Moldovei în secolul al XV-lea. A doua parte a demersului nostru va insera, succint, aprecierile unor cronicari poloni privitoare la *oșteanul* Ștefan cel Mare și la elementele concrete privind **compoziția socială**, **strategia** și **tactica** oștirii Moldovei din aceeași perioadă de timp. Câteva reflecții privitoare la calitățile militare ale lui Ștefan cel Mare și ale oștirii sale, conținute într-o serie de opere reprezentative ale istoriografiei polone contemporane, vor încheia acest excurs istoriografic.

*

Istoria militară a Moldovei medievale din secolul al XV-lea, perioada sa clasică de glorie ostășească, este marcată de existența așa-numitelor „conflicte asimetrice”, caracterizate prin disproporția de efective dintre *agresor* și *atacat*. În cadrul conflictelor clasice, corpul expediționar trimis de agresor este mai puțin numeros decât armata țării atacate, suplinind însă inferioritatea numerică prin superioritatea tacticii și strategiei, a armamentului, a corpului de ofițeri și generali și a instrucției ostașilor. Istoria militară cunoaște numeroase exemple ilustrative în acest sens, începând cu războaiele lui Alexandru Macedon sau cucerirea Britanniei și Galliei de către romani și terminând cu războaiele imperiale britanice sau atacul Germaniei împotriva Uniunii Sovietice. În cadrul conflictelor asimetrice, numărul ostașilor trimiși de agresor împotriva părții atacate este mai mare decât cel al apărătorilor.

Moldova a reușit în secolul al XV-lea, să facă față acestor „conflicte asimetrice” datorită unei strategii⁶ și tactici⁷ eficiente, care îmbina apărarea inițială cu

⁵ Idem, *Legături și influențe reciproce între poloni și români din Evul Mediu până la 1795*, în *Polonezi și români pe drumul cunoașterii reciproce*, Uniunea Polonezilor din România, Suceava, 2002, p. 7.

⁶ Vezi, în acest sens, considerațiile perene ale lui I. Ursu conținute în capitolul VIII *Oastea*, subcapitolul *Strategia*, din lucrarea sa clasică, *Ștefan cel Mare domn al Moldovei dela 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504*, București, 1925, pp. 357-360.

⁷ Istoricul militar polon Wiesław Majewski arată că tactica mongolo-tătară a exercitat o profundă influență asupra tacticii unităților de cavalerie din Lituania, Rusia și Muntenia („Wallachia“)

contraatacurile decisive asupra forțelor atacatoare. În opinia generalului Radu Rosetti, această strategie și tactică se caracteriza prin existența a patru elemente:

- a. acoperirea eficace a frontierei amenințate, fixarea inamicului printr-o retragere voită și rezistențe succesive, hărțuirea și uzarea acestuia;
- b. atragerea inamicului în interiorul țării, unde bunurile erau sistematic distruse, spre un defileu sau teren care-l împiedica să profite de superioritatea sa numerică și de cavaleria sa;
- c. contraatacul brutal având drept scop distrugerea și nu determinarea retragerii inamicului, executat după fixarea sa pe teren și anularea superiorității lui numerice;
- d. urmărirea îndârjită⁸.

Datorită disproporției de forțe dintre Moldova epocii lui Ștefan cel Mare și puternicii ei vecini, arta militară moldovenească din acele timpuri, ca și aceea a românilor de dincolo de Milcov, a fost prin excelență o artă militară defensivă bazată pe folosirea unui număr maxim de combatanți, furnizat nu prin angajarea de mercenari, ci prin ridicarea la luptă „în masă” a tuturor categoriilor sociale⁹.

medievală (Wiesław Majewski, *The Polish Art of War in the Sixteenth and Seventeenth Century*, în J.K. Fedorowicz, Maria Bogucka, Henryk Samsonowicz (editori), *A Republic of Nobles. Studies in Polish History to 1864*, Cambridge University Press, 1982, p. 182). Considerăm că aprecierea autorului polon se potrivește și pentru cavaleria Moldovei medievale, numită la un moment dat *Valachia* de către Jan Długosz (cf. I. Minca, *Informațiile românești ale cronicii lui Jan Długosz*, Iași, 1926, p. 45).

⁸ Radu Rosetti, *Essais sur l'art militaire des Roumains*, pp. 75-76; Idem, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*, pp. 239-240.

⁹ Datorită valorii lor deosebite pentru înțelegerea corectă a istoriei militare medievale a românilor, redăm în întregime considerațiile generalului Radu Rosetti, aflate în conformitate cu logica istorică și confirmate de cercetările istorice ulterioare, referitoare la această problemă: «Ayant comme centre une idée politique simple et constante – la défense de l'existence des pays roumains dans leur organisation sociale, politique, religieuse d'alors et dans leur limites territoriales naturelles – et étant donné que les principautés roumaines avaient comme voisins des pays puissants et que ceux-ci désiraient les assujétir pour en former des états tampons – l'art militaire des Roumains devait être et fut un art défensif, essayant d'utiliser un maximum de moyens. Ce maximum de moyens était surtout un effectif maximum de combattants. Or l'effectif maximum des combattants ne pouvait être obtenu par des mercenaires, les pays n'ayant pas assez de ressources pour les payer, et, la tradition locale s'y opposant. Il fallait recourir aux combattants que pouvaient fournir les pays mêmes. La tradition constante depuis les temps les plus reculés était la levée en masse. Pour que cette levée en masse fut acceptée par les Roumains, il fallait que ceux-ci soient convaincus de la nécessité qu'il y avait de répondre à tous les appels aux armes. [...] Mais en dehors de la tradition il fallait que la masse des combattants – les paysans – eussent un intérêt plus grand à défendre les états, les organisations sociales et politiques auxquelles ils appartenaient tels qu'ils étaient organisés, que de se soumettre à une domination étrangère. Or l'état du paysan roumain au XVème siècle était de beaucoup supérieur à celui des paysans sujets des couronnes hongroise et polonaise et à ceux appartenant aux pays assujétis par les Tatars et les Turcs» (Radu Rosetti, *Essais sur l'art militaire des Roumains*, p. 74).

În secolul următor, exceptând luptele pentru tron sau luptele ofensive purtate de Petru Rareș, Ioan Vodă cel Viteaz și Aron Tiranul, tactica și strategia armatelor moldovenești nu vor suferi modificări esențiale.

În secolul al XV-lea, armata moldovenească era în general dotată cu armament și instruită la un nivel comparabil cu cel al armatelor polonă, maghiară și otomană. Începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea, o dată cu pierderea independenței țării, cu generalizarea întrebuintării armelor de foc portative (archebuze, muschete, pistoale) și a folosirii unor noi tactici de luptă în apusul și centrul Europei, armata moldovenească decade. Ea nu va reuși să se doteze la nivelul armatelor polonă sau otomană cu arme de foc, tactica și strategia sa va fi influențată prea puțin sau de loc de noile metode de ducere a războiului apărute în vestul Europei, remarcându-se în principal prin vitejia individuală a luptătorilor și prin folosirea masivă a cavaleriei într-o vreme în care această armă cedase deja întâietatea în vestul și centrul Europei în favoarea infanteriei.

Decăderea armatei moldovenești din această perioadă se datorează atât pierderii independenței țării, cât și faptului că statele din estul Europei au ratat așa-zisa „primă revoluție militară”, desfășurată în vestul Europei în perioada 1550-1650, conform opiniei lui Michael Roberts, între 1500-1800, conform opiniei exprimate de Geoffrey Parker¹⁰. Această „revoluție militară” s-a caracterizat prin dezvoltarea artileriei, în bună parte datorită scrierilor inovatoare privind balistica ale italianului Tartaglia, a armelor de foc portative, a unor noi tactici și strategii etc. Ea a permis declanșarea procesului de cucerire și colonizare a lumii de către statele din vestul Europei¹¹.

Depart de a deveni un instrument de cucerire, oastea moldovenească a fost, în combinație cu o politică internă bine chibzuită și o diplomatie suplă, instrumentul esențial folosit de Ștefan cel Mare pentru apărarea independenței țării. Bazându-se pe această oștire, „marele voievod român s-a angajat într-o luptă care implica un uriaș efort militar și politic, mobilizarea tuturor resurselor româ-

¹⁰ John Childs, *The Military Revolution I. The Transition to Modern Warfare*, în Charles Townshend (Editor) *The Oxford Illustrated History of Modern War*, Oxford University Press, 1997, p. 19. Considerații esențiale privind rolul acestui tip de revoluție în devenirea istorică a puterilor europene în Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, New York, Vintage Books Edition, 1989, pp. 36, 45, 56.

¹¹ “The expansion of the West was also facilitated by the superiority in organization, discipline, and training of its troops and subsequently by the superior weapons, transport, logistics, and medical services resulting from its leadership in the Industrial Revolution. The West won the world not by the superiority of its ideas or values or religion (to which few members of other civilizations were converted) but rather by its superiority in applying organized violence. Westerners often forget this fact; non-Westerners never do” (Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Touchstone Books, London. New York. Sidney, Tokyo, Toronto, Singapore, 1998, p. 51).

nești, găsirea unor forme și metode noi de acțiune la scară strategică și tactică, în sfârșit o amplă politică de alianțe pe plan internațional¹². Veridicitatea acestei aprecieri este confirmată cu prisosință de mărturiile cronicarilor și ale istoricilor poloni contemporani.

*

Personalitatea și calitățile militare ale lui Ștefan cel Mare sunt prezentate elogios în scrierile polone din secolele XVI-XVII. Prelatul Jan Długosz (1415-1480), în celebra sa lucrare *Historia Polonica*¹³, îi face lui Ștefan cel Mare la fel de celebrul portret în stilul panegiristilor antici, insistând mai cu seamă asupra calităților sale militare: „O, bărbat demn de admirat, întru nimic inferior comandanților eroi, pe cari atât de mult îi admirăm; acesta în vremea noastră este cel dintâi dintre principii lumii, care a reputat asupra turcilor o biruință așa de măreață (cea de la Vaslui-Podul Înalt, nota ns.). După judecata mea, el este cel mai vrednic ca să i se încredințeze șefia și conducerea întregii lumi și mai ales funcția de șef suprem și comandant în contra Turcilor prin o sfătuire, învoială și hotărâre a tuturor creștinilor, fiindcă alți regi și principii catolici sunt aplecați spre trândăvie, plăceri lumești sau războaie civile¹⁴.

Medicul, istoricul și geograful Matei de Miechów, numit și Miechowita (1457-1523) ne-a lăsat în opera sa *Chronica Polonorum*, apărută în două ediții la Cracovia (1519 și 1521), un portret elogios al eroului moldovean, pe care îl considera „norocos, isteț și viteaz“, „bărbat triumfal și victorios“, „biruitor al tuturor dușmanilor¹⁵.

Cartograful și istoriograful oficial al regelui polon Sigismund I cel Bătrân (1506-1548), Bernard Wapowski (1450?-1535) a scris o operă intitulată *Chronica Polonorum*, ce tratează istoria Poloniei în perioada 1480-1535. Vorbind despre expediția sultanală a lui Baiazid II din anul 1484, soldată cu cucerirea

¹² Vasile Milea, Ștefan Pascu et al. (coordonatori), *Istoria militară a poporului român*, vol. II, București, Editura Militară, 1986, p. 363.

¹³ *Ioannis Dlugossi seu Longini canonici quondam Cracoviensis Historiae Polonicae Libri XII etc.*, tom I., Lipsca, 1711; tom II, *Ioannis Dlugosi sev Longini etc. Historiae Polonicae liber XIII et ultimus etc.*, Lipsca, 1712.

¹⁴ *O virum admirabilem, heroicis ducibus, quos tantopere admiramus, nihilo inferiorem: qui sub nostra aetate tam magnificam victoriam, inter principes mundi primus ex Turco retulit. Meo iudicio dignissimus, cui totius mundi principatus et imperium et praecipue munus imperatoris et ducis contra Turcum, communi Christianorum consilio, consensu et decreto, aliis regibus et principibus catholicis in desidiis et voluptates, aut in bella civilia resolutis, committeretur* (Apud I. Miinea, *Informațiile românești ale cronicii lui Jan Długosz*, Iași, 1926, p. 56, text latin și traducere românească). Vezi și traduceri ușor diferite ale acestui pasaj în N. Orghidan, *Ce spun cronicarii streini despre Ștefan cel Mare*, Craiova, 1915, p. 18 și I. Ursu, *op. cit.*, p. 94.

¹⁵ Apud N. Orghidan, *op. cit.*, p. 36.

Chiliei și Cetății Albe și despre „marea putere” a sultanului, acesta îl consideră pe voievodul moldovean drept „mare războinic” (*magnus bellator*) care nu le-a permis turcilor până atunci să se stabilească permanent la nord de Dunăre¹⁶. Descriind împrejurările în care Ștefan cel Mare a prestat personal la Colomeea omagiu vasalic regelui polon Cazimir IV (15 septembrie 1485), Bernard Wapowski îl numește din nou pe Ștefan „principele și războinicul cel mai vestit din acel timp” (*princeps et bellator ea tempestate famigeratissimus*), care i-a înfrânt pe turci, maghiari, munteni și tătari¹⁷. Ulterior, cu prilejul descrierii împrejurărilor morții acestui rege (1492), Ștefan cel Mare este calificat drept *preclarum bellatorem et Turcorum tropheis famigeratissimum*¹⁸. În sfârșit, descriind împrejurările morții domnului moldovean, învățatul polon consideră că acesta a fost un războinic viteaz, viclean (șiret) și norocos (... *strenuus sane, astutus et fortunatus bellator*), dotat cu virtuți de erou (*heroici virtutibus peditus*)¹⁹.

În opera *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum*, publicată în prima ediție la Basel în anul 1555, **Martin Cromer** (1512-1589) îl considera pe Ștefan cel Mare „bărbat în toate veacurile vrednic de aducere aminte pentru mărirea sufletului său, pentru istețimea sa, pentru priceperea sa în ale războiului și pentru norocoasele sale războaie împotriva Turcilor, Ungurilor, Polonilor și Tătarilor”²⁰.

Cronicarul **Martin Bielski** (cca. 1495–18 decembrie 1575) a redactat o cronică universală (*Kronika wszystkiego świata* = Cronica lumii întregi), din care un volum se referea la istoria Poloniei până în anul 1548. Fiul său, **Ioachim Bielski** (1540–8 ianuarie 1599) a prelucrat volumul relativ la istoria Poloniei, i-a adăugat informații noi și l-a publicat în 1597 sub numele tatălui său, Martin Bielski²¹. Cu prilejul depunerii omagiului vasalic la Colomeea, se arată că Ștefan a fost „mare luptător, care pe turci, tătari și unguri i-a învins”²², fiind ulterior portretizat drept „domn războinic și norocos” care „... deși avea o țară mică, fiecare

¹⁶ *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochonic*, część ostatnia (Cronicile lui Bernard Wapowski din Radochonic, ultima parte), Cracovia, 1874, p. 2: *Anno humane salutis 1484 magna erat Paiazeti potentia et major, quam ut Stephanus Moldaviae palatinus ei posset ire oviam magnus alioquin bellator: qui antea ingentibus preliis Turcos straverat et citra Istrum consistere non permittebat.*

¹⁷ *Ibidem*, pp. 3-4.

¹⁸ *Ibidem*, p. 14.

¹⁹ *Ibidem*, p. 53.

²⁰ *Apud* N. Orghidan, *op. cit.*, p. 65.

²¹ Bielski Marcin, *Kronika polska nowo przez Joach. Bielskiego syna jego wydana* (Cronica polonă editată din nou de fiul lui, Joachim Bielski, Cracovia, 1597. Informațiile referitoare la geneza cronicii, în studiul fundamental al lui Gheorghe Duzinchievici, *Războiul moldo-polon din anul 1497. Critica izvoarelor*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. VIII, 1975, p. 11

²² G.I. Nastase, *Istoria moldovenească din Kronika Polska a lui Bielski (traducere)*, în „Cercetări Istorice” (Iași), nr. 1, 1925, p. 126.

istorie îl poate pune în rând cu cei mai mari și mai faimoși căpitani: de aceea și Moldovenii [...] pentru vitejia lui nespūsă îl țin de sfânt”²³.

Autorul polon al *Cronicii moldo-polone*, scrisă probabil în perioada 1564-1565²⁴, considera că domnul moldovean „era un om viteaz, norocos și evlavios” (*człowiek bil waleczni, fortunni i nabożny*)²⁵.

Oșteanul și prelatul Maciej Strykowski (1547-1582?) a inserat în ampla sa cronică²⁶ o serie de considerații despre Ștefan cel Mare, foarte asemănătoare cu cele ale lui Wapowski și Bielski. În plus, el înserează știrea interesantă, greu de verificat, conform căreia „... moldovenii și muntenii cântă mereu la toate adunările lor pe scripci sârbești, rostind în limba lor «Ștefan, Ștefan voievod, Ștefan. Ștefan voievod a bătut pe turci, a bătut pe tătari, a bătut pe unguri, pe ruși și pe poloni»”²⁷.

*

Din punct de vedere temporal și cantitativ, informațiile cronicarilor poloni referitoare la istoria militară a Moldovei din vremea lui Ștefan cel Mare pot fi grupate în două mari categorii: informații privind războaiele voievodului cu turcii, tătarii, muntenii și maghiarii; informații privind războiul moldo-polon din 1497. Spre deosebire de celelalte războaie ale eroului moldovean, campania din 1497 este prezentată mult mai detaliat în cronicistica polonă. *Mutatis mutandis*, această prezentare asimetrică a istoriei Moldovei medievale se găsește și în lucrările reprezentative ale istoriografiei polone contemporane.

Compoziția socială a oștirii lui Ștefan cel Mare este reliefată de scrierile lui Jan Długosz și Bernard Wapowski. Cu prilejul descrierii preliminarilor campaniei maghiare din 1467 în Moldova, Długosz arată că domnul moldovean „nu numai pe ostași și pe boieri, ci chiar și pe țărani îi strânse la arme, învățând pe

²³ *Ibidem*, p. 132.

²⁴ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu. București, Editura Academiei, 1959, p. 165. P.P. Panaitescu respinge ipoteza avansată de I. Bogdan că autorul acestei cronici ar putea fi diplomatul polon Nicolae Brzeski (*Ibidem*).

²⁵ *Ibidem*, p. 182 (textul polon la p. 172).

²⁶ *Która przed rya nigdy światła nie widziała. Kronika Polska, Litewska, Zmódská i wszyszkiej Rusi kijowskiej, Moskiewkiej, Siewerskiej, Wolhińskiej, Podolskiej, Podlaskiej etc. i rozmaít przy-padko wojenne y domowe...* (Cronică acum întâi dată la lumină a Poloniei, Litvaniei, Samogitiei și a toată Rusia Kieveană, Moscovită, a Sieverului, Volinici, Podoliei, Polesiei etc. precum și a diferite întâmplări războinice și casnice...), Königsberg, 1582. Apud Maria Holban (redactor responsabil), *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, București, Editura Științifică, 1970, p. 447.

²⁷ *Ibidem*, p. 454.

fiecare să-și apere patria²⁸, arătând totodată că în celebra bătălie de la Vaslui Ștefan a avut „vreo 40.000 de luptători, dintre care cea mai mare parte erau țărani”²⁹. Bernard Wapowski arată că după începerea asediului Sucevei de către forțele regelui Jan Olbracht în 1497, voievodul Moldovei a dat poruncă să fie prinse armele pentru apărarea patriei, a soției și copiilor, întocmind o oaste formată din nobili (boieri) și oameni de rând (țărani), cifrată la 40.000 de ostași. Acesta nădăjduia și în ajutoarele oferite de turci, tătari, unguri și munteni, așteptând ocazia de a întreprinde ceva de folos³⁰.

Strategia folosită de Ștefan cel Mare de a slăbi și demoraliza oștile adverse în special prin hărțuire și distrugerea proviantului și a furajelor este bine surprinsă de cronicarii poloni medievali. Długosz menționează că înainte de bătălia de la Baia, voievodul Moldovei „nu cuteză să se lase în luptă deschisă, ci îl hărțui mereu (pe Matei Corvin, nota ns.) din locuri ascunse și pline de curse timp de vre-o 40 de zile...”³¹. Bielski arată că înainte de bătălia de la Vaslui eroul moldovean „... mai mult prin dibăcie decât prin putere ademenea și lovea din toate părțile oastea mare și înspăimântătoare a Turcilor; mai ales prin aceea i-a slăbit că în țara de jos pe unde aveau să treacă Turcii a nimicit din vreme totul, arzând până și iarba, din care cauze Turcii și caii lor gingași periau de foame”³². Maciej Strykowski oferă o descriere foarte asemănătoare a acestui tip de tactică³³.

Descriind atacul de diversiune al tătarilor conduși de Eminek Mârza ce a precedat bătălia de la Războieni, Długosz arată că moldovenii au ars în prealabil „toate bucatele și fânețele”, după care i-au înfrânt pe tătari. Ulterior Ștefan i-a hărțuit pe turci, „în ciocniri singuratic, din pădurile în cari se se retrase adânc cu ai săi, bătea adesea mai ales pe cei care mergeau după nutreț”³⁴.

Bernard Wapowski descrie admirabil acțiunile de hărțuială aplicate de Ștefan în 1497 armatei polone care asedia infructuos Suceava. Astfel, el i-a lovit de mai multe ori pe cei însărcinați cu aprovizionarea cu furaje și a interceptat drumul pe care trebuiau să sosească proviziile din Polonia cu numeroși călăreți, astfel încât

²⁸ N. Orghidan, *op. cit.*, p. 9.

²⁹ *Ibidem*, p. 16.

³⁰ *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochonic*, p. 27: *Ipse ex Moldavia quantum maximum potest parat exercitum ex nobilitate sue gentis et agrestibus omnes arma capere pro patriae, coniugum ac liberorum salutem imperat. Quadraginta armatorum milia contrahit; auxiliaries Turcorum, Tartarorum, Ungarorum ac Mulctanorum copias intra sua tutus memora, prestolatur occasione rei bene gerendi expectat.*

³¹ N. Orghidan, *op. cit.*, p. 10.

³² G.I. Nastase, *op. cit.*, p. 123.

³³ Maria Holban (redactor responsabil), *op. cit.*, pp. 452-453: „... în Țara de Jos el (Ștefan cel Mare, nota ns.), pe unde urmau să treacă turcii, el însuși arsesese totul, o înfometase și arsesese iarba cu foc, pentru care fapt și caii lor neînvățați cu greutatea au pierit de foame”.

³⁴ N. Orghidan, *op. cit.*, pp. 25-26.

tabăra regelui polon (de la Suceava, nota ns.) părea împresurată și începuse (acolo) să se simtă foametea³⁵.

Tactica oștii moldovenești din vremea lui Ștefan cel Mare este bine surprinsă de cronicarii poloni, care descriu o serie de procedee specifice executate sau concepute de către aceasta: înțelegerea secretă cu locuitorii dintr-o cetate asediată; lupta cu unitățile de cavalerie descălecate³⁶; aprinderea prin surprindere a cantonamentelor de noapte ale adversarilor; atacul de flanc; încercuirea; folosirea combinată a cavaleriei grele cu cavaleria (sau infanteria?!) ușoară; ambuscada într-un teren împădurit.

Jan Długosz arată că la cel de-al doilea asediu al Chilie (1465), moldovenii „deschizând cu voia cetățenilor o poartă, dar așa ca să nu pară că e trădare la mijloc, ocupă orașul în miez de noapte”³⁷. Același autor consemnează că în lupta de noapte celebră purtată împotriva regelui Matei Corvin „Ștefan voevod [...] socotind că a sosit timpul, când cu puțini să poată bate pe cei mulți, lăsându-și caii și sarcinile în tabără sosi cu pedestrași ușori la Baia”³⁸, unde a trimis oameni „care să dea foc orașului din câteva părți”³⁹. Martin Bielski observă că acest ultim procedeu a mai fost folosit de moldoveni după ambuscada parțial reușită din Codrul Cosminului: „într-o noapte fiind vânt, ei (moldovenii, nota ns.) au aprins iarba în jurul taberei noastre, care n-a ars numai fiindcă ai noștri (polonezii, nota ns.) au cosit repede iarba dimprejur”⁴⁰. În opera aceluiași autor se înregistrează faptul — că Ștefan „nu îndrăznește să se lovească față în față cu Matiaș, deoarece puterile îi erau mai mici, ci îl lovea numai de la aripi”⁴¹, iar înainte de lupta de la Valea

³⁵ *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec*, pp. 27-28: „....pabulatoribus Polonis infesta omnia reddere, sepius cum eis decertare, viam, que ex Polonie regno ducebat et per quam comectus in castra regia advehi debebat, numeroso equitatu insedit et omnia interceptit, ut regis Poloni obsessa esse viderentur, famisque propterea sentiri cepta sit.”

³⁶ „Moldovenii au luptat toți pe jos, cum au făcut-o la Baia, la Valea Albă, și cum o făceau în mod normal, atât ei cât și cei din Țara Românească. Și aci se pune firește o întrebare: de ce Moldovenii cari [...] dispuneau de cai îndestulători spre a fi toți călări, cai de cari se foloseau în marșuri, descălecau în momentul luptei și dădeau lupta pe jos? Cauza este că Românii fiind săraci, nu puteau avea puternicul armament defensiv (armuri, zale etc.) pe care le aveau nobilii poloni și unguri și garda sultanului, și că prin urmare nu puteau rezista călări, în câmp deschis, izbirii cavalerilor dușmani” (Radu Rosetti, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*, p. 161). Observăm totuși că necesitățile câmpului tactic (existența unui teren strâmt sau accidentat) au impus deseori și cavaleriei grele să lupte descălecată.

³⁷ N. Orghidan, *op. cit.*, p. 8. Ilie Minea se îndoiește de veridicitatea acestei știri deoarece „cea mai veche cronică moldovenească nu știe nimic despre o înțelegere între locuitorii din Chilia și domnul moldovenesc, nici despre o predare de bunăvoie a cetății” (I. Minea, *op. cit.*, p. 45).

³⁸ N. Orghidan, *op. cit.*, p. 14.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ G.I. Nastase, *op. cit.*, p. 130.

⁴¹ *Ibidem*, p. 122.

Albă „neputându-le da (turcilor, nota ns.) luptă deschisă, numai din colțuri îi lovește”⁴². În lupta de la Baia, Ștefan și-a dispus oștenii „în cerc în jurul târgușorului”⁴³ unde erau cantonați maghiarii, pentru ca după victoria de la Vaslui, să-i propună regelui Cazimir IV o vastă operație comună de încercuire a turcilor⁴⁴.

Folosirea combinată a cavaleriei grele cu cavaleria (infanteria?!) ușoară de către Ștefan cel Mare este menționată de către Bernard Wapowski. După depunerea jurământului de vasalitate de la Colomeea, Cazimir IV îi oferă lui Ștefan cel Mare 3.000 de cavaleri „cataphractari”, pe care îi așeza în spatele liniei de luptă, pentru a oferi moldovenilor, în caz că aceștia ar fi dat înapoi în fața turcilor, un loc sigur de retragere. Turcii se îngrozeau (*horrebant*) de vederea catafractarilor poloni mult mai bine înarmați, moldovenii își recăpătau curajul și îi reatacau pe turci, masacrându-i⁴⁵.

Stanisław Sarnicki (1530-1598?), în lucrarea sa *Stanisław Sarnicki Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Litvanorum libri VIII*, sugerează că binecunoscuta acțiune de nimicire a corpului de cavaleri mazovieni întreprinsă de vornicul Boldur la Lențești a avut succes, mazovienii „necunoscând felul acestor (al moldovenilor, nota ns.) de luptă prin păduri”⁴⁶. Războiul moldo-polon din 1497, amplu descris de către Matei de Miechów, Bernard Wapowski și Martin Bielski, tratat exhaustiv din punctul de vedere al desfășurărilor militare de către Gh. Duzinchevici⁴⁷, reprezintă un exemplu tipic de folosire de către moldoveni a principiilor luptei de ambuscadă într-un teren împădurit. Prezentarea punctelor de vedere recente ale istoricilor poloni asupra acestui război va fi făcută în ultima parte a acestei lucrări.

* * *

În mod firesc, personalitatea lui Ștefan cel Mare i-a preocupat îndeaproape pe istoricii poloni contemporani. Istoricul militar Zdzisław Spieralski consideră că „Ștefan, excelent comandant și organizator, are merite uriașe în dezvoltarea forțelor armate ale Moldovei și ale artei militare”⁴⁸, realizând o „reconstrucție radicală” a sistemului militar moldovenesc⁴⁹. După prezentarea amplă – și corectă –

⁴² *Ibidem*, p. 124.

⁴³ *Ibidem*, p. 122.

⁴⁴ Ștefan îi transmitea regelui polon „că el acest plan și-a făcut: să nu se lase nicidecum la luptă deschisă cu un dușman așa de puternic și așa de numeros, ci retrăgându-se puțin câte puțin până la Camenița, să înconjoare pe dușman și să-l prindă la mijloc” (N. Orghidan, *op. cit.*, p. 19).

⁴⁵ *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec*, pp. 4-5.

⁴⁶ N. Orghidan, *op. cit.*, p. 68 (date despre autor) și 69.

⁴⁷ Gheorghe Duzinchevici, *op. cit.*, pp. 16-58, *passim*.

⁴⁸ Zdzisław Spieralski, *op. cit.*, p. 43.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 44.

a organizării armatei lui Ștefan cel Mare, autorul subliniază un fapt îndeobște știut de comandanții militari ai Coroanei polone: „cavaleria moldovenească se remarcă prin armamentul ușor și prin rapiditatea în luptă”⁵⁰.

Autorul polon prezintă în fraze de mare finețe chintesenta strategiei militaro-diplomatice ștefanieni, care a adus Moldovei medievale succese remarcabile. Astfel, victoriile lui Ștefan împotriva unor state cu un număr mai mare de locuitori, resurse mai mari și o mai bună organizare militară sunt explicate prin existența în Moldova a unui număr mare de țărani liberi. Datorită acestui fapt, Ștefan a dispus de o armată estimată la „maxim aproximativ 50.000 oameni”. Totodată, se arată că Ștefan nu a fost niciodată asediat într-o cetate sau oraș, ci a tins către menținerea deplinei libertăți de mișcare pentru a-și mobiliza supușii, luptele de hărțuială pregătind terenul pentru bătălia decisivă. Moldova nu avea suficiente forțe pentru a ocupa un teritoriu pentru mai mult timp, succesele din Pocuția, de scurtă durată, datorându-se ineficienței Poloniei. În finalul analizei sale, Zdisław Spieralski conchide că statul lui Ștefan cel Mare, deși amenințat de vecini puternici, „nu o dată” i-a amenințat și el, datorită „ambicioasei și foarte elasticei politici externe” a voievodului care a știut, fiind înconjurat de trei puteri – Ungaria, Turcia, Polonia – să aibă două ca aliați, fiind în luptă deschisă cu a treia putere⁵¹.

Tomul al III-lea al lucrării reprezentative *Wielka Historia Polska* (Marea istorie a Poloniei), intitulat *Dzieje Polski Późnośredniowiecznej 1370-1506* (Istoria Poloniei Medievale Târzii), apărut la Cracovia în 1998, oferă amănunte interesante privind împrejurările politico-diplomatice și militare ale depunerii de către Ștefan a omagiului de vasalitate de la Colomeea și totodată, privind declanșarea și desfășurarea conflictului din 1497.

După pierderea Chilie și a Cetății Albe, Ștefan a decis să depună jurământul de vasalitate. În continuare, se arată că nobilimea polonă nu era interesată să pornească într-o expediție dincolo de hotarele statului, iar armata lituaniană trebuia să păzească hotarul dinspre tătari și statul moscovit. Cei 3.000 de mercenari trimiși în ajutorul lui Ștefan au contribuit la victoria de la Cătlăbuga, „dar cu aceasta rolul lor s-a încheiat”. În anul 1486, el nu a mai primit nici un ajutor de la Polonia, astfel că „dezamăgit profund”, el s-a plasat în anii următori în rândul adversarilor Poloniei. Lipsit total de sprijin extern, el s-a recunoscut în 1486 tribut sultanului. Teoretic, acest fapt nu însemna ruperea de subordonarea față de Regatul Polonez, dar o făcea iluzorie⁵². „Supărarea lui Ștefan s-a îndreptat cu toată forța împotriva Poloniei”, deoarece între panii din Małopolska existau par-

⁵⁰ *Ibidem*, p. 45.

⁵¹ *Ibidem*, pp. 46-47.

⁵² Jan Pieszczechowicz (redactor șef), *Wielka Historia Polska* (Marea istorie a Poloniei), tom 3 (redactor Krzysztof Baczkowski), *Dzieje Polski Późnośredniowiecznej 1370-1506* (Istoria Poloniei Medievale Târzii), p. 246.

tide care declarau deschis necesitatea încorporării Moldovei la teritoriile Coroanei polone. În continuare, se arată că Ștefan I-ar fi trimis în Pocuția „pe unul din comandanții săi pe nume Muha”, care i-a ațâțat pe țăranii (se subînțelege ortodocși) împotriva nobilimii. Răscoala împotriva nobililor s-a extins din Pocuția în Podolia, Șipeniț, Bucovina și nordul Moldovei. Căutând adăpost la Ștefan, Muha este închis la Suceava. În urma acestei acțiuni, unul din fiii lui Petru Aron se obliga, la 19 iulie 1490, să plătească Poloniei un tribut de 1.000 ducăți în cazul în care va fi pus domn în Moldova⁵³.

Descriindu-se preliminarile declanșării campaniei din 1497, se arată că Ungaria era gata să coopereze cu Polonia în proiectata campanie antiotomană, cu condiția ca aceasta să se facă în înțelegere cu Ștefan, vasalul lor, iar „îndoilele (părți polone, nota ns.) referitoare la caracterul vasalității voievodului au făcut ca planificatul război turcesc să se transforme în conflictul polono-moldovenesc. Așa că, în istoriografia secolului al XVI-lea, ca și în aceea a secolelor XIX-XX, au apărut diferite păreri privitoare la scopurile expediției de la Marea Neagră din 1497. Unii cercetători erau de părere că Olbracht, sub deviza cruciadei antiturcești, masca doar intenția îndepărtării voievodului trădător de pe tron și urcării în locul lui a prințului Zygmunt (Sigismund, nota ns.). Alții considerau că expediția a fost făcută în scopul de a redobândi Chilia și Cetatea Albă și de a-i îndepărta pe turci de la granițele Poloniei și Lituaniei, și doar neloialitatea lui Ștefan i-a obligat pe poloni să întoarcă armele împotriva lui. Incertitudinile de mai sus nu pot fi tranșate până la capăt, totuși ambele atitudini nu se exclud reciproc, problema turcă și cea moldovenească fiind strâns legate între ele. Chiar dacă scopul lui Olbracht ar fi fost doar înlocuirea lui Ștefan cu Zygmunt, conflictul cu Turcia ar fi fost inevitabil. Deviza redobândirii Chilie și Cetății Albe era destul de populară în Polonia, căci ocuparea lor de către turci a influențat negativ situația economică a Poloniei. Tendința de a-i îndepărta pe otomani din cele două cetăți era pe deplin justificată⁵⁴.

Veștile despre pregătirile polone l-au îngrijorat pe Ștefan, care a declarat că e gata să acționeze împreună cu oastea Coroanei din momentul în care ea se va afla pe malul Dunării⁵⁵. În continuare, se încearcă acreditarea tezei că Ștefan și-a dovedit „felonia” față de Jan Olbracht, făcând inevitabil conflictul cu acesta.

„Comparând potențialul militar al Poloniei și Turciei în contextul presupuse-lor planuri de a-l urca pe tronul voievodal pe prințul Zygmunt, (Ștefan) a decis totuși, în momentul decisiv, să treacă de partea sultanului. Deci, l-a anunțat pe Baiazid al II-lea de pregătirile militare poloneze. În consecință, încă înainte de începerea expediției, turcii, tătarii și moldovenii au pustiit împrejurările Colo-

⁵³ *Ibidem*, p. 247.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 289.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 290.

meii și Haliciului. La începutul lui august, când armata polonă a trecut granița Moldovei, solii voievodului l-au declarat (pe acesta, nota ns.) supus turc, iar lui Olbracht i-au cerut să-și retragă imediat armata. Regele a considerat acea declarație drept încălcare a fidelității vasalului și solii au fost închiși la Lvov. Campania nu putea fi continuată fără înfrângerea lui Ștefan: războiul turcesc s-a transformat deci în unul moldovenesc⁵⁶.

În continuare, este descrisă binecunoscuta tactică de hărțuială aplicată de Ștefan, care mobilizase circa 18.000 supuși și obținuse ajutoare cifrate la aproximativ 10.000 turci, tătari și munteni, la care s-au adăugat 12.000 de unguri conduși de voievodul Transilvaniei Bartholomeo Dragffy. În acest fel „s-a ajuns la o alianță turco-tătaro-munteano-moldo-maghiară unică în felul ei, împotriva Poloniei”⁵⁷.

Neglijând avertismentul lui Ștefan după încheierea păcii mediate de maghiari de a nu se întoarce în țară prin Bucovina, „regele și-a îndreptat marșul de întoarcere prin locurile muntoase și împădurite ale Bucovinei. Aici, la Codrii Cosminului, în ziua de 26 octombrie, în locuri strâmte și împădurite, detașamentele poloneze dezarmate și întinse în lungi coloane au fost atacate de aliați truci, tătari și munteni ai lui Ștefan. La atac a participat și populația locală, exasperată de prădăciunile anterioare ale polonezilor”⁵⁸.

–La finalul descrierii acestei campanii, se conchide că pierderile polonilor nu au fost foarte mari, aceștia reușind să-și salveze întreaga artilerie, iar tradiția ulterioară a dat dimensiuni uriașe acestei înfrângeri militare, concretizate de zicala „pe vremea regelui Olbracht a pierit nobilimea/șleahța” (Za króla Olbrachta wyginęła szlachta)⁵⁹.

Într-o lucrare reprezentativă a istoriografiei polone, aflată la a șasea ediție în 1999, sunt oferite câteva date succinte – sensibil deformate din punct de vedere al interpretării adevărului istoric – privitoare la conflictul moldo-polon din 1497.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 291. A se vedea totuși relatarea cu totul contrară a cronicarului Bielski, care arată că Ștefan „trimițând iscoade să afle unde-i regele Albrecht (Jan Olbracht, nota ns.), Ștefan a văzut că ai noștri au pornit de la Lwow spre Pocuția și nu spre Camenița, pe unde trecea drumul cel mai scurt spre Chilia și Cetatea Albă. A trimis atunci Ștefan trei soli dintre cei mai de frunte, ca să-l întrebe pe rege, dacă intră în Moldova ca prieten sau ca vrăjmaș. Căci dacă merge împotriva Turcilor, atunci putea să ia alt drum, mai scurt, spre Chilia, pe care drum Ștefan e gata să trimită hrană, însă dacă a venit să cucerească Moldova îi va părea regelui totdeauna rău de aceasta. Regele s-a supărat pentru această solie îndrăznească și a poruncit să puie mâna pe soli și să-i trimită la Lwow, călcând astfel un drept recunoscut de toată lumea că solul e slobod pretutindeni” (G.I. Nastase, *op. cit.*, pp. 127-128).

⁵⁷ Jan Pieszczechowicz (redactor șef), *Wielka Historia Polska*, tom 3. *Dzieje Polski Późnośredniowiecznej 1370-1506*, p. 291.

⁵⁸ *Ibidem*, pp. 291-292.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 292. Cel puțin o parte a artileriei polone a fost pierdută (Gh. Duzinchevici, *op. cit.*, pp. 57-58).

Astfel, se arată că „de la începuturile domniei sale, Jan Olbracht a planificat o mare expediție împotriva Turciei, cu gândul și la țărmul Mării Negre. Poate că a intenționat și să-l urce pe tronul Moldovei pe fratele său mai tânăr Zygmunt. Când în 1497 a intrat în Moldova, în fruntea cavalerilor polonezi, voievodul Ștefan cel Mare s-a declarat vasal al turcilor. Față de aceasta, monarhul a trecut la asediul Sucevei, totuși sub presiunea Ungariei a trebuit să se retragă. În pădurile Bucovinei, detașamentele moldovenesti au atacat pe cei în retragere și le-au provocat mari pierderi. Atunci a apărut zicala „pe vremea regelui Olbracht a pierit nobilimea/șleahta“. Înfrângerea lui Olbracht a zguduit societatea poloneză, cu atât mai mult cu cât incursiunile tătarilor și moldovenilor, ce se repetau de la victoria lui Ștefan, distrugau zonele de frontieră ale Regatului Poloniei”⁶⁰.

În lucrarea recentă (2002) semnată de Stanisław Szczur, *Historia Polski średniowiecze* (Istoria Poloniei medievale), sunt inserate câteva considerații interesante relative la politica de echilibru între marile puteri încercată de către Ștefan cel Mare. Arătând că în anul 1457 acesta a devenit domn al Moldovei, autorul conchide că „el (Ștefan, nota ns.), ce-i drept, recunoștea formal suzeranitatea regelui (polon, nota ns.), dar se sustrăgea de la depunerea jurământului de vasalitate; profitând de conflictul polono-maghiar dorea să obțină independența, manevrând cu abilitate între Turcia, Polonia și Ungaria”⁶¹. În continuare, se arată că armatele sultanului au cotoplit în 1476 Moldova, au înfrânt armata lui Ștefan și au pătruns în Podolia, aceste evenimente arătând contemporanilor că „angajată în conflicte dinastice, monarhia jagiellonă nu este în stare să garanteze securitatea vasalilor săi”⁶². După căderea Chilie și a Cetății Albe, domnul Moldovei a acceptat să presteze omagiul vasalic la Colomeea, a obținut niște mercenari (cei 3.000 de călăreți cuirasati, nota ns.), fiind nevoit în 1486 să încheie un acord cu sultanul și să-i plătească 4.000 de ducati⁶³.

La finele acestei analize, câteva concluzii se impun cu necesitate. Artă militară a moldovenilor din a doua jumătate a secolului al XV-lea a fost într-un totuși comparabilă cu artă militară a vecinilor lor, decăderea militară urmând abia în secolul următor, ca o consecință a pierderii independenței țării și a ratării „primei revoluții militare” (vezi *supra*). Cronicile medievale polone conțin referiri interesante privitoare la calitățile militare ale lui Ștefan cel Mare, compoziția socială, strategia și tactica ostii sale. Aceste referiri sunt incomplete, pentru reconstituirea tabloului militar întreg al Moldovei din a doua jumătate a secolului al XV-lea fiind necesară coroborarea acestora cu informațiile oferite de izvoarele interne și de alte surse externe. Această situație se datorează cel puțin parțial, în

⁶⁰ Alicja Dybkowska, Jan Żaryn, Małgorzata Żarin, *op. cit.*, p. 75.

⁶¹ Stanisław Szczur, *op. cit.*, p. 537.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.

opinia noastră, faptului că autorii medievali poloni care fac referiri la aspectele militare ale domniei lui Ștefan cel Mare, fie nu au fost oșteni de meserie, fie au fost (cazul lui Maciej Strykowski) dar, nefiind contemporani cu evenimentele, s-au inspirat din informațiile – inevitabil imprecise și incomplete – oferite de către înaintașii lor nemilitari.

Istoriografia polonă contemporană continuă să susțină un punct de vedere divergent față de cel al istoriografiei române în ceea ce privește războiul moldo-polon din 1497, considerând că Ștefan cel Mare este vinovat de declanșarea acestui conflict între creștini datorită faptului că s-a supus sultanului și a trădat, astfel, legământul de vasalitate față de coroana polonă depus la Colomeea în 1485. Considerăm că interpretarea divergentă a cauzelor acestui conflict se datorează unghiului de vedere diferit sub care istoricii poloni și români privesc evenimentul de la Colomeea din 1485. **Din punct de vedere juridic**, Ștefan cel Mare a depus la Colomeea un jurământ vasalic care-l obliga și față de urmașii regelui Cazimir al IV-lea. În plus, acesta i-a oferit ajutorul militar cu care a câștigat bătălia de la Cătălbuga. De aceea, istoricii poloni consideră că duplicitatea și jocul de basculă practicat ulterior de Ștefan cel Mare între Polonia, Ungaria și Turcia echivala cu felonie. **Din punct de vedere al interesului de stat**, Ștefan cel Mare nu a prestat omagiul vasalic personal de bunăvoie (evitase acest lucru atât de multă vreme), cîșilit de pierderea Chilie și a Cetății Albe. Pentru a conserva independența țării sale a intrat ulterior în combinații diplomatice cu Ungaria și Imperiul Otoman văzând că nu primește un ajutor eficient din partea Poloniei, cel puțin pentru recuperarea Chilie și a Cetății Albe.

În concluzie, istoricii români consideră că în relațiile cu Polonia, Ștefan cel Mare a jucat rolul părții nedreptățite – deși relațiile suzerano-vasalice erau firești în acele timpuri – iar în 1497 s-a aflat în postura comandantului de oști care trebuia să-și apere țara în fața invadatorilor poloni.

ȘTEFAN CEL MARE – LE GRAND GUERRIER.
REPÈRES DANS L'HISTORIOGRAPHIE POLONAISE

– Résumé –

Conformément à l'opinion autorisée de l'historien militaire, le général Radu Rosetti, le prince de la Moldavie Ștefan cel Mare «se sépare de tous les autres commandants militaires de notre passé à cette distance qui sépare un artiste d'un simple ouvrier». Cette étude porte sur les qualités militaires du prince moldave et de son armée, contenues dans une série de chroniques médiévales polonaises et dans quelques ouvrages représentatifs récents dans l'historiographie polonaise contemporaine.

La première partie de cet article constitue une série de considérations concernant les caractéristiques de l'armée et de l'histoire militaire de la Moldavie au XVe siècle. Nous montrerons aussi que le déclin militaire de la Moldavie à partir de la seconde moitié du XVIe siècle a été causé par le fait que les pays de l'Est et du sud-est de l'Europe ont manqué «la première révolution militaire» (Michael Roberts et Geoffrey Parker) de l'Ouest de l'Europe, commencée au XVIe siècle et caractérisée par le développement de l'artillerie et des armes à feu portables telles que l'arquebuse, le mousquet, le pistolet, et par de nouvelles tactiques et stratégies.

Dans la seconde partie de notre démarche scientifique nous allons insérer succinctement les appréciations des chroniqueurs médiévaux polonais: Jan Długosz, Bernard Wapowski, Matei de Miechów, Martin Cromer, Martin Bielski et Maciej Strykowski, qui portent sur les qualités militaires de Ștefan cel Mare et sur les éléments concrets concernant la composition sociale, la stratégie et la tactique de son armée.

L'article finira par quelques réflexions sur les qualités de diplomate et de militaire du voïvode moldave et sur la guerre entre les Moldaves et les Polonais de 1497, contenue dans quatre œuvres représentatives de l'historiographie polonaise contemporaine.

Gh. Cliveti

POZIȚIILE MARILOR PUTERI FAȚĂ DE REVOLUȚIILE ROMÂNĂ ȘI GREACĂ LA 1821 (I)

Despre revoluțiile română și greacă, prima petrecându-se, a doua doar începând și luându-și avânt la 1821, ambele intersectându-se în acel an, s-a scris mult, din unghiuri variabile după timp și loc, luminate de căutarea adevărului, dar și tensionate de spirit nu arareori excesiv de partinic, fie în numele vreunei cauze naționale, fie în numele „tradiționalei politici balcanice” a vreunei mari puteri. A fost să se scrie mult despre evenimentele ce au marcat profund „mersul” istoriei românilor și, respectiv, al istoriei grecilor, evenimente ce au provocat prin ele însele, prin implicațiile lor directe și indirecte, zguduirea din temelii a realităților politico-statale ale sud-estului european, zonă zisă, nu tocmai judicios, și balcanică, zonă inclusă de arealul geopolitic al ceea ce diplomații și istoricii au denumit, nu întotdeauna pe același înțeles, „chestiunea orientală”¹. Revoluțiile română și greacă au și suscitât un constant interes istoriografic nu atât în direcția clarificării detaliilor desfășurării lor cât în cea a sublinierii semnificației lor de evenimente fondatoare ale unei anumite epoci, care, pentru români și pentru greci, a stat sub semnul emancipării naționale². O subliniere ce a depins de gradul de aprofundare a cauzelor și obiectivelor programatice ale fiecăreia dintre cele două revoluții sau ale amândurora, considerate din perspectiva luptei popoarelor creștine din sud-estul european contra opresorului păgân; o subliniere ce a depins și de răspunsuri la întrebări de genul dacă la români a avut loc în 1821 o răscoală populară, o mișcare revoluționară sau „o autentică revoluție”³, dacă la

¹ Leonid Boicu și Cristina Ciută, *O controversă istoriografică neînchisă: declanșarea crizei („problemei”, „chestiunii”) orientale*, în *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani* (coord. Gabriel Bădăraș, L. Boicu și Lucian Năstasă), Iași, 1994, pp. 165-188.

² D. Djordjević, *Revolutions nationales des peuples balkaniques*, Belgrad, 1965, *passim*; R.W. Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, New York, 1966, *passim*; *Afirmarea statelor naționale independente unitare din Centrul și Sud-Estul Europei, 1821-1923* (coord. Viorica Moisuc și Ion Calafeteanu), București, 1979, pp. 13-43 și 44-73; Nicolae Ciachir, *Istoria popoarelor din sud-estul Europei în epoca modernă, 1789-1923*, București, 1987, pp. 66-114; Charles și Barbara Jelavich, *Formarea statelor naționale balcanice, 1804-1920*, Cluj-Napoca, 1999, pp. 59-67: 116 și urm.

³ G.D. Iscriu, *Introducere în studiul istoriei moderne a României*, București, 1983, pp. 145-154.

greci s-a declanșat în amintitul an și a continuat până spre finele deceniului trei al secolului XIX o revoluție sau un război de eliberare națională⁴; iar atare răspunsuri au fost conectate la evoluții conceptuale, la imperative politico-ideologice, la „surprizele” produse de investigațiile fondurilor documentare, la încărcătura emoțională ce a păstrat-o, peste schimbările de vremuri și de oameni, aprecierea raporturilor între acțiunea condusă de Tudor Vladimirescu și acțiunea condusă de Alexandru Ipsilanti⁵.

Un exemplu deplin relevant, între istoricii români și străini, de punere a întrebărilor de genul menționat și de încercare a răspunsurilor la ele, cu focalizarea raporturilor ce au antrenat acțiunea lui Tudor și Eteria, l-a oferit Andrei Oțetea. Acesta observa la „scrierile istorice de până la el” privind revoluția condusă de Tudor Vladimirescu, la scrierile contemporane evenimentului, la scrierile unor C. Aricescu⁶, A.D. Xenopol⁷ și N. Iorga⁸, „o trăsătură comună”, aceea că „toate o consideră o mișcare spontană și pur națională, fără altă legătură cu mișcarea eteristă decât un paralelism întâmplător”; un fel de a o considera ce a condus „la contradicții și inadvertențe” și a obturat posibilitatea „de a se explica (recunoaște!) faptul că acțiunea [...] a fost organizată la București și că Tudor Vladimirescu a pornit din acel oraș cu o ceată de arnăuți din garda domnească și cu banii puși la dispoziția lui de [...] fruntașii boierimii, membri ai Eteriei, pentru a răscula Oltenia și a înlesni lui Ipsilanti trecerea Dunării, că chemarea către toți locuitorii țării și arzul lui către Poartă au fost redactate la București, la consulatul Rusiei sau în casa lui Constantin Samurcaș, unul din principalii membri ai Eteriei; de a se explica [...] cum se împacă caracterul social al mișcării cu înțelegerea prealabilă a lui Tudor cu boierii sau asigurările date țăranilor că îi va elibera de sub robia boierilor cu reprimarea severă a actelor de violență ale țăranilor împotriva boierilor, sau declarațiile sale de credință și de supunere către Poartă cu afirmația că insurecția a fost pornită din ordinul împăratului Rusiei; ce rost puteau avea întărirea mănăstirilor din Oltenia și constituirea unui corp de priveghere la Craiova, dacă nu era pentru a se apăra împotriva unui eventual atac al turci-

⁴ George D. Frangos, *The Philiki Etairia: A Premature National Coalition*, în *The Struggle for Greek Independence, Essays to mark the 150th Anniversary of the Greek War of Independence* (ed. by Richard Clogg), New York, 1973, pp. 87-103.

⁵ Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu dans la perspective de l'istoriographie roumaine*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 10, 1971/1, pp. 3-24; N. Liu, *Anul revoluționar 1821 în istoriografia română (Contribuție bibliografică)*, în „Studii”, 24, 1971/1, pp. 795-801; Gh. Platon, *Despre Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, în *Istoria ca lectură a lumii...*, pp. 201-214.

⁶ C.D. Aricescu, *Istoria revoluției române de la 1821*, Craiova, 1974.

⁷ A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. X, *Istoria Țărilor Române dela pacea de la București până la răsturnarea fanarioților*, București, f.a., pp. 33-89 (*Răsturnarea fanarioților*).

⁸ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VIII. *Revoluționarii*, București, 1938, pp. 261-276 (*Criza revoluționară din 1821*).

lor; ce interes puteau avea consulul Rusiei la București, Alexandru Pini, și boierii eteriști să paralizeze orice încercare de reprimare a unei mișcări care nu avea nimic comun cu Eteria; de ce Alexandru Pini și Comitetul de Oblăduire au făcut totul pentru a împiedica Divanul să facă apel la trupele turcești pentru restabilirea ordinii; de ce Pini a ținut secretă până la 16/28 martie depeșa prin care țarul Alexandru dezavua mișcarea lui Tudor Vladimirescu; de ce trupele guvernamentale trimise să-l combată pe Tudor au trecut de partea lui, dacă nu fiindcă erau comandate de ofițeri eteriști și că toate măsurile de combatere a mișcării nu aveau alt scop decât să adoarmă vigilența turcilor; de ce, stăpân pe Oltenia, Tudor s-a oprit la Tântăreni aproape o lună înainte de a porni spre București, dacă nu pentru a permite lui Ipsilanti să sosească în Țara Românească; de ce boierii, cu care Tudor Vladimirescu era înțeles, au încercat să-l oprească să intre în București înainte de sosirea lui Ipsilanti și de ce aceiași boieri când acesta a sosit s-au grăbit să-i prezinte omagiile lor, dacă nu fiindcă îl considerau ca pe adevăratul mandatar al țarului; de ce, când Ipsilanti s-a retras la Târgoviște, mitropolitul și ceilalți membri ai Comitetului de Oblăduire au încercat să-l urmeze, încât Tudor, pentru a-i împiedica să plece, a trebuit să-i închidă în castelul (!) Belvedere al lui Dinicu Golescu; în sfârșit, cum a putut fi ridicat Tudor din mijlocul armatei sale și predat lui Ipsilanti de o mică ceată de eteriști fără ca un membru al Adunării sale să fi făcut un gest de împotrivire⁹.

Interogativ-retoric, Andrei Oțetea a căutat să ridice cota de impresie și de credibilitate a constatării ce i-au permis-o documentele apreciate de el „drept cele mai sigure” că Tudor Vladimirescu „a fost eterist și că, la început, acțiunea lui se integra în mișcarea generală de eliberare a popoarelor creștine din Turcia europeană, (mișcare) care se baza pe sprijinul Rusiei”. Între acele documente „sigure”, istoricul menționa „legământul lui Tudor cu Eteria”, depistat, prin 1955, în Arhivele de la Budapesta, în traducere germană, ca anexă la un raport cu data de 6 iunie 1821 al generalului Schusteckn, comandantul garnizoanei Sibiu, pentru contele Banffy, guvernatorul Trasilvaniei¹⁰; menționa, totodată, actele prin care Tudor Vladimirescu și Dimitrie Macedonschi au fost angajați, la 15/27 și, respectiv, la 16/28 ianuarie de „cei mai mari boieri”, Grigore Brâncoveanu, mare spătar, Grigore Ghica, viitor domn, și Barbu Văcărescu, toți eteriști, „întru obștescul folos al neamului creștinesc și al patriei comune”, acte pe care, întărea Oțetea mențiunile sale, „posesorii” Constantin Grecescu și Marcel Romanescu le-au ținut „în sertar” timp de 15 ani, „fiindcă ele răsturnau toate ideile istoricilor cu privire la rolul lui Tudor [...] și la caracterul mișcării din 1821”, și „au îndrăznit” să le publice pe timpul elaborării și imediat după apariția cărții

⁹ Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu '821*, București, 1971, pp. III și urm. (Prefață); v., mai pe larg, Idem, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, București, 1971.

¹⁰ Idem, *Tudor Vladimirescu '821*, p. V.

sale, monumentală, de altfel, consacrată acelei „mișcări”¹¹; menționa, în final, „ca pe o dezvăluire de adevăr ascuns la ceas de cumpănă”, cuvintele lui Tudor adresate Adunării poporului, la Bănești, pentru deplină justificare a incriminării trecerii prin jaf și foc de revoltați a conacului boierului Oteteleșeanu, cuvinte care, relatate după mai bine de cincizeci de ani de Ilie Fotino, înfățișau un conducător „neridicat de la el singur”, ci „în înțelegere cu mai mari căpetenii”, într-o „mișcare” neurmărind „stingerea boierilor cari nu i se împotriveau cu dinadinsul”; ea era „pornită din porunca țarului Alexandru al Rusiei”, privea „nu numai mântuirea noastră (a locuitorilor Țării Românești), ci și a întregului neam grecesc”; cuvinte prin care Tudor își anunța „frații oameni”, membri ai Adunării poporului, că „prințul Alexandru Ipsilanti, ieșind din Moldova, a călcat pământul Țării Românești, cu însemnată oștire”, că „în urma sa se aștepta și marea putere a Rusiei, care se afla la Prut”, că „noi (conducătorul și Adunarea) vom înlesni trecerea prințului Ipsilanti peste Dunăre, ca să meargă spre mântuirea patriei sale, rușii ne vor ajuta ca să cuprindem cetățile turcești de pe marginea Dunării, ce cad în partea noastră, și apoi ne vor lăsa a ne cârmui singuri după legile noastre”¹². Asemenea acte, texte sau cuvinte, coroborate de o atestare documentară căutat strânsă și în general corectă a „peripețiilor mișcării de la 1821”, au folosit de temei convingerii lui Andrei Oțetea că „Tudor a fost eterist”, că decizerea acestuia de „legământul cu Eteria” i-a pecetluit soarta tragică¹³. O convingere ce se regăsea, nu tocmai pe același suport documentar, în deplină consonanță cu opiniile mai tuturor istoricilor greci despre Tudor, când au avut în vedere relațiile Eteriei cu acesta¹⁴, opinii cu evidentă audiență și în alte medii istoriografice, „balcanice și de aiurea”, în scrieri produse înainte și după cărțile din 1945 și 1971 ale istoricului român¹⁵. Opinii conform cărora „mișcarea lui Tudor” ar fi

¹¹ Constantin Grecescu a publicat și comentat actul din 15/27 ianuarie 1821 în „Revista Istorică Română”, 16, 1946/1, pp. 1-9; pentru publicarea documentului din 16/28 ianuarie 1821, v. Marcel Romanescu, *Contribuții la cunoașterea lui Tudor Vladimirescu*, în „Balcania”, 5, 1942, pp. 3 și urm.; v. și *Documente privind Istoria României. Răscoala din 1821*, vol. I (red. A. Oțetea, Nichita Adăniloie și a.), București, 1959, pp. 196 și 197; v. și Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, pp. 8 și urm.

¹² Ilie Fotino, *Tudor Vladimirescu și Alexandru Ipsilanti în revoluțiunea din anul 1821*, supra-numită *Zavera*, București, 1874, p. 57.

¹³ Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă din Țările Române, 1821-1822*, București, 1945, p. 566.

¹⁴ Nicholas Charles Pappas, *Greeks in Russian Military Service in the Late 18th and Early 19th Centuries*, Tessaion, 1991, pp. 294-304.

¹⁵ Nicolai Todorov, *La participation des Bulgares à l'insurrection hétériste dans les Principautés Danubiennes*, în „Etudes Balkaniques”, 1, 1964, pp. 69-97; Idem și Vesselin Traikov, *L'insurrection grecque de 1821 et des Bulgares*, în „Etudes Balkaniques”, 1, 1971, pp. 5-26; E.D. Tappe, *The 1821 Revolution in the Romanian Principalities*, în vol. *The Struggle for Greek Independence*, pp. 135-155.

fost subsumată acțiunii Eteriei la nordul Dunării, acțiune calculată sau premeditată ca diversiune pentru favorizarea insurecției grecilor în patria lor, ca alternativă la insurecția spontană a tuturor grecilor, chiar a tuturor creștinilor balcanici, după un „plan general” ce a inclus până și ideea fantezistă a debarcării surprinzătoare a lui Ipsilanti la Constantinopol, a incendierii marelui oraș de pe Bosfor și a capturării sultanului¹⁶.

În mediul istoriografic românesc, însă, convingerea sau opinia lui Andrei Oțetea că Tudor a fost eterist, că a condus o acțiune subsumată planurilor Eteriei, a întâmpinat serioase rezerve din partea unor istorici bine situați în tema revoluției de la 1821, mai ales prin anii '70 și '80 ai secolului trecut. Au fost anii când asupra istoricilor români a crescut mult presiunea tezei că epoca modernă a istoriei lor naționale a început printr-o revoluție¹⁷, cea de la 1821, căreia i-au relevat, cu tot mai multe date, premisele, programul, forțele sociale participante și rolul conducătorului. Au fost reevaluate puncte de vedere de până la Oțetea, cu deosebire cele exprimate de C. Aricescu, A.D. Xenopol și N. Iorga, asupra revoluției conduse de Tudor Vladimirescu¹⁸. Revoluția română nu numai că a fost scoasă din subordonarea față de Eterie, ci a fost pusă în opoziție radicală cu aceasta, scopul înlăturării regimului fanariot fiind resituat înaintea celui al luptei deschise contra turcilor¹⁹. Au fost demontate sau acoperite de îndoială jaloanele perspectivei eteriste a acțiunii lui Tudor²⁰, „legământul” acestuia cu Eteria nemăfiind considerat decât un pact de neutralitate, „o convenție între părți egale”²¹. Partea exponențiată de comandantul pandurilor nu a putut fi decât cauza națională. Iar o atare „parte căzușă” nu a avut cum să fie, să rămână, în cei mai buni termeni cu acțiunea Eteriei pe teritoriul românesc. În termeni buni, cele două părți ale *pactului* din decembrie 1820 ar fi fost numai dacă Ipsilanti ar fi recurs la „o simplă trecere pe teritoriul Principatelor spre patria lui”. Acționând altfel, ținând să-și creeze bază statornică de atac și de ședere în Principate, să asigure fieful voievoдал fanariot în cele două mici state de la Dunărea de Jos, grecul Ipsilanti a provocat reacția românului Tudor. Reacție văzută, interesant, cumva în oglinda unui punct de vedere al lui A.D. Xenopol²², „ca singura cale prin care se putea evita implicarea Țării Românești în aventura eteristo-fanariotă condusă de Al. Ipsilan-

¹⁶ Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu* '821, p. 53.

¹⁷ G.D. Iscreu, *op.cit.*, *passim*; v. și Idem, *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, București, 1996, *passim*.

¹⁸ Idem, *Introducere în studiul istoriei moderne a României*, pp. 145 și urm., 187.

¹⁹ Mircea T. Radu, *1821. Tudor Vladimirescu și revoluția din Țara Românească*, Craiova, 1978, *passim*; G.D. Iscreu, *1821. Moment crucial în istoria modernă a României*, București, 1981.

²⁰ G.D. Iscreu, *1821. Moment crucial...*, *passim*.

²¹ *Istoria Românilor*, vol. VII, t. I (coord. Dan Berindei), București, 2003, p. 27.

²² A.D. Xenopol, *op.cit.*, vol. X, pp. 48 și 62.

ti²³; reacție văzută, în recenta sinteză de istorie națională, ca probă peremptorie a faptului că revoluția română, departe de a fi fost subordonată Eteriei, a decurs prin forțe proprii, urmărind obiective sociale proprii și mai ales emanciparea de sub dominația străină. Străbătută incandescent de cauza națională, revoluția de la 1821 s-a înscris în acțiunea largă de emancipare a națiunilor din sud-est european, nefiind provocată mecanic sau atrasă pur și simplu de acea acțiune. Ea s-a făcut simțită, cu accentele ei proprii, în procesul general al deșteptării națiunilor²⁴. Obiectivele ei sociale erau comune, în fond, revoluțiilor moderne. Cauza națională o particulariza, într-un moment când lupta popoarelor din sud-est european contra opresorului otoman nu mai apărea marcată, în primul rând, de solidaritatea creștină, de apartenența la aceeași religie, ortodoxă, ci de aspirațiile fiecărei comunități etno-lingvistice, ale fiecărei „naționalități“, cuvânt afin jargonului „conspiratorilor și conspirațiilor“ de pe întregul continent, la a-și avea propriul stat modern, fondat de principiile consacrate de francezi la 1789 și întărit de drepturi istorice. S-a și spus, de altfel, că ideile novatoare și exemplul Revoluției franceze au incitat la sud-est europeni, ca și la central-europeni, particularisme naționale²⁵.

Sublinierea caracterului național al fiecăreia dintre revoluțiile de la 1821 a și ajuns, nu întâmplător, să preocupe mult pe istorici, în spirit patriotic, după cum le-a dictat conștiința de român, de grec dar și, de-câtva timp încoace, cu evidente concesii făcute noului spirit integraționist european. Controversele istoricilor asupra legăturilor lui Tudor cu Eteria au devenit ceva mai relaxate, cum rezultă din publicațiile sau din simpozioanele institutelor și centrelor de studii sud-est europene. Eforturile specialiștilor apar tot mai clar orientate spre relevarea nu a ceea ce a pus în contradicție mutuală revoluțiile de la 1821, ci a ceea ce a punctat interferențele, s-a spus chiar convergențele, acestora²⁶. Interferențe ce s-au dezvoltat prin excelență în orizontul larg al relațiilor internaționale. La 1821, „chestiunea română“ a fost recunoscută măcar tacit, nota Leonid Boicu, între problemele internaționale²⁷. „Chestiune“ ce era determinată, pe de o parte, de însăși afirmarea națiunii române, cu ținta esențială statul modern, în cuprinsul procesului de durată al edificării Europei statelor-națiuni²⁸, și, pe de altă parte, de preocupările marilor puteri, principale exponente ale „ordinii fondate de tratate“, de a

²³ G.D. Iscriu, *Introducere în studiul istoriei moderne a României*, p. 187.

²⁴ *Istoria Românilor*, vol. VII, t. I, pp. 3-19; 55 și urm.

²⁵ D. Djordjević, *op.cit.*, pp. 17-19.

²⁶ Dan Berindei, *L'année révolutionnaire 1821 dans les Pays Roumains*, București, 1973, *passim*; Gh. Platon, *op.cit.*, în loc.cit., pp. 201 și urm.

²⁷ Leonid Boicu, *Geneza „chestiunii române“ ca problemă internațională*, Iași, 1975, pp. 76 și urm. (*Recunoașterea tacită*).

²⁸ *Istoria Românilor*, vol. VII, t. I, pp. 3 și urm.

cenzura implicațiile acelui proces, de a preveni sau ține sub control „orice provocare delicată a bunei înțelegeri între ele“, adesea de ele invocată, în numele *păcii generale*. Ca acțiune a unei națiuni în scopul redobândirii drepturilor ei istorice („dreptăților Țării“), de la care să pornească construcția ei statală modernă, „chestiunea română“ a fost recunoscută tacit la 1821, de diplomația europeană, recunoașterea ei formală²⁹ survenind peste câteva decenii, la 1856, în împrejurări a căror literatură a ajuns, volumetric și valoric, impresionată. Până la recunoașterea ei formală, „chestiunea română“ s-a regăsit pe agenda diplomației europene într-o accepțiune mai restrânsă, sub denumirea de „chestiunea Principatelor“. Într-o asemenea accepțiune, ea s-ar fi regăsit, la 1821, cu chiar mai multă acuitate, pe acea agendă, nota Radu R.N. Florescu³⁰, decât la 1854-1856. Pe acea agendă ea s-a menținut constant de la 1821 la 1826, când, în consecința convenției de la Akermann, avea să (re)devină o „afacere ruso-otomană“³¹. Cât despre „chestiunea greacă“, aceasta avea să atingă numai în câțiva ani condiția statului modern, girată de diplomația europeană³². Deși prin evenimentele de la 1821 s-au intersectat în procesul emancipării națiunilor, „chestiunile“ română și greacă aveau să cunoască, cum remarcă Gh. Platon, trasee diferite ale internaționalizării lor, ale înscrierii lor pe agenda diplomației europene, un aspect, acesta, poate cel mai de rezistență al implicațiilor internaționale ale evenimentelor de la 1821 din Principatele Române și din Grecia istorică³³. Un aspect al cărui înțeles proxim l-a putut da starea relațiilor româno-grecești la 1821. Înțelesul său amplu a ținut însă de desfășurările politico-diplomatice europene. Desfășurări ce apar prezentate, atât de specialiști români cât și de nu puțini dintre cei străini, într-o manieră simplistă, cu scăderi de nuanțe în redarea faptelor. S-a considerat că evenimentele din Principate au demarat și s-au desfășurat pe timpul când „puterile Sfintei Alianțe“ se aflau în congres, la Laybach; că pe încă timpul acelui congres s-a declanșat și insurecția din Moreea, acțiune imediat generalizată a grecilor; că toate acele evenimente, din Principate și din Grecia istorică, l-au pus într-o situație „delicăta“ pe împăratul Alexandru, care, din postura sa de principal exponent al „politicii de combatere a pericolului revoluționar“, de susținător al intervenției contra revoluțiilor din Italia, a fost nevoit, peste simpatiile sale

²⁹ Leonid Boicu, *op.cit.*, pp. 121-135 (*Recunoașterea formală și oficială*).

³⁰ Radu R.N. Florescu, *The Struggle against Russia in the Roumanian Principalities. A Problem in Anglo-Turkish Diplomacy, 1821-1854* („Acta Historica“), 1962, p. 20.

³¹ Basile Lungu, *Les grandes puissances et les Principautés Roumaines de 1821 à 1828*, Paris, 1935, pp. 62 și urm.; Vlad Georgescu, *Din corespondența diplomatică a Țării Românești (1823-1828)*, București, 1962, pp. 7-9, 30.

³² E. Driault și M. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, vol. I. *L'insurrection et l'Indépendance (1821-1830)*, Paris, 1925, *passim*.

³³ Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (1792-1821)*, Iași, 2001, p. 301.

față de cauza greacă, peste preocupările sale, mai mult sau mai puțin secrete față de „soarta supușilor creștini ortodoxi ai Porții, să dezavureze atât acțiunea lui Tudor cât și acțiunea lui Ipsilanti; că dezavuarea pronunțată de țar și agreată de Metternich a lăsat cale liberă intervenției Porții în Principate spre a restabili ordinea.

Pentru relevarea gradului și modului în care revoluțiile română și greacă, cu referire la timpul cât cea dintâi s-a petrecut, intersectându-i celeilalte începutul și luarea de avânt, au suscitât, sub titlul de „chestiuni“, preocupările diplomației europene, a marilor puteri, de fapt, se cuvine să se aibă în vedere că reperatele, normele și principiile acelei diplomații, corespunzătoare, mai toate, *aranjamentului politico-teritorial de la 1814-1815*, numit și *al Europei*, nu se aplicau întocmai și stărilor de lucruri din sud-estul continentului, din zona europeană suportând dominația Porții. Un *aranjament* ce nu acoperea toate zonele sau statele de pe întinderea continentului. El acoperea, cu luare de prim reper a Restaurației din Franța, acele zone sau state ce au fost sub dominația efectivă a Republicii Franceze și a Imperiului Întâi. Chiar Austria și Prusia, după ce fuseseră învinse și relativ federate sub autoritatea lui Napoleon și după ce, „la ora revanșei“, contribuiseră din plin la înfrângerea lui, au consimțit, de pe înalta poziție de *puteri aliate*, să vadă reconstrucția lor statală și reconstrucția întregii Germanii sub incidența *aranjamentului* zis și *general*³⁴. În schimb, Marea Britanie și Rusia, celelalte două dintre cele patru *puteri aliate*, nu au avut de consimțit la ceva asemănător pe seama ființei lor statale. Marea Britanie, subscriitoare a *aranjamentului general* ce includea, în dreptul ei, „fieful hanovrian pe continent“, inițiativa eradicării comerțului cu sclavi (negri), protectoratul asupra Insulelor Ionice, a făcut tot posibilul să nu-i fie atinsă de același *aranjament* garanțiile ei unilaterale, formale sau tacite, privind Țările de Jos și Portugalia, să nu-i fie cenzurată supremația maritimă, consolidată de recente, atunci, „achiziții teritoriale peste mări“³⁵. De partea ei, Rusia, și ea subscriitoare a *aranjamentului general*, a refuzat să i se prescrie, ca garanție implicită recunoașterii de celelalte „principale puteri“ a încorporării de ea a Poloniei și Finlandei, limitele până la care să-și extindă teritoriul și să-și exercite influența politică, în Europa, cu deosebire, dar și în Asia, chiar și în Lumea Nouă³⁶. Rusia a și făcut mult caz de supremația maritimă a Regatului Unit pentru a pretinde, în dreptul ei, supremația continentală³⁷. Dintre toate puterile europene, altele decât „insulara“ Mare Britanie, angajate împreună cu aceasta de ceea ce avea să poarte denumirea de *ordine europeană*, Rusia era

³⁴ C.K. Webster, *The Congress of Vienna, 1814-1815*, Londra, 1919 (?), pp. 98-135.

³⁵ *Ibidem*; v. și Idem, *The Foreign Policy of Castlereagh, 1812-1815. Britain and the Reconstruction of Europe*, Londra, 1931, *passim*.

³⁶ Jacques-Henri Pirenne, *La Sainte-Alliance. Organisation de la paix-mondiale*, vol. I-II, Neuchâtel, 1949, *passim*.

³⁷ *Ibidem*, vol. II, *passim*.

singura ale cărei provincii, populații, fluvii și incidente comerciale nu făceau obiectul rigorilor *aranjamentului general*. Acesta din urmă includea, e drept, anexarea de Rusia a Poloniei și Finlandei, dar, dincolo de unele „gesturi de bunăvoință” ale împăratului Alexandru față de „supușii săi” ce el îi considera „eliberați de sub dominația străină”, nu prescria ființa statală cât de cât de sine stătătoare a Regatului cu noua capitală la Varșovia și nici organizarea politico-instituțională a „țării finilor” adjudecată de suveranul tuturor Rusiilor sub titlul de compensanție la încorporarea Norvegiei de Suedia. Mai nimic din cuprinderea statală a Rusiei și din zonele aflate sub influența ei efectivă nu făcea obiectul rigorilor *aranjamentului politico-teritorial european*. Iar între zonele de efectivă influență rusă se regăsea și cea mai mare parte europeană, sub raport geografic și etno-istoric, a Imperiului Otoman. Când, în perspectiva realizării Actului final al Congresului de la Viena, document reprezentând componenta de bază, până aproape de sinonimie, a *aranjamentului european*, diplomația britanică, încuviințată de cea austriacă³⁸, a pus problema *garanției generale*, asumată numai de marile puteri, sub auspiciile *concertului lor*, garanție cu posibilitatea de a fi aplicată și Imperiului Otoman³⁹, diplomația rusă a formulat, în loc de replică, propunerea unei *garanții mutuale a tuturor statelor*, membre, în imaginația lui Alexandru I și a „miniștrilor săi”, ale unei *asociații generale*, străbătută de „preceptele uniunii fraterne și creștine a monarhilor”, astfel spus, așezată în marja Sfintei Alianțe⁴⁰. Din acea asociație Imperiul Otoman nu avea cum, nici în raza celei mai naive imaginații, să facă parte. Nici asociația tuturor statelor, pretinsă sau imaginată de împăratul Alexandru, nici aranjamentul politico-teritorial european de la 1814-1815 nu includeau Imperiul Otoman, un caz cu totul excepțional din arealul „chestiunii orientale” reprezentându-l Insulele Ionice⁴¹, trecute, succesiv, prin protectorate: rus (1798-1807), francez (1807-1814) și britanic (1815...). Faptul că Sfânta Alianță excludea prin definiție sultanul otoman nu avea de ce să afecteze, în termenii politicii reale, Înalta Poartă. La Constantinopol, în mediul diplomatic de acolo, se știa că miniștrii britanici au refuzat să accepte valoarea

³⁸ *Dépêches inédites du Chevalier de Gentz aux Hospodars de Valachie pour servir à l'histoire de la politique européenne, 1813-1828* (în continuare: Friedrich von Gentz, *Dépêches inédites...*), publ. par A. Prokesch-Osten, vol. I, Paris, 1876, p. 65 (*Tableau des divers actes et des derniers résultats du Congrès de Vienne*, Viena, 26 iunie 1815).

³⁹ C.K. Webster, *The Congress of Vienna*, pp. 83 și urm.

⁴⁰ *Vneshnjaja politika Rossii XIX i nachala XX veka. Dokumenty rossijskovo ministerstva inostrannyh del. Serja pervaja. 1801-1815* (în continuare: *Vneshnjaja politika Rossii...*), S. I, vol. VIII, Moscova, 1972, pp. 207-209 (Nesselrode, *Etat actuel des négociations de Vienne*, 20 februarie/4 martie 1815) și S. II, vol. I (IX), pp. 113-115 (Alexandru I, *Reskript...*, 22 martie/3 aprilie 1816).

⁴¹ C.K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh, 1815-1822. Britain and the European Alliance*, Londra, 1925, pp. 68 și urm.

Sfintei Alianțe de act fondator de asociere a statelor⁴², refuz de care cabinetul austriac, prin Metternich, a ținut cont în demersurile sale de politică externă (europeană)⁴³. Refuz de care și Rusia, în felul ei, cumva ascuns, a ținut cont. Valoarea Sfintei Alianțe de act fondator de asociere de state avea să și fie pretinsă tot mai firav de diplomația rusă după Congresul de la Aix-la-Chapelle și mai defel pe timpul Congreselor de la Troppau și Laybach. Congrese, acestea două din urmă, care, în literatura de specialitate, apar menționate, aproape de regulă și culmea!, ca foruri ale Sfintei Alianțe. În faptul probat de înseși documentele diplomatice ruse, împăratul Alexandru și „miniștrii săi”, pe timpul congreselor din anii 1820-1821, „s-au înclinat” în fața evidenței că Sfinta Alianță nu semnifica decât un *pact nominal*, cu valoare pur morală, al suveranilor creștini⁴⁴. În corespondența diplomatică a „marilor cabinete”, Sfinta Alianță nu a mai ocupat, la 1820-1821, vreun spațiu de certă și calificată menționare. În discursuri „de tribună”, produse mai ales de exponenții opozițiilor parlamentare la Londra și la Paris, în comentarii de presă, pline deja de efuziuni romantice, în corespondența diplomatică a unor state neavizate asupra fundamentelor sinalagmatiche ale sistemului european, Sfinta Alianță era văzută ca egidă sau formulă de „politică reacționară”, probată de *intervenția* contra „pericolului revoluționar”. Discursuri, comentarii și corespondență ce au servit, nu la puțini istorici, de baze documentare întru relevarea Sfintei Alianțe ca formulă sau chiar ca sistem de politică europeană. Istoricii ce par să nu fi observat sau să fi ținut seama că ceea ce scriau se baza pe surse redând mai curând impresii decât adevăr pozitiv. Un adevăr după ale cărui surse documentare Congresele de la Troppau și Laybach au avut o semnificație cu mult mai prozaică decât aceea de conclavuri ale Sfintei Alianțe, promotoare ale unei politici învăluite de misterul „fraternității monarho-creștine”. Deși nu au cunoscut, nici măcar din partea Rusiei, cu atât mai puțin din partea oricărei alte mari puteri, vreo raportare, prin înscris formal, la actul din 26 septembrie 1815, Congresele de la Troppau și Laybach continuă să fie prezentate, în literatura de specialitate, ca foruri ale politicii reacționare a Sfintei Alianțe⁴⁵.

Ceea ce putea afecta grav situația Imperiului Otoman era reconsiderarea în sensul voit mult de Rusia a *sistemului politic european*, o reconsiderare nu atât a

⁴² *Supplementary Despatches, Correspondance, and Memoranda of Field Marshal Arthur Duke of Wellington* (în continuare: *Wellington, Supplementary Despatches...*), ed. by his Son, the Duke of Wellington, vol. XI, Londra, 1867, p. 175 (Castlereagh c. Liverpool. Paris. 28 septembrie 1815); *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. I (IX), p. 63 (Lieven c. Nesselrode, Londra, 25 ianuarie/6 februarie 1816).

⁴³ Friedrich von Gentz, *op.cit.*, vol. I, pp. 221 și urm.

⁴⁴ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. III (XI) și IV (XII), *passim*.

⁴⁵ Mai nou, *Istoria Românilor*, vol. VII, t. II, pp. 3-19 (*Europa Sfintei Alianțe sub presiunea mișcărilor socio-naționale*).

„tranzacțiilor teritoriale“ cât a modalităților de asigurare a acestora, a ordinii și păcii, prin extensie. *Instrumenta pacis* erau, prin stipulare expresă de *casus foederis*, pentru eventualități de amenințare reală a ordinii fondate de tratate, Cua-drupla Alianță și, ca manieră de asumare, de marile puteri, a intereselor generale (a interesului comun), *concertul european*. Rațiunea de esență a Cuadruplei Alianțe imprima *sistemului european* un pronunțat caracter *defensiv*, mai ales la nivelul raporturilor între „principalele puteri“, orice acțiune sau intenție ofensivă a vreuneia dintre acestea atrăgându-și automat reacția celorlalte. Rațiunea *concertului*, devenit, în 1818, unul de cinci mari puteri, era de a orienta orice tensiune sau diferend între ele spre deliberări *de congres / de conferință*, sub preocuparea imperioasă a acelorași cinci puteri exponențiind *marea politică* de a evita riscul unui *război general*⁴⁶. În felul acesta, ființa o *garanție generală sui generis*⁴⁷. Era ceea ce și la Înalta Poartă se știa, dacă nu măcar se intuia. Cum se știa sau se intuia că, dintre marile puteri europene, Franța și Rusia urmăreau reconsiderarea *sistemului european*, prima pentru a fi anulate „clauzele antifranceze“ ale acestuia, iar a doua pentru a-și recăpăta abilitățile ofensive cu deschidere strategică spre Europa Centrală, al cărei control semnifica supremația continentală, și cu „manevre tactice“ pe terenul „chestiunii orientale“. Până la Congresul de la Troppau, diplomația rusă a căutat să provoace acea reconsiderare prin pretinde-rea situării Sfintei Alianțe între fundamentele *sistemului european*. Un sistem prea puțin „recompensator“, în opinia împăratului Alexandru, pentru rolul avut de armatele ruse la înfrângerea lui Napoleon și de diplomația rusă la organizarea păcii, un sistem prea puțin conform ambițiilor de supremație europeană ale puterii de sub sceptrul suveranului de Romanov. Prin tentativa sa de a imprima valoare de sistem politic Sfintei Alianțe, împăratul Alexandru căuta să-și apropie titluri mirifice de „inspirat de Providență“, de „părinte al suveranilor creștini“⁴⁸. În statele unora dintre „creștinii suverani“, agenți ai împăratului Rusiei incitau „sectanții și cluburile liberale“ pentru a-i crea ocazii, sesiza Metternich⁴⁹, de „îndemnuri frățești“, precum cele date lui Ludovic al XIV-lea, în 1814, „să fie octroiate constituții“. Alexandru I se imagina „prim exponent al binelui general“, „campion al păcii“⁵⁰. Cum își imagina că politica sa la Poartă se putea erija în „mandatară a intereselor europene“, ambasadorul său, Stroganov, fiind instruit,

⁴⁶ Friedrich von Gentz, *op.cit.*, vol. I, pp. 354-379 (*Considérations sur le système politique actuellement établi en Europe*).

⁴⁷ România în relațiile internaționale, 1699-1939 (coord. L. Loicu, V. Cristian, Gh. Platon), Iași, 1980, pp. 68-73.

⁴⁸ F. Ley, *Alexandre I-er et sa Sainte Alliance*, Paris, 1975, pp. 55-57.

⁴⁹ *Mémoires. Documents et écrits divers laissés par le prince de Metternich* (în continuare: Metternich, *Mémoires...*), publ. par le prince Richard de Metternich, vol. III, Paris, 1881, pp. 54 și urm. (Metternich c. Francisc I, Lucca, 29 august 1817).

⁵⁰ Maurice Paléologue, *Alexandre I-er. Un tsar énigmatique*, Paris, 1937, pp. 245 și urm.

prin decembrie 1816, să obțină de la demnitarii otomani, într-un plan imediat al demersurilor lui, aplicarea integrală a tratatului din 1812, de la București, mai ales a clauzelor privind Serbia și „litoralul asiatic al Mării Negre”, iar într-un plan cu deschidere mai cuprinzătoare admiterea (recunoașterea) „generoasei preocupări a suveranului tuturor Rusiilor pentru soarta supușilor creștini ai Porții”, pentru Locurile Sfinte⁵¹.

Demersurile diplomației ruse la Poartă s-au intensificat în 1820. Nu la fel s-a întâmplat și cu demersurile ei la „curțile” europene pentru recunoașterea Sfintei Alianțe între fundamentele *sistemului politic european*. La Congresul de la Troppau și, apoi, mai evident, la Congresul de la Laybach, împăratul Alexandru I și „miniștrii săi” au abandonat acele demersuri pentru a face loc pretenției de a fi recunoscută, de marile puteri, „generalizarea pericolului revoluționar”, în consecința evenimentelor de la Madrid, din martie 1820, și de la Neapole, din iulie, același an, încât, față de un atare pericol, toate acele mari puteri să se pună de acord, la inițiativa Rusiei, asupra unor „măsuri generale”, cu presupunerea, de la sinea lor, a ceea ce suveranul de Romanov „dorea” cel mai mult: *reconsiderarea de plano a sistemului european*. Pretinzând obligația marilor puteri de a se pune de acord asupra „măsurilor generale contra pericolului general”, diplomația rusă a provocat, într-o măsură mai mare decât revoluțiile spaniolă și napolitană, „reunirea de suverani și de miniștri” la Troppau. Reuniune sau congres la care au fost înalt reprezentate „curțile conservatoare”, Austria, Rusia și Prusia, iar Marea Britanie și Franța au avut, în persoanele ambasadiorilor lor la Viena, Stewart și, respectiv, Caraman, cu alăturarea la acesta din urmă a lui La Ferronnays, ambasador la Petersburg, doar observatori⁵². La Troppau, împăratul Alexandru, „încurajat” și de absența lui Castlereagh, „eternul” demontator al stratagemelor diplomației ruse, a căutat să impună suveranilor și miniștrilor Austriei și Prusiei recunoașterea „unui sistem al tuturor statelor europene [...] de acțiune contra pericolului comun”, sub pretenția că un atare sistem decurgea din litera și spiritul tratatelor de la 1814-1815, completate de protocolul din 15 noiembrie 1815, de la Aix-la-Chapelle, act, acesta, ce preconiza ca un suveran, chiar și din afara clubului „celor mari”, să solicite sprijinul „fraților săi”, în caz că era amenințat sau îndepărtat de la exercitarea prerogativelor sale legitime, altfel spus, în caz de „tulburare a ordinii”⁵³. Împăratul Alexandru a insistat mult să fie recunoscut și activat, din inițiativa sa, „sistemul general de acțiune contra pericolului general”.

⁵¹ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), pp. 598-600 (Capodistrias c. Stroganov, Viena, 12/24 decembrie 1818) și vol. III (XI), pp. 458-464 (*Mémoire pour servir d'instruction à M. l'envoyé baron de Stroganoff*, Poltava, 2/14 august 1820).

⁵² C.K. Webster, *op.cit.*, pp. 285 și urm., 312-315.

⁵³ D'Angeberg, comte... (L. Chodzko), *Le Congrès de Vienne et les traités de 1815*, vol. IV, pp. 1755 și urm.; *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 566, și vol. III (XI), pp. 677 și urm. (Nesselrode, *Tsirkuljarnaja depesha ...*, Troppau, 15/27 decembrie 1820).

Un sistem atribuit, în mod eronat, de istoricii realizatori ai „adevărului” despre politica Sfintei Alianțe, lui Metternich! Prin protocolul *preliminar* din 19 noiembrie 1820, de la Troppau, au fost trasate *principiile* sistemului⁵⁴. Transpunerea lor în practică s-a lovit însă de rezistența lui Metternich. Acesta, atent și la reacția cabinetului britanic, ce echivala eventuala aplicare a sistemului general intervenționist cu ruperea concertului marilor puteri⁵⁵, a impus acțiunea *unilaterală* a Austriei contra revoluției napolitane, admitând mai curând într-o accepțiune ideologică decât în una politică „vigilența generală contra pericolului revoluționar”. Celorlalte mari puteri le-a rămas doar să sprijine moral acțiunea Austriei. Dintre ele numai Rusia a ținut să ofere și sprijin militar, probat, măcar până la limita de a deveni fapt, de masarea de trupe de atac la frontierele ei occidentale. O formă de sprijin din partea Rusiei ce mai mult exercita presiuni asupra Austriei decât o liniștea, ce menținea în atenția diplomației austriece „chestiunea” dacă să subscrie sau nu „măsurile generale”.

Era momentul când pentru împăratul Alexandru devenea „important” să izbucnească revoluții oriunde în Europa, chiar și în Imperiul Otoman, înțelegând, el, bine corelația între asemenea evenimente și afirmarea puterii Rusiei „pe continent”. Era, prin decembrie 1820, momentul când Alexandru Pini încuraja la București, iar Stroganov incita de la Constantinopol „premisele unei insurecții generale a supușilor creștini ai sultanului”. Urgența unei atare insurecții avea să scadă însă la finele Congresului de la Troppau și pe timpul Congresului de la Laybach. La acest din urmă for diplomatic, după ce regele Celor Două Sicilii a încuviințat intervenția Austriei, Metternich a promis lui Alexandru I întrunirea unui congres european pentru toamna anului 1822. Reușita intervenției trupelor austriece la Neapole și, consecutiv, în Piemont l-a făcut pe Metternich să întârească, chiar și în situația închiderii oficiale, pe 28 februarie 1821, a deliberărilor congresului de la Laybach, perspectiva „viitoare mari reuniuni”, la care să fie abordate „chestiuni de interes general”⁵⁶. O perspectivă deschisă bilateral, de Austria și Rusia, regele Prusiei plecând încă de la Troppau „acasă”, reprezentarea sa la Laybach fiind una firavă, aproape la fel ca aceea, la nivel de *observatori*, a Marii Britanii și Franței. Iar în mai noua perspectivă congresională era important pentru politica Rusiei ca insurecția generală a supușilor creștini ai Porții să mai aștepte puțin și, sub nici un chip, să nu aibă loc tulburări în Principate, entități statale cu o poziție internațională foarte specială. Insurecția creștini-

⁵⁴ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. III (XI), pp. 589-591 (*Protocole préliminaire...*, Troppau, 7/19 noiembrie 1820) și p. 593 (*Supplément au Protocole du 19 novembre 1820*).

⁵⁵ C.K. Webster, *op.cit.*, p. 535 (Stewart c. Castlereagh, Laybach, 27 ianuarie 1821; *Appendic C/VI*), pp. 554 și urm. (Esterhazy c. Metternich, Londra, 2 ianuarie 1821; *Appendic E/IV*).

⁵⁶ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. IV (XII), pp. 41-43 (Nesselrode, *Tsirkuljarnaja depesha...*, Laybach, 27 februarie/11 martie 1821).

lor ortodoxi din Imperiul Otoman și, mai grav, tulburările în Principate prezentau riscul deconspirării unor „intrigi ruse” și puteau „arunca în aer” perspectiva „marelui for european”, căruia, la Laybach, aveau să i se stabilească data, 1 octombrie 1822, când să înceapă, și locul, Florența, unde să se întrunească, dată și loc ce nu s-au păstrat, se știe, întocmai, „marele for” urmând a se întruni la Verona. La „viitorul mare for”, împăratul Alexandru și „miniștrii săi” scontau „șansa” de a acuza „defecțiunea” Marii Britanii în concertul „principalelor puteri” și de a-și adjudeca inițiativa strategică în „afaceri de interes general”. Pentru a evita „orice risc” de blocare a perspectivei „viitorului mare congres”, diplomația rusă a și înțeles să acuze, la fel de vehement ca diplomația austriacă, „caracterul subversiv” al acțiunii lui Tudor Vladimirescu și al acțiunii lui Alexandru Ipsilanti, de unde și impresia de „conlucrare perfectă” austro-rusă întru înfrângerea revoluției române⁵⁷, o conlucrare simulată, măcar, din resorturi cu mult mai presante, în sfera *marii politici*, decât din acela că Alexandru I s-a aruncat „în brațele politicii reacționare a lui Metternich” și a ajuns să condamne „orice revoluție”, inclusiv insurecția creștinilor supuși ai sultanului, datorită „temerii viscerale” ce i-ar fi provocat-o, în octombrie-noiembrie 1820, revolta unuia dintre regimentele sale de gardă⁵⁸. Acțiunea lui Tudor, declanșată pe 21 ianuarie/2 februarie 1821, avea să apară din motive declarate comune, suveranilor Rusiei și Austriei, nu mai puțin miniștrilor lor – în așteptare, toți, la Laybach, a unui „deznodământ fericit” pentru intervenția contra revoluției napolitane –, ca „o mișcare subversivă [...], surprinzătoare și regretabilă”⁵⁹. Iar de la un asemenea punct de concentrare a împrejurărilor politice se cuvine a fi evaluate pozițiile marilor puteri față de acțiunile conduse de Tudor Vladimirescu și de Al. Ipsilanti. O evaluare sustenabilă, cu prioritate, de documentele diplomatice ruse și austriece, mai ales de cele ruse, relativ recent publicate într-un volum din *Vneshnjaja politika...*, înainte să fi fost la dispoziția editorilor români ai *documentelor externe* privind revoluția condusă de Tudor⁶⁰. Rusia și Austria au luat primele și oficial,

⁵⁷ Gabriel Bădăraș, *Între Pajuri și Semilună. Raporturi politice româno-habsburgice (1683-1853)*, Cluj, 1996, p. 206.

⁵⁸ G.L. Arș, *Kapodistria i grecheskoe national'noe osvoboditel'noe dvizenija, 1809-1822*, Moscova, 1976, pp. 220 și urm.

⁵⁹ N. Corivan, *Informații inedite din Arhiva Ministerului de Externe de la Viena cu privire la Răscoala lui Tudor Vladimirescu*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» din Iași”, t. V, 1968, pp. 199-201 (Metternich c. Lutzow, Laybach, 13 martie 1821; Anexă); *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. IV (XII), pp. 36-38 (Nesselrode c. Stroganov, Laybach, 23 februarie/7 martie 1821); pentru acest din urmă document v. și *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu. Documente externe*, București, 1980, pp. 69 și urm.

⁶⁰ Editorii „culegerii” *Revoluția din 1821... Documente externe* menționează la p. 10 (Introducere) că au avut la dispoziție numai până la volumul XI (S. II, vol. III) „colecția” *Vneshnjaja politika Rossii...*

după Înalta Poartă, atitudine față de evenimentele din Principate⁶¹. Prusia a încuviințat mai ales tacit conduita „curților” de Romanov și de Habsburg, cu care se declara deplin solidară în numele „cauzei conservatoare”⁶². Marea Britanie s-a arătat preocupată de acțiunile diplomației ruse la Constantinopol și a urmărit, îndeaproape, reacțiile Porții, fără a-și formula până prin iunie-iulie 1821, altfel spus, până la stingerea „focarului revoluționar” din Principate, o poziție clară⁶³. Franța, scrutând orice posibilitate de a reveni la nivelul de sus al combinațiilor politicii europene, s-a arătat, și ea, preocupată de „semnele noi ale crizei din Orient”, însă, nesimțindu-se încă în stare să ia o inițiativă la nivelul menționat, a produs documente care, pentru diplomația ei, n-au avut cum să fie, pe moment, decât de „uz intern”⁶⁴. Erau, oricum, deosebiri evidente între pozițiile marilor puteri, nesurvenind, nici pe departe, o poziție comună, uniformă, a lor, în expresia „politicii reacționare a Sfintei Alianțe”, la vestea demarării „acțiunilor subversive” în Principate și, cu diferența știută de timp, în Grecia istorică.

„Ridicând în vârful sabiei [...] dreptățile Țării” și organizându-și „tabăra” în Adunare a poporului, Tudor Vladimirescu s-a anunțat nu ca un revoltat în sine, orbit de furia de „a pierde cu răul pe cei răi”, ci ca un executor al convențiilor „mai marilor” acelei Adunări, căpetenie militară a ei, enunțator al actelor ei programatice. S-a anunțat ca un exponent al *puterii* într-un stat *cărui* a căuta, sub autoritatea voinței Adunării poporului, să-i schimbe bazele instituționale și organizarea socială. Și pentru a menține „întreaga schimbare [...] pe temei legal”, nu doar legitim, a recurs la o cale bătută de *memoriile* adresate Porții Otomane și puterilor creștine de boierii „partidei naționale” spre finele secolului XVIII și la începutul celui următor⁶⁵, cale ce avea să mai fie încercată de revoluționarii de la

⁶¹ Pentru documente austriece, v. *Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki* (Seria nouă, red. A. Oțetea ș.a.), vol. II-III, București, 1962; Dan Berindei și Emil Cojocaru, *La crise orientale et le problème des Principautés Roumaines en été 1821. Informations tirées des archives de Vienne*, în „Revue des études sud-est européennes”, 9, 1971/2, pp. 203-224; v. și D. Bodin, *Tudor Vladimirescu în lumina izvoarelor italiene*, în „Revista Istorică Română”, 11-12, 1941-1942, pp. 46-65; v. dintre studii, Andrei Oțetea, *Sfânta Alianță și insurecția eteristă din 1821*, în „Revista română de studii internaționale”, I, 1967/1-2, pp. 155-170; Dan Berindei, *Revoluția condusă de Tudor Vladimirescu în contextul ei internațional*, în „Studii și articole de istorie”, 45-46, 1982, pp. 58-64.

⁶² C.K. Webster, *op. cit.*, pp. 334-340.

⁶³ *Ibidem*; v. și *Revoluția din 1821... Documente externe*, p. 110 (Strangford c. Castlereagh, 10 martie 1821).

⁶⁴ Georgia Ioannidou-Bitsiadou, *L'attitude russe face à l'indépendance grecque (1821-1829) vue par deux diplomates français*, în *Les relations gréco-russes pendant la domination turque et la guerre d'indépendance grecque*, Tessalonique, 1983, pp. 99-108; v. și *Revoluția din 1821... Documente externe*, *passim*.

⁶⁵ Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769-1830*, București, 1970, *passim*.

1848, de Adunările *ad-hoc* la 1857, de diplomația neutralității României la 1876, cale a invocării „vechilor drepturi” ale Moldovei și Țării Românești, cuprinse de „capitulații” înțelese, la Iași și București, nu atât ca acte emane de voința unilaterală a sultanului, ci ca acte contractuale româno-otomane, fundamente juridice ale autonomiei Principatelor⁶⁶. O invocare de „vechi drepturi” ce avea să fie produsă nu într-o resuscitare a unui trecut acoperit de „glorii voievodale”, ci sub deviza, fixată inspirat în cuvinte de Nicolae Bălcescu, „ca statul să se facă românesc”. Odată redevenit astfel, *i.e.* autonom, statul putea cunoaște firești prefaceri interne, fără ingerințe externe, cum putea aspira la deplină suveranitate. Drumul entităților statale românești spre Independență avea să și treacă, un timp, prin revendicarea și, pe măsura reușitei acțiunii revendicative, prin consolidarea autonomiei lor. În numele „vechilor drepturi” ale Țării Românești, acțiunea lui Tudor a fost convenită de acesta și boierii exponenți ai Comitetului de Oblăduire⁶⁷ și a fost, măcar în acel nume, delimitată, din start, de preparativele acțiunii eteriste. În numele „vechilor drepturi ale Țării”, boierii au recunoscut autoritatea Comitetului de Oblăduire până la desemnarea de Poartă „a noului domn”⁶⁸. Virtute în care au și fost adresate *arzuri* Porții Otomane. Tudor, reprezentant politic și militar al Adunării, a ținut să adreseze, el, un *arz* Sublimei Porți, document cunoscut de istorici doar în „ciorna lui autografă”⁶⁹. Boierii și mitropolitul —Dionisie Lupu au adresat, și ei, pe 30 ianuarie/11 februarie, un *arz* Porții, incriminând „fapta tâlhărească [...] a slugerului Tudor”, dar și dând, întru camuflarea gravității acelei „fapte”, de înțeles demnitarilor otomani că ea putea fi „stinsă” de forțe interne ale Principatului⁷⁰. Arzul din 30 ianuarie/11 februarie era conform *hatt-i-șerifului* din 1802, ce stipula că intervenția Porții în Principate putea surveni, la caz de „tulburări grave”, numai dacă era solicitată de Divanul de la București sau de cel de la Iași, cu supervizare din partea Rusiei⁷¹. Documentul din 30 ianuarie trăda și reacția liderilor boierimii față de obiectivele sociale, fie

⁶⁶ C. Giurescu, *Capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană*, București, 1908; I. Filitti, *România față cu capitulațiile Turciei*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, S. II, t. XXXVIII, 1916, pp. 127-189; Ion Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les Pays Roumains*, în „Revue des études sud-est européennes”, 10, 1972/1, pp. 65-81 și 11, 1973/1, pp. 81-96; Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă*, București, 1993.

⁶⁷ *Documente privind Istoria României... 1821*, vol. I, p. 196.

⁶⁸ *Ibidem*, pp. 198 și urm. (Boierii cer Comitetului să preia oblăduirea Țării..., București, 18/30 ianuarie 1821).

⁶⁹ *Ibidem*, pp. 208-210 (Arzul adresat Înalte Porți de Tudor Vladimirescu...); v. și C.D. Aricescu, *Acte justificative la istoria revoluțiunii române de la 1821*, Craiova, 1874, pp. 32-34.

⁷⁰ *Documente privind istoria României... 1821*, vol. I, pp. 214 și urm. (Arzul Țării Românești către prea puternica Împărăție, București, 30 ianuarie/11 februarie 1821).

⁷¹ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. III (XI), p. 239 (Nesselrode c. Stroganov, 2/14 februarie 1820), și vol. IV (XII), pp. 26 și urm. (Stroganov c. Nesselrode, 19 februarie/3 martie 1821).

acestea încă puțin străvezii în textul *proclamației* din 23 ianuarie/4 februarie⁷², ale „faptei lui Tudor“. Arzul acestuia, în schimb, justifica asemenea obiective, capacitatea Adunării de a le înfăptui. Conducătorul revoluției a mers și mai departe pe linia justificării acelor obiective și, de fapt, a „întregii acțiuni a Adunării [...], sub conducerea lui“, adresând *scrisori*, în formă, *petiții* sau *memorii*, în fond, împăraților Francisc I și Alexandru I, aflați la Laybach⁷³, acte prin care se solicita sprijinul Austriei, putere limitrofă Țării Românești, și intervenția Rusiei, „după tratate“, la Constantinopol, pentru a se da satisfacție „dorințelor Țării“. Tudor a luat pe cont propriu *politica revoluției*, în dubla ei dispunere, internă și externă, vădindu-se un „înaintemergător“ dacă nu un prim întruchipător al omului de stat modern, la români, peste practicile fiscale și administrative, peste realizările legislative ale domnitorilor din marele secol XVII și din secolul XVIII. În eventualitatea că „cei doi împărați“ ar fi decis răspunsuri formale, fie și incriminatorii, la *memoriile* lui, s-ar fi produs un lucru extraordinar: *recunoașterea reprezentării politice, pe plan extern, a Țării Românești*. Reacțiile Austriei și Rusiei, ale Porții, cu prioritate, acuzele eteriștilor față de conduita și obiectivele lui Tudor aveau să fie însă deosebit de dure. Primele reacții s-au regăsit într-un „cordon de supraveghere a tulburărilor din Valahia“, pe care Rusia și Austria au fost solicitate de Turcia să-l închidă, fiecare de partea ei, *de-a lungul frontierelor cu Principatele*⁷⁴. Reacții de certă anvergură politico-diplomatică aveau să se producă din inițiativa curții suzerane celor două principate, la Constantinopol, cu presupunerea, căutată nu neapărat de otomani, exprimării pozițiilor de toate puterile angajate „de mari interese în Orient“ („pe terenul chestiunii orientale“), de cauza ordinii și păcii, în definitiv. Au prevalat, între acele poziții, cele ale Porții, ale Rusiei și Austriei, cu parcă cel mai mult venin vădit de acuzele proferate de „miniștrii lui Alexandru I“ la adresa lui Tudor. Avea să fie condamnată, în persoana acestuia, tot mai însingurată de exercițiul puterii prin ridicare de sabie, prima mare încercare de constituire statală modernă românească.

Pe 7/19 februarie 1821, Poarta Otomană a ținut să facă ea întâi, de pe poziția de putere suzerană, caz de „evenimentele din Valahia“. *Reis-effendi* Mehmet Hamid a adresat *elciului* Stroganov și *internunțului* Lutzow *note verbale* prin care a solicitat concursul „curților“ Rusiei și Austriei la a închide „cordonul de supra-

⁷² *Documente privind istoria României... 1821*, vol. I, pp. 207 și urm. (*Proclamația...*, 23 ianuarie/4 februarie 1821).

⁷³ Documente evaluate mai ales prin prisma reacțiilor ce și le-au atras; v. N. Corivan, *op.cit.*, în loc.cit., p. 199 (Metternich c. Lutzow, Laybach, 13 martie, 1821; *Anexă*); *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. IV (XII), pp. 36 și urm. (Nesselrode c. Stroganov, Laybach, 23 februarie/7 martie 1821); documentul diplomatic rus, publicat și în *Revoluția din 1821... Documente externe*, pp. 98 și urm.; v. și Elena Moisuc, *În legătură cu cel dintâi arz înaintat Porții de către Tudor Vladimirescu*, în „Revista Arhivelor“, 1974/1, București, p. 88.

⁷⁴ Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă*, pp. 197 și urm.

veghere a răului pornit din Oltenia⁷⁵. O solicitare la care, dintre cele două „curți din nord“, Austria a răspuns într-un mod mai clar și fără ezitare, din rațiuni vădind preocuparea ei pentru menținerea „liniei pozitive“ a relațiilor sale cu Imperiul Otoman⁷⁶ și, într-un plan intrinsec vieții ei de stat, pentru stăvilirea răspândirii „spiritului de revoltă“ printre transilvăneni⁷⁷, latură, aceasta a doua menționată, a respectivei preocupări, ce a fost uneori poate prea ridicată în grad de importanță de istorici, după cât au avut de subliniat cursul ireversibil al emancipării naționale românești. Când *reis-effendi* a transmis, prin dragomani, *notele verbale* („mesajele sale“) legațiilor Rusiei și Austriei, internunțul Lutzow s-a aflat „din întâmplare“, susținea el, în Buyukdere, la reședința lui Stroganov, unde acesta din urmă tocmai îi făcuse cunoscută „indignarea sa“ privind „conduita numitului Tudor [...], vechi ofițer în serviciul Rusiei și protejatul ei“⁷⁸, după cum îi făcuse cunoscută și „decizia sa“ de a exprima, fără întârziere, pe chiar timpul serii ce se lăsa peste Bosfor, printr-o *notă* adresată Porții, cu însărcinarea dragomanului Franchini de a îndeplini oficiul transiterii ei, „aceeași întreagă indignare“⁷⁹. Lutzow s-a văzut atras de Stroganov într-un *duet* al indignării, din cauza „acțiunii numitului Tudor“, mai mereu apelat astfel, acesta, în rapoartele internunțului pentru Metternich. Mai mult, s-a văzut antrenat, cu același Stroganov, într-un *duet* al incriminării „spiritului revoluției“. A considerat important să-i raporteze lui Metternich despre comuniunea de vederi austro-rusă, la Constantinopol, asupra „caracterului subversiv [...] al acțiunii (întreprinderii) numitului Tudor“. Nu a făcut loc în rapoartele sale „detaliilor acelei acțiuni“, despre care au avut de raportat „la centru“ comandanții „de la frontierele cu Valahia“ și consulul Hakenau de la București⁸⁰. Din postul său internunțial, pe firul discuțiilor cu Stroganov, contelui Lutzow i se părea că „numitul Tudor [...] avea planul dacă nu de a

⁷⁵ N. Corivan, *op.cit.*, în loc. cit., p. 196 (*Message verbal du ministère ottoman du 7/19 fevrier 1821...*).

⁷⁶ Gabriel Bădărău, *op.cit.*, pp. 189-210.

⁷⁷ Pe 20 februarie/4 martie 1821, Pagé, consulul Franței la București, raporta lui Pasquier despre avertismentul dat de guvernatorul Transilvaniei lui Tudor „să prevină extinderea revoltei“. *Revoluția din 1821... Documente externe*, p. 97; v. p. 83 (Pagé c. Pasquier, București, 17 februarie 1821).

⁷⁸ «Le jour même où le message réclamant l'appui des deux légations [...] je me trouvais [...] à Buyukdéré chez Mr. l'Envoyé de Russie [...]; il condamna [...] la conduite du nommé Tudor, qu'il est ancien officier au service de Russie et protégé de cette cour pour certains réclamations qui firent partie de celles présentées en dernier lieu aux plénipotentiaires ottomans». N. Corivan, *op.cit.*, în loc. cit., p. 198 (Lutzow c. Metternich, Pera, 28 februarie 1821).

⁷⁹ «Il (Stroganov) ordonna à Mr. Franchini dans un *message verbal* et ostensible de témoigner à la Sublime Porte toute son indignation d'un événement aussi imprévu qu'allarmant». *Ibidem*.

⁸⁰ «Les rapports de M.M. les commandants des frontières et plus encore ceux de Mr. De Hakenau auront porté à la connaissance de Votre Altesse tous les détails sur les projets d'un nommé Sludjiar Todor (Théodor Vladimiresko est son véritable nom [...])». *Ibidem*.

imita exemplul unor Quiroga și Pepe (comandanți militari ai revoluțiilor spaniolă și napolitană – n.n.s., G.C.), atunci cel puțin de a reuni în jurul său pe toți nemulțumiții și pe toți cei care guvernământul avid și opresor al grecilor din Fanar în Valahia [...] i-a indispus contra sceptrului otoman“. Un plan confirmat de „petițiile și proclamațiile șefului revoltei“, acte ce au și căzut în obligația „agentului imperial și regal“ la București să le expedieze, la timpul convenit și în formă convenită, cabinetului lui Francisc I⁸¹. În obligația internunțului cădea să facă știute lui Metternich reacțiile Porții față de *arzul* lui Tudor⁸² și față de *arzul* subsemnat de mitropolitul Țării Românești împreună „cu trei boieri ce formau guvernul provizoriu [...] la București“⁸³. Reacții „de spaimă“, sesiza Lutzow din gestul lui *reis effendi* de a se adresa deodată internunțului austriac și elciului rus „spre a-i angaja să dea ordine agenților și consulilor [...] curților lor rezidenți la București, [...] să dispună îndepărtarea (expulzarea) tuturor persoanelor“ pendinte de jurisdicția consulară, ce nu probau „permise de ședere în Principat“⁸⁴. Înaltul demnitar otoman, ministru de externe, „indica [...] noului domnitor“ Scarlat Callimachi „să grăbească plecarea caimacamilor săi spre București“ și „ruga“ pe Stroganov și Lutzow „să circumstanțieze favorabil“ misiunea respectivilor caimacani cu scrisori de înștiințare (întărire!) pentru consulii Pini și Hakenau⁸⁵. Internunțul observa că Stroganov, prin „scrisoarea sa“, dădea și ordin lui Pini „să-l someze pe numitul Tudor Vladimirescu să compare, în calitatea sa de ofițer rus, înaintea oficialilor consulatului imperial la București, iar în cazul că nu s-ar supune acelei somații să-l livreze rigorilor legii și dispozițiilor autorităților Țării“⁸⁶. În observația internunțului, ordinul sau mesajul lui Stroganov pentru Pini și, mai ales, răspunsul ambasadorului rus la *nota verbală* a lui *reis-effendi* probau, „sub pecete volantă [...], că cele două Principate (Române) se bucurau (!), în virtutea tratatelor, de protecția particulară a Rusiei“. Nu a scăpat ob-

⁸¹ «Todor [...] parait avoir le projet sinon d'imiter l'exemple des Quiroga et des Pèpé au moins de réunir autour de lui tous les mécontents et tous ceux que le gouvernement avide et oppresseur des grecs du Fanar en Valachie a su indisposer contre le sceptre ottoman». *Ibidem*.

⁸² Este prima, se pare, menționare, într-un raport diplomatic, a faptului că Tudor a adresat *arzul* Porții Otomane. *Ibidem*.

⁸³ De reținut expresia de „gouvernement provisoire“, în limba franceză, pentru Comitetul de Oblăduire. *Ibidem*.

⁸⁴ «La Sublime Porte [...] en a été tellement effrayée qu'elle s'adressa tout de suite à Mr. l'Envoyé de Russie et à moi afin de nous engager de donner des ordres aux agents et consuls de nos cours respectives résident à Bukarest, qui les autorisent d'éloigner tous les gens sans aveau et dont un séjour prolongé ne saurait être suffisamment justifié». *Ibidem*.

⁸⁵ «Le Ministère [...] ottoman ordonna au nouvel hospodar Prince Callimachi de presser le départ de ses caimacans, et Mr. le baron de Stroganoff ainsi que moi nous fûmes priés de les munir de lettres pour les agents de nos gouvernements respectifs». *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*.

servației internunțului și faptul că, spre a evita ascensiunea poziției speciale a Rusiei „în afacerile Principatelor“, *nota* otomană pentru Stroganov făcuse mențiune expresă despre calitatea lui Tudor de „vechi ofițer rus“, mențiune ce nu s-a regăsit în *nota verbală* pentru reprezentantul diplomatic al Austriei la Constantinopol⁸⁷. O „întâmplare“ ce sugera obligația „curții“ Rusiei, nu și a celei a Austriei, de a dezavua acțiunea lui Tudor. De partea sa, prin răspunsul său la *nota* otomană, Lutzow a înțeles să incrimineze acea acțiune, însă fără a interfera prin ceva anume dreptul Porții de a iniția măsurile ce se impuneau întru restabilirea ordinii în Principate. L-a însărcinat pe dragomanul Testa „să exprime lui *reis-effendi* că el, internunțul, privea întreprindea criminală a motorului (inițiatorului) mișcărilor sedicioase [...] ce amenințau liniștea și buna ordine în Valahia ca fiind de aceeași natură cu acele întreprinderi pe care toate guvernele [...] erau chemate să le combată și să le aneantizeze de la chiar rădăcinile lor“. Era o poziție conformă, credea Lutzow, „principiilor ce dirijau (orientau) [...] conduita mărească și impozantă a augustei curți [...] de Habsburg [...] în discuțiile ei de o deosebită importanță, cărora cea mai frumoasă parte a Europei (Italia!) datora [...] revenirea liniștii și gradului de libertate suficient [...] oricărui bun cetățean“⁸⁸. Era o poziție ce se vădea combinată cu a lui Stroganov *numai în principiul incriminării acțiunii lui Tudor*. Ea se vădea profund particularizată în *orizontul politicii reale*. Austria avea interesele ei la Poartă, acolo unde rivalitatea ei cu Rusia nu era o noutate și nu avea cum să ia sfârșit la 1821. În orizontul politicii acelor interese, ce impuneau Austriei recunoașterea suzeranității otomane asupra Principatelor, a fost de așteptat ca Lutzow, prin *scrisoarea* ce i-o solicitase *reis-effendi* de înștiințare a misiunii caimacamlor lui Scarlat Callimachi, să nu indice nimic mai mult contelui Hakenau, acuzat, acesta, de Stroganov că arăta „oarecare înțelegere față de tulburătorii ordinii din Valahia“, decât „de a rechema la ordine supușii austrieci pe care numitul Tudor i-ar fi antrenat [...] în acțiunea sa“⁸⁹.

Cât despre Rusia, aceasta incrimina cel puțin la fel de vehement ca Austria acțiunea lui Tudor. În aprecierile lui Stroganov, acea acțiune, numită de el și insurecție, prezenta, „prin caracterul ei, dacă nu și prin importanța ei, o analogie frapantă cu catastrofele pe care Europa le-a văzut succedându-se timp de un an și cărora cabinetele aliate se preocupau să le extirpeze pernicioasa influență de la rădăcină“⁹⁰. Dincolo, însă, de a împărtăși același punct de vedere cu Lutzow asu-

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 199.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ «Le ministère de S.M. a déjà eu connaissance par les rapports directs du consul général Pini [...] de cette insurrection qui présente par son caractère, si ce n'est par son importance, une analogie assez frappante avec les catastrophes que l'Europe a vu se succéder depuis une année et dont la

pra caracterului „mișcării insurecționale izbucnite în Valahia“, eveniment despre care Pini raporta cu promptitudine „cabinetului suveranului său“, Stroganov realiza poziția specială a Rusiei la Poartă. Din unghiul acestei poziții, măsurile de stingere „a focarului revoluționar [...] din micul principat“ nu se cuveneau să cadă exclusiv sau necondiționat în seama curții suzerane. Elciul realiza că poziția Rusiei era „deranjată“ de implicațiile internaționale ale „insurecției valahe“. Recunoștea „situația delicată“ a consulului Pini, la București, și a sa, la Constantinopol, din cauza „aluziilor“ demnitarilor otomani la „calitățile lui Tudor de ofițer și de supus al Rusiei“, aluzii la „încurajarea inițială și în secret“ de care „s-a bucurat“ din partea unor „oficiali ruși“, din a lui Pini, în speță, „acțiunea revoluționară pornită din Valahia Mică“ (*i.e.* Oltenia)⁹¹. Situația celor doi diplomați o reflecta în mic pe cea a țării ce o reprezentau, Rusia, care, pe de o parte, se erija în promotoare a „combaterii revoluțiilor la nivel european“⁹², iar, pe de altă parte, suporta aluzii, suspiciuni, acuze puțin voalate că „agenții ei“, în punctele cheie ale problemei orientale, incitau „supușii sultanului“ la a se deda unor „fapte subversive“. O situație prezentată, de regulă, în literatura de specialitate, ca una extrem de „delicată“, contradictorie. Ea nu apare însă chiar la fel în cuprinderea corespondenței diplomatice ruse. Acea corespondență, pe timpul lunilor februarie și martie 1821, proba că nu atât aluziile la „abaterile de la cauza conservatoare“ făceau „delicată“ poziția externă a Rusiei, cât implicațiile puseului de internaționalizare a problemei române. Principatele Moldova și Țara Românească constituiau, prin statutul lor politico-juridic⁹³ și prin așezarea lor geografică, aliniamentul strategic pentru întreaga „politică balcanică“ a Rusiei, așa cum Polonia constituia aliniamentul strategic pentru „politica euro-centrală“ a aceleiași mari puteri. În cazul Poloniei, simulacru de regat inclus de Imperiul tuturor Rusiilor, internaționalizarea era prevenită de însuși angajamentul mutual al marilor puteri de a menține, în toată cuprinderea lui, aranjamentul politico-teritorial european de la 1814-1815. Nu la fel stăteau lucrurile în cazul Principatelor, ce nu se aflau sub incidența acelui aranjament, cum nu se afla întreaga parte europeană a Imperiului Otoman⁹⁴. Principatele Române erau vasale Porții

sagesse des cabinets alliés s'occupe à extirper la pernicieuse influence dans sa racine». *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. IV (XII), p. 23 (Stroganov c. Nesselrode, 19 februarie/3 martie 1821).

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² Prin „sistemul acțiunii tuturor statelor [...] contra pericolului general“, sistem pe care împăratul Alexandru a ținut mult, la Troppau, să-l vadă nu doar adoptat în principiu, ci așezat în termeni politici reale, la inițiativa „curților“ Rusiei, Austriei și Prusiei. *Ibidem*, S. II, vol. III (XI), p. 677 (Nesselrode, *Tsirkuljarnaja depesha...*, Troppau, 15/27 decembrie 1820).

⁹³ Veniamin Ciobanu, *Statutul juridic al Principatelor Române în viziune europeană (secolul al XVIII-lea)*, Iași, 1999.

⁹⁴ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. IV (XII), p. 37 (Nesselrode c. Stroganov, Laybach, 23 februarie/7 martie 1821).

și suportau, din 1774, o influență în creștere a Rusiei, un *protectorat de facto* al acesteia⁹⁵, până la a fi consacrat *de jure*, prin tratatul de la Adrianopol, în 1829.

Stroganov se credea, de aceea, deplin motivat să recunoască, într-un întins raport pentru Nesselrode⁹⁶, că „datoriile sale“, de când a aflat despre evenimentele din Valahia, „i-au impus dubla obligație de a manifesta o sollicitudine legitimă în conjunctura dată, întâi sub raportul liniștii și bunei ordini ale unei provincii plasată de tratate în protecția curții imperiale [...] de Romanov, apoi din cauza rolului preponderent pe care îl juca într-o incriminabilă întreprindere un obscur individ, acoperit de un anumit grad în serviciul Rusiei“⁹⁷. De-ar fi urmat *à l'instant* a doua a sa obligație, „ar fi luat inițiativa de a oferi el Porții informațiile ce le avea [...], mărturie a principiilor salutare și a dispozițiilor generoase ale curții imperiale a Rusiei, și de a se pronunța asupra participării vinovate a vechiului locotenent Vladimirescu la tulburările din Valahia“⁹⁸. A așteptat însă 36 de ore până la a se pronunța, și aceasta din considerente făcute bine înțelese sau doar lăsate subînțelese. A dat clar de înțeles lui Nesselrode că o pronunțare imediată și incriminatorie ar fi întărit „situația încurcată în care l-au plasat împrejurările grave [...] pe consulul Pini“, din ale cărui rapoarte a dedus că, la București, Comitetul de Oblăduire („*le gouvernement provisoire*“) încerca „să ascundă de ochii Porții existența tulburărilor“, cu speranța ca acele tulburări să fie repede înăbușite de „forțe interne“⁹⁹. I s-a adus la cunoștință, prin *nota lui reis-effendi*, ceea ce aflase și de la Pini, că mitropolitul și boierii divaniți ai Valahiei au acuzat, într-un *arz*, „fapta tâlhărească“ a lui Tudor, expeditorii actului din 30 ianuarie/11 februarie înclinând să admită că era de latitudinea Porții decizia asupra momentului sau situației când intervenția trupelor sultanului devenea imperios necesară, un *atu* legal al Turciei, care, observa Stroganov, primea o nouă și specială confirmare¹⁰⁰. Întâmplare ce l-a împins pe reprezentantul diplomatic al Rusiei, căruia Poarta întârzia de câțiva ani să-i recunoască calitatea propriu-zisă de ambasador¹⁰¹, în postura de a acuza nu doar acțiunea lui Tudor, ci și *arzul* boierilor. Du-

⁹⁵ A.D. Xenopol, *op.cit.*, vol. IX, p. 249 și vol. X, pp. 63 și urm.

⁹⁶ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. IV (XII), pp. 23-28 (Stroganov c. Nesselrode, 19 februarie/3 martie 1821). Un document a cărui atență parcurgere ar fi produs mai multă lumină în paginile literaturii de specialitate relative la poziția Rusiei față de *insurecția națională* condusă de Tudor Vladimirescu.

⁹⁷ « Les devoirs de ma place m'imposaient doublement l'obligation de manifester une sollicitude légitime dans cette conjoncture, en premier lieu sous le rapport du repos et du bon ordre d'une province placée par les traités sous la protection de la cour impériale, et de plus à cause du rôle prépondérant que joue dans cette entreprise coupable un obscur individu, revêtu d'un grad au service de Russie ». *Ibidem*, p. 23.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Ibidem*, pp. 23 și urm.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ *Revoluția din 1821... Documente externe*, pp. 183-187 (Hatt-i-humayun, februarie/martie 1821).

pă estimările diplomației ruse, acțiunea lui Tudor se interpunea „planurilor ei de moment și de perspectivă în afacerile orientale“, nu se subsuma reperelor politicii lui Alexandru I pentru congresul european din 1822 și nici măcar nu se înscrisa „în datele firești ale cauzei supușilor creștini ai Porții“. După aceleași estimări, *arzul* mitropolitului și boierilor – la cel al lui Tudor diplomației ruși, chiar elciul Stroganov, nefăcând referire – „deranja mult protecția generoasă [...] ce marea curte pravoslavnică o acorda Principatelor Române“. Stroganov nu-și ascundea regretul că „boierii valahi“ nu au urmat exemplul „deputăției sârbe“ ce i-a solicitat concursul spre a dobândi, din partea Porții, pentru principatul condus de Miloș Obrenovici, „drepturi și privilegii acordate [...] de sultan [...] Valahiei și diferitelor insule din Arhipelag“. Elciul nu uita și nu ierta că „arzul valah“ i-a fost transmis prin Pini, în timp ce lui *reis-effendi* i-a parvenit în mod direct, semn că valahii puneau suzeranitatea otomană deasupra „protecției ruse“. Motive de satisfacție îi dădea „deputăția sârbă“, de moment ce ea se afla, acompaniată sau întărită de el, „în conferință“ cu reprezentanții Porții, Scarlat Callimachi, tocmai numit domn al Țării Românești, și Hamid Bey. Din chiar primele luări de poziție la „conferință“, rezulta că „drepturile și privilegiile Valahiei“ erau încă departe de posibilitatea de a fi acordate de sultan și Serbiei¹⁰². I-a rămas, de aceea, lui Stroganov, să încerce, în *privința* Valahiei, „o explicație confidențială“ între el și *vodă* Callimachi; să-i ofere astfel acestuia ocazia de a deschide noi raporturi cu misiunea imperială (a Rusiei, la Poartă – n.ns., G.C.), sub auspiciile unei sollicitudini reciproce“. Fie, însă, „cu premeditare“, fie „din indolență“, Callimachi „a întârziat explicațiile ce i-au fost cerute“ de Stroganov, dând Porții „timpul [...] să ia, ea, inițiativa [...] în problema Valahiei“, și, mai mult, „a inculcat demnitarilor otomani temeri despre participarea unui ofițer rus la tulburările din Principat“, încât să fie urgentată prezența sa la București¹⁰³, acolo unde domn voia să ajungă și „fratele său Iancu, iar văduva lui Suțu-vodă „punea la bătaie“, se zvonea, „treisprezece milioane“, echivalentul bugetului Țării pe doi ani, spre a face „să urce pe tron odrasla Nicolae“, măcar până la terminarea perioadei legale de șapte ani începută, conform unui act al Porții din 1819 de

¹⁰² *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. IV (XII), pp. 32-34 (Stroganov c. Nesselrode, 19 februarie/3 martie 1821; alt document decât întinsul raport cu aceeași dată).

¹⁰³ „Je crus plus à propos d'entrer avant tout en explication confidentielle avec le nouveau prince et lui offrir ainsi l'occasion d'ouvrir ses nouveaux rapports avec la mission impériale sous les auspices d'une sollicitude réciproque [...] Soit préméditation, soit indolence [...], le prince Callimachi retarda les explications que je lui demandais, et donna à la Porte le temps, et peut-être l'idée, de prendre l'initiative. Il [...] avait même inculqué à la Porte plus d'appréhensions [...] sur la participation d'un officier russe dans les troubles de la Valachie dans l'intention d'en rehausser [...] la nécessité de sa présence immédiate sur les lieux“. *Ibidem*, p. 24 (Stroganov c. Nesselrode, 19 februarie/3 martie 1821).

completare a *hatt-i-şerifului* din 1820, de „papă Alexandru”¹⁰⁴. La Bucureşti, Al. Pini susţinea „familia Suţu”. Informat despre aşa ceva, Scarlat Callimachi persevera, la Poartă, pe linia „convingerii” demnitarilor otomani că, de tulburările din Valahia, „intrigile ruse” nu erau străine. Şi poate datorită perseverenţei pe acea linie a domnitorului fanariot, *reis-effendi*, tocmai luând iniţiativa să facă ştiut elciului şi internunţului „situaţia gravă din Valahia”, a înţeles să menţioneze numai în *nota* adresată celui dintâi calitatea lui Tudor de „vechi ofiţer în serviciul Rusiei şi de protejat al acesteia”.

Era un prim indiciu în documentele oficiale că Rusia, nu şi Austria, purta obligaţia de a dezavua acţiunea lui Tudor. Parând cu greu un asemenea indiciu, Stroganov a încercat „o ieşire pentru curtea Rusiei” din obligaţia dezavuării, pretinzând că el nu avea ştiinţă dacă lui Tudor, „indigen valah”, calitatea de „ofiţer reformat” îi dădea „dreptul, după regulamente, de a fi privit ca sudit rus”, fără să fi depus jurământul de rigoare, cerinţă despre a cărei îndeplinire de „comandirul de panduri” Pini nu comunicase nimic „legaţiei imperiale ruse” de la Constantinopol¹⁰⁵. Şi spre a-l face să creadă toate acestea pe *reis-effendi*, Stroganov avea „stringentă nevoie de cooperarea lui Scarlat Callimachi”. A şi căutat să ridice în vederile acestuia gradul de gravitate al situaţiei din Valahia, prezentându-i „petiţiile şi proclamaţiile [...] revoltaţilor”. Rezervat, Callimachi le-a pus în seama „unui prost cap de valah” („*d'une mauvaise tête de valoque*” – subl. şi în-text – n.ns., G.C.)¹⁰⁶, susţinând că avea să fie uşor până şi „caimacamilor săi”, odată sosiţi la Bucureşti, să readucă Ţara „sub ascultare”. Când Stroganov i-a mărturisit că a cerut consulului Pini să-l someze pe Tudor să se prezinte la consulatul Rusiei, unde să dea seama de actele sale, Callimachi s-a menţinut pe poziţia-i rezervată, eschivându-se de la a veni în întâmpinarea „propunerii” reprezentantului Rusiei la Poartă de a se alătura măsurii ce consulul rus la Bucureşti o avea de îndeplinit, „noul domn declarând că iminenta sa prezenţă la faţa locului” avea să conducă, în zece-cincizprezece zile, la „calmarea efervescentei şi la lipsirea nemulţumirilor de pretextele binelui public şi redresării abuzurilor”¹⁰⁷. Somaţia adresată de Pini lui Tudor avea să şi fie sortită eşecului, conducătorul revoltei replicând tăios că „nu-l lăsa Adunarea poporului să plece la Bucureşti”, că, „de se va trage un singur foc de armă asupra norodului, atunci în Ţara Românească nu va mai rămâne nici măcar un singur suflet de neam boieresc”¹⁰⁸. Tudor acuza

¹⁰⁴ Andrei Oşetea, *Tudor Vladimirescu* '821, p. 78.

¹⁰⁵ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. IV (XII), p. 25 (Stroganov c. Nesselrode, 19 februarie/3 martie 1821).

¹⁰⁶ *Ibidem.*

¹⁰⁷ *Ibidem*, pp. 24.

¹⁰⁸ *Revoluţia din 1821... Documente externe*, pp. 70 şi urm. (Tudor Vladimirescu c. Pini, februarie/martie 1821).

deja controlul actelor boierilor divaniți de consulul Rusiei, acte ce nu se mai produceau în sensul „acoperirii“, ci în cel al dezvăluirii și încredințării acțiunii începute pe 21 ianuarie/2 februarie. Un control ce ținea, în opinia lui Stroganov, de „competența solemnă a Rusiei de a veghea la respectul tratatelor“, de a avea „explicații formale cu Poarta“, de a solicita curții suzerane o *anchetă*, cu invitația consulului Pini de a participa la ea, în Valahia¹⁰⁹. Recursul la „explicații formale și directe cu Poarta“ trăda „nervozitatea“ diplomatului rus din cauza eșuării tentativei lui de a impune „factorilor politici ai Valahiei“, boierilor divaniți și chiar lui vodă Callimachi, conformarea lor „protecției exercitate, după tratate, de Rusia, asupra Principatelor“. Pini era și „instruit“ ca, în eventualitatea că boierii aveau să solicite, din proprie inițiativă sau la solicitarea caimacamilor lui Scarlat Callimachi, intervenția Porții, acea solicitare să fie întreprinsă, pe cât posibil, sub avizul consulului Rusiei la București¹¹⁰. Altmintrelea, politica „marii curți nordice“ avea să fie „incomodată“ în a face uz de dreptul său de a superviza „costurile trupelor otomane de intervenție“, pe care Înalta Poartă le putea impune Principatului Valahiei¹¹¹. Preocuparea de căpetenie a lui Stroganov era ca intervenția Porții să nu conducă la diminuarea influenței ruse în Principate. În *politica sa* la Poartă, el acuza nu atât „caracterul revoluțional al acțiunii lui Tudor“ cât implicațiile posibilei internaționalizări a „chestiunii valahe“, într-un sens cu totul contrar intereselor Rusiei. Avea de așteptat, de aceea, pronunțarea împăratului Alexandru și a „cabinetului său“, poate prin înțelegere cu împăratul Francisc și cu cabinetul acestuia, asupra „măsurilor de stingere a focarului subversiv din Valahia“.

¹⁰⁹ *Vneslnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. IV (XII), pp. 26 și urm. (Stroganov c. Nesselrode, 19 februarie/3 martie 1821)

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 27.

¹¹¹ *Ibidem*, pp. 27 și urm.

THE POSITIONS OF THE GREAT POWERS CONCERNING
THE ROMANIAN AND GREEK REVOLUTIONS, IN THE YEAR 1821

- Synopsis -

The Great Powers faced, in the years 1820-1821, a wave of Revolutions. That "danger" was not a homogeneous one over all Europe. In their comments the diplomatists and especially the publicists of 1820-1821 hesitated between the recognition of diverse Revolutions – after that in Spain, those in Portugal, Italy, Romanian Principalities and Greece –, and the recognition of facets of a single Revolution started in 1789, stopped in 1815 and revived in order to experience ever new outbreaks. In the formal diplomatic language, in the documents of the European Concert, each Revolution in a certain state, or a certain "European area" was to be given a particular profile "of issue", highlighting the particularities of the international impact.

The Author searched to emphasize the positions of the Great Powers, especially those of Russia and Austria, concerning the Romanian and Greek intertwining Revolutions in the year 1821.

Mihai Chiper

1848: MEMORII CONCURENTE, GRUPURI COMPETITORE ȘI PRODUCȚII MEMORIALISTICE SPECIFICE

1. Memorialistica ~ între memorie și istoriografie

Exegeții au observat complexitatea genului memorialistic și, mai ales, flexibilitatea granițelor, plasându-l, de la caz la caz, în categoria istoriilor, în speciile literalului sau a literaturii de frontieră¹. Perspectiva contemporană insistă pe finalitatea restitutivă², natura testimonială și obiectivele restauratoare³, acceptând să valorifice experiența individuală în plan colectiv. Orice text subsumat domeniului – amintiri, jurnale, confesiuni, autobiografii, corespondențe, însemnări – pune în discuție un destin uman, din nevoia de împărtășire a unor experiențe exemplare, de autodefinire sau de justificare retrospectivă⁴. În acest context, memorialistica poate fi înțeleasă ca un mod de comunicare special cu posteritatea.

Un aspect aparte îl reprezintă efectul pe care l-au avut scrierile de natură memorialistică în conturarea interpretărilor date unui moment de maximă tensiune politică și socială: 1848. Avem în vedere în principal acele scrieri ale exilaților care întrețin și participă la formularea unor memorii concurente asupra evenimentelor pașoptiste. Vom înțelege prin domeniul memorialistic, complementar intenționalității istorice, un spațiu de dezbateră a memoriilor individuale, generat de concurența publică și simbolică a actorilor implicați. Memoria evenimentelor, așa cum a fost fărâmițată, selectată, distorsionată în scrierile revoluționarilor sau observatorilor revoluției, va fi recuperată de scrierile cu intenționalitate istorică, uneori de-a dreptul propusă de actorii implicați ca însăși istoria. Istoricii care au valorificat informațiile documentare ale memoriilor, bineînțeles păstrând rezer-

¹ Silviu Iosifescu, *Literatura de frontieră*, București, Ed. Enciclopedică, 1971, p. 6. Vezi discuția amplă și edificatoare propusă de Philippe Lejeune, *Pactul autobiografic*, București, Ed. Univers, 2002.

² Al. Zub, *Istorie-cunoaștere*, în „Ateneu”, 1982, nr. 9, p. 6.

³ Alexandru Paleologu, *Toi despre arta memoriilor*, în „Luceafărul”, 1972, nr. 49, p. 6.

⁴ Bucur Țincu, *Memorialistica literară contemporană*, în „Revista de istorie și teorie literară”, 1975, nr. 3, p. 385-392.

vele firești față de veridicitatea sau calitatea scrierilor, s-au văzut puși totodată în situația de a accepta și schemele propuse, preluând inevitabil logica, tiparele sau clișeele naratorului⁵.

Deși, prin metodele și practicile specifice, reconstrucția istorică este independentă de memoria socială, ea poate căpăta și statutul de călăuzitor și, în cele din urmă, poate să formeze într-un mod semnificativ memoria socială a grupurilor⁶. Cu multă atenție, se poate acredita existența unui efect de derivare reciprocă a memoriei culturale⁷ și a istoriei acceptate. Așa concepută, relația dintre memorie și istorie se întrevide ca dialogică, nu mutual exclusivă, potrivit teoriei hermeneutice a lui Hans Georg Gadamer memoria colectivă ajungând să înzestreze un context pentru evenimentele cu care istoricul se întâlnește în cursul investigațiilor⁸. Limbajul și *patternurile* narative utilizate în exprimarea memoriilor, chiar și acele biografice, sunt inseparabile de standardele sociale de plauzibilitate și autenticitate pe care le încorporează. Din această perspectivă, „*nu există un asemenea lucru ca memorie individuală*”⁹. Deoarece memoria colectivă este mai mult decât un total al memoriilor individuale, nu putem studia marcarea socială a trecutului urmărind cum indivizii trasează fiecare propriile versiuni asupra istoriei. Metodologic vorbind, memoriile sunt colective atunci când transcend timpul, spațiul evenimentelor și capătă propria lor viață, separată de circumstanțele originale.¹⁰

Chiar istoricii au fost nevoiți să-și regândească poziția lor erudită ca rezultat al studiilor despre memorie. În timp ce încă multe voci ale mediului academic susțin că, în necesitatea de a obține mărturii inatacabile, istoria se situează în opoziție față de memorie, sunt rațiuni solide de a pune la îndoială o asemenea separare între reprezentările academice și non-academice despre trecut¹¹. S-a

⁵ Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1988, p. 10.

⁶ Paul Connerton, *How societies remember*, Cambridge University Press, 1989, p. 14.

⁷ Conceptul de „*cultural memory*” a generat discuții ample în lucrările de specialitate. În cele ce urmează îl vom utiliza potrivit interpretării date de Mieke Bal, ca termen care poate fi folosit atât în accepțiunea de fenomen cultural ca și unul individual sau social. Memoria culturală nu este aceea memorie pe care pur și simplu se întâmplă să fii purtător, ci aceea memorie pe care o performezi, chiar dacă, în câteva cazuri, asemenea acte nu sunt gândite în mod conștient și voit. Vezi *Acts of memory. Cultural recall in the Present*, editată de Mieke Bieke Bal, Janathan Crewe and Leo Spitzer, University Press of New England, Hanover, 1999, p. VII-XVII.

⁸ Patrick H. Hutton, *The Role of Memory in the Historiography of French Revolution*, în „*History and Theory*”, vol. 30, nr. 1, Feb. 1991, p. 59.

⁹ Wulf Kansteiner, *Finding Meaning in Memory. A Methodological Critique of Collective Memory Studies*, în „*History and Memory*”, vol. 41, May 2002, p. 185.

¹⁰ *Ibidem*, p. 189.

¹¹ Vezi David Lowenthal, *Trecutul e o țară străină*, trad. Eugeniu Stan, București, Ed. Curtea Veche, 2002, p. 244 -272.

mai apreciat că, într-o măsură mai potrivită, probabil, istoria ar trebui definită ca un tip particular al memoriei colective deoarece, așa cum Peter Burke a remarcat, nici memoriile și nici istoriile nu îndeplinesc prezumția de obiectivitate. În ambele cazuri învățăm să luăm în calcul selecția conștientă sau inconștientă, interpretarea și distorsiunea. Istoricul, prin însăși natura activității sale, apelează la criterii de selecție, acordă importanță sau trece sub tăcere din motive de ierarhizare unele rezultate ale cercetării sale, comportându-se ca un agent specializat al memoriei. În ambele cazuri, selecția, interpretarea și distorsiunea sunt condiționate social¹².

Memorialistica se apropie de istorie prin afirmarea intenționalității istoriografice, însă, ca și memoria, se depărtează de aceasta prin subiectivismul asumat și inevitabila lipsă de rigoare. Memorialistica accentuează particularul, e doar o „mică istorie”, în timp ce istoria reține generalul; memorialistica este analitică, pe când istoria vizează sinteza, presupune metode și concepții capabile să ridice faptele particulare la nivel de generalitate, să le transforme în fapte istorice¹³. În schimb, ca și memoria, memorialistica propune o legătură emoțională cu trecutul mai degrabă decât o perspectivă critică asupra lui. Memorialistica, aidoma memoriei, și-a câștigat imediat virtutea de istorie vie, credibilă pentru plusul de autentic, păstrând totodată valoarea de mărturie document, chiar dacă rămâne subiectivă.

Genul memorialistic a urmat îndeaproape evoluția istoriografiei, extinzându-și obiectul pe măsura impactului cu alte domenii ale culturii sau științei¹⁴. La rândul ei, înnoirea metodologică a istoriei datorează mult presiunii ce a exercitat-o această „istorie cotidiană”, istoria mărunță, obligând-o să-și reconsidere domeniul și obiectul, să coboare din spațiul academic în societate¹⁵. Dacă ar fi să insistăm puțin pe natura diferențelor, s-a observat că memorialiștii caută similitudină între trecut și prezent, în timp ce istoricii observă diferențele; primii caută să trezească emoții prin descrierea trecutului în imagini vii, ultimii preferă să interpreteze evenimentele calm, în descrieri detașate. Memorialiștii revizuiesc imaginile prin intermediul cărora ei percep trecutul în conformitate cu opiniile din prezent; istoricii își corectează concepțiile potrivit evidențelor descoperite. Pentru memorialiști, trecutul este reconstruit ca un tablou maleabil de imagini estetice, în timp ce istoricii îl concep ca explicație durabilă construită pe fapte empirice¹⁶.

¹² Peter Burke, *History as Social Memory*, in *History, Culture, and the Mind*, ed. Thomas Butler, New York, Basil Blackwell, 1989, p. 98.

¹³ Al. Piru, *Literatura memorialistică și semnificațiile ei*, în „Manuscriptum”, 1979, nr. 2, p. 5-7.

¹⁴ Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, *op.cit.*, p. 9.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Patrick H. Hutton, *The Role of Memory in the Historiography of French Revolution*, în „History and Theory”, vol. 30, nr. 1, Feb 1991, p. 58-59.

S-a observat că amploarea genului a fost în strânsă legătură cu apariția unei conștiințe istorice¹⁷ pe parcursul modernității. Raymond Aron observă că socializarea omului dezvoltă o conștiință integratoare asupra umanității, în care istoria este dimensiunea fundamentală¹⁸; istoricitatea omului, capacitatea omului de a înțelege istoria, de a o respinge sau accepta, provine din curiozitatea existențială de a cunoaște. Cunoașterea trecutului este o manieră de a te elibera¹⁹. Memoriile sunt mărturii ale acestei conștiințe, ale unei mentalități în curs de înnoire, întemeiată pe integralitatea ființei umane, iar mai târziu, în plină perioadă romantică, pe unicitatea ei²⁰. Impactul s-a dovedit major, mai ales în urma reconsiderării surselor din ultimele decenii; reabilitarea memorialisticii prin puterea ei de a evoca atmosfera unei epoci, de a păstra traiectoria unor destine individuale sau colective, a fost una din micile „revoluții” care au ajutat istoriografia să se salveze în fața criticilor. Surclasată în chestiuni de metodă de istoriografie, „mica istorie” a reușit să preseze de jos, influențând salutar textele de tradiție pozitivistă.

Demersul memorialistului este cel mai adesea o „revanșă”²¹, concepție valabilă și pentru literatura pașoptistă românească, care, prin exercițiul rememorării evenimentelor, realiza revanșa asupra realităților politice contemporane. Nu în ultimul rând, memorialistica vrea să modeleze atitudini, conduite, îndeplinește rostul unei pedagogii naționale, propunându-și să acționeze asupra contemporanilor, transformând memoria revoluției în mit, accepțiune în care se validează funcția didactică a momentului rememorat.

II. Trăsături ale memorialisticii pașoptiste

Istoriografia epocii moderne s-a remarcat și prin preocuparea de a inventaria în ample corpuri de izvoare sursele memorialistice. Bilanțul scoate în evidență o concentrare extraordinară a acestui tip de scriere în epocile traversate de mari tensiuni politice și sociale, în care traumele individuale și destine extraordinare s-au cuplat conjuncturilor excepționale pentru colectivități. Evenimente precum revoluția franceză din 1789 au condus la o suprasensibilizare a conștiinței istorice. Zeci de volume²² au încercat să cuprindă revoluțiile care au marcat secolele

¹⁷ Al. Zub, *op.cit.*, p. 6.

¹⁸ Raymond Aron, *Dimensions de la conscience historique*, Paris, Librairie Plon, 1961, p. 95.

¹⁹ *Ibidem*, p. 96.

²⁰ Philippe Lejeune, *op.cit.*, p. 12.

²¹ Marie Thérèse Hipp, *Mythes et réalités. Enquête sur le roman et les mémoires (1660-1700)*, Paris, 1976, p. 140.

²² Berville și François Barrière, *Collection des Mémoires relatifs à la Révolution française*, Paris, 1820-1828; François Barrière, *Collection des Mémoires relatifs à la Révolution française*,

XVIII-XIX, însă „literatura mărturisilor” s-a dovedit greu de controlat. Situația este valabilă și pentru spațiul românesc, evenimentele violente care au marcat societatea românească în secolul al XIX-lea – 1821, 1848, 1877 –, generând un val de memorii, editate la scurt timp sau rămase nepublicate multă vreme. În măsura în care ele au circulat, efectul a fost vizibil asupra reflecției destinului colectiv. Intenția valului memorialistic este de a legitima pentru viitor acțiunile, potrivit concepției mărturisite de a fi „creatori de istorie”²³. Sentimentul istoric a fost alimentat de identificarea istoricului sau memorialistului cu personajul făuritor de istorie. Într-adevăr, ca tipologie, memorialistul revoluției de la 1848 poate fi perceput într-o dublă ipostază; el face istorie pentru ca, ulterior, să o restituie posterității prin redactarea mărturiilor sale. Este o condiționare aproape obligatorie, cu un efect vizibil și de neoprit asupra versiunilor istoriografice ulterioare. În această categorie intră o mare parte a scrierilor redactate în emigrație, în mai multe limbi de circulație, cu scop propagandistic și caracter politic explicit. Memorialistica are meritul de a fi schițat o primă schemă logică a evenimentelor, acreditând faptului cotidian valoarea de fapt istoric; în același timp, ea lasă să vorbească tăcuții istoriei, vocile mai puțin auzite în istoria savantă.²⁴ Rolul și locul autorului de memorii în schema logică a memorialisticii diferă în funcție de relația acestuia cu personajul principal, de rolul său în evenimente sau, de cele mai multe ori, de talentul său scriitoricesc.

Memoriile pașoptiștilor români au fost, în cea mai mare parte, o necunoscută pentru istoriografie. O mare parte au rămas în manuscris, în special în Transilvania, însă situația este valabilă chiar și pentru Muntenia zeci de ani după evenimente. Cu excepția Transilvaniei, sărăcia textelor scrise oferă o percepție dezechilibrată a fenomenului revoluționar. Din acest text avem prea puține informații despre construcțiile populare ale memoriei și legăturile cu experiențele vieții de fiecare zi, care ar putea păstra o cu totul altă amintire și ar avea alte reprezentări asupra evenimentelor²⁵. Memoria revoluției este transformată deseori într-un corolar natural al dezvoltărilor și intereselor de natură politică, fiind una mai degrabă construită de către intelectuali și politicieni. Avem, de fapt, în nuce, în această premiză a memorialisticii pașoptiste, și unul dintre efectele de mai târziu: informațiile s-au întors în societate pentru a fi integrate în memoria liberalilor sau conservatorilor, junimiștilor ori chiar memoria socialiștilor, construite

Paris, 1846-1866; *Colecțiile L'Elite de la Révolution și Les Classiques de la Révolution*; pentru 1848 J.B. Ebeling, *L'histoire racontée par ses témoins: la Révolution Française*, Paris, 1942; E.L. Higgins, *The French Revolution as told by Contemporaries*, 1938.

²³ Nicolae Bocșan, *op.cit.*, p. 13.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Alon Confino, *Collective Memory and Cultural History*, *American Historical Review*, decembrie 1997, p. 1394.

deopotrivă de către liderii instituționali, alături de intelectuali, jurnaliști, oameni de stat și publiciști de tot felul²⁶.

Evenimentele din Moldova nu au constituit o preocupare distinctă a participanților sau contemporanilor, ele fiind integrate amintirilor consacrate vieții autorilor²⁷. Cu o forță de sugestie care le apropie de genul românesc, memoriile lui Gh. Sion rămân cele mai ample relatări despre evenimente, detaliile oferite, caracterizările făcute, atmosfera, moravurile epocii conferind un mare grad de atractivitate scrierii. Sion rămâne cel mai inteligent evocator al spiritului revoluționar din Moldova și de neocolit pentru înțelegerea mentalității epocii, colportor și vulgarizator al ideilor de unitate națională. Complementar, Nicolae Suțu vine cu experiența profesionistului, a dregătorului care cunoaște mecanismele scenei politice moldovenești, inițiat în intrigile țesute de domnie și culisele diplomației țariste. La acestea se adaugă memoriile lui Ștefan Scarlat Dăscălescu, considerate de N. Iorga mai mult cugetări politice, ce ating incidental revoluția pașoptistă, de pe poziții conservatoare, în timp ce amintirile lui Iraclie Porumbescu aduc elemente lămuritoare despre activitatea exilaților moldoveni în Bucovina și legăturile lor cu familia Hurmuzaki dar și cu centrul revoluționar de acolo.²⁸

În schimb, memorialistica exilaților munteni se dovedește mult mai diversificată. În cadrul-ei sunt cuprinse atât scrierile celor care au fost lideri ai mișcării, cât și simpli participanți sau observatori²⁹. Memoriile transmit o imagine complexă asupra zilelor revoluționare, plină de compromisurile, neînțelegerile și orgoliile care au animat decizii importante. Se poate spune că avem de-a face cu o activitate cvasigeneralizată, aproape toți liderii importanți ai mișcării fiind implicați: C.A. Rosetti, Ion Heliade Rădulescu, Nicolae Bălcescu, Ion Ghica, N. Kretzulescu, N. Pleșoianu, I. Ionescu de la Brad, dar și apropiați ai fruntașilor, C.D. Aricescu, I. Bălăceanu³⁰, D. Bolintineanu, Alex. Christofi, clericul Ghenadie

²⁶ *Ibidem*, p. 1393. Vezi și Charlotte Tacke, 1848. *Memory and oblivion in Europe*, Bruxelles, Presses Interuniversitaires Européennes, 2000, p. 14-27.

²⁷ Vezi N. Iorga, *Un cugetător politic moldovean de la jumătatea secolului al XIX-lea: Ștefan Scarlat Dăscălescu*, București, „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, 1932, seria III, t. XIII, p. 1-54; Gh. Sion, *Suvenir contimporane*, București, Tip. Academiei Române, 1888; Iraclie Porumbescu, *Amintiri*, Ediție N. Oprea, Cluj, 1978; N. Gane, *Zile Trăite*, Iași, 1903; N. Soutzu, *Memoires*. Publiées par Panaioti Rizos, Vienne, 1899.

²⁸ Vezi Teodor Bălan, *Refugiații moldoveni în Bucovina (1821 și 1848)*, București, Ed. Cartea românească, 1929.

²⁹ Georgeta Răduică, *Amintirile din 1848 ale unui bătrân bucureștean*, p. 171-176, și H.D.J. Siruni, *Iacob Melic și revoluția din 1848*, p. 53-81, în „Studia et Acta Musei Nicolae Bălcescu”, V-VI, Bălcești pe Topolog, 1979. Alte detalii în Emanuel Kinezu, *Revoluția din 1848 a românilor de la Dunăre sau Misterele politicii în Principate*, București, 1859.

³⁰ Augustin. Z.N. Pop, *Memoriile lui I. Bălăceanu*, în „Magazin istoric”, 1972, nr. 6, p. 45-49; Iancu Bălăceanu, *Amintiri politice și diplomatice*, București, Ed. Cavalioti, 2002.

Pârvulescu³¹, negustori sau adversari ai revoluției – colonelul Lăcusteanu³², or neangajați în comploturile reacțiunii, Ion Voinescu I³³.

Memoriile sunt concurente ca versiuni, fiind reprezentate și scrierile care descriu evenimentele din perspectiva adversarilor revoluției. Ion Voinescu în *Notițe istorice asupra revoluției române de la 1821-1866*³⁴ alături de *Amintirile colonelului Lăcusteanu* ilustrează această perspectivă care reduc acțiunile revoluționarilor la complotul unui cerc restrâns de tineri, fără aderență la popor și care pune în pericol stabilitatea țării. Oprite în 1874 de la publicare³⁵, *Amintirile lui Lăcusteanu* descriu revoluționarii drept „vagabonzi”, „strengari” ori „dăscăleji”. Fiind un radical, colonelul Lăcusteanu vede în revoluție nimic altceva decât „opera unor crai”, una dintre intrigile țariste, al cărei scop este redeschiderea chestiunii orientale. Pentru colonelul Voinescu, revoluția de la 1848 din Țara Românească ar fi pornit din îndemnul a „câțiva juri îmbuibăți de doctrine socialiste, fără idei pozitive de starea politică a țării”³⁶. Apreciat de guvernul provizoriu pentru că nu s-a implicat în comploturile contrarevoluționare, deși a fost ostil ideii de revoluție, Voinescu participă la contramăsurile de îndepărtare a administrației revoluționare. Pentru Voinescu, exponent al unei culturi politice conservatoare, dominante de altfel în epocă, revoluția nu a reprezentat decât rezultatul unei „clici de regeneratori ai nației române” care au acționat abia după ce Europa era cuprinsă de tulburări din toate părțile, dar scrierea are meritul de a aduce detalii inedite despre desfășurarea evenimentelor.³⁷ Textele sunt importante pentru că aduc amănunte și date în sprijinul memoriei conservatoare a revoluției, deși sunt redactate târziu, la distanță apreciabilă de eveniment, când probabil și prejudecățile s-au mai estompat.

Mare parte a memorialisticii pașoptiste este dată de scrierile justificative redactate la scurt timp după înfrângerea revoluției cu intenții explicit politico-propagandistice, integrându-se unui tip de memorialistică caracteristică maghiarilor,

³¹ C. Bobulescu, *Vieți de zugrăvi (1657-1765) și autobiografia lui Genadie Pârvulescu arhimandritul (22 oct. 1805 – 7 sept. 1873)*, în „Arhiva Românească”, tom. V (1940), p. 143-156; Ion Donat, *O mărturie contemporană despre unire*, în vol. *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, Ed. Academiei, 1965, p. 505-512.

³² *Amintirile colonelului Lăcusteanu*, publicate și adnotate de Radu Crutcescu, cu un comentariu istoric de Ioan C. Filitti, București, Ed. Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol al II-lea”, 1935.

³³ Vezi C. Rezachevici, V. Stan, *Memoriile istorice ale colonelului Ion Voinescu I, un izvor inedit privitor la istoria politică a veacului al XIX-lea. Fragmente privitoare la revoluția din 1848*, în „Revista de istorie”, 1978, nr. 5, p. 835-849.

³⁴ Fragmente publicate în C. Rezachevici, V. Stan, *op.cit.*

³⁵ Al. Piru, *Istoria literaturii române*, București, Ed. Univers, 1981, p. 101.

³⁶ C. Rezachevici, V. Stan, *op.cit.*, p. 843.

³⁷ *Ibidem*, p. 843-849.

sârbilor, austriecilor, polonezilor sau italienilor. I.H. Rădulescu, N. Bălcescu, N. Pleșoianu, chiar și I. Voinescu II³⁸, D. Bolintineanu, C.D. Aricescu, Ghenadie Pârvolescu, ca să nu mai vorbim de C.A. Rosetti, care a redactat un jurnal, pot fi plasați în această categorie a memorialisticii. Mai târziu, Ion Ghica, I. Ionescu de la Brad³⁹ și N. Kretzulescu redactează și ei memoriile fără a le refuza intențiile justificative.

Cel care dă tonul memorialisticii pașoptiste justificative va fi I. Heliade Rădulescu în *Suvenire și impresii ale unui proscris* (1850), nu atât prin interesul strict documentar cât pentru dimensiunea confesivă, structurată pe divagații filosofico-morale. Rod al unei anumite orientări ideologice pe care a susținut-o în timpul revoluției sunt *Memoires sur l'histoire de la régénération roumaine* (1851) și *Memoriile justificative ale revoluțiunii române de la 1848, adresate Austriei, Franței, Rusiei și Turciei* (1851). În aceeași categorie pot fi introduse notele dictate de N. Bălcescu lui I. Ghica⁴⁰, dar mai ales *Memorii asupra revoluțiunii din 1848*, de Nicolae Pleșoianu, ce justifică poziția grupării Tell-Pleșoianu. Jurnalul lui C.A. Rosetti este o foarte bună sursă pentru activitatea emigrației după revoluție⁴¹. Din perioada revoluției menționează numai arestarea fruntașilor și transportul lor pe Dunăre. În *Memoriile mele*, cap. XVII, *Rolul meu în timpul revoluției*, C.D. Aricescu, avea să devină primul istoric al momentului 1848; el construiește narațiunea în jurul propriei activități, preocupat să ofere un exemplu copiilor săi, cărora le erau dedicate „ca profitând de experiența părinților să devie mai demni de afecțiunea și stima semenilor lor”.

Celelalte memorii – I. Ghica, I. Ionescu de la Brad, I. Bălăceanu și N. Kretzulescu⁴² – sunt redactate mai târziu, într-o mai mică măsură fiind cazul lui I. Ghica cu *Amintiri din pribegia după 1848. Noi scrisori către V. Alecsandri*, materiale

³⁸ Ion Voinescu II, *Uă călătorie pe Dunăre în ghimie*, în „Românul”, V, 1861, nr. 330, 26 nov/6 dec, p. 1034-1035, și în nr. 331-334. Despre același episod vezi D. Bolintineanu, *Călătorie pe Dunăre și în Bulgaria*, București, Tip. Romanov, 1858; A. Ubicini, *Valachia în 1848. Amintiri și întâmplări din călătorie*, în *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. V, p. 787-819; *Dare de seamă despre captivitatea și escortarea pe Dunăre a capilor revoluției din Țara Românească*, în *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. V, p. 758-761; Apostol Stan, *Călătoria pe Dunăre a revoluționarilor exilați de la 1848. Însemnări inedite de C.A. Rosetti*, în „Studii”, 1973, nr. 3, p. 525-530.

³⁹ Ion Ionescu de la Brad, *Opere*, vol. II, București, Imprimeriile „Curentul”, 1943, p. 341-350.

⁴⁰ Gh. Georgescu-Buzău, *Activitatea lui Nicolae Bălcescu pentru pregătirea dezlănțuirii revoluției din 1848*, în „Studii”, 1956, nr. 1, p. 45-57, în care sunt reproduse amintirile dictate lui I. Ghica.

⁴¹ C.A. Rosetti, *Jurnalul meu*, Ediție M. Bucur, Cluj-Napoca, 1974; Marin Bucur, *Pagini regăsite din jurnalul lui C.A. Rosetti (oct. 1848)*, în „Revista de istorie și teorie literară”, 1984, nr. 1, p. 7-8;

⁴² Andone Alecsenia, *Nicolae Kretzulescu. Însemnări privind revoluția de la 1848*, în „Revista arhivelor”, 1981, nr. 4, p. 486-490.

strânse sistematic și cu multă grijă pe parcursul exilului.⁴³ Memoriile lui I. Voinescu II și D. Bolintineanu au un interes documentar limitat, constituindu-se mai mult într-o pagină de literatură. Pentru că N. Kretzulescu, I. Bălăceanu și I. Ionescu de la Brad și-au redactat târziu memoriile, uitarea și-a pus serios amprenta, aceștia mulțumindu-se a consemna fapte seci, în general cunoscute, lipsite de alte detalii sau nuanțe.

III. Grupuri competitive și producții memorialistice specifice

La dimensiunile reduse ale emigrației românești, cu totul câteva zeci de persoane, aproape exclusiv din Muntenia, nu se poate vorbi de grupuri politice constante, cu poziții ideologice foarte coerente, cum a fost cazul emigrației poloneze – grupul monarhist al lui Adam Czatorysky și republicanul Joachim Lelewel – sau maghiară – naționalistul Kossuth Lajos și democratul Teleki László. Întâlnim mai ales o puternică pondere a atitudinilor și afinităților personale. La unii dintre ei opiniile s-au schimbat în funcție de evenimente sau de posibilitatea de aplicare a unor planuri de acțiune.⁴⁴ Relații de ordin privat au alterat retroactiv

⁴³ Soarta documentelor și corespondenței pașoptiste este de multe ori imprevizibilă. În grija lui Ion Ghica s-a aflat cea mai mare parte a corespondenței emigrației – o mare parte a scrisorilor căuzașilor de la Brussa, corespondența lui Bălcescu, planurile „californiene” ale lui Ion Ionescu de la Brad, scrieri care au aparținut lui Alecsandri, Alexandrescu, manuscrisele proprii, chitanțele visteriei revoluționarilor etc.

Un timp, Ghica și-a ținut corespondența pentru a nu ajunge la autoritățile otomane la doamna Ludwiga Czaikowska-Sniadecka, loc care s-a dovedit extrem de periculos. Un incendiu, produs la 6 ianuarie 1853, ar fi putut să le distrugă, dacă nu ar fi fost salvate în extremis de binevoitori. Alt pachet de scrisori, dăruit lui Ghica de Dumitru Florescu, arhivarul emigranților de la Brussa, în 1854, cuprindea corespondența lui Heliade și revoluționarii de la Brussa. (Vezi Dan Bogdan, *Pe urmele lui Ion Ghica*, București, Ed. Sport Turism, 1987, p. 124). „Păstrez originalele tuturor actelor ce voi publica aici; ele sunt la dispozițiunea acelor cari ar voi să le vază sau să le controleze. Cât pentru cele scrise de mine, epistole, note și memorande, câte vor fi scăpat de foc, de apă și din călătorii, îmi propui a le publica mai la urmă, într-un volum separat”, spunea Ghica în introducerea *Amintirilor din pribegie*. Semn al conștientizării valorii patrimoniale, ales la 18 septembrie 1876 președinte al Societății Academice a făcut donații legate de revoluția de la 1848: manuscrisele lui Nicolae Bălcescu, rămase la el prin testament, o colecție de scrisori autografe Bălcescu, manuscrisele în franțuzește ale *Florilor Bosforului* de D. Bolintineanu (*Ibidem*, p. 185-186). Abia în 1888 donează o ultimă parte a corespondenței lui Bălcescu, testamentul acestuia și corespondența emigraților de la Brussa, până în 1895 mai adăugând manuscrise originale aparținând lui Alecsandri și corespondența lui Alecsandri și Gr. Alexandrescu. (*Ibidem*, p. 187). De altfel, toți pașoptiștii manifestă un respect neobosit pentru documente. Bălcescu își trata corespondența ca pe niște pagini de istorie propriu-zisă, cerându-i lui Ghica să păstreze paginile, după ce le numerotase, alături de documentele revoluției, pentru că avea de gând să le utilizeze într-o viitoare lucrare sistematică. (N. Bălcescu, *Opere*, IV, *Correspondență*. Ediție îngrijită de G. Zane, București, Ed. Academiei 1962, p. 211).

⁴⁴ Cornelia Bodea, *Curenți și opinii în sânul emigraților de la 1848. I. Memoriile colonelului Pleșoianu*, în „Studia et Acta Musei Nicolae Bălcescu 1970-1971”, III-IV, Bălcești pe Topolog, 1971, p. 378.

logica unor lucruri, conducând la interpretări nefericite. Dezbinările au ajuns la cunoștința publicului încă de pe atunci; după revenirea în țară, în 1857, ei au continuat să-și câștige partizani sau critici, ajungând până la a influența încercările istoriografice de mai târziu.⁴⁵

Cele două mari grupuri ale emigrației din primii ani după revoluție, primul sub conducerea fostei locotenente Chr. Tell, I.H. Rădulescu și Nicolae Golescu, al doilea aflat sub influența lui N. Bălcescu și care se revendica de la Comitetul revoluționar din vara lui '48, la care s-au raliat un timp C.A. Rosetti, I. Brătianu sau din motive tactice și I. Ghica inițial, aveau de disputat în primul rând reprezentativitatea organismelor de conducere a emigrației. Neînțelegerile care vor sfârși emigrația încep încă din decembrie 1848, când are loc la Brașov, cu o participare restrânsă, recunoașterea fostei Locotenente domnești formată din Heliade, Tell și N. Golescu⁴⁶, moment care marchează și începutul competiției pentru conducerea emigrației și suspiciunile reciproce de administrare defectuoasă a fondurilor. Reușind această recunoaștere, foștii locotenenti vor iniția un control sever asupra inițiativelor celorlalți, încercând să le imprime tuturor viziunea lor și nepermițând cuiva „o acțiune, nici o scriere, fără știrea și încuviințarea lor”⁴⁷. Alegerea a fost contestată de Bălcescu, însă reconfirmată provizoriu la Paris în ianuarie 1849 de către fosta locotenentă, care avea să califice drept „trădare” orice refuz de colaborare și de conformare la dispozițiile ei.

Problema conducerii emigrației nu va fi vreodată tranșată într-un fel din cauza diferenței de vederi. Heliade, Tell și N. Golescu reușiseră să obțină recunoașterea de la Paris, dar de către un grup restrâns și provizoriu. Rosetti, care a fost de față, a votat împotriva⁴⁸ și aproape toți împărțeau convingerea că alegerea nu va fi recunoscută de I.C. Brătianu, N. Bălcescu și Ion Ghica, care nu au putut fi prezenți⁴⁹. Locotenenta s-a ridicat împotriva lui N. Bălcescu și Ion Ghica dar și a

⁴⁵ Rolul acestor grupuri în epocă este foarte important. Heliade a fost unul care a beneficiat de amicitii clădite în perioada exilului. De pildă, la Șumla, și-l va apropia pe Nicoale B. Locusteanu, care ulterior, în 1891, va îngriji volumul *Scrisorilor din exil* ale mentorului său, ori va simți nevoia să îi ia public apărarea în *Ioan Heliade și detractorii lui* (1898). Gr. Zossima este un alt partizan al lui Heliade. *Biografii politice ale oamenilor mișcării naționale din Muntenia la 1848*, București, Tip. N. Miulescu, 1884.

⁴⁶ Cornelia Bodea, *Curenți și opinii în sânul emigranților de la 1848. II. Duelul Chr. Tell – N. Bălcescu*, în „*Studia et Acta Musei Nicolae Bălcescu*”, V-VI, Bălcești pe Topolog, 1979, p. 188.

⁴⁷ Ion Ghica, *Amintiri din pribegia după 1848. Noi scrisori către V. Alecsandri*, vol. III, p. 29. Strategia personală este dezavuată de Heliade și Tell care reușesc, printr-o campanie de presă intensă desfășurată la Londra, să împiedice orice inițiativă diplomatică și publicistică a lui D. Brătianu, realizată în numele fostei locotenente.

⁴⁸ „La mulți displace aceasta și nimeni nu cutează să se opui. În sfârșit, Cretzulescu și eu, după multe dezbateri utile, declarăm că nu primim această alegere, adăugând eu, că nu am încredere în acești oameni”. Vezi *Lui C.A. Rosetti (1816-1916). La o sută de ani de la nașterea sa*, București, 1916, p. 195-196.

⁴⁹ Al. Cretzianu, *Din arhiva lui Dimitrie Brătianu*, vol. I, București, 1933, p. 38.

lui C.A. Rosetti sau D. Brătianu care au preferat să lucreze pentru cauza revoluției pe puteri proprii⁵⁰. Riposta lui Bălcescu la reconfirmarea de la Paris vine prin convocarea la Constantinopol, la 8 martie 1949, a unei adunări a exilaților în scopul alegerii unor noi reprezentanți ai emigrației. Este momentul în care Bălcescu îl acuză pe Tell că a căzut cu totul sub reaua influență a lui Heliade, cei doi foști camarazi intrând într-un conflict deschis⁵¹. Pronunțându-se în privința alegerii de la Brașov, Bălcescu pretinde că Heliade și Tell nu au spus adevărul susținând că au fost aleși capi ai emigrației și că, dimpotrivă, tocmai el a fost cel care a stăruit, înainte de a pleca la Brașov, pentru a se alege un comitet. Ion Ghica nu se îndoia de autenticitatea alegerii de la Brașov, dar a căutat să o contracareze pe toate căile⁵². Actul de la Brașov va fi reconfirmat la Caransebeș de către câțiva heliadiști fervenți: Grigore Ipătescu, Grigore Zossima, Scarlat Filipescu, C. Aristia, Barbu Iscovescu, Ioan Negulici, Gr. Marghiloman dar și D. Bolintineanu, care a fost ales de Bălcescu martor la duelul său.

Pentru a concura autoritatea și legitimitatea adunării de la Brașov, în adunarea de la Constantinopol Nicolae Bălcescu și I. Ghica afirmă ideea organizării emigrației pe principiul unității naționale. Potrivit acestei idei, au fost aleși secretari: Răducanu Rosetti din partea moldovenilor și N. Bălcescu din partea muntenilor. Procesul verbal a fost încheiat de 13 participanți, 5 moldoveni și 8 munteni. Bălcescu a lansat candidătura lui Costache Negri ca șef al emigrației române⁵³ și a refuzat să recunoască altă autoritate în afara Comitetului Revoluționar din primăvara lui 1848. În plus, Bălcescu nu se mai supune să dea soco-

⁵⁰ Cornelia Bodea, *Duelul Chr. Tell – N. Bălcescu*, în op. cit., p. 189.

⁵¹ Pe lângă neînțelegerile de natură organizațională, C. Bodea a subliniat și incidentele personale care au condus la celebra provocare la duel a lui Tell de către Bălcescu. Vezi Cornelia Bodea, *Duelul Chr. Tell – N. Bălcescu*, în op. cit., p. 190.

⁵² Rivalitatea Ghica – Heliade se va menține fără încetare. Fostul său profesor de gramatică, Heliade, răspunde la începutul anului 1849 zvonul că Ghica urmărea să desprindă țara de Imperiul Otoman și să o unească cu o viitoare Ungarie. Din această cauză, la sfârșitul anului 1849, domnitorul Țării Românești, Barbu Știrbei, ceruse expulzarea lui Ghica de la Istanbul, încât din martie 1849, acesta era pregătit de o exilare la Alep (Siria) (Dan Bogdan, *Pe urmele lui...*, p. 120). Tot Heliade îi blochează șansele lui Ghica de a fi numit unul dintre caimacamii Țărilor Române în 1856, prin publicarea la începutul anului 1855 a unei broșuri în franceză „*Galérie des agents russes dans les Principautés*”, între care printre cei comentați se numără și guvernatorul Samosului. (Vezi și C. Zane, *N. Bălcescu, Opera. Omul. Epoca*, București, Ed. Academiei, 1975). Poziția lui Ion Ghica a fost una dificilă. Nu a făcut parte nici din rândurile liberalilor, nici ale conservatorilor. C.A. Rosetti și I. Brătianu văd în el un aristocrat, iar conservatorii un renegat. Mereu suspectat că pune la cale lovituri politice, atribuindu-i-se un rol important la '48, dar mai ales în 1866, Ghica rămâne în galeria pașoptiștilor solitari și puțin popular. Din ostracismul pe care și-l asigură la Londra, în calitate de plenipotențiar, el și-a pregătit replica pe care intenționa să o lase posterității: *Scrisorile lui I. Ghica către V. Alecsandri*, apărute începând din 1879 în „Convorbiri literare” sau în „Revista Nouă” (1889-1992), reeditate într-un volum masiv de *Amințiri din pribegie*, București, Ed. Socec, 1887.

⁵³ Cornelia Bodea, *Duelul Chr. Tell – N. Bălcescu*, în op. cit., p. 190.

teală pentru 600 de galbeni folosiți, deși promisese acest lucru la Brașov. El afirmă că Brașovul uzurpase autoritatea Comitetului revoluționar din 1848 și, prin urmare, consideră că putea utiliza fondurile cum credea de cuviință⁵⁴.

Pe lângă aceste organisme de conducere au existat și altele cu o viață mai mult efemeră. În vara lui 1849, grupul radicalilor lui C.A. Rosetti, D. Brătianu, Ion Voinescu II, V. Mălinescu întemeiază *Comitetul democratic român*. În decembrie 1849, la Paris, Bălcescu inițiază *Asociația română pentru conducerea emigrației*, care cuprindea majoritatea emigraților, cu excepția fostei locotenente. Existența acestor organisme a fost inevitabil pusă în discuție de deosebirile de viziune. N. Bălcescu, Gh. Magheru și Alex. G. Golescu-Negru credeau la un moment dat într-o acțiune conjugată a popoarelor din Imperiul Habsburgic, la care ar fi trebuit să se ralieze și Principatele, însă grupul lui I. Ghica înțelegea continuarea luptei pe cale diplomatică, în cadrul suzeranității otomane. C.A. Rosetti, Brătienii, Mălinescu atacau Poarta și credeau că sprijinul Franței ar putea respinge armatele de ocupație. Era un plan utopic, dar care va destrăma alianțe până atunci posibile între exilați⁵⁵.

Plecând de la competițiile și animozitățile interpersonale sau intergrupuri, primele încercări de reconstituire a evenimentelor din 1848 vor însemna și debutul unui nesfârșit șir de acuze reciproce. Încă de la 16/28 decembrie 1848, plecat din Belgrad spre Constantinopol, N. Bălcescu sesiza, într-o scrisoare către I. Ghica, esența teoriei incriminării pe care Heliade a și dezvoltat-o pe larg în scrierile din anii următori, în special în *Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine ou sur les événements de 1848 accomplis en Valachie*: tinerii radicali, C.A. Rosetti și I.C. Brătianu, cât și N. Bălcescu sau chiar, surprinzător, I. Ghica, ar fi urmărit prin radicalismul lor să atragă o intervenție militară a Rusiei ori, mai mult, aceștia ar fi fost agenți ai țarismului. Referindu-se la plecarea la Paris a tandemului Heliade – Tell, Bălcescu era de părere că „nu or face nimic nici la Paris, după cum n-au făcut nici în Guvern. Acum, ca să-și escuzeze nevrednicia lor, nu fac altceva decât să înnegrească pe noi toți, zicând că numai ei era de treabă și partidă națională, și noi toți partidă muscălească! Asta ar umbla s-o bage în capul tuturor românilor emigranți”⁵⁶. Regăsim aici premisele unei alte opinii cultivate de Bălcescu și dezvoltată mai ales după graba apariției memoriilor lui Heliade, care ținea exclusiv de experiența sa istoriografică: inoportunitatea redactării unei istorii a revoluției imediat după evenimente. Într-o epistolă din 4 martie 1850 adresată lui Alex. C. Golescu-Albu⁵⁷, Bălcescu susți-

⁵⁴ *Ibidem*, p. 193.

⁵⁵ Anastasie Iordache, Constantin Vlăduț, *Christian Tell (1808-1884)*, Craiova, Ed. Scrisul românesc, 1976, p. 66-67.

⁵⁶ N. Bălcescu, *Opere*, IV, p. 119.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 276-282.

nea că momentul redactării unei istorii a revoluției încă era prematur, „chiar vătămător“, și că o asemenea tentativă ar fi avut doar ca unic rezultat întărirea animozităților personale pentru că erau puse în dezbateră onorabilitatea publică a oamenilor. Liderul revoluționar credea că ar fi fost mult mai indicat pentru actorii revoluției și pentru cauza românilor de „a ne comunica unii altora opiniile personale asupra oamenilor revoluției și asupra revoluției însăși“, „pregătindu-ne pentru a scrie sau înțelege într-o zi istoria revoluției“⁵⁸. Era o exprimare clară, venită din convingerea că revoluționarii nu avuseseră timpul să-și expună variantele personale, în vederea alcătuirii unui portret exact și veridic al revoluției. Observația că momentul era pript pentru a îndrăzni o judecată asupra unor evenimente atât de bogate în amănunte și semnificații se va dovedi, realmente, anticipativă.

Impactul memoriilor lui Heliade a fost evident. Autorul se dovedește foarte prolific, având în vedere activitatea sa de până atunci. Trauma experienței este evocată în *Souvenirs et impressions d'un proscrit* (1850) și *Mémoires sur l'histoire de la regeneration roumanie* (1851); *Protectorat du czar. Descrierea Europei după tractatul de la Paris*, opere cu pretenție filosofică – *Biblice* (1858), *Echilibru între antithese* (1859-1869), la care se adaugă o corespondență masivă – *Epistole și acte ale oamenilor mișcării din 1848* (1851). Primite cu răceală și cu multă ironie de Bălcescu, Alecsandri sau Ion Ghica⁵⁹, *Memoriile* au căpătat ulterior statutul unui document memorialistic care nu poate fi ocolit. Pentru a depăși criticile, cele mai multe involuntare sau subiective, cauzate de erorile de evaluare, autorul a acceptat rectificările propuse ulterior de Tell și Pleșoianu⁶⁰ în ședințe de citire, special organizate cu revoluționarii care au dorit. Miza memoriilor o reprezintă „rolul“, importanța pe care fiecare revoluționar a imprimat-o evenimentelor⁶¹. Ședințele de citire înlocuiesc comentariul critic. Heliade spune că înainte de plecarea lui Tell și Pleșoianu la Paris în 1850, i-a invitat alături de Ștefan Golescu și Gr. Grădișteanu, să le citească *Istoria regenerației*, ce o avea de mult terminată⁶². Lecturile, cel puțin patru la număr, s-au soldat cu o ceartă devenită notorie: „Pleșoianu s-a făcut foc că de ce să zic în timpul reacției Olteniei s-a trimis Magheru ca membru al Guvernului Provisoriu, guvernator al

⁵⁸ *Ibidem*, p. 276-277.

⁵⁹ Mircea Zăciu, 1872-1972, *Ion Heliade Rădulescu*, în „Echinoc“, nr. 10, 1972, Cluj, p. 11.

⁶⁰ Colonelul Nicolae Pleșoianu s-a simțit pus în umbră prin sublinierea calităților generalului Gheorghe Magheru de către Heliade. O caracteristică a lui Pleșoianu este că la fiecare pagină polemizează cu Heliade, deși deseori se dovedește tributari informațiilor din *Memorii...* Vezi Cornelia Bodea, *N. Pleșoianu, Memorii asupra revoluțiunii din 1848*, p. 404-434.

⁶¹ G. Potra, N. Simache, G.G. Potra, *Ion Heliade Rădulescu. Scrisori și acte. Studii și documente*. București, Ed. Minerva, 1972, p. 108.

⁶² N.B. Locusteanu, *Ion Heliade Rădulescu. Scrisori din exil*, București, Ed. Tipografia Modernă Gregorie Luis, 1891, p. 68.

*Olteniei și cap al oștirii, că și d. Pleșoianu n-a fost subalternul lui Magheru*⁶³. Ostilitatea față de Heliade era generată de câteva acțiuni propagandistice. Reacțiile au venit pe fondul unei poeme scrise de către colaboratorul lui Heliade, Sebastian Rheal, apărută cu un an înainte, pe banii emigrației – „*Resurrection des peuples. La Roumanie renaissante. Dediée aux émigrés roumains, avec un précis de ses annales et de sa dernière révolution*“, apărută în colecția revistei Ligii Popoarelor. Rolul lui Heliade era supraevaluat ceea ce i-a atras adversități: „*la popularité don't il jouit en Roumanie comme poète et comme publiciste, et l'influence qu'il y avait exercée en combattant le machiavelisme moscovite dans ses diverses fonctions politiques et littéraires, influencees accrues par sa position de propriétaire de la plus importante imprimerie autorisée de Bucarest, avaient attiré sur lui les vieilles heines*...“⁶⁴

Dacă Pleșoianu sau Magheru aveau de obiectat chestiuni punctuale și până la urmă corijabile în tabloul complicat al revoluției, ceea ce a făcut imposibilă orice împăcare și colaborare pe termen lung a fost acuzația persistentă, aproape obsesivă, a fostului locotenent domnesc că gruparea radicală era, de fapt, instrumentul Imperiului Țarist, dornic să invoce tulburările interne pentru a trece la ocupație. Acuzațiile de trădare formulate de Heliade la adresa radicalilor C.A. Rosetti și I. Brătianu, cuprinse în *Memorii*..., trimiteau la o serie de gesturi care în epocă produseseeră nedumeriri și interpretări incriminatoare, în fața cărora cei impricinați au trebuit să se discolpe cu regularitate. Și după șase ani de la evenimente, în 1854, la Constantinopol, C.A. Rosetti nega acuzațiile aduse la adresa sa și lui I.C. Brătianu, că ar fi știut ceva despre complotul din 19 iunie, chiar dacă demisionaseră cu două zile înainte din guvern. În plus, nu nega nici faptul că ar fi fost potrivnici grupului Heliade – Tell și unui guvern în care moderații dețineau controlul⁶⁵. La acuzația, formulată de Al. Christofi⁶⁶, amicul lui Tell, cum că I.C.

⁶³ C.D. Aricescu, *Correspondență secretă și acte inedite ale Capilor revoluțiunii române de la 1848, editate de...*, București, Tip. Națională 1874, III, p. 9 și 11.

⁶⁴ Mircea Angheliescu, *Ion Heliade Rădulescu. O biografie a omului și a operei*, București, Ed. Minerva, 1986, p. 291.

⁶⁵ N. Isar, *Memorial din Exil. Al. Christofi în corespondență cu Christian Tell* (V), în „Manuscriptum“, 1990, nr. 1, p. 105.

⁶⁶ Corespondența purtată între Tell și Christofi între anii 1852-1856 alcătuiește un jurnal propriu-zis al exilului românesc în Imperiul Otoman. Frecvent, epistolele ajungeau la 10-12 pagini, informațiile despre discuțiile emigraților curg fluviu, iar autorul Christofi are conștiința valorii istorice a corespondenței sale sau altora. „*Am izbutit de minune în ceea ce am dorit de mult, ca fiecare și mai cu seamă d-ta și Nae [Pleșoianu] să puneți pe hârtie întâmplările de la '48 și cele de după '48 până astăzi. Altfel nu eram sigur că cineva poate afla adevărul [...] și că poate sluji viitorului spre a nu mai cădea oamenii în aceleași greșeli*“ (Vezi N. Isar, *Un tezaur documentar inedit: corespondența lui Al. Christofi (1852-1856)*, I, în „Revista arhivelor“, nr. 1, 1987, p. 86). Sau altă mărturisire: „*Îți spusei toate aceste [...] – îi scrie lui Tell – ca omul ce știu că te interesezi a cunoaște mai bine pe oameni, a-ți recapitula trecutul și a analiza și mai bine mobilul faptelor*

Brătianu își făcea „*valul cu Odobescu, ce era la închisoare*“, C.A. Rosetti răspundea că ajutorul oferit lui „*Odobescu era o datorie de amiciție*“⁶⁷. La o altă acuzație, potrivit căreia Brătianu ar fi știut de falsitatea zvonului (dacă nu l-ar fi provocat chiar el) care acredita realitatea invaziei armatelor țariste și a determinat retragerea guvernului provizoriu la Rucăr pe 29 iunie, de aceea ar fi rămas în București, Rosetti susține că a fost vorba de o simplă întâmplare, Brătianu rămânând la „*amureza lui*“, motivație întărită și de Vasile Mălinescu⁶⁸.

Bănuiele asupra atitudinii radicalilor nu au atras doar „*explicațiile*“ de tip „*trădare în serviciul Rusiei*“ propuse de Heliade. Ele se regăsesc și la alți exilați, cu diferența că sunt puse pe seama unor erori sau orgolii personale. Un exemplu elocvent este colonelul Nicolae Pleșoianu, care respinge în memoriile sale orice afirmație că radicalii ar fi fost „*oameni vânduți Rusiei*“. „*Russet, Brătianu, Ghica et C-nie, au făcut mult rău revoluției, însă în conștiința mea, nu ca oameni vânduți Rusiei, ci ca oameni ambițioși, unii ca geloși voind a răsturna pe cei care era la putere ca să vie ei, spre a avea ei meritul de orice bine va dobândi patria [...], alții având în gând domnia, ca și Eliad*“⁶⁹.

Opiniile lui Heliade au lovit și în alți lideri ai revoluției, cum ar fi generalul Gheorghe Magheru, prin comportamentul său în timpul revoluției oricum mai apropiat strategiei revoluționare moderate. Disputele Magheru – Heliade⁷⁰ s-au succedat neîncetat în reuniunile exilaților din Constantinopol, mai ales după eșecul constituirii unei legiuni române, în februarie 1854, sub conducerea lui Christian Tell⁷¹. Frazele care l-au iritat pe Magheru în memoriile lui Heliade se referă la determinarea sa de la începutul acțiunii – „*chiar dacă ar fi voit să se arate pozitiv în întreprinderii, nu i-ar fi fost ușor să ucidă atâția oameni*“⁷² – cuvinte care l-au făcut să urmărească să dea o replică. Cu trupele pe care le avea la dispoziție, potrivit funcției de cărmuitor al Romanatului, ar fi putut să „*stârpească pe loc*“

fiecăruia dintre colegii domniei tale de la '48, spre a putea ieși odată un adevăr pentru istoric și un exemplu pentru viitorime“ (Idem, *Memorial din exil. Al Christofi în corespondență cu Christian Tell*, „*Manuscriptum*“ (III), 1988, nr.4, p. 24). În corespondență există numeroase informații nu numai despre fruntașii revoluționari, ci și despre figurile mai puțin cunoscute ale revoluției.

⁶⁷ N. Isar, *op. cit.*, p. 105.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ C. Bodea, *op. cit.*, p. 430.

⁷⁰ Disputele Heliade – Magheru constituie o particularitate pentru că ambii îmbrățișau aceleași concepții de acțiune moderate. Poziția lui Magheru este evidentă din acest punct de vedere în a doua jumătate a anului 1854, când apreciază ca „*utopie*“ ideea radicalilor de declanșare a unui război național al românilor, un război de partizani, care să fie purtat cu cele trei mari puteri vecine. El susține colaborarea cu puterea suzerană împotriva puterii protectoare.

⁷¹ Paul Barbu, *Tentative de „reeditare” a revoluției din 1848*, în „*Revista istorică*“, tom IV, nr. 11-12, 1993, p. 1061-1072.

⁷² I. Heliade Rădulescu, *Amintiri asupra istoriei regenerării române sau evenimentele de la 1848*, București, Tip. Modernă, 1893, p. 22.

mișcarea de la Islaz⁷³ dar, precizează Magheru, la acel moment era lămurit de necesitatea declanșării revoluției și chiar convenise cu Tell să i se alăture. Al. Christofi, martor la această discuție, i se confesează lui Tell, contextualizând comportamentele celor doi, amintind izbitor de viziunea lui Nicolae Bălcescu: „toate probabilitățile erau pentru revoluție, ce cred că putea izbucni și fără Magheru, și fără dl. Eliad care, fiecare din ei, descoperind o faptă frumoasă colectivă, se silește în toate chipurile a falsifica și personifica Revoluția în El; fiindcă toate spiritele atunci erau inspirate de un bine ce așteptau, și toată lumea spera și era în nerăbdare a vedea o prefacere dorită la atâtea suferințe [...] și dl Eliad, și dl Magheru fac rău, din lipsă de rezonament îndrăznesc a zice, și greșesc foarte mult de a afirma ceea ce s-ar fi putut întâmpla când nici unul, nici altul, nu ar fi luat parte în Revoluția de la 1848.”⁷⁴ Potrivit relatării lui Christofi, din 15 noiembrie 1854, Magheru îi imputa lui Heliade faptul că îi „făcea muscali pe toți în scrierile sale”⁷⁵, reproș întâlnit de altfel cu regularitate la toți adversarii lui Heliade, și îi atrage atenția că are posibilitatea să-i demonteze memoriile sale: „Eu păstrez toată corespondența d-ale din 1845 și numai scrisorile d-tale pot să îți dărapene toată istoria ce poți să faci. Acolo se va va vedea cum în adevăr d-ta ai fost pentru plapomă în revoluția de la 1848”⁷⁶, aluzie la interesele personale, străine obiectivelor revoluției, pe care fostul locotenent domnesc le-ar fi nutrit.

Ciclul memoriilor heliadești copleșește deceniul de după 1848. Deși întâmpinată cu proteste de o mare parte a participanților, opera acestuia a rămas cea mai importantă lucrare de referință asupra revoluției în perioada în care nu exista nici o încercare istoriografică serioasă de abordare a anului 1848. Ea a avut o excelentă circulație datorită limbii franceze, dar și pentru că Heliade avea o recunoaștere publică greu de concurat în epocă, iar autoritatea sa era dificil de pus în discuție. În plus, neînțelegerile care vor fi făcute publice foarte curând și care au ținut de atunci divizată opinia publică au influențat și concluziile istoriografiei de atunci până în prezent.

Schema interpretativă propusă de Heliade a avut în primele decenii de după apariție o largă circulație, suscitând un interes deosebit încă din anii exilului. Efectul se va vedea asupra primei încercări istoriografice serioase care se va ocupa de 1848. Viziunea heliadistă a fost memorizată de o generație, iar echilibrarea a venit relativ târziu. Capitală pentru noua viziune asupra interpretării evenimentelor a fost apariția în anii '90 a *Amintirilor din pribegie* scoase la iveală de I. Ghica cu faimoasele texte ale lui N. Bălcescu; de la această dată, figura lui Bălcescu începe să fie steaua în ascensiune a panteonului pașoptist, în

⁷³ N. Isar, *op. cit.*, în „Manuscriptum”, 1988, nr. 4, p. 16.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 17.

⁷⁵ N. Isar, *op. cit.*, în „Manuscriptum”, 1988, nr. 2, p. 20.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 21.

timp ce perspectiva asupra lui Heliade devenea, încet, mai echilibrată. Apărătorii lui Heliade vor încerca să reacționeze, prin lucrări cu vădit caracter panegiric, cum este cea a lui Nicoale B. Locusteanu, *Ion Heliade Rădulescu și detractorii lui* (1898).

Relevantă pentru modalitatea în care memorialistica a fost capabilă să influențeze istoriografia, în contextul schimbului dur de replici dintre lideri și grupuri, a fost prima încercare istoriografică detașată de a formula o apreciere asupra pașoptimului. Este cazul lui A.D. Xenopol. În 1883, în cadrul corespondenței cu publicistul francez Abdolonyme Ubicini, fostul secretar de limbă franceză al guvernului provizoriu, A.D. Xenopol îi solicită opinia asupra revoluției de la 1848. Ubicini comentează rolul lui Rosetti și Brătianu în timpul revoluției, precizând că i-a cunoscut bine în timpul evenimentelor și după aceea și că „nici unul, nici altul nu erau partizani ai Rusiei”⁷⁷. Mai mult, Ubicini face observația că însuși destinatarul corespondenței – Xenopol, ce realizase o sinteză asupra revoluției, prelua păreri nedrepte asupra radicalilor formulate de Heliade în cunoscutele sale *Memorii asupra revoluției*⁷⁸. Respingând ca o „prejudecată” aprecierile asupra radicalilor provenite de la Heliade, Ubicini amintește că îl cunoscuse foarte bine pe autorul „Memoriilor” și că rezultatele scrierilor sunt mai degrabă niște „pamflete” decât o încercare de reconstituire obiectivă a evenimentelor, autorul văzând pretutindeni „persecutori și trădători” și exagerând într-un stil aparte pericolul țarismului, opinie foarte vehiculată în epocă⁷⁹.

Contextul istoric în care apare o asemenea discuție nu este întâmplător. Corespondența dintre publicistul Ubicini și Xenopol despre liderii revoluției și personalitățile ei are loc după ce, în 1880, a apărut la Iași *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra țărilor române*, prima din seria analizelor făcute despre anul 1848 aparținând istoricului ieșean. Momentul apariției era unul tensionat în relațiile româno-ruse; abia fuseseră înstrăinate cele trei județe din sudul Basarabiei, în urma tratatului de la Berlin, iar opinia publică căuta explicații pentru această cedare. Nu puțini au fost publiciștii care și-au adus aminte de radicalii revoluționari și de eticheta încă prezentă în memoria publică că aceștia ar fi fost responsabili de un filorusism ascuns, așa cum susținea Heliade⁸⁰. Într-un fel,

⁷⁷ N. Isar, A. Ubicini. *O altă epistolă către A.D. Xenopol*, în „Manuscriptum”, 1990, nr. 2, p. 170-171.

⁷⁸ Ion Heliade Rădulescu, *Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine ou sur les événements de 1848 accomplis en Valachie*, Paris, Librairie de la propagande démocratique et sociale européenne, 1851.

⁷⁹ N. Isar, *op. cit.*, p. 171.

⁸⁰ Mihai Eminescu scrie la data apariției lucrării lui Xenopol despre „bănuiala că C.A. Rosetti n-a fost la '48 decât un agent rus cari s-a amestecat în revoluție pentru a o trăda”. Amănunte în N. Isar, *Un cărturar francez: A. Ubicini*, în „România literară”, an XX, nr. 9, din 26 februarie 1987, p. 21.

opera lui Heliade, *Memoires...*, considerată de Ubicini subiectivă, consona cu atmosfera politică a anilor 1878-1880. S-a observat că însuși Xenopol a redactat lucrarea într-un „*spirit heliadist*”⁸¹, în capitolul despre revoluția de la 1848 din volumul al doilea regăsându-se aproape toate acuzele aduse de Heliade camarazilor săi.

Rezultatele opiniilor lui Ubicini s-a făcut observat în lucrările de sinteză următoare ale lui Xenopol: – volumul VI din *Istoria Românilor din Dacia Traiană* (1893) sau lucrarea separată *Istoria contimporană a poporului român* ca și în volumul II din *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane*, text prescurtat al sintezei din 1896, apărută la Paris. În lucrările menționate rolul frunțașilor este clar modificat, fiind scoase toate percepțiile heliadiste, în paralel cu utilizarea ca sursă, din 1890, a corespondenței lui Ion Ghica cu Nicolae Bălcescu⁸². În noile variante, Xenopol nu mai scrie despre rolul de provocatori ai radicalilor în scopul intervenției țariste, despre planul lor în comploturile din 19 și 29 iunie, iar poziția de excepție a lui Heliade este redusă semnificativ, pe când Bălcescu capătă o prezentare mai adecvată⁸³.

Xenopol a oferit o analiză mai echilibrată, cu totul alta decât perspectiva de până atunci. Citându-l pe Bălcescu după *Aminitiri din pribegie*, a atras atenția că revoluția nu era îndreptată nici împotriva domnitorului sau turcilor, ci împotriva protectoratului rus. El a scris pentru prima oară, lăsând la o parte teoriile conspiraționiste persistente în epocă, despre două grupări existente în revoluție: „una moderată” care voia să restrângă obiectivele revoluției numai la Țara Românească și să se bazeze pe turci împotriva rușilor (grupul Tell – Heliade – N. Golescu), iar cealaltă grupare, a tinerilor, partid radical, al cărei mentor ar fi fost N. Bălcescu, ce intenționa în paralel cu o eliberare națională și constituirea unui stat unitar⁸⁴. O altă deosebire între cele două grupări a fost constatată în chestiunea înarmării țării în cazul intervenției armate turcești, Bălcescu, Rosetti, Brătianu, și Bolliac susținând ideea, în timp ce moderații preconizau supunerea fără condiții turcilor⁸⁵. Xenopol citează opinia lui Bălcescu potrivit căruia nu trebuia să se facă concesii lui Suleiman Pașa, odată cu acceptarea Locotenenței celor trei. A fost momentul istoriografic care a recuperat pentru posteritate și a reparat imagi-

⁸¹ N. Isar, *op. cit.*, p. 172.

⁸² Noua politică a lui I. Ghica, după ce în 1850 s-au stins ultimele planuri de reeditare a revoluției, a stârnit incriminări din partea cercurilor românești emigrate. Desolidarizarea lui de calea revoluției i-a atras până și criticile lui N. Bălcescu (N. Bălcescu, *Opere*, IV, p. 369) chiar dacă o politică românească bazată pe ideea integrității formale a Imperiului otoman nu avea decât o justificare pur momentană. Este situația care îi va aduce o anumită izolare pentru că nu face parte nici din rândurile liberalilor, nici ale conservatorilor.

⁸³ N. Isar, *op. cit.*, p. 172.

⁸⁴ A.D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia traiană*, vol. VI, p. 390-391.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 399.

nea liderilor radicali în rolul pe care l-au avut la 1848. Care grup a avut dreptate? Xenopol crede că au arătat-o evenimentele, pentru că turcii nu le-au dat ajutor românilor contra rușilor, „jertindu-i fără cea mai mică răzgândire”⁸⁶, revoluția condusă de partidul moderat fiind considerată un fiasco deplin.

În disputele pașoptiste se interferează și autori care, deși nu s-au numărat printre lideri, ulterior s-au implicat în disputele dintre grupări și au încercat să-și justifice, prin restituiri de acte și corespondențe, o anumită poziție care a influențat sau măcar a încercat să contribuie la percepția publică în epocă asupra unora dintre pașoptiști. Este cazul lui C.D. Aricescu. Partizan al revoluției de la 1848, condamnat de două ori pentru ideile sale revoluționare, în 1849 și 1862, episoade amintite în lucrările cu caracter memorialistic *Procesul și esilul meu la Snagov* și *Memoriile mele*, fostul poet revoluționar de la 1848 dedică *Procesul din 1859* capitolului mișcării române de la '48 „spre un semn de stimă și recunoștință din partea autorului”. O lucrare cu caracter memorialistic este și scurta autobiografie *Biografia mea* apărută în 1883⁸⁷, de teamă că nu va termina *Memoriile mele*, începute în 1864. Partea a IV-a a memoriilor intitulată *Esilul meu la Snagov* cuprinde capitolul XVII, *Rolul meu în timpul revoluțiunii*, referitor la primul an de după revoluție. Pentru cercetătorii revoluției de la 1848, sunt importante atât datele cât și atmosfera revoluționară și a reacțiunii care i-a urmat.⁸⁸ Pentru că a venit în conflict în 1864 cu M. Kogălniceanu, „Dictatorul”⁸⁹, cum îi spune el, care a făcut să fie exclus din Adunarea Națională, el se solidarizează cu gruparea condusă de Christian Tell, susținută de „Trompeta Carpaților” a lui Cezar Bolliac, ce apare de la 1 martie 1865 în continuarea suprimării „Bucium.” Pentru a servi grupării Tell – Bolliac, din care va face parte, în 1866 publică broșura *Capii revoluțiunii române de la 1848, judecați de propriile lor acte*⁹⁰, lucrare polemică cu caracter istoriografic. În prefață, Aricescu arată că scopul lucrării este de a „demasca pe comedianii politici, cum numește Bălcescu pe unii din „capii revoluțiunii noastre de la 1848, pe aceia care falsificându simțul publicu, au răstăcit opiniunea publică, pentru satisfacerea unei ambițiuni culpabile, și au paralizat adesea realizarea principiilor sacre ale Democrației.”⁹¹ În totalitatea ei, broșura îmbrățișează opiniile lui Bălcescu asupra pașoptiștilor, rezumate în

⁸⁶ *Ibidem*, p. 403

⁸⁷ Vasile Maciu, *Activitatea istoriografică a lui C.D. Aricescu*, București, Societatea de științe istorice și filologice din R.P.R., 1957, p. 34.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 69.

⁸⁹ Vezi Paul Grigoriu, *Constantin D. Aricescu în lumina corespondenței și a manuscriselor inedite*, în „Revista istorică”, tom IV, 1993, nr. 5-6, p. 583-591; Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, Ed. Științifică, 1970, p. 336-337.

⁹⁰ Vasile Maciu, *op. cit.*, p. 9.

⁹¹ C.D. Aricescu, *Capii revoluțiunii române de la 1848 judecați de propriile lor acte*, București, Tip. Stephan Rassidescu, 1866, p. 4

scrisoarea trimisă lui A.G. Goleșcu din Paris în 4 martie 1850⁹². Fragmente de diferite mărimi din lucrările liderilor revoluției sunt comparate, efectul fiind o confruntare reciprocă între N. Bălcescu, Ion Heliade Rădulescu, Christian Tell, C.A. Rosetti, Ion și Dimitrie Brătianu. Relativ sumară în aprecieri, broșura este și părtinitoare prin atitudinea anti-Rosetti și caracterizările nimicitoare la adresa lui Heliade, care nu sunt singulare⁹³. „Judecata” este aspră; îi acuză pe toți, cu excepția lui N. Bălcescu.

Încă din 1866, Aricescu anunță, în încheierea broșurii cu caracter documentar-polemic *Capii revoluțiunii române de la 1848 judecați de propriile lor acte*⁹⁴, intenția sa de a publica nu mai puțin de cinci volume cu materiale despre revoluție, primul urmând să conțină lucrările capilor mișcării în cele trei luni ale revoluțiunii de la '48, al doilea documentele emigrației, al treilea să prindă anii 1857-1859, al patrulea conduita foștilor revoluționari sub Cuza Vodă, ultimul urmând să fie închinat „revoluțiunii de la 11 februarie 1866.”⁹⁵ Aceste broșuri nu au mai apucat să apară. În schimb, începând cu 1873 publică trei volume de *Correspondență secretă și acte inedite ale capilor revoluțiunii române de la 1848* (1873, I, 1874, II, 1875, III)⁹⁶. În prefața primului volum Aricescu sublinia caracterul restitativ al lucrării, intenția de a arăta „cum au cugetat și lucrat fiecare din capii revoluțiunii pentru realizarea programei de la 1848”, și de a urmări a face „lumină asupra unor cestiuni ce se sploatau de unii contra celorlalți.”⁹⁷ În aceste acte și scrisori sunt documente ce au ajuns pentru prima oară la cunoștința publicului cu privire la Heliade Rădulescu, pictorul Ioan Negulici, Nicolae Pleșoianu, frații Golești, A. Christofi, I. Ghica, I.I. Filipescu, C.A. Rosetti. Deși culegerea are scăpări și nu urmează o metodologie unică de prezentare a izvoarelor publicate, ea face să se lămurească în premieră unele motive ale controverselor revoluției de la 1848 și a anilor care au sfârșit emigrația, pe baza unor izvoare de primă calitate ale liderilor, într-o epocă în care aveau circulație memoriile lui Heliade, scrise cu un caracter evident poltic. Ediția a ambiționat și pe alții, cum a fost Ion Ghica, să publice izvoarele despre revoluție.

⁹² N. Bălcescu, *Opere*, IV, p. 276-282.

⁹³ Aricescu inițiază și alte atacuri de natură a aduce prejudicii de imagine. În 1870, tipărește violenta broșură polemică *Politica D-lui Ioan Ghica, ex-bey de Samos*, care prezintă interes documentar; apărută în momentul în care Ion Ghica se apropia din nou de gruparea radicală ce urmărea alungarea lui Carol din țară lucrarea avea drept scop prezentarea fostului revoluționar ca pe un neobosit conspirator care vizase chiar tronul în 1866. Cu același scop editează și *Satire politice care au circulat în public, manuscrise și anonime, între anii 1840-1866* (1884).

⁹⁴ C.D. Aricescu, *Capii revoluțiunii române*, p. 94.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 3.

⁹⁶ Vasile Maciu, *op. cit.*, p. 10.

⁹⁷ C.D. Aricescu *Correspondență secretă și acte inedite ale capilor revoluțiunii române de la 1848*, București, Tipografia Antoniu Mănescu, 1873, vol. I, p. 3.

Concluzii

În mod inevitabil, memorialistica revoluționarilor prelungește adversitățile și contradicțiile din timpul revoluției. Participanții, deveniți naratori, legitimează atitudinile specifice grupărilor, întrețin curente de opinie concurente, la care se adaugă într-o măsură covârșitoare deosebiri temperamentale și de personalitate. Formați în cultura politică de tip conspiraționist a timpului, ei au transformat, ulterior, suspiciunile din perioada exilului în adevărate capete de acuzare. Autorii memoriilor, în calitate de foști lideri, au transmis o anumită viziune asupra fenomenului revoluționar, în prelungirea celei avute din timpul evenimentelor. Scena incompletă a memorialisticii din Muntenia este dată de premiza că i-au lipsit memoriile populare, fapt care trădează unilateralitatea surselor. Fiind mai ales memoriile elitelor, autorii se axează în evocările lor în special pe combinațiile politice sau diplomatice, jocul factorilor de putere și abordează doar tangențial fenomenele sociale provocate. Din aceste considerente, încorsetată în anumite cadre politice sau ideologice, memorialistica justificativă restrânge perspectiva asupra revoluției la acțiunile naratorului sau a grupului din care face parte, preocupat să legitimeze o anumită atitudine. Astfel, libertatea de exprimare apare redusă, comparativ cu textele adversarilor revoluției sau cele ale partizanilor ei, la o distanță mai mare de eveniment. Adversitățile pe care le cultivă îi obligă uneori pe autori să prezinte și preopinutul, chiar dacă o fac subiectiv, punând în lumină întreaga galerie a liderilor revoluționari. Memorialistica și corespondența justificativă nu sunt relevante doar în ceea ce privește reconstituirea unei memorii a revoluției pașoptiste din perspectiva versiunilor concurente; momentul în care textele au fost redactate și au devenit cunoscute publicului, modalitatea în care au contribuit scrierile la conturarea unei amintiri la un timp dat, cum s-au integrat acestea în practicile comemorative ale societății din a doua jumătate a secolului al XIX-lea sunt de asemenea importante. După poziționare, întâlnim versiunile adversarilor sau participanților; în funcție de contextul în care au apărut, potrivit scopului destinat și posibilităților de editare, de circulație, ele au jucat un rol în conturarea în epocă a memoriei revoluției. Există texte remarcabile, care nu au văzut lumina tiparului decât târziu și nu a putut nici să influențeze discursul istoriografic ulterior până spre sfârșitul secolului. Ele au fost recuperate ulterior de istoriografia secolului XX. Fără îndoială, cea mai interesantă abordare este disputa versiunilor concurente asupra revoluției. La întrebarea: ce trebuia să rețină și să înțeleagă posteritatea? fiecare grup, de o parte și de alta a baricadelor, avea o versiune proprie. Schemele interpretative propuse pentru nararea revoluției au fost atent și îndelung negociate printr-o corespondență intensă între grupurile sau persoanele participante, versiunile s-au comentat reciproc atât ca grad de verosimilitate, raționalizare cât și elaborare. În joc se afla nu

numai reconstituirea obiectivă a evenimentelor ci și onorabilitatea publică a actorilor. A intervenit și biografia fiecăruia. Destinul le-a rezervat unora dintre actori un sfârșit nedrept într-un exil extenuant, alții au putut, la revenirea din exil, din pozițiile instituționale câștigate și pârghiile de putere folosite, să aibă mai multă vizibilitate și, evident, infinit mai multe posibilități practice de a mobiliza resurse în sprijinul versiunii pe care o susțineau.

1848: RIVAL MEMORIES, COMPETITIVE GROUPS AND SPECIFIC MEMOIR-WRITINGS

- Summary -

The article tends to analyse the usual impact that the memoir-writings had on the development of a cultural memory of the 1848 Revolution. And here we can speak about the exiled writers' works that managed to both preserve and contribute to the unfolding of a so called "rival memory" of the 1848 events, considering their afterwards interpretation as well. Thus, the field covered by the memoir-writings was understood as the place where the individual memoir was open to debate, a place mostly generated by the public and symbolic dispute between the subjects involved. Mostly brought to pieces, selected or distorted in the revolutionists or the observant's writings, the memory of the events will fortunately be recuperated in a writing meant to meet the historical goals, thing sometimes directly claimed by subjects as much involved as the history itself.

Therefore, the answer to the question of "what the posterity should remember or understand?" was to receive a different answer from each group depending on what side or the another they really were, normally both of them sustaining their own version. The interpretative schemes meant to describe the revolution were minutely and continuously negotiated through an intense correspondence between the subjects involved, the versions receiving reciprocal comments according to their verisimilitude, rational or elaboration extent. Of course, the objective reconstruction seemed to have counted less than the public honesty of those directly implicated in the event.

Serinelă Pintilie

INFLUENȚE GERMANE ASUPRA UNOR ISTORICI ROMÂNI (A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA)

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, sub aspect cultural, lumea europeană a cunoscut schimbări importante. Științei i s-au deschis noi orizonturi, noi modalități de cercetare și exprimare. Și, tot acum, istoria tinde să îmbrățișeze aspectele cele mai generale ale dezvoltării omenirii, să devină o „veritabilă știință a societății”¹. Scrisul istoric cunoaște importante transformări; la fel și atitudinea celui care scrie istoria. Istoricul nu mai este un „autodidact”, un „liber profesionist”. Pe măsură ce istoria devine o profesiune cu metode și reguli precise de muncă, istoricul tinde și el să se conformeze noilor canoane². În cazul istoriografiei române, sfârșitul de veac a coincis cu perioada activității unor istorici de renume pe plan european. A.D. Xenopol elabora opera de maturitate, iar pentru „școala critică” sosise vremea afirmării definitive în pleiada valorilor culturii române și europene. Momentul nu era străin de influența, ceva mai îndelungată, exercitată de mediul cultural german.

Demersul nostru își propune să surprindă în esență reperele acestui dialog cultural. Intenționăm să ilustrăm interferențele în plan metodologic, conceptual și teoretic, integrând în sfera cercetărilor noastre și contactele cu mediul istoriografic austriac, ce poate fi inclus cadrului mai larg al valorilor spiritualității germane. Problematika interferențelor istoriografice româno-germane reprezintă o temă relativ nouă în preocupările cercetătorilor români. Deși nu a făcut obiectul unei lucrări de specialitate, concepută în manieră sintetică, problema în sine nu a fost lipsită de abordări valoroase³. Între istoricii români cu preocupări în domeniu, Pompiliu Teodor⁴, analizând pertinent evoluțiile în planul gândirii istorice românești din secolul al XIX-lea, nu omite, în scurta biografie dedicată istoricilor români ai perioadei, referințele, atât de necesare, cu privire la vocația modelatoare a mediilor științifice occidentale asupra tinerelor spirite pornite să gă-

¹ Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române I*, București, 1975, p. 115.

² *Ibidem*, p. 140.

³ Interesului provenit din partea istoricilor i s-a asociat, în mod firesc, și cel al filozofilor, literaților, filologilor.

⁴ Pompiliu Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1970.

sească învățatură la școlile Apusului. Lucian Boia⁵ încadra problema în perspectivă mai largă a evoluției istoriografiei europene, iar Dan Berindei⁶ insista asupra activității, atât de rodnice, a „studioșilor” români în mediile culturale din lumea germană, fără a dispune, totuși, de o documentare exhaustivă. „Perioada germană” a studiilor istoricilor români, cu ecou la sfârșitul secolului al XIX-lea, rămâne încă de reîntregit. Preocupări au existat și din perspectiva abordării noilor curente din istoriografia veacului sau din direcția, atât de generoasă, a studierii fenomenului junimist⁷, cu implicațiile sale deosebite pentru cultura și societatea românească. Perfectibilă rămâne – credem – mai ales perspectiva cercetărilor, unilaterală în majoritatea cazurilor, cu accent pe sursele românești. Ecoul interferențelor, percepția mediilor germane rămâne încă un deziderat cu implicații majore pentru viitoarele reconsiderări.

Reperul de început al prezentului demers nu are în vedere un moment de referință pentru sfârșitul veacului XIX. Am considerat că înțelegerea, în ansamblu, a problematicei abordate, nu poate ocoli personalitatea istoricului Mihail Kogălniceanu, omul care acoperă prin valoarea activității și a geniului său creator întregul secol al XIX-lea, prima jumătate, prin asimilarea de idei și concepte în consonanță cu spiritul veacului (perioada studiilor berlineze), a doua prin semnificațiile din planul creației. Multe din cele văzute și înțelese în Prusia wilhelmiană îl vor fi impresionat puternic pe tânărul, pe atunci, Kogălniceanu, modelându-i personalitatea. La Berlin⁸, întâlnirea cu personalitatea atât de respectată a ilustru-lui Leopold von Ranke pare să-l fi influențat decisiv sub aspectul gândirii istorice. De la magistrul său⁹, Kogălniceanu prelua „măsura obiectivității maxime”¹⁰ în scrierea istoriei. Deși nu a elaborat o operă istorică însemnată sub raport cantitativ, scrierile sale trădează „capacitatea intelectuală și pregătirea istoricului”¹¹.

⁵ Lucian Boia, *op. cit.*

⁶ Dan Berindei, *Cultura națională română modernă*, Edit. Eminescu, București, 1986; idem, *Istorici români și lumea germană (de la mijlocul secolului XIX la începutul secolului XX)*, în RI, tom 38, nr. 5, 1985.

⁷ Z. Ornea, *Junimismul. Contribuții la studierea curentului*, Editura pentru literatură, București, 1966; idem, *Junimea și Junimismul*, Edit. Eminescu, București, 1975; Alexandru Zub, *Junimea – implicații istoriografice (1864-1885)*, Edit. Junimea, Iași, 1976.

⁸ Universitatea din Berlin deținea, pe atunci, primatul cercetărilor în domeniul istoriei, în disputa cu Universitatea din Göttingen. Vezi, Trygve R. Tholfsen, *Historical Thinking. An Introduction*, Harper and Row, New York, Evanston and London, 1967, p. 152.

⁹ Profesor al Universității din Berlin în perioada 1825-1872, Leopold von Ranke a inițiat pregătirea metodică a viitorilor istorici, prin intermediul unui seminar al cărui model a fost preluat de aproape toate universitățile din lume. Cf. Alfred J. Andrea, Wolf W. Schmokel, *Past Western Historiographical Traditions*, John Wiley & Sons Inc., New York, London and Toronto, 1975, p. 194.

¹⁰ I. Lupaș, *Leopold Ranke și Mihail Kogălniceanu*, București, 1936. Extras din AARMSI, S. III, Tom VIII, nr. 10, p. 316.

¹¹ Gh. Platon, *Mihail Kogălniceanu (1817-1891). Istoricul și omul politic*, în ASUI, Tom XXXVII-XXXVIII, 1991-1992, p. 23.

De la „istoricul tip” – cum mai târziu îl va numi Iorga pe Ranke – Kogălniceanu a preluat un veritabil cult al documentului. Scrierile lui Ranke se disting prin precizia informațiilor preluate din „izvoarele analizate în mod impersonal și cu o deosebită pătrundere”, iar informațiile sunt redactate printr-o expunere foarte îngrijită, nu rareori cu vădite valențe artistice¹². Pe aceeași linie, odată reîntors în țară, Kogălniceanu s-a remarcat prin activitatea de editare a documentelor, atât de necesare pentru reconstituirea imaginii despre trecut la români. Într-o perioadă relativ scurtă, 1845-1852, el publică *Letopiseștele Țării Moldovei*, în trei volume, o culegere realizată pentru străinătate, apărută în 1845 în două volume, și intitulată *Fragments tirés des chroniques moldaves et valaques*, un corpus de izvoare narative intitulat *Scriptores Rerum Rumanicarum sive Valachicarum*, care ar fi trebuit să cuprindă toate provinciile românești, demonstrând o concepție unitară asupra istoriei. Împreună cu *Tabelele istorice ale României* (concepute ca o anexă *Letopiseștelor*, care să prezinte evenimentele petrecute între 1766-1866), colecțiile ofereau o primă bază documentară pentru istoricii români¹³. Perioada germană a studiilor lui Kogălniceanu nu s-a limitat doar la contactul cu opera și personalitatea lui Ranke. De la Georg Gottfried Gervinus, el preia concepția potrivit căreia titlul de istoric i se cuvine celui care cercetează și istoria epocii sale. Istoricul trebuie să fie racordat la realitățile timpului, în respectul cel mai adânc pentru demnitatea și măreția istoriei, fără ca prin aceasta să abdice de la obligația de a proclama adevărul fără îngustare. Sub influența lui Johannes von Müller¹⁴, Kogălniceanu și-a revizuit atitudinea față de trecut, care, în concepția sa, exprimată în *Cuvântul pentru deschiderea cursului de istorie națională* rostit la Academia Mihăileană, nu „este așa de rău, așa de barbar” după cum doresc unii să-l prezinte¹⁵. Eduard Gans, profesorul de drept natural, i-a inspirat tânărului Kogălniceanu credința că locul cel mai important în istorie îl deține poporul (personajul colectiv) și nu eroul (individualitatea), cum se credea odinioară. La rândul său, Friederich Karl von Savigny, al cărui nume a rămas legat de dezvoltarea școlii istorice a dreptului¹⁶, i-a insuflat istoricului român concepția că legile după care se guvernează un stat nu trebuie să fie străine de realitățile etno-istorice ale țării respective. Aceste influențe asociate geniului lui Kogălniceanu au făcut din istoricul român un deschizător de drumuri, care a introdus în istoriografia românească spiritul „critic și liberal” specific secolului al XIX-lea. Pentru Kogălniceanu, istoria are „posibilitatea de a reînvia trecutul în toată măreția sau

¹² I. Lupaș, *op. cit.*, p. 316.

¹³ Gh. Platon, *op. cit.*, p. 24-25.

¹⁴ Alexandru Zub, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Edit. Junimea, Iași, 1974, p. 119.

¹⁵ Mihail Kogălniceanu, *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională în Academia Mihăileană*, rostit în 24 noiembrie 1843, în Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 134-142.

¹⁶ Alexandru Zub, *op. cit.*, p. 101-106.

decadența sa și poate judeca fără părtinire faptele prezentului¹⁷. Era desigur o frumoasă judecată asupra istoriei din toate câte s-au exprimat vreodată.

Un personaj aparte în istoriografia românească a perioadei este indiscutabil A.D. Xenopol. Situat la confluența dintre „spiritul romantic și primele manifestări criticiste” ale sfârșitului de secol, Xenopol a devenit demult un reper pentru debaterile istoriografice. „Un istoric aproape total”, după expresia lui Lucian Nastasă, el a preluat de la romantici înclinația spre enciclopedism. Cu toate acestea, „pasiunea marilor cuprinderi” era limitată în permanență de spiritul critic ce îl îndemna spre prudență, în sensul unei analize obiective. Această fericită împletire îl recomandă pe Xenopol drept unul din acele spirite care cu greu poate fi încadrat în canoanele epocii. Istoricul de la Iași s-a impus și și-a dovedit titlurile de glorie științifică prin efort propriu și o viziune originală asupra istoriei¹⁸. Geniul xenopolian reiese de timpuriu din concepția sa asupra studiului istoriei. Xenopol nu considera suficientă doar cercetarea propriu-zisă. Într-o scrisoare către Iacob Negruzzi din 1868, el mărturisea că timpul scurt petrecut în străinătate nu îl va folosi doar pentru studiul istoriei, căci acest lucru era practic imposibil, ci mai ales pentru a deschide treptat calea spre toate ramurile necesare cunoașterii istorice. În plus, Xenopol își manifestă intenția de a dobândi „o știință solidă despre izvoare” și „mijloacele de a le cerceta”. Întors în țară de la Berlin, el urma să aplice achizițiile sale intelectuale, atât de rodnice, în scrierea istoriei românilor¹⁹. Este lesne de observat, maturitatea și seriozitatea cu care Xenopol înțelegea, încă de atunci, să se aplece asupra cercetării istorice. La Universitatea din Berlin a urmat cursuri de istorie, drept și filozofie, i-a audiat, în calitate de student, pe Th. Mommsen, E. Curtius, Leopold von Ranke. A studiat principiile istoriei după un model deja prezentat de Georg Gervinus la 1837²⁰. S-a familiarizat cu domeniul științelor auxiliare istoriei, numismaticii și epigrafiei. Perioada în sine anunța dubla ipostază creatoare a lui Xenopol, de istoric și teoretician al istoriei.

Opera sa istorică trădează totuși anumite „ecouri” târzii ale influenței școlii berlineze. Ele nu fac, însă, notă discordantă cu evoluția gândirii sale istorice, ci, dimpotrivă, se înscriu într-un sistem bine încheiat și argumentat. Leopold von Ranke îi va fi influențat, desigur, concepția privind metoda istorică, dar ideile preluate nu s-au manifestat imediat, ci pe măsură ce meditația și experiența istorică i-au întărit unele convingeri²¹. Ranke a devenit un model pentru atenția

¹⁷ Mihail Kogălniceanu, *op.cit.*, p.136

¹⁸ Lucian Nastasă, *Generație și schimbare în istoriografia română (sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX)*, Edit. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1999, p. 74-75.

¹⁹ I.E. Torouțiu și Gh. Cardaș, *Studii și documente literare II*, Edit. Institutului de Arte Grafice Bucovina, București, 1932, p. 10.

²⁰ Georg Gervinus, *Grundzüge des Historik*, Engelmann, Leipzig, 1837.

²¹ Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 224.

acordată izvoarelor istorice și pentru obiectivitatea prezentării faptelor istorice „întocmai cum s-au petrecut”. Într-o operă din tinerețe, Xenopol considera că „omul are datoria de a-și îndrepta mintea spre recunoașterea adevărului și voința spre îndeplinirea lui”²². Totodată, armonia scrisului, în care istoricul german excela, trebuie să îl fi fascinat pe mai tânărul discipol. Mai mult, concepția xenopoliană referitoare la evoluția istoriei se apropie foarte mult de cea a lui Ranke. Istoria este văzută de către Xenopol ca o știință a dezvoltării atât a lumii materiale cât și a celei spirituale. Deși Ranke nu a beneficiat de un sistem coerent de principii teoretice în scrisul istoric, totuși, din opera sa, reiese ideea de evoluție succesivă²³. În lumina unor astfel de considerații, Xenopol elabora ulterior teoria seriilor istorice. În dubla sa calitate de teoretician și filozof al istoriei, el înscrie gândirea filozofică românească în circuitul valorilor europene²⁴. Încununarea acestui efort constructiv nu putea fi alta decât valoroasa sinteză *Teoria istoriei*. Gânditorul român ne lasă să înțelegem că studiul său se inspiră „din cele două mari surse ale gândirii asupra teoriei istoriei, deopotrivă autorii francezi și autorii germani, „deoarece în cercetările noastre am fost frapați de exclusivismul național care îi îndeamnă pe germani să acorde prea puțină considerație gândirii franceze, iar pe francezi celei germane”²⁵. Tot Xenopol arată că, fără a face parte din nici unul din cele două mari popoare, a putut, „pentru a îmbogăți, a lumina, a întări” propriile idei, să folosească cercetările din cele două mari medii culturale, care „au contribuit cel mai mult la constituirea teoriei istoriei”. Este greu de stabilit ponderea pe care au avut-o asupra concepției sale privind istoria fiecare din cele două influențe majore. Cert este faptul că, realizând o deosebire principială între structura teoretică a științelor naturii și cea a științelor istorice, Xenopol se apropie în concepția sa de filozofii germani Windelband și Rickert²⁶. Faptul în

²² A.D. Xenopol, *Studii asupra stării noastre actuale*, în Eugen Lovinescu, *Antologia ideologiei junimiste – culegere de studii neadunate până acum în volum*, Edit. Casei Școalelor, București, 1943, p. 187.

²³ În opera lui Ranke, cuvântul cheie este *Zusammenhang*, cel ce poate fi tradus prin legătură sau conexiune. Asemenea conexiuni se stabilesc între fenomenele istorice, care succed unele altora și sunt condiționate între ele. Tot Ranke considera că fenomenele istorice există chiar și dincolo de perioada în care s-au produs, chiar dacă într-o formă diferită. Pentru detalii, vezi, Trygve R. Tholfsen, *op. cit.*, p. 168-169.

²⁴ N. Bagdasar, *Istoria filosofiei românești*, ediția a II a, Edit. Societății române de Filosofie, București, 1941, p. 330.

²⁵ A.D. Xenopol, *Teoria istoriei*, Edit. Fundației Culturale Române, București, 1997, p. 4.

²⁶ N. Bagdasar, *op. cit.*, p.330. W. Windelbrand uzita de clasificarea *Naturwissenschaften* (științe ale naturii) și *Geistwissenschaften* (științe ale spiritului). Prima categorie viza o înțelegere generală, în timp ce a doua (în care era inclusă și istoria), printr-o abordare ideografică, urmărea înțelegerea unicității; a tot ceea ce reprezintă particularul opus generalizărilor. Cf. Ernst Breisach, *Historiography: Ancient Medieval & Modern*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1983, p. 283.

sine nu l-a împiedicat pe gânditorul român să întrețină o dispută științifică cu cei doi mentori ai săi. În această direcție, Xenopol amintea de o teorie, provenită din mediul academic german, care folosește ca „principiu de organizare științifică a istoriei noțiunea de *valoare*”. Atât Rickert cât și Windelband considerau că istoria operează cu valori. Atât istoria cât și filozofia urmau să uzeze de o nouă structură axiologică, necesară pentru relevarea „adevărului absolut”²⁷. Respingând această teorie, Xenopol identifica *seria istorică* drept principiu organizator al științei, echivalentul legii în științele de repetiție²⁸. Noțiunea de valoare nu poate fi un factor constitutiv al istoriei ca știință datorită caracterului ei selectiv, care nu este specific doar istoriei. Ea este comună tuturor științelor, fiecare dintre ele cu o capacitate proprie de a discerne ceea ce trebuie cercetat. În plus, în concepția xenopoliană, valorile, nici măcar în sensul de achiziții culturale, nu pot fi „elementul logic” capabil să fundamenteze istoria ca știință, întrucât valorile culturale sunt de origine etică și adevărul nu se poate întemeia pe ideea de bine²⁹. Căutările îndelungate ale istoricului român s-au datorat necesității stabilirii principiilor științei istorice³⁰. Este exact aceeași problemă care îi preocupa și pe istoricii germani. Încă din 1837, Gervinus constata că nu se poate progresa nici în artă și nici în știință (incluzând evident și istoria), fără a se elucidă aspectele metodologice. Însuși Ranke nu dispunea de o metodă *precis* fundamentată asupra cercetării. Concepția sa era exprimată prin câțiva termeni cu aspect de multe ori general („direcție generalizatoare”, „conexiune”, „conținut spiritual al fenomenelor”, „dezvoltare generală obiectivă” ș.a.)³¹. Xenopol cunoștea neîndoiește și opiniile din epocă despre „starea de anarhie” a istoriei, părerile lui Droysen conform cărora istoria nu-și stabilise teoria și sistemul, deficiențe constatate pe rând atât de Ottokar Lorenz și Ernst Bernheim, care reproșau istoriei lipsa unor principii fundamentale, fapt ce o apropia mai mult de domeniul artei decât de cel al științei. Acestor concepții li se asociau și cele ale lui Hermann Paul (de asemenea, cunoscute lui Xenopol), care considera că metodele întrebuintate în cercetarea istorică de până atunci erau mai mult de natură instinctuală decât logică³². Era indiscutabil o criză a ideii scientismului istoric. Xenopol gândea, de bună seamă, un sistem propriu ce viza cercetarea istorică în dimensiunea ei științifică.

Formația sa juridică i-a prilejuit noi contacte și interferențe cu mediile academice germane, cu școala istorică a dreptului, al cărei ilustru reprezentant era

²⁷ Ernst Breisach, *op.cit.*, p. 283.

²⁸ A.D. Xenopol *op.cit.*, p. 5.

²⁹ N. Bagdasar, *op. cit.*, p. 336.

³⁰ A.D. Xenopol, *op.cit.*, p. 3.

³¹ Ottokar Lorenz, *Leopold von Ranke, die Generationenlehre und der Geschichtsunterricht*, 1891, p. 32, *apud*, A.D. Xenopol, *Teoria istoriei*, p. 3.

³² A.D. Xenopol, *op. cit.*, p. 3.

Friederich Karl von Savigny. Xenopol i-a cunoscut, se pare, opera, de vreme ce în studiile sale din tinerețe se opune adoptării unei legislații străine de realitățile etno-istorice românești. Era, în fapt, un pretext de a dezvolta în spirit rankean teoria evoluției organice. Istoricul considera în aceste studii că modelele oferite „de-a gata” de societățile occidentale împiedică spiritul creator al unui popor. În consecință, Xenopol pleda pentru o dezvoltare proprie, armonioasă, conformă profilului etno-psihologic al poporului român³³. Etnopsihologia a fost una dintre direcțiile de cercetare promovată de școala istorico-filozofică germană în secolul XIX. Xenopol a fost, probabil, cucerit de această direcție reprezentată în epocă de H. Steinthal și M. Lazarus. Cei doi inițiaseră apariția, la Berlin, în 1859, a revistei „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft”³⁴, deși rădăcinile etnopsihologiei mergeau mai departe de secolul al XIX-lea. Istoricii veacului au plusat constant pe factorul psihologic, dar accentul se deplasează acum tot mai mult dinspre eroi sau elite, spre mulțimile mari cu un rol decisiv. Popoarele se exprimau, pe atunci, într-o epocă de regenerare a spiritului național, iar energiile proprii se subsumau definirii geniului propriu. Națiunea este discursul de moment, nu doar ca înfăptuire politică, ci și, mai ales, culturală. În mediul german, acest tip de discurs a fost vehiculat începând cu Herder și Johann Gottlieb Fichte, cu ale sale *Cuvântări către națiunea germană*³⁵, urmați de Wilhelm von Humboldt sau Hegel. Mai curând filozofii decât istoricii, ei pregăteau terenul pentru ancheta etnopsihologică în cercetarea istorică³⁶. Cu toate acestea, abia Wilhelm Wundt, la începutul secolului XX, avea să confere etnopsihologiei mai multă autonomie față de disciplinele conexe.

În cazul lui Xenopol, atracția spre etnopsihologie era rezultatul firesc al prelegerilor audiate la Berlin și al îndrumărilor maioreștiene, mentorul Junimii fiind el însuși fascinat de deschiderile domeniului³⁷. Astfel, istoricul de la Iași înțelegea să abordeze istoria și dintr-o perspectivă etnopsihologică, sistematizându-i teoria și principiile în funcție de aportul psihologiei. Preocupările în domeniu au apărut odată cu publicarea *Studiilor asupra stării noastre actuale*, acolo unde accentul se deplasa în direcția valorizării spiritului public și a mentalităților din perspectivă istorică, și au continuat cu alte două încercări de maximă importanță, *Cultura națională* (1868) și *Istoria civilizațiunii* (1869). În aceste condiții, A.D.

³³ Idem, *Studii asupra stării noastre actuale*, în E. Lovinescu, op. cit., p. 179.

³⁴ Alexandru Zub, *Istorie, etnopsihologie și cultură în epoca Junimii: context german*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, XXXIII, Iași, 1992-1993, p. 35.

³⁵ J.G. Fichte, *Cuvântări către națiunea germană*, Traducere de Constantin Lăzărescu, Edit. Casei Școalelor, București, 1928.

³⁶ Alexandru Zub, *De la istorie critică la criticism (istoriografia română de la finele secolului XIX și începutul secolului XX)*, Edit. Academiei, București, 1985, p. 223.

³⁷ Preocupările lui Titu Maiorescu în direcția amintită se regăsesc între altele și în *Istoria contemporană a României*, lucrare apărută la București în 1925.

Xenopol rămâne istoricul român care a explorat cel mai temeinic sugestiile etnopsihologiei. El a început prin a defini cultura națională și istoria civilizațiilor în spirit etnopsihologic, pentru a se ocupa ulterior de raportul dintre psihologie și istorie³⁸. Interesul pentru psihologie a fost determinat de nevoia de a surprinde „în toată plinătatea sa concretul social”, care se exprimă în concepția xenopoliană prin conceptul de „lege naturală psihologică”. Acest concept nu pare să fi fost altceva decât acea natură general umană despre care vorbeau raționaliștii moderni. Istoria se poate sprijini pe psihologie doar dacă aceasta o ajută să înțeleagă „elementul diferențial” concret al evenimentelor sociale, în care se regăsește tocmai caracterul lor istoric. Psihologia este chemată să descifreze structura sufletească particulară a celor care fac istoria. W. Dilthey considera istoria o știință a concretului uman, care trebuie să se sprijine pe psihologie, ce pune în centrul său actul trăirii, *intuiția*. El identifica unele noțiuni (intuiție, scop, finalitate) drept specifice sferei umanului, iar istoricii erau îndemnați să opereze cu acțiunile ființei umane și rezultatele acestora³⁹. Aparent, Xenopol respinge această teorie și consideră *rațiunea* ca principalul mijloc de cunoaștere în domeniul istoriei⁴⁰, deși, potrivit lui Ernst Breisach⁴¹, chiar Dilthey se raportează deseori la spirit, înțeles însă cu sensul de rațiune (minte), după termenul englez *mind*.

Sfârșitul secolului al XIX-lea înregistra alte cote valorice prin afirmarea unei noi generații de istorici. Momentul aducea cam pretutindeni în mediile științifice germane o nouă vogă, revolta tinerilor, în care ideologia și un alt tip de discurs se doreau pline de rezonanță radicalismului. Istoriografia germană era marcată de dispute privind metodele de cercetare istorică. Maniera în care Leopold von Ranke, patriarhul scrisului istoric la germani, abordase până spre sfârșitul veacului investigația istorică era din ce în ce mai contestată. Noile teoretizări (cele mai timpurii aparținând chiar lui Dilthey sau Windelband) sugeraseră deja necesitatea unei distincții clare între științele naturii și cele ale spiritului. Pe lângă acestea, sfârșitul de veac anunța deja viziunea revoluționară a unui alt istoric fondator de școală: Karl Lamprecht. Concepțiile sale, enunțate în cele 12 volume ale sintezei *Deutsche Geschichte* (publicate începând din 1891), respingeau perspectiva rankeeană de abordare istorică, propunând o nouă manieră de cercetare axată pe analiza forțelor colective. Lamprecht acorda mai multă atenție noțiunii de cultură (*Kultur*), prin care înțelegea o asociere între abilitățile intelectuale și estetice ale poporului german, în contextul politic creat de epoca lui Bismarck⁴².

³⁸ Alexandru Zub, *op. cit.*, p. 227.

³⁹ Ernst Breisach, *op. cit.*, p. 281.

⁴⁰ Gh. Toma, *Raportul dintre istorie și psihologie la A.D. Xenopol*, în „Studia Universitas Babeș-Bolyai”, fasc. I, 1968, p. 75.

⁴¹ Ernst Breisach, *op. cit.*, p. 281.

⁴² Michael Bentley, *Modern Historiography. An Introduction*, Routledge, London and New York, 1999, p. 53.

La cumpăna dintre veacuri, exista și în istoriografia românească un curent favorabil schimbării. Se afirma acum școala critică, un nou suflu cu valențe creatoare, ce au provocat reacții aprinse în istoriografie și nu numai. Asistăm (mai ales după 1890) la cristalizarea unei „conștiințe colective a intelectualilor” sub forma unui grup bine conturat, iar efectul „ieșirii istoricilor în arena publică” constituia unul dintre aspectele de maxim impact asupra societății⁴³. Reprezentanții școlii critice (așa numita „triadă critică”) sunt Dimitrie Onciul, Ioan Bogdan și Nicolae Iorga. Între aceștia, ultimii doi, discipoli ai lui Xenopol, beneficiau de un prim contact cu principiile și metodele istoriografiei germane încă din perioada studiilor din țară, înainte ca fiecare dintre ei să stabilească contacte și să cerceteze în mediile culturale germane. D. Onciul și Ioan Bogdan au cunoscut bine mediul universitar vienez, dar au efectuat și scurte stagii de specializare în Germania, prilej cu care au putut să-și facă o imagine încheată despre asemănările și diferențele dintre cele două școli istorice. Nicolae Iorga a urmat cursurile Universității din Berlin și și-a susținut teza de doctorat la Leipzig. Este, credem, neîndoiește că, frecventând același mediu de cultură, istoricii invocați au reușit, deloc întâmplător, să-și apropie concepțiile în acoperirea aceleiași direcții istoriografice. Dimitrie Onciul a urmat cursurile Universității din Viena (Institut für österreichische Geschichtsforschung), între anii 1879-1881, iar în 1889 a efectuat un stagiu de specializare academică în Germania, unde a putut cerceta și documente din secolele XVII-XVIII la Geheimnis Staatsarchiv. În timpul stagiului berlinez, Onciul i-a audiat pe Wilcken, cel care susținea un curs despre istoria vechiului Orient, Treitschke, care se ocupa cu studiul istoriei Italiei, Rodenberg cu prelegerile sale privind istoria orașelor germane, Schieman, pasionat de istoria Hansei, Sternberg și considerațiile sale privind istoria cruciadelor, Koser cu istoria Prusiei, și Breslau preocupat de istoria secolelor XIV-XV⁴⁴. Cel mai mult, însă, Onciul pare să-i datoreze profesorului său din perioada studiilor de la Viena, Ottokar Lorenz. De la el a preluat teoria care propunea succesiunea generațiilor drept criteriu fundamental pentru periodizarea și explicarea faptelor istorice. Potrivit acestei viziuni, secolul, în loc să fie o împărțire convențională a timpului, devenea măsura cea mai naturală cuprinzând trei generații. Pe baza lor se puteau identifica și perioade mai întinse, cuprinzând câte 300 și 600 de ani. Onciul considera istoria românilor un exemplu tipic pentru aplicarea acestei teorii. Primii 600 de ani până în secolul VII corespund perioadei de formare a poporului român, următorii 600, până în secolul XIV, se suprapun începutului organizării politice, iar ultima perioadă, tot de 600 de ani, începea odată cu întemeierea Principatelor și se sfârșea către 1918. Aceste perioade, Onciul le împărțea în grupe de 300 de ani și subgrupe de 100 de ani, caracterizate aproape exclusiv de însem-

⁴³ Lucian Nastasă, *op. cit.*, p. 30.

⁴⁴ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 464.

nătatea evenimentelor politice, supraevaluate de istoricul român. Personalitățile și dinastiile defineau practic istoria⁴⁵. Tot la Viena, el i-a putut întâlni și pe Theodor von Sickel, cu care a studiat „diplomatica latină”, Otto Hirschfeld, autorul prelegerilor de epigrafie latină, și Karl Rieger, cu ale sale cursuri de paleografie și sigilografie⁴⁶. Influența școlii austriece s-a dovedit a fi decisivă în formarea sa ca istoric. Pregătirea sa temeinică, în studiul izvoarelor și al criticii documentului istoric, credem că i se datorează. În lumina acestor fecunde influențe, Onciul a devenit un renumit specialist în problema etnogenezei românești și a formării statelor medievale⁴⁷. El a îmbinat armonios investigația istorică cu cea filologică, sincronizându-se, astfel, cu tendințele cele mai noi ale istoriografiei europene din epocă.

La rândul său, Ioan Bogdan a cunoscut și el atmosfera din epocă a universității vieneze, iar în Germania s-a preocupat, între altele, și de organizarea învățământului secundar din această țară. La Viena, Bogdan a fost atras mai ales de domeniul științelor auxiliare ale istoriei. Aici, el a studiat „diplomatica latină” îndrumat de Theodor von Sickel, considerat întemeietorul științelor auxiliare în capitala Austriei. S-a interesat de paleografia latină, antichitățile slave, gramatica limbii sârbo-croate, limba paleoslavă. Nevoit să se întoarcă în țară, el a revenit la Viena după 1890, într-o perioadă în care Universitatea parcurgea o etapă de consolidare, după reformele lui Leo Thun Hohenstein, când s-au pus bazele cercetării pozitivistice⁴⁸. Activitatea sa științifică s-a desfășurat în domeniul, atât de complex, al istoriei culturii, cu deschideri spre o nouă disciplină pe care el a numit-o „filologia slavo-română”. În concepția istorică a lui Ion Bogdan se disting anumite influențe ale lui Ottokar Lorenz. Încercarea sa îndrăznească de periodizare a istoriografiei românești pare să poarte amprenta istoricului austriac. Bogdan distingea trei etape fundamentale, dintre care prima aparținea analiștilor, cuprinzând secolele XV-XVI și avea un caracter profund religios, a doua, suprapusă secolelor XVII-XVIII, corespundea activității cronicarilor, cu specificul ei politic și provincial, iar a treia, debutând la sfârșitul secolului XVIII, impunea istoricii propriu-ziși cu lucrările lor de nuanță națională. Publicarea cât mai completă a izvoarelor a făcut obiectul unui deosebit interes din partea istoricului. El considera că apariția unei ediții critice a documentelor interne românești, publicarea științifică a operei cronicarilor și a unui *corpus* de inscripții reprezenta o necesitate⁴⁹. Prin atenția acordată documentului, Bogdan se apropie foarte mult de viața lui Ranke. Adept al concepției conform căreia evoluția istorică a unui

⁴⁵ Lucian Boia, *op. cit.*, p. 203.

⁴⁶ Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 302.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 303.

⁴⁸ Lucian Boia, *op. cit.*, p. 210.

⁴⁹ *Ibidem*.

popor nu poate fi înțeleasă decât prin studiul etnografic, el se încadra direcției etnopsihologice existente în istoriografia germană. Cu toate acestea, rămăneau și unele diferențele semnificative, de vreme ce Bogdan acordă o mai mare importanță organizării sociale, iar istoria nu trebuia să exprime exclusiv doar lumea elitelor ci mai ales ansamblul tuturor structurilor ce reprezintă societatea.

Nicolae Iorga, caracterizat de Pompiliu Teodor drept „ultimul mare spirit enciclopedist”⁵⁰, încheie în mod strălucit „triada critică” de la sfârșitul secolului al XIX-lea. El și-a început studiile universitare în 1888 la Iași iar din 1893 lua drumul străinătății, mai întâi în Franța, la Paris, unde se înscrie la École Pratique des Hautes Études, apoi la Universitatea din Berlin, unde ar fi trebuit să-și susțină teza de doctorat⁵¹. Și în cazul lui Iorga, Occidentul nu reprezenta doar spațiul care oferea șansele împlinirii umane și intelectuale, ci o lume care propunea și suficiente elemente de referință, modele culturale, ce au jucat un rol mobilizator în împlinirea idealurilor de regenerare națională⁵². La Berlin, unde „mai dăinuia ceva din marele spirit al lui Ranke”⁵³, el i-a avut profesori, printre alții, pe Scheffer-Boichorst, Ludwig Geiger și Richard Sternfeld. Întâlnirea cu spiritul lui Ranke va fi fost totuși decisivă pentru viziunea sa istorică. Pentru Iorga, Ranke era „cel cu inima mai largă dintre istorici, cel mai mare dintre dînșii”, „istoricul tip” care poseda „cunoștința desăvârșită a izvoarelor”, iar opera sa „forma cea mai frumoasă în limitele genului, comprehensivitatea cea mai deplină”⁵⁴. El pare cucerit de personalitatea istoricului german. Față de Ranke istoricul român a avut o admirație aproape mistică⁵⁵. A găsit în el nu doar un întemeietor de școală, ci mai ales un model. Ranke este „cel mai mare istoric al omenirii până în ziua de azi”, cel ce a atins „cele mai mari și mai adevărate rezultate în toate domeniile”. El este cu atât mai valoros cu cât îi aparțin „primele sfaturi care se dau istoriei și istoricilor”⁵⁶. Școala berlineză, în concepția sa, datora enorm lui Ranke, cel care a deschis largi orizonturi, a avut curajul să înainteze cel dintâi „pe căi neumblate încă”⁵⁷. Un deschizător de drumuri, așadar, cel mai renumit

⁵⁰ Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p.360.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Lucian Nastasă, *op. cit.*, p.51.

⁵³ Nicolae Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ediția a IV-a, Edit. Polirom, Iași, 1999, p. 201.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 55-63

⁵⁵ La sfârșitul secolului al XIX-lea se manifesta în istoriografia germană grupul neo-rankeenilor. Această generație târzie de istorici folosea renumele și concepțiile ilustrului predecesor pentru a-și argumenta propriile abordări istoriografice. Este posibil ca și Nicolae Iorga să fi fost influențat de această viziune. Detalii, cu privire la perspectiva neo-rankeeană, în Georg G. Iggers, Janus M. Powell, *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline*, Syracuse University Press, New York, 1990, p. 124.

⁵⁶ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 89-90.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 201.

dintre toți cei care au scris istoria în secolul al XIX-lea, rămas un model prin paginile și sugestiile oferite. Mediul berlinez sau cel de la Leipzig nu au fost singurele cu care marele istoric se familiarizase în lumea germană. La fel de cunoscută pare să îi fi fost și școala istorică de la Viena, pe care o cataloga „mult mai strâmtă” și „mai precisă” decât școala de la Berlin. Valențele interpretative, atât de diversificate și comune mediului berlinez, se pare totuși că îi lipseau, de vreme ce Iorga o considera „o școală de paleografi, o școală de diplomațiști, o școală de editori de texte”, pregătiți mai curând să scrie „istoria Austriei, adică a Habsburgilor și a statelor austriece”. Demersul în sine nu implica, pentru Iorga, un orizont prea larg, întrucât istoria acestor provincii nu putea să fie prezentată într-un mod unitar, atâta vreme cât „ele însele n-au nimic comun între ele”⁵⁸. Se pot lesne sesiza anumite diferențe în percepția mediului formativ german între cei trei reprezentanți ai școlii critice. Dacă Onciul și Bogdan au optat pentru o specializare cât mai strictă în domeniu, Iorga a fost atras de marile probleme ale istoriei românești și universale, indiferent de perioadă. El rămâne o figură distinctă a generației sale. În privința concepției istorice, el a preluat de la Ranke „măsura maximei obiectivității”. Ambii istorici manifestă un profund atașament față de adevăr, de exprimare a faptelor istorice „întocmai cum au fost” (*wie es eigentlich gewesen ist*). Ranke recomanda printre calitățile istoricului „simpatia” față de oameni, grija față de amănunt, fără a omite viziunea generală asupra lucrurilor. Gândirea istorică a lui Iorga a asimilat constructiv toate aceste elemente. Pentru el, istoria este „cea mai umană dintre științe”, iar prin mintea istoricului trăiește „viața omenirii moarte”⁵⁹. Iorga acorda, asemeni lui Ranke, o atenție deosebită frumuseții scrisului istoric, operele celor doi excelând prin armonia stilului. Tot de la istoricul german, el prelua și teoria evoluției organice în istorie. În istorie – credea Iorga – „toate lucrurile apar organic”, iar istoria este un „tot”, traducând întocmai formula lui Ranke, *das Ganze*. Iorga era adeptul istoriei integrale, în sensul că „orice istorie națională este înconjurată și străbătută de orice altă dezvoltare istorică”⁶⁰. Această viziune se repetă și în cazul istoriei universale, care este „un organism viu”, iar „o colecție de istorii naționale” separate nu ar putea reprezenta în nici un caz istoria universală⁶¹. Iorga este, din acest punct de vedere, un deschizător de drumuri, întocmai ca și Ranke în prima jumătate a secolului al XIX-lea. O altă trăsătură comună celor doi istorici este atenția acordată izvoarelor. Iorga le reproșa istoricilor din epocă că nu manifestă suficientă atenție în studierea documentului original. În viziunea sa, documentul trebuie să fie principala sursă de informare pentru istoric. El însuși a fost un

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 55.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 163-164.

⁶¹ *Ibidem*, p. 234.

febril căutător și editor de documente. În timpul studiilor sale din Germania, istoricul român a descoperit numeroase documente de interes major pentru istoria românilor, pe care ulterior le-a publicat. El a cercetat în arhivele din Berlin, Leipzig, Dresda, München și Nürnberg precum și în arhivele italiene⁶². Rezultatul acestui consistent efort au fost o serie de importante colecții de documente, între care amintim cele trei volume din *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor* (apărute la București între 1895-1897) și cele 31 de tomuri din colecția *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, publicate la București și Vălenii de Munte între 1901 și 1916, urmate de alte opt volume de documente din colecția de surse străine *Hurmuzachi*, fără a mai adăuga și nenumăratele izvoare „risipite” prin studii și reviste de specialitate.

Ranke nu a fost, însă, singura personalitate cu o influență majoră asupra istoricului român. Susținerea tezei de doctorat la Leipzig⁶³ (în fața unei comisii din care nu lipseau nume ilustre precum cele ale lui Karl Lamprecht, A. Birsch-Hirschfeld, K. Wachsmuth) l-a adus pe Iorga în contact cu o nouă viziune asupra istoriei. La sfârșitul secolului al XIX-lea, istoriografia germană era dominată de cele două mari școli de la Berlin și Leipzig. Mediul berlinez păstra încă viu spiritul lui Ranke, în vreme ce criticii de la Leipzig propuneau noi metode de abordare a istoriei. Cel care le promova cu depline convingeri era, mai ales, Karl Lamprecht. Singur și fără vreun predecesor important, el a provocat o modificare a concepției despre scrisul istoric. Disputa istoricului german se transpune într-o formă particulară a unei probleme centrale a teoriei sociale, și anume relația dintre acțiunea individuală și entitatea colectivă. El apela la psihologia socială și antropogeografie pentru a introduce metoda „istoriei culturale” prin care se înțelegea cercetarea complexă a factorilor materiali și spirituali ai fiecărei epoci de civilizație. Viziunea lui Lamprecht acorda o mare atenție dimensiunii sociale și colective a fenomenului istoric. Urmarea imediată a fost că, în mai puțin de zece ani de la apariția primelor volume din monumentală sinteză *Deutsche Geschichte*, el a fost practic „ostracizat” din cercurile istoricilor consacrați. Opera sa părea străină oricărui standard și dificilă de asimilat vreunui segment al scrisului istoric sau al științelor sociale⁶⁴. Deși nonconformistă, ea nu era mai puțin interesantă.

Începuturile colaborării dintre Karl Lamprecht și Nicolae Iorga nu s-au aflat sub cele mai bune auspicii. Amintirile istoricului român despre perioada dificilă

⁶² Idem, *O viață de om așa cum a fost*, I, Edit. Universitas, Chișinău, 1991, p. 241-250.

⁶³ Ibidem, p. 233.

⁶⁴ Sam Whimster, *Karl Lamprecht and Max Weber: Historical Sociology within the confines of Historian's Controversy*, in Wolfgang J. Mommsen and Jürgen Osterhammel, *Max Weber and his Contemporaries*, Allen & Unwin, London, 1988, pp. 268-275. Vezi și Karl Lamprecht, *Alternative zur Ranke, Schriften zur Geschichtstheorie*, Verlag Philipp Reclam, Leipzig, 1988.

a începutului acestei colaborări au rămas mereu vii, el sesizând modul „aproape dur“ în care a fost tratat la Leipzig⁶⁵. Faptul nu a împiedicat, însă, fructuoasa colaborare de mai târziu. Nu de puține ori, Iorga îl apreciază pe istoricul german, „unul dintre cei mai adânci înțelegători de suflete, un ager descoperitor de tendințe sociale, delicat meșter de nuanțe în stil“. Deși Lamprecht propunea o alternativă la concepția rankeană despre istorie, Iorga îl considera „vrednic de cea mai deplină recunoștință pentru adâncile urme pe care le va lăsa în metodică istorică și în ambiția cercetărilor istorici prin îndrăzneța revoluție filozofică pe care a încercat-o“⁶⁶. Cu toată admirația pentru demersurile istoricului de la Leipzig, Iorga ținea să precizeze că nu este un lamprechtian, iar scrisul său istoric nu este condus „de principiile din care se inspiră Lamprecht“. Teoria acestuia i se părea numai o concepție – e drept „fecundă în interpretările pe care le provoacă, în direcțiile pe care le deschide“ –, deși critica „severitatea ei dogmatică“. Lamprecht – potrivit lui Iorga – reface „anumite faze de tipism“ în dezvoltarea omenirii, care mai degrabă sunt specifice psihologiei, în sensul cel mai vast, decât studiului istoric. El rămânea totuși „unul dintre cei mai minunați povestitori și creatori de tipuri istorice care există astăzi“⁶⁷. Într-un alt studiu, Iorga se arăta convins că teoria lui Lamprecht, „care nu a fost aplicată la nici o altă istorie“, nu putea fi de durată. O parte din „nobila sa operă“ ar trebui, însă, apreciată, datorită concepției sale extinse, credinței în factorii psihologici și-convingerii sale că „toate manifestările vieții umane sunt părțile legate între ele ale unui întreg“⁶⁸. Lui Lamprecht, Iorga îi datora totuși publicarea, în prestigioasa colecție de la Gotta, a două dintre operele lui de referință: *Geschichte des Rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen* (1905), *Geschichte des osmanischen Reiches* (1908-1913). Dacă Ranke reprezenta curentul tradițional în istoriografia germană, Lamprecht era inovatorul, reperul creativ al unei noi generații. Pentru Iorga ambii au devenit modele, exemple ilustrative, în măsura în care istoricul român a știut să îmbine în mod fericit sugestiile tradiției cu cele ale inovației, ajungând astfel la un sistem propriu, original.

Mirajul școlii istorice germane nu și-a epuizat definitiv fascinația pentru istoricii români nici la debutul secolului XX. Este tocmai perioada când Vasile Pârvan își începea studiile la Jena (1904) și le continua, ca student înmatriculat, un an mai târziu, la Berlin. Inițial, el s-a îndreptat spre istoria medievală sub influența școlii critice a lui Dimitrie Onciul. Bursa de specializare în istoria antică la Berlin avea să îi influențeze decisiv cursul vieții științifice⁶⁹. Studentul Pârvan

⁶⁵ Nicolae Iorga, *Generalități...*, p. 200; idem, *O viață de om...*, p. 237-239.

⁶⁶ Idem, *Generalități...*, p. 96.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 116-117.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 173.

⁶⁹ *Ibidem*.

audia acum cursurile celor mai valoroși profesori ai timpului. La Jena studiasse cu Heinrich Gelzer prăbușirea republicii romane și perioada de început a Imperiului, cu Siebenane epoca lui Alexandru cel Mare și izvoarele istoriei romane, iar cu Graef istoria culturii grecești. Heinrich Gelzer sudiasse la Göttingen cu Ernst Curtius, iar asupra lui Pârvan pare să fi lăsat o amprentă serioasă în direcția studierii izvoarelor. La recomandarea lui Ioan Bogdan, tot la Jena, Pârvan îl întâlnea și pe filologul german Otto Schrader. Cu toate acestea, Berlinul oferea tânărului istoric cu totul alte deschideri. Vechea generație de profesori, influențată de „spiritul libertar al romantismului pașoptist”, încetase să mai existe. O nouă generație de istorici era chemată să slujească știința istorică. L-a cunoscut aici pe Eduard Meyer, cel ce acorda o atenție sporită istoriei culturii (*Kulturgeschichte*) în detrimentul primatului istoriei politice, a audiat prelegerile lui Otto Hirschfeld despre istoria Romei în perioada dintre reformele fraților Gracchi și moartea lui Căsar. S-a interesat de istoria constituției romane și a urmat cursuri de epigrafie latină. Pârvan a fost fascinat și de cursurile lui Ulrich von Wilamowitz-Möllendorf, care s-a ilustrat în studierea istoriei culturale a antichității și a concepției grecești despre stat, evocând totodată într-un cadru extins originile tragediei grecești și cultul Dianei și al lui Dyonisos. Tot la Berlin, în perioada studiilor lui Pârvan, Reinhard Kekule von Stradonitz se preocupa temeinic de arhitectura și sculptura greacă și conducea seminarul de arheologie. Izvoarele istoriei grecești, epigrafia greacă și istoria asiro-babiloniană erau parcurse sub îndrumarea profesorului C. Lehmann-Haupt, iar A. Ermann propunea spre studiu istoria religiei egiptene. Sieglin era titularul seminarului de geografie istorică, iar Hermann Dessau (implicat în publicarea marii colecții *Corpus Inscriptionum Latinarum*) l-a inițiat, se pare, pe Pârvan în descifrarea inscripțiilor latine. Era perioada în care Eduard Norden se ocupa cu literatura latină din epoca imperială, aplecându-se mai ales asupra operei lui Plaut, iar Johannes Vahlen studia satirele lui Horațiu. Renașterea și Reforma erau preocupările lui Max Lenz (cunoscut discipol al lui Ranke), în vreme ce problemele istoriei medievale (epoca Hansei, istoria Europei de la mijlocul secolului al XIII-lea și până la sfârșitul veacului al XV-lea, istoria Sfântului Imperiu german etc) interesau deopotrivă pe M. Tangl și Dietrich Schäffer. În plus, Vasile Pârvan mai beneficia și de îndrumarea lui Georg Simmel, cel ce propunea un curs de psihologie generală, și Carl Stumpf, care se ocupa cu studiul filozofiei de la Thales până în perioada contemporană⁷⁰. În asemenea circumstanțe, personalitatea istoricului, în plin proces de formare, nu putea suporta decât cele mai alese influențe. Prin multitudinea preocupărilor, Pârvan amintește de Xenopol, care, tot în perioada în care se afla la Berlin, își

⁷⁰ Alexandru Zub, *Vasile Pârvan, efigia cărturarului*, Edit. Junimea, Iași, 1974, pp. 94-96. Vezi și Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 411-412.

manifesta dorința de a-și deschide mai largi orizonturi prin studiul cât mai multor domenii, ce îl puteau ajuta în cercetarea istoriei. Pârvan s-a consacrat mai ales în dimensiunea cercetărilor privind epoca veche, devenind un nume de referință. Cu toate acestea, nu trebuie să ometem nici valoroasele sale preocupări în calitate de teoretician al istoriei. Nu a lăsat o operă amplă în această direcție, dar studiile sale dovedesc cu temei că el a cunoscut în epocă dialogul, nu de puține ori polemic, între vechea și noua școală istorică germană. Elemente aparținând celor două curente istoriografice se regăsesc în opera sa⁷¹. Pârvan este și el adeptul evoluției organice. „Atitudinea istorică” trebuie să urmărească „nu fragmentul devenirii”, care este un fenomen izolat, ci devenirea însăși, din care fenomenul este „un singur tact al ritmului etern”. Concluzia pârvaniană la aceste cugătări este exprimată în cel mai limpede sens rankean: „pentru istorie nu există fapte izolate ci numai deveniri organice”⁷². Istoricul se ocupă cu devenirea vieții omenești atât în aspectele ei individuale cât și în cele colective. Ideile filosofice aparținând lui W. Windelband, H. Rickert sau W. Dilthey îl vor fi influențat. În spiritul primilor doi, Pârvan considera ritmul (precum seria istorică la Xenopol) un concept cheie pe care se sprijină ideea de evoluție⁷³. Pentru istorie nu există fapte izolate, ci numai deveniri organice, „vieți cu început și sfârșit”⁷⁴. Istoricul distinge un ritm imitativ și unul constructiv, un ritm al tradiției și unul al inovației. Tot Pârvan are în vedere și calitățile istoricului care are nevoie de „spirit critic în stare de continuă veghe”, de discernământ în cercetarea izvoarelor și de o adâncă înțelegere a vieții umane⁷⁵. El propune chiar o interesantă clasificare a celor aplecați asupra domeniului în colecționari de izvoare, istorici și filozofi, dezvoltând ideea „istoricului total”⁷⁶. Acesta pare să fi fost pentru Pârvan tot Ranke, istoric reprezentativ al timpurilor moderne. Tot în sfera teoretizărilor, Mommsen pare să-l fi influențat și el. Discipol postum, Pârvan a adoptat poziția magistrului în studiul antichității. Asemeni lui Droysen și Ranke, nici Mommsen nu accepta ideea, vehiculată în tradiția școlii berlineze, ca studiul perioadei antice să fie o anexă a filologiei clasice⁷⁷. Perspectiva va fi abordată de Pârvan în studiile sale privind istoria românilor. El rămâne cunoscut, astfel, și în calitate de teoretician al istoriei, deși, între principiile teoretice și valorificarea lor în opera sa istorică, există suficiente contradicții. El este ultimul dintre marii istorici români cu studii temeinice în spațiul de limbă germană anterior Marelui Război.

⁷¹ Vasile Pârvan, *Idei și forme istorice*, Edit. Cartea Românească, București, 1920.

⁷² *Ibidem*, p. 50.

⁷³ Alexandru Zub, *Vasile Pârvan, efigia cărturarului*, p. 323.

⁷⁴ Vasile Pârvan, *op. cit.*, p. 79.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 72.

⁷⁶ Al. Zub, *Vasile Pârvan, efigia cărturarului*, p. 67.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 72.

Abordarea noastră a urmărit, cu predilecție, identificarea influențelor provenite din mediul german asupra gândirii istorice a câtorva dintre marile nume ale istoriografiei românești din a doua jumătate a secolului XIX. Ne-am rezumat – faptul este sesizabil și ni-l asumăm – la o prezentare ce pune în lumină doar legăturile stabilite între mediile germane de cercetare și istoricii din Vechiul Regat. Am considerat că lumea românească de peste Carpați nu era, la acea vreme, doar înglobată unei alte entități politico-statale, ci și dependentă de anumite influențe și percepții la nivel cultural, ce reclamă o cercetare distinctă. Istoricii români transilvăneni ai perioadei și contactele lor cu lumea academică germană merită – credem – o abordare separată, nu atât din considerente de ordin politic, ori prejudecăți amendabile sub aspectul discursului național, cât mai ales din rațiuni ce țin de înțelegerea mai nuanțată a percepției și influenței culturii germane la nivelul întregului spațiu locuit de români, tocmai pentru că suntem îndreptățiți să credem că diversitatea și nu uniformitatea sunt elementele ce îl caracterizează. În egală măsură ne asumăm și anumite aspecte ce țin de posibilitățile noastre concrete de documentare. Ne referim aici la faptul că nu am putut sesiza, în baza surselor pe care le-am consultat, reacții sau atitudini mai nuanțate provenite, în epocă sau mai târziu, din mediile germane față de problema percepției reciproce. Cu toate acestea, solicitările de colaborare, venite din partea istoricilor germani în elaborarea unor opere de sinteză, par să certifice valoarea școlii românești de istorie de la sfârșitul veacului, care, așa cum am încercat să demonstrăm, poartă și amprenta spiritualității acestei lumi.

DEUTSCHE BEEINFLÜSSE ÜBER EINIGEN RUMÄNISCHEN HISTORIKER (ZWEITE HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS)

-Zusammenfassung-

Die anwesende Abhandlung ist eine Analyse der deutschen kulturellen Beeinflüsse über rumänischen Geschichtsschreibung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Unsere Bemühungen sind sich mit dem Problem der Begreifung deutschen metodologischen Theorien bei dem rumänischen kulturellen Welt eingehen gefasst. Wie man sich die deutschen Beeinflüsse in das Werk rumänischen Historiker widerfinden? Die rumänische Geschichtsschreibung hat schon am Ende des 19. Jahrhunderts eine furchtbare Periode gekannt. Berühmte rumänische Historiker wie A.D. Xenopol, D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga oder V. Pärvan haben ihr wertvolle Werk vollendet. Sie studierten an deutschen Universitäten und wurden von dem deutschen Geist beeinflusst. A.D. Xenopol kannte die theoretischen Betrachtungen der deutschen Historiker (W. Dilthey; W. Windelband) über die Geschichtsschreibung. Gleichzeitig hat er bei seinem Werk auch die wertvolle Einflüsterungen der Etnopsihologie verwertet. D. Onciul und I. Bogdan waren bedeutende Exponenten der rumänischen kritischen Schule in der Geschichtsschreibung. Beide wurden von den Theorien und Vorlesungen der österreichischen historiographischen Umgebung fasziniert. Die Grundsätze und methodologischen Richtungen der deutschen Historiographie im 19. Jahrhundert (Th. Mommsen, K. Lamprecht) wurden auch in N. Iorgas historischen Werk zum Vorbild genommen. Vasile Pärvan verdankt der Berliner Geschichtsschule ihre Anfänge als Historiker.

Gheorghe Iuțiș

PROBLEMA MANUALELOR ȘCOLARE.
ASPECTE LEGISLATIVE (1864-1948)

Regulamentele Organice au pus temelia învățământului public în Principatele Române, dispunând întocmirea unor legi speciale pentru aplicarea principiilor școlare consemnate în cuprinsul lor. Astfel, în legiunile referitoare la școală din Moldova (1835, 1847, 1851) și Țara Românească (1833, 1847) s-au stabilit unele principii și reguli privind manualele și utilizarea lor în clasă. În mod frecvent, fiecare profesor își elabora propriul lui manual, pe care îl explica și, apoi, dicta elevilor.

Până la 1864 au apărut și s-au impus în școlile muntene și moldovene manualele de istorie ale lui Aaron Florian, Gh. Asachi, A.T. Laurian, V.A. Urechia, I.H. Rădulescu. Efortul trebuia, însă, continuat și, mai cu seamă, era necesară promulgarea unei legislații coerente cu privire la metodologia de elaborare, selecție, aprobare și utilizare a cărților didactice.

Manolache C. Epureanu, ministrul instrucțiunii din Moldova, constata, în 1859, că în Principatele Unite era „o absolută lipsă de cărți școlare de toate gradele”¹. Se impuneau, așadar, măsuri urgente și ferme pentru redresarea situației, dar era, mai întâi, strict necesară adoptarea unei legi a instrucțiunii publice pentru noul cadru politico-teritorial creat în ianuarie 1859.

Pentru anul 1860 bugetul Moldovei aloca 30.000 de lei în vederea tipăririi cărților didactice, încercându-se, totodată, aducerea unei tipografii de la mănăstirea Neamț la Iași, pentru a se institui o „tipografie a școalelor” (proiect nerealizat)².

Elaborarea Legii instrucțiunii publice își are începuturile în constituirea (iulie 1859) unui comitet în cadrul Comisiei Centrale ce activa la Focșani și care era destinat să realizeze demersuri pentru armonizarea legislațiilor școlare ale celor două Principate. La 12 iulie 1860 a fost depus „Proiectul de lege organică pentru instrucția publică în Principate” (alcătuit din 23 de articole), în care se propunea instituirea unui Consiliu Superior al instrucției publice, ce urma să dispună de largi competențe, între care reglementarea instrucției, a concursurilor și examenelor publice, a metodelor didactice, precum și întocmirea manualelor școlare³.

¹ V.A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800-1864*, vol. III, București, 1894, p. 148.

² *Ibidem*, p. 182.

³ Ilie Popescu Teiușan, *Contribuții la studiul legislației școlare românești. Legea instrucției publice de la 1864*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1963, p. 33-34.

Consiliul a fost creat la 24 aprilie 1862, având ca principală sarcină elaborarea Legii instrucțiunii; parcurgând, destul de anevoios, etapele traseului legislativ, prima legiuire a statului român modern vizând instrucția publică a fost promulgată, de către domnitorul Alexandru Ioan Cuza, la 25 noiembrie 1864.

Importanța rezolvării problemei cărților didactice (în sensul elaborării de manuale originale, pe baza unor principii pedagogice novatoare, dar și a difuzării lor, echilibrate, la nivelul întregii țări, atât în mediul urban, cât mai ales în cel rural) transpare din faptul că situației respective i se acorda atenție încă din primele articole ale legii. Articolul 18 din Partea I-a („Despre administrațiunea și organizarea instrucțiunii”) a legii stabilea: „Consiliul, în ceea ce privește cărțile didactice, va propune ministrului concursuri pentru elaborarea lor, destinându-se premii din fondurile bugetului instrucțiunii pentru stimularea bărbatilor capabili, deosebit de beneficiile din vânzarea acelor cărți, cari se vor destina de Consiliul permanent dupe casuri. Consiliul va chema în sânul său pentru consultare doi profesori de gimnazii sau de facultăți, speciali asupra materiei, și va judeca definitiv acele concursuri”⁴.

Legea instrucțiunii publice din 1864 a pus bazele învățământului laic, de stat și a făcut din școală o instituție unică, la sat și oraș, în statul român. Erau necesare, însă, în privința manualelor școlare, regulamente cu privire la modalitățile de funcționare a comisiilor alcătuite pentru examinarea cărților și, de asemenea, cu privire la aprobarea lor, ca și decizii ale Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice având în vedere organizarea concursurilor de manuale și, ulterior, tipărirea acestora.

Este tocmai ceea ce se va legifera în deceniile următoare, sistemul fiind ajustat și perfectat sub cele trei ministere ale lui Spiru Haret (1897-1899; 1901-1904; 1907-1910) și a rămas, în bună măsură, neschimbat până la promulgarea Legii pentru reforma învățământului din 3 august 1948.

Prin „Regulamentul Comisiunilor pentru examinarea cărților de școală” din 9 august 1874 se instituiau două comisii, una ce urma să-și desfășoare activitatea la București, iar cealaltă la Iași. Cei 14 membri din fiecare comisie erau numiți de către principele Carol la propunerea Ministerului, nefiind însă remunerați pentru această activitate. Scopurile, evident identice, ale celor două *Comisii* erau următoarele: examinarea cărților didactice „primite în școlile noastre”, selectarea celor mai bine întocmite, excluderea celor „ce nu mai corespund trebuințelor”, motivarea alegerii ori excluderii prin rapoarte speciale către Minister (având în vedere calitățile sau defectele manualelor analizate)⁵.

⁴ „Monitor, Jurnal Oficial”, nr. 272 din 5 decembrie 1864, p. 842 (datele sunt pe stil vechi). Propunerea privind instituirea concursului pentru selectarea manualelor a aparținut lui Ioan Maiorescu.

⁵ „Monitorul Oficial”, nr. 172 din 9 august 1874, p. 603.

Este interesant de semnalat faptul că manuscrisele sau manualele erau trimise „în cercetarea a amândouă comisiunilor deosebit“, fiecare dintre acestea alcătuindu-și raportul propriu. Pe baza celor două rapoarte Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, având însă avizul Consiliului permanent al instrucțiunii, putea să decidă în cunoștință de cauză. Deși împărțite pe subcomisii, în funcție de specialitatea manualelor examinate, cele două *Comisii* trebuiau să hotărască în plenul lor asupra rapoartelor remise Ministerului⁶.

În conformitate cu prevederile Legii instrucțiunii s-a organizat, de abia în anul 1877, un concurs pentru elaborarea unui manual de istorie a românilor pentru școlile primare de ambele sexe⁷. Rezultatul concursului fiind socotit nesatisfăcător, Ministerul a publicat „un alt concurs pentru un asemenea op, care se va ține la termenul și după condițiile înscrise în programa de mai jos“⁸. Între cele mai însemnate prevederi reținem: în loc de prefață manualul „va desvolta metodu cu care va trebui a se propune istoria în clasele respective“; date cronologice „se vor pune numai la evenimentele mai mari și importante“, iar limba în care se va elabora manualul „va fi cea mai populară și ortografia cea mai utilizată“. Termenul stabilit era 20 iunie 1879, dată până la care manuscrisele sau manualele (nu mai cuprinzătoare de șapte coli de tipar) urmau să ajungă la Minister, acesta din urmă angajându-se să preia cheltuielile de tipărire, pentru „a i se putea pune un preț moderat“. Se stabilea și valoarea premiului acordat: 2.000 de lei și realizarea unui tiraj de 3.000 exemplare⁹.

Vreme de aproape două decenii nu au mai existat intervenții de natură legislativă vizând condițiile de elaborare, examinare, selectare și distribuire a cărții școlare, deși în literatura perioadei, cu deosebire în publicistică, s-a constatat, adeseori, că aceasta (cartea școlară) era „aleasă și distribuită în rețeaua învățământului după criterii discutabile [...] provocând confuzii și încurcături“¹⁰ chiar învățătorilor și profesorilor.

În consecință, ministrul de resort Take Ionescu trimitea, la 2 septembrie 1892, o „Circulară către direcțiunile școalelor secundare relativă la alegerea și cumpărarea cărților de școală“, în care se preciza că activitățile mai-sus pomenite „preocupă atât pe profesori, cât și pe școlari“. Neexistând o „procedură“ unică (și nici „corectă“!) în școlile țării, Ministerul stabilea că „alegerea cărților [...] este lăsată la libera apreciere a profesorilor respectivi“, având însă în vedere existența unei concordanțe depline între manual și programa școlară. Și reco-

⁶ *Ibidem*.

⁷ Condițiile concursului sunt publicate în *Ibidem*, nr. 161 din 17 iulie 1877, p. 576.

⁸ *Ibidem*, nr. 45 din 14 februarie 1879, p. 885-886.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ N. Adăniloae, *Învățământul primar sucevean în epoca modernă*, Ed. Litera, București, 1988, p. 166.

mandarea manualelor în școli era lăsată pe seama profesorilor, iar listele propuse de aceștia urmau să fie „puse din timp la cunoștința elevilor”. Era interzisă înlocuirea, în decursul anului școlar, a unui manual cu altul, ca și recomandarea mai multor manuale pentru aceeași disciplină. O precizare interesantă și demnă de reținut era aceea conform căreia „este oprit oricărui profesor de a recomanda elevilor să-și procure cărțile și recuisitele școlare de la un anume librar, ci să se lase cu totul în voia părinților sau corespondenților modul de procurare a necesariilor școlare”¹¹. Și în „Regulamentul pentru școalele secundare” din 12 august 1898 întâlnim precizări importante privind „regimul” manualelor școlare. Astfel, se stabilea că „în ședința plenară din iunie conferința școlii va fixa lista cărților didactice cari vor fi introduse în școală în anul școlar următor... având în vedere următoarele norme: să nu se oblige școlarii a cumpăra mai multe manuale pentru aceeași materie; pentru cursul inferior să nu se recomande manuale în limbi străine; în ceea ce privește pe autorii de citit în clasă să se aleagă edițiile cele mai bune, dar și cele mai ieftine; în nici un caz să nu se treacă pe listă cărți care nu sunt de absolută nevoie”. Era solicitat, anual, și un raport al directorilor școlilor respective în care urmau să se arate, între altele, „cărțile didactice întrebuințate de fiecare profesor, cu prețul lor și cu observațiile ce vor crede de cuviință să facă asupra lor”¹².

Legile privind învățământul primar și normal-primar („legea Take Ionescu”, din 23 mai 1893 și „legea Petru Poni”, din 30 aprilie 1896) consemnau, în linii mari, coordonatele cunoscute: „părinții sunt datori să cumpere cărțile și materialul școlar necesar copiilor”, în comunele rurale învățătorii fiind cei desemnați să le vândă „conform instrucțiunilor date de minister”. O mențiune aparte viza elaborarea unui regulament special care „va determina modul de alcătuire și de distribuire al cărților didactice de curs primar”¹³.

Doi dintre cei mai reprezentativi oameni ai școlii de la cumpăna secolelor XIX-XX, C. Dimitrescu-Iași, inspector general al învățământului secundar și superior începând din 1877 și Spiru Haret, ministru al instrucțiunii în guvernele liberale conduse de Dimitrie A. Sturdza și Ion I.C. Brătianu, au lăsat interesante și substanțiale mărturii vizând elaborarea, aprobarea, selectarea și rolul manualului școlar în societatea românească din jurul anului 1900. Ne oprim asupra câtorva dintre ele, mai ales că multe dintre acestea vin să consolideze ori să completeze informațiile sau concluziile la care am ajuns până în momentul de față.

Astfel, C. Dimitrescu-Iași constată, de la început, că problema „aprobării cărților didactice este, fără îndoială, una dificilă”, că ea a durat „câțiva ani” și că

¹¹ C. Lascar, I. Bibiri, *Colecțiunea legilor, regulamentelor, programelor și diferitelor decizii și dispozițiuni generale ale acestui departament de la 1864 la 1901*, Imprimeria Statului, București, 1901, p. 1382.

¹² „Monitorul Oficial”, nr. 104 din 12 august 1898, p. 3721-3722.

¹³ *Ibidem*, nr. 40 din 23 mai 1893, p. 1101; *Ibidem*, nr. 24 din 30 aprilie 1896, p. 757.

el însuși a participat cu „atențiune“ la lucrările comisiilor instituite pentru judecarea și aprobarea manualelor necesare învățământului primar. Ilustrul pedagog constata că, în această problemă, „vine mai întâi interesul statului de a avea cărți alcătuite în spiritul programelor oficiale, după cele mai bune metode, cu o limbă îngrijită românească și, în același timp, care să se poată desface cu prețul cel mai ieftin posibil“. Se solicita, de asemenea, o „unitate de sistem în judecarea cărților didactice“ în întregul învățământ românesc preuniversitar (așadar primar și secundar), pentru a preveni „monopolizarea în mâna Statului a cărților didactice“.

Soluția adoptată de ministrul Take Ionescu a fost socotită de C. Dimitrescu-Iași ca fiind cea mai „nimerită“, deoarece prin organizarea concursurilor de manuale se stabileau, totodată (și pentru prima dată), condiții unitare „de metodă, de conformare cu programa, îngrijire de stil și de redacție, condițiuni de tipărire și de preț de desfacere“. Se putea garanta, astfel, „nepărtinirea judecății necesară în orice concurs“, iar premiile „de încurajare pentru cărțile ce se distingueau“ erau destul de consistente și atractive¹⁴. De menționat că toate aceste prevederi s-au aplicat, deocamdată, doar la nivelul învățământului primar.

Cunoscutele „Rapoarte“ ale lui Spiru Haret către rege având în vedere activitatea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice (din anii 1884, 1901 și 1903) conțin date interesante, observații și propuneri ale ilustrului matematician și în legătură cu problema manualelor școlare. Cele mai grave aspecte deveniseră, în jurul anului 1900, modul de aprobare al cărților didactice, care nu mai era „supus la nici o regulă și la nici o limită“ și, de asemenea, dorința multor autori și editori de a institui un control general și permanent asupra acestei activități, creându-și „rente însemnate din această exploatare organizată“. Ministerul condus de Spiru Haret a luat o serie de măsuri energice pentru „a stârpi răul“ (specula cu manuale și caiete) determinat de „pofa de câștig“ a autorilor, conchizând, însă, că era nevoie de o mai îndelungată supraveghere și o „severitate mare“ pentru a preveni, pe viitor, asemenea fenomene.

Analizând modul de aprobare a manualelor Spiru Haret subliniază că acesta a căpătat înfățișări diverse, dar „nici una nu s-a găsit scutită de critici fundate“. Combătând dur superficialitatea comisiilor care dădeau avizul de aprobare, Haret releva că, în mod uluitor, „s-au văzut aprobate cărți cu totul defectuoase ca metodă, pline de erori de fapte, nepotrivite din toate punctele de vedere“. Pe de altă parte, în școlile din România „era o desordine completă“, profesorii și învățătorii schimbând „cărțile în fiecare an“, ceea ce ducea, evident, la o lipsă de continuitate în învățământ.

¹⁴ C. Dimitrescu-Iași, *Texte despre educație și învățământ*, ediție Ioan N. Vlad, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1969, p. 187-188 (articol din iulie 1898 – O pagină din istoria învățământului).

Desfășurarea concursurilor de manuale și premierea autorilor cei mai valoroși nu s-au dovedit îndeajuns de eficiente, Spiru Haret menționând că și alte manuale decât cele aprobate de Minister puteau fi introduse în școli („răul era atât de mare încât reclama o soluțiune energică, grabnică și radicală“).

Noul regim și noul regulament de elaborare a cărților de școală primară – asupra cărora vom reveni mai jos – au condus și la scăderea „într-o proporțiune enormă“ a prețului manualelor (ca exemple, abecedarul urma să coste 50 de bani, după ce avusese un preț de 1 leu 20 bani, iar prețul cărții de lectură scădea de la 2 lei 50 bani la numai 75 de bani).

Principala propunere a lui Spiru Haret era aceea ca sistemul de selectare, aprobare și desfacere a cărților de curs primar să se aplice „tuturor manualelor, după aceeași normă“, urmărindu-se să se împiedice, în viitor, „schimbările fără nici un rost ale manualelor“, punându-se „stavilă numeroaselor edițiuni în cari numai paginatura se schimba“ și putându-se, astfel, opera „reduceri însemnate în prețul cărților“¹⁵.

Regulamentul special referitor la modul de alcătuire și distribuire a manualelor de curs primar, solicitat prin legile din 1893 și 1896, a fost elaborat în noiembrie 1901, iar la scurtă vreme au fost stabilite și condițiile aprobării cărților didactice pentru învățământul secundar (iulie 1902)¹⁶. Între timp, prin „Decizia“ Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice din 3 iunie 1900, se repara o nedreptate (instituită prin „Regulamentul“ din august 1874), stabilindu-se că membrii *Comisiilor de cercetare și aprobare a cărților de curs primar* urmau să fie remunerați pentru activitatea lor. Sumele urmau să provină chiar din taxele plătite de autorii de manuale, considerându-se că „e natural și just ca remunerarea să privească pe autori“; se mai prevedea ca aceștia să plătească 30 de lei pentru orice „cercetare ori revizuire“ și 70 de lei pentru fiecare „autorizare de punere în vânzare“ a unei cărți didactice. Autorul era obligat, pe lângă prezentarea chitanțelor doveditoare că sumele respective s-au depus în contul Ministerului, să remită și un număr de 30 de exemplare din manualul elaborat¹⁷.

O decizie asemănătoare era luată și în legătură cu aprobarea manualelor școlare de curs secundar, la 19 iulie 1901¹⁸, precum și pentru „cărțile didactice alcătuite pentru școalele particulare cu programă proprie“ (11 iunie 1903). În acest din urmă caz se avea în vedere articolul 56 din „Regulamentul școlilor

¹⁵ Spiru Haret, *Raport adresat M.S. Regelui asupra activității Ministerului Instrucțiunii Publice și al Cultelor*, Institutul de Arte grafice „Carol Göbl“, București, 1903, p. 57-73, 214-217, 28-36 (Anexe).

¹⁶ „Monitorul Oficial“, nr. 189 din 25 noiembrie 1901, p. 7237-7238; *Ibidem*, nr. 90 din 26 iulie 1902, p. 3210-3211.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 49 din 3 iunie 1900, p. 2060.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 87 din 19 iulie 1901, p. 3261.

private", în care se stabilea că „în școalele particulare cu programa proprie din țară nici o carte nu va putea fi introdusă fără autorizația ministerului”¹⁹. De la 1 iulie 1903 se prevedeau taxe mai mari, avându-se în vedere numărul de ore pe săptămână la materia pentru care se alcătuiă manualul (taxa era un multiplu al sumei de 30 de lei)²⁰. La disciplina Istorie numărul de ore era: la clasa a II-a – 3 ore/săptămână, la clasa a III-a – 2 ore și jumătate/săptămână, la clasa a IV-a – 3 ore/săptămână etc.

În „Regulamentul” din 25 noiembrie 1901, deja amintit, se stabileau condițiile după care se vor desfășura concursurile pentru cărțile didactice de curs primar, avându-se în vedere, îndeosebi, abecedarele și cărțile de citire. Totuși, câteva prevederi sunt demne de reținut, deoarece ele erau de ordin general și urmau să se aplice și manualelor de istorie. Astfel, se stabileau termene pentru prezentarea manualelor (15 aprilie 1902; 15 ianuarie 1903), se solicita autorilor de manuale să prezinte Ministerului, pe scurt, planul lucrării respective și, de asemenea, să realizeze corectura tipografică, sub supravegherea însă a unui membru al *Comisiei de cercetare a cărților didactice*. Se specifica și faptul că manuscrisele urmau să fie analizate de *Comisie*, iar cele mai bune trei lucrări (pentru fiecare clasă în parte) erau răsplătite cu premii consistente în bani²¹.

Acea „negustorie în stil mare ce se face, uneori, cu cărțile didactice”²² era denunțată de ministrul Spiru Haret și în actele oficiale ale Ministerului. Astfel, în „Circulara” din 14 ianuarie 1902 se conchidea că „este imposibil să se tolereze mai departe acest abuz, care merge crescând pe fiecare zi [...] în folosul câtorva autori și editori puțin scrupuloși”²³. Revizorilor școlari, directorilor și diriginților din școlile primare rurale și urbane li se cerea să întreprindă acțiuni ferme, urgente, colaborând îndeaproape cu Ministerul.

Solicitări asemănătoare erau adresate și școlilor private cu programa statului (la 9 decembrie 1903), atrăgându-se atenția asupra faptului că multe dintre aceste școli „se abat totuși de la sus arătata obligațiune și introduc în școalele lor cărți didactice care nu sunt din cele aprobate de minister pentru școlile publice ale Statului”. Spiru Haret atenționa, la finalul acestei circulare, că va aviza „măsuri de represiune severă” în cazul nerespectării obligației de a introduce în acele școli numai a manualelor aprobate de Minister²⁴.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 57 din 11 iunie 1903, p. 2028.

²⁰ *Ibidem*, nr. 79 din 6 iulie 1903, p. 2842.

²¹ *Ibidem*, nr. 189 din 25 noiembrie 1901, p. 7237-7238.

²² „Contemporanul”, anul I, 1881, p. 1 (*Către cititorii noștri*).

²³ C. Lascar, I. Bibiri, *Colecțiunea legilor, regulamentelor, programelor și diferitelor decisiuni și dispozițiuni generale ale acestui departament, de la 1 ian. 1901 – iulie 1904*, Imprimeria Statului, București, 1904, p. 523-524.

²⁴ „Monitorul Oficial”, nr. 208 din 9 decembrie 1903, p. 7042.

Intrat în vigoare la 26 iulie 1902, „Regulamentul privitor la modalitatea aprobării cărților didactice pentru învățământul secundar” instituia o comisie, cu statut permanent, pe lângă Consiliul permanent al instrucțiunii și având ca principală activitate avizarea manualelor școlare „pentru a fi introduse în școlile secundare”. Ca și în prevederile „Regulamentului” din 1874, și acum se stabilea că vor exista mai multe secțiuni (pe discipline) ale respectivei *Comisii*, iar membrii acesteia urmau să fie recrutați dintre „profesorii superiori sau secundari, publici sau privați, cari sunt cunoscuți ca afirmați în direcțiunea noilor programe” (cele introduse în aprilie 1899).

Analiza cărților didactice urma să se realizeze în ședințe plenare (membrii Consiliului permanent și membrii *Comisiei*), desfășurate în intervalul 10 decembrie – 31 martie a anului următor. În acest sens, lucrările (manuscrise ori tipărite) trebuiau predate Ministerului până la data de 30 noiembrie a anului respectiv, iar aprobarea acestora se acorda pentru o perioadă de trei ani, existând posibilitatea prelungirii cu încă doi ani prin avizul Consiliului permanent. Ministerul stabilea și condițiile tehnice de tipărire a manualelor: formatul, hârtia, cusutul, cartonatul etc., precum și prețul maxim pe coala de tipar, cu care urma să se vândă manualele aprobate²⁵.

În vederea susținerii financiare a *Casei de economie, credit și ajutor a corpului didactic* s-a hotărât, la 3 iunie 1903, perceperea unei taxe de 5% din prețul de vânzare a oricărui manual școlar (suma urma să fie plătită de fiecare autor căruia i se aprobase cartea). Regulamentul mai stabilea că valoarea timbrului aplicat pe manual trebuia să fie variabilă, în funcție de prețul de vânzare al cărții respective și, de asemenea, că în eventualitatea punerii în vânzare a unor exemplare netimbrate autorul va trebui să achite o amendă egală cu de 10 ori valoarea exemplarelor constatate în neregulă. Neplata amenzii conducea la retragerea aprobării manualului respectiv.

În sfârșit, se mai atrăgea atenția că după data de 1 iunie 1903 „nici un manual de învățământ primar ori secundar, aprobat de minister, nu se va putea pune în vânzare fără respectarea îndatoririlor prescrise în regulamentul de față”²⁶.

La 14 aprilie 1904, intra în vigoare un nou „Regulament”, în bună măsură asemănător cu cel mai sus menționat. O noutate o constituia faptul că devenea obligatoriu ca pe prima pagină a oricărui manual aprobat să apară „numărul de exemplare autorizat” și un „număr de ordine aplicat cu mașina de numerotat și mergând de la nr. 1 până la numărul exemplarelor ediției pentru care s-a plătit taxa”. Deoarece exista, în mod excepțional, posibilitatea utilizării temporare a unor manuale încă neaprobat de Minister („din cauza lipsei de manuale pentru

²⁵ *Ibidem*, nr. 90 din 26 iulie 1902, p. 3210-3211.

²⁶ „Monitorul Oficial”, nr. 49 din 3 iunie 1903, p. 1657-1658.

unele cursuri“) se specifica faptul că și pentru acestea trebuie achitată taxa de 5% în folosul *Căsei de economie, credit și ajutor a corpului didactic* „pe tot timpul cât vor fi admise în școli”²⁷.

În ceea ce privește condițiile de tipărire ale manualelor de curs secundar, acestea au fost stabilite tot în timpul celui de-al doilea ministeriat al lui Spiru Haret, la 3 iulie 1903. În mod concret, se hotăra că: a) formatul cărții va fi octav, pagina de text înaltă de 170 mm și lată de 97 mm; b) hârtia va fi gălbuie, de 16 g, iar coala de 16 pagini²⁸; c) tiparul va fi garamond antiqua, iar notele cu petit; d) cusutul va fi olandez, cu ață sau cu sârmă; e) cartonatul va fi cu pânză la cotor și hârtie pe scoarțe, urmând ca toate cărțile să fie cartonate. Prețul de vânzare al manualelor era stabilit în funcție de existența ori inexistența imaginilor („clișeuri”), de specificul disciplinei respective și de tipul de școală căreia îi era destinată cartea. Astfel, pentru manualele de gimnaziu, curs inferior de liceu și școli secundare de fete de gradul I, se prevedeau următoarele prețuri: a) cărțile de matematică și limbi străine – 15 bani coala; b) celelalte cărți, fără clișeuri sau cu cel mult un clișeu la două coale – 12 bani jumătate coala; c) cărțile cu mai mult de un clișeu la două coale – 20 bani coala.

Pentru manualele destinate cursului superior de liceu și școlilor secundare de fete de gradul II se specificau prețuri mai mari: a) cărțile de matematică și limbi străine – 20 bani coala; b) celelalte cărți, fără clișeuri sau cu cel mult un clișeu la două coale – 17 bani jumătate coala; c) cărțile cu mai mult de un clișeu la două coale – 22 bani jumătate coala. Se mai stabilea că prețul fiecărui exemplar se va rotunji din 5 în 5 bani. Manualele de istorie se încadrau, cum ușor se poate observa, la segmentele b) și, mai ales, c) ale categoriilor mai-sus menționate²⁹.

Peste mai puțin de o lună, Ministerul revenea cu noi precizări referitoare la prețul manualelor de curs secundar, avându-se în vedere că unele dintre acestea sunt „însoțite de hărți și planșe colorate”. În consecință, se stabilea că pentru aceste manuale „fiecare hartă sau planșă se va socoti cu 40 de bani, adăogit la celălalt preț al cărții, calculat după decizia din 3 iulie 1903”³⁰. Astfel, prețul manualelor tipărite în culori cunoștea o sensibilă creștere, care a afectat și mai mult posibilitățile de procurare a cărților didactice, îndeosebi în mediul rural.

Situația mai sus amintită s-a agravat printr-o nouă decizie a Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice. Pe lângă noi indicații referitoare la tipărirea manualelor (dimensiunile paginii, numărul de rânduri pe pagină, forma literei etc.) se

²⁷ *Ibidem*, nr. 12 din 14 aprilie 1904, p. 394-395.

²⁸ *Ibidem*, nr. 76 din 3 iulie 1903, p. 2747. Această prevedere va fi completată de Minister la 10 iulie 1903, când se preciza că hârtia trebuie să fie „velină de scris chamois, calitatea 3, de 16 g la coala de 16 pagini” (vezi, în acest sens, *Ibidem*, nr. 82 din 10 iulie 1903, p. 2949).

²⁹ *Ibidem*, nr. 76 din 3 iulie 1903, p. 2747.

³⁰ *Ibidem*, nr. 99 din 30 iulie 1903, p. 3715.

stabileau următoarele: a) la manualele pentru cursul inferior, lipsite de clișeuri ori cu un clișeu la coală, prețurile urmau să fie de 25 bani la primele 5 coale, 20 bani la următoarele 5, 15 bani la următoarele alte 5 coale și 10 bani pentru restul coalelor; la cărțile cu mai multe clișeuri pe coală prețul sporea semnificativ – 35 de bani pentru primele 5 coale, 25 de bani pentru următoarele 5, 20 bani pentru următoarele alte 5 coale și 10 bani pentru restul coalelor; b) la manualele pentru cursul superior, prețurile primelor 5 coale era mai mare cu 5 bani/coală (respectiv 30 bani pentru cărțile fără clișeuri ori cu un clișeu la coală și 40 bani la cărțile cu mai multe clișeuri pe coală), iar prețurile celorlalte categorii de coale tipografice era identic cu cel de la manualele pentru cursul inferior.

Se prevedea, de asemenea, că prețul copertei, a foilor cu titlul cărților, cu prefața, tabla de materii și erata se va calcula după norma 10 bani coală, iar manualele cu prețurile vechi mai erau admise în școli până la sfârșitul anului școlar 1903-1904³¹.

Ministrul conservator Mihail Vlădescu menținea majoritatea acestor prevederi în „Regulamentul relativ la cercetarea și aprobarea cărților didactice de învățământ secundar”, cum și la modul tipăririi și fixării prețului lor de vânzare din 7 martie 1906. Cea mai importantă modificare se referea la faptul că prețurile calculate ale manualelor (de precizat că se mențineau aceleași cifre fixate la 29 august 1903) urmau să devină „prețuri maxime”³². Această prevedere nu putea decât să vină în sprijinul familiilor cu venituri modeste, atât din mediul rural, cât și din cel urban, pentru care procurarea manualelor și a „necesarilor școlare” era, de multe ori, o reală dificultate.

„Regimul” cărților didactice va cunoaște, în următoarele patru decenii, mult mai puține schimbări în comparație cu cele patru care trecuseră de la Legea instrucțiunii din 1864. Un nou „Regulament pentru cercetarea și aprobarea cărților didactice de curs primar” a fost promulgat la 19 aprilie 1916 și conținea câteva prevederi asupra cărora ne oprim în continuare.

Se stabilea, mai întâi, că în cercetarea manualelor Ministerul urma să fie ajutat de șase comisii speciale, pe discipline (manualele de istorie erau cercetate de membrii comisiei de geografie). Prevederi importante (și care vor produce o vie agitație în învățământul interbelic românesc, tocmai prin nerespectarea lor) erau cele conform cărora „membrii secțiunilor nu pot fi autori de cărți didactice în curs” și, de asemenea, că „manualele aprobate și actualmente în curs ale inspectorilor învățământului primar public sau particular nu vor putea fi introduse în școlile din circumscripțiile respective ale acestor inspectori, chiar când aceste cărți didactice au fost lucrate în asociație cu alți autori”³³.

³¹ *Ibidem*, nr. 124 din 29 august 1903, p. 4378-4379.

³² *Ibidem*, nr. 269 din 7 martie 1906, p. 9627.

³³ *Ibidem*, nr. 6 din 6 aprilie 1916, p. 211-212. Prevederea este reluată la 5 iulie 1934, când se stabilește, mai explicit, că este vorba de toate „organele de control ale școlilor primare” și de

La întocmirea unui manual nu pot fi admiși, se specifica, „decât cel mult trei colaboratori“, în vreme ce aprobarea lui se dădea pe un termen de cinci ani (însă în cazul apariției unei noi programe „aprobarea înceta de fapt și de drept înainte de expirarea termenului“)³⁴.

Legislația din perioada interbelică (legile pentru învățământul primar din 1924 și 1939, legile pentru învățământul secundar din 1928 și 1939) a accentuat caracterul de monopol al statului asupra manualelor didactice, stabilind, totodată, și modalități de distribuire gratuită a cărților de școală „copiilor săraci și merituoși“³⁵.

Totuși, ca și în perioada antebelică, sarcina procurării „cărților și materialului necesar“ cădea tot în sarcina părinților, iar în cazul în care aceștia refuzau copii erau socotiți absenți nemotivat de la școală, iar părinții amendați „până la procurarea cărților“³⁶.

Pentru școlile particulare (existau școli primare particulare, care funcționau cu programa școlilor de stat și școli secundare particulare, care dispuneau de programă proprie) se stabilea că „nu se va putea întrebuința nici o carte tipărită [...] care să nu fie aprobată de Minister“, orice încălcare a acestei prevederi urmând a fi soluționată în fața Comisiunii disciplinare³⁷.

Deși beneficiind de un statu-quo legislativ, „regimul“ cărților didactice a inflamat viața școlii, mai ales în anii 1929-1930. Semnale de alarmă trăsese, între alții, marele învățat transilvănean Onisifor Ghibu, acesta constatând că „schimbarea vertiginos de deasă [...] a legilor, regulamentelor și programelor a făcut cu neputință ca inițiativele sănătoase să prindă rădăcini adânci și să rodească după trebuință. În viața noastră școlară de astăzi domnește un haos nemărginit“³⁸.

Dezbătută în Parlament, în presă, la congresele corpului didactic, chestiunea devenise „o gravă problemă școlară“, un „rău strigător la cer“, constând în funcționarea unor adevărate „trusturi de inspectori școlari-autori didactici“. Ministerul era acuzat de acea „stare de desfrâu didactic“, în care organele sale de control „au făcut, fără rușine, din cartea de școală obiect de speculă“. În consecință, constata G.A. Dima, profesor la Universitatea din Cluj și autorul unui „Memoriu“ adresat Ministerului în 1930, „nivelul manualului a coborât până la vinovata ignoranță a fondului științific, a neglijenței literare, a formei, a urâteniei tehnice

„funcționarii Ministerului, pe tot timpul cât dețin aceste funcțiuni“ (vezi în *Ibidem*, nr. 152 din 5 iulie 1934, p. 4342). Un articol de lege asemănător se referă la situația învățământului secundar (vezi *Ibidem*, nr. 104 din 7 mai 1934, p. 2832).

³⁴ *Ibidem*, nr. 6 din 6 aprilie 1916, p. 211-212.

³⁵ *Ibidem*, nr. 121, partea I, din 27 mai 1939, p. 3379.

³⁶ *Ibidem*, nr. 161 din 26 iulie 1924, p. 8606.

³⁷ *Ibidem*, nr. 283 din 22 decembrie 1925, p. 14410-14412.

³⁸ Onisifor Ghibu, *Cea dintâi statistică a învățământului din România întregită*, Ed. Revistei „Societatea de Măine“, Cluj, 1925, p. 22-23.

a prezentării, ca să nu mai pomenim de ignorarea curentelor pedagogice de înnoire [...] Selecția manualului după criterii pedagogice, ca și libera lui circulație, este o iluzie [...]”³⁹. Erau, conchidea autorul, suficiente „motive de natură empirică, de ordin psihologic și etic, cari să îndreptățească cererea stăruitor repetată de a declara prin lege incompatibilitatea între funcțiunea de inspector școlar și profesiunea de autor didactic”⁴⁰. Este ceea ce s-a stabilit, cu o mai mare fermitate, prin modificările legilor învățământului primar și învățământului secundar, realizate în mai-iulie 1934⁴¹.

În această acerbă dezbateră, menită să conducă la „punerea în valoare și în circulație nelimitată a celor mai bune manuale de care dispune literatura noastră didactică”, s-a implicat în mod activ și istoricul transilvănean Ioan Lupaș. El socotea, pe bună dreptate, că „este fără îndoială în detrimentul învățământului nostru public a îngădui ca revizoratele și inspectoratele școlare să impună corpului didactic numai o anumită categorie de manuale, selecționate pur și simplu după îndemnul unor preferințe personale ori politice sau chiar după acela al unor interese materiale, care ar trebui să rămână excluse din administrația școlară”.

Intruziunea politicului în viața școlii era ferm condamnată, I. Lupaș solicitând imperios ca „vechiul procedeu de a schimba manualele didactice după cum se schimbă și alternează partidele politice la guvern” să înceteze o dată pentru totdeauna. Din păcate, autorul trebuia să semnaleze o situație petrecută la începutul anului școlar 1930-1931, când „Ministerul Instrucțiunii a dat unui deputat, profesor și autor de manuale didactice (V.V. Haneș – n. ns.), încuviințare să facă inspecțiuni școlare fără vreun scop pedagogic determinat, ci probabil numai cu gândul rezervat de a da membrilor corpului didactic sugestii cu privire la «cele mai bune manuale»”⁴².

Sunt semnalate, însă, și situații mai încurajatoare, așa cum rezultă, spre exemplu, din rapoartele directorilor Liceului „Petru Rareș” din Piatra-Neamț, conform cărora „în perioada 1935-1945 s-au găsit în librării, în cantități suficiente, manuale foarte bine concepute din punct de vedere științific și pedagogic, excelente sub raport grafic [...] De multă apreciere din partea profesorilor, dar și a elevilor, s-au bucurat manualele întocmite de Aguletti, Petrescu și O. Tafrali la istorie”⁴³.

³⁹ G.A. Dima, *O gravă problemă școlară, chestiunea manualelor didactice*, Tipografia „Editura de Ziare”, Cluj, 1930, p. 3-21.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 62.

⁴¹ Vezi nota 33.

⁴² I. Lupaș, *În chestiunea manualelor didactice*, în vol. *Probleme școlare. Critici și sugestii*, Ed. „Cugetarea”, București, 1936, p. 126-129.

⁴³ Alecsandru Iftimie, *Monografia liceului „Petru Rareș” Piatra-Neamț (1869-1969)*, Piatra-Neamț, 1969, p. 53.

Sfârșitul celui de-al doilea război mondial a adus, după acerbe convulsii politice și sociale, instaurarea regimului comunist în România. Școala românească a devenit, treptat, îndeosebi după Reforma învățământului din 1948, un instrument al înfăptuirii noii orânduiri, socialiste. Sarcina pe care și-a asumat-o învățământul românesc era aceea de a educa în spirit comunist tânăra generație, întemeindu-se pe filosofia materialist-dialectică și istorică.

În acest context politic și spiritual, s-au introdus în școala românească numeroase manuale traduse din limba rusă (adesea fără a fi adaptate la realitatea românească) și s-au făcut demersuri pentru „revizuirea, corectarea, completarea și tipărirea manualelor didactice, deși în școli și facultăți continuau să circule manuale și cursuri vechi”⁴⁴. Era semnalată, de asemenea, pentru anii 1944-1945 o lipsă acută de manuale și rechizite școlare, situație care constituia o „apăsătoare greutate” în activitatea școlii⁴⁵. Legea învățământului din 3 august 1948 prevedea, sec, faptul că pentru învățământul elementar „manualele vor fi unice, iar programa școlară va da o largă dezvoltare disciplinelor de bază: limba, literatura, istoria și geografia națională”⁴⁶. Se puna, astfel, punct unei îndelungate perioade (1864-1948) în care, deși cu sincope, sușuri ori coborâșuri, legislația școlară românească s-a preocupat constant de „regimul” manualelor școlare, stabilind concursul ca formă de selecție a cărților didactice, instituind premii pentru cele mai bune manuale, fixând condițiile de tipărire, prețul, modalitățile de introducere în școli etc.

Manualele de istorie s-au încadrat perfect în această interesantă evoluție, constituind, pe de o parte, un „vehicul privilegiat” în activitatea de predare a istoriei la clasă și un „barometru” al istoriografiei naționale, aflată în diverse etape ale evoluției ei, pe de altă parte.

⁴⁴ Constanța Știrbu, *Date noi privind dezvoltarea învățământului bucureștean în anii puterii populare*, în „Materiale de istorie și muzeografie”, vol. IV, 1966, p. 454.

⁴⁵ Alecsandru Iftimie, *op. cit.*, p. 69.

⁴⁶ „Monitorul Oficial”, nr. 177 din 3 august 1948, p. 6323.

TEXTBOOKS MATTER. LEGISLATIVE REASONS (1864-1948)

- Summary -

Having as a final goal the elaboration of a "history" of history textbooks within the Romanian educational system (before the School Reform of 1948), the author approaches the legislative reasons which determined the publication and use of school manuals during the above period.

All law concerning the educational system included indications as for the preparation of textbooks, while regulations, decisions and circulars of the Ministry of Cults and Public Education established modalities of arranging the competitions for textbooks elaboration and functioning principles for the commissions in charge with the examination of the above manuals as well as the technical standards as for printing, price, dissemination of the books into schools, etc.

Special attention is given in the present study to the periods when Spiru Haret was the minister in charge of education (1897-1910, with short interruptions). This is when the main principles (scientific, pedagogic, technical) as for the elaboration of textbooks were established and remained in use for a long period.

In this study there are pointed out the interventions of some of the great scholars of the epoch - Constantin Dimitrescu-Iași, Onisifor Ghibu, Ioan Lupaș, Minister Spiru Haret, who appreciated the publication of good textbooks, but also suggested numerous means of improving the activity of elaboration, selection, approval and use of school manuals.

The main conclusion of the present study is that, on the one hand, school legislation of the considered period was particularly preoccupied with the problem of textbooks (having as main objective the raise of their qualitative standards), and on the other hand, the fact that Romanian legislators always took into account the real problems in the school environment, while having in mind the pedagogic trends of the period.

Alexandru Mamina

TACTICI ȘI TIPURI ALE SOCIALISMULUI EUROPEAN: REFERENȚIALUL ROMÂNESC

La nivelul vieții politice românești din jurul anului 1900, mișcarea socialistă a avut o pondere destul de scăzută. Paradoxal însă, tocmai prin această pondere scăzută ea a fost semnificativă pentru socialismul european la acea dată, relevând anumite tipologii și direcții de evoluție. Cu alte cuvinte, importanța istorică a mișcării socialiste românești nu a fost atât de ordin practic, cât teoretic, oferind o perspectivă de interpretare a fenomenului socialist în general. Deși marginali la nivel național, socialiștii români s-au integrat pe deplin mișcării internaționale, au alimentat curentele de idei și tendințele politice din cadrul acesteia, constituind astfel un referențial teoretic pentru o interpretare de ansamblu.

În sensul unei clarificări tipologice a socialismului european prin prisma celui românesc, o relevanță particulară o au chestiunile de tactică. În condițiile în care obiectivul strategic era același – instaurarea socialismului –, socialiștii s-au diferențiat potrivit opțiunilor tactice, adică după cum susțineau revoluția sau reformele. Problema tacticii nu era conjuncturală, ci de fond, întrucât se referea la calea de dezvoltare a societății în relație cu un context socio-economic specific.

În cazul mișcării socialiste din România opțiunile tactice au cunoscut o evoluție, de la reformismul anilor '90 ai secolului al XIX-lea, la spiritul revoluționar dinaintea primului război mondial. Chiar dacă nu toți socialiștii s-au subsumat acestei tendințe, și chiar dacă spiritul revoluționar a fost numai „spirit”, nu și acțiune, transformarea a fost simptomatică pentru socialism ca atare.

La finele secolului al XIX-lea, socialismul românesc s-a aflat sub influența lui Constantin Dobrogeanu Gherea, de altfel singurul teoretician autentic al mișcării. Deși nu a renunțat niciodată formal la ideea revoluției sociale, acesta a susținut o concepție asupra evoluției și revoluției care l-a condus logic la promovarea reformismului. În *Chestii de tactică* (1891), el arată că societatea nu se transformă prin salturi, ci printr-o prefacere lungă și complexă, care angaja puteri din vechea și din noua ordine socială în egală măsură¹. Constantin Dobrogeanu

¹ Vezi Constantin Dobrogeanu Gherea, *Opere complete*, vol. II, București, Editura Politică, 1976, p. 334.

Gherea a dezvoltat ulterior această idee, în contextul dezbaterilor cu privire la transformarea socialistă a societăților înapoiate economic și social. În *Neoiobăgia* (1910), el afirma că „o societate nu numai că nu poate fără să-și primejduiască existența să-și creeze o proprie evoluție în afară de aceea care rezultă din dezvoltarea ei istorică și firească, dar nici măcar nu poate să sară peste o anumită epocă de dezvoltare a societăților, cum ar fi, spre pildă, cea capitalistă, și nu poate dintr-o cauză foarte simplă: pentru că tocmai această epocă e aceea care pregătește condițiile necesare de trai celei viitoare. Făcând un astfel de *salto mortale*, societatea și-ar frânge gâtul, pentru că i-ar lipsi condițiile esențiale de existență, și cele subiective, și cele obiective. Așa încât, societățile capitaliste *trebuie* să-și urmeze ciclul lor de dezvoltare până se vor realiza în ele condițiile necesare de trai, obiective și subiective, pentru o societate socialistă [...] n-ar putea să urmeze că societățile agrare înapoiate pot să se prefacă de-a dreptul în societăți socialiste sau semisocialiste, după cum cred, spre pildă, poporaniștii sau socialiștii revoluționari ruși”².

Un atare evoluționism determinist delegitima voluntarismul politic. Revoluția nu mai era concepută ca acțiune de preluare a puterii, ci ca proces de transformare organică a societății, realizându-se prin acumulări materiale succesive („condițiile obiective”) și printr-o conștientizare treptată a clasei muncitoare în legătură cu interesele sale („condițiile subiective”). Acestui caracter evolutiv îi corespundea, în practica politică, reformismul, adică modificarea graduală a raporturilor de producție pe cale parlamentară. De aici și importanța acordată votului universal: „Prin dobândirea votului universal [...] – scria Constantin Dobrogeanu Gherea – treptat, cu creșterea partidei muncitorilor, s-ar dobândi îmbunătățiri, am merge treptat-treptat pe calea reformelor, în măsura în care s-ar dezvolta puterea muncitorilor și trebuințele sociale, și am putea trece chiar pe nesimțite de la această alcătuire, atât de nedreaptă și atât de apăsătoare a societății burgheze la alta mai dreaptă și mai frumoasă, încetul cu încetul, pe nesimțite, într-un chip pașnic, fără revoluții și fără vărsări de sânge. Iată dar însemnătatea votului universal (*Votul universal*)”³.

Legalismul și pacifismul îl opuneau pe teoreticianul social-democrat anarhiștilor. El considera că actele violente erau nu numai inefficiente, societatea neputându-se transforma de pe azi pe mâine, dar și compromițătoare, deoarece deteriorau imaginea socialiștilor în popor și ofereau guvernelor burgheze prilejuri justificate pentru a lua măsuri contra acestora (*Robia frazei*)⁴.

În relațiile politice electorale sau parlamentare, reformismul implica alianța cu partidele burgheze de centru-stânga, socialiștii fiind mai apropiați de liberali,

² *Ibidem*, vol. IV, 1977, p. 309-310.

³ *Ibidem*, vol. II, p. 329-330.

⁴ *Ibidem*, p. 360.

decât de „reacționari”. Ei criticau faptul că societatea burgheză a dat muncitorilor numai libertatea politică, fără cea economică, în timp ce „reacționarii” criticau și acordarea libertății politice (*Ce vor socialiștii români*)⁵. Constantin Dobrogeanu Gherea arăta cum „cutare ori cutare cerere practică poate să fie făcută și de un alt partid, și nu numai cereri mici, dar chiar foarte esențiale, cum e votul universal ori mărginirea ceasurilor de lucru la opt și, în acest caz, socialiștii vor merge alături cu partida înaintată burgheză pe cât e vorba de aceste cereri, rămânând însă o partidă deosebită pentru că sunt alte cereri, pe care nici o partidă burgheză nu poate să le primească” (*Chestii de tactică*)⁶.

Orientarea ideologico-politică a Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România (1893) a corespuns în general vederilor lui Constantin Dobrogeanu Gherea. Însăși împărțirea revendicărilor programatice în maxime și minime indică acceptarea faptului că societatea capitalistă nu-și încheiase evoluția, pentru realizarea obiectivului socializării mijloacelor de producție fiind necesare o serie de acumulări economice, sociale și politice prealabile: ziua de lucru de opt ore, reglementarea muncii femeilor și minorilor, răscumpărarea marii proprietăți și arendarea pământului țăranilor, organizați în comune agricole, votul universal, egal, direct și secret, drepturi politice pentru femei etc. Împlinirea treptată a revendicărilor minime, încă din cadrul societății burgheze, condiționa realizarea obiectivului maximal.

Din punct de vedere tactic, social-democrații români au fost adepții legalismului și ai parlamentarismului, pronunțându-se constant împotriva violenței. În 1895, de pildă, atunci când guvernul conservator a interzis manifestația de 1 mai, pentru a evita un conflict de stradă Consiliul general al partidului a contramandat acțiunea⁷.

În privința atitudinii față de alte partide, rezoluția adoptată la Congresul din 1893 preciza că „Partidul social-democrat al muncitorilor din România, admitând existența luptei de clasă, știe că toate partidele burgheze, sub orice nume s-ar prezenta, sunt potrivnice clasei muncitoare, însă în lupta și relațiunile cu ele va ști să facă deosebire între partidele reacționare și partidele mai mult sau mai puțin înaintate”⁸.

La începutul secolului al XX-lea însă, reformismul a fost pus sub semnul întrebării, înregistrându-se o radicalizare a mișcării socialiste. Conjunctural, fenomenul s-a datorat eferescenței politice de dinainte și de după răscoala din 1907

⁵ *Ibidem*, p. 99.

⁶ *Ibidem*, p. 332-333.

⁷ Vezi I.C. Atanasiu, *Mișcarea socialistă, 1881-1916*, vol. I, București, Editura Adevărul, p. 102-104.

⁸ Apud Mircea N. Popa, Lucia Popa, Norocica Cojescu, Mihai Manea, *O istorie a gândirii și mișcării socialiste internaționale în epoca modernă*, București, Editura Albatros, 1986, p. 412-413.

și represiunii antisocialiste practică de guvernul liberal, cu atât mai frustrantă cu cât cercurile și publicația „România muncitoare” îndemnaseră țărănimea la moderație. Mai profund însă, reformismul legalist și parlamentarist a fost pus în cauză de însăși situația socială a României, mai precis de absența unei baze de masă muncitorești care să asigure succesul electoral al socialiștilor⁹. În aceste condiții, radicalii din sindicate și din cercurile socialiste au promovat tot mai mult militantismul de clasă, ca singura soluție de individualizare politico-ideologică a mișcării socialiste. Paradoxal, dar într-o societate cu un proletariat puțin numeros mișcarea socialistă nu putea să subziste decât printr-o atitudine voluntaristă, altminteri se pierdea în formulele țărăniști sau radicale burgheze. Dacă reformismul era în esență o formă de colaborare instituțională cu burghezia, militantismul de clasă însemna asumarea confruntării deschise cu aceasta.

Un simptom al acestei evoluții a fost înlocuirea lui Constantin Dobrogeanu Gherea, în prim-planul mișcării socialiste, cu Cristian Rakovski, viitorul conducător al Ucrainei Sovietice și lider al Cominternului. Expulzat din țară între 1907-1912, acesta s-a transformat într-o victimă a represiunii burgheze (liberale, în particular) și într-un simbol al cauzei dreptății sociale – ipostază în care de altfel i-a și plăcut să se autoreprezinte, considerându-se victima întregii „Românii stăpânitoare”, începând cu „democrații mincinoși” și terminând cu regele Carol I. Ca atare, personalitatea lui a exprimat și a alimentat totodată radicalismul din mișcarea socialistă. Deși era încă un marxist ortodox, Cristian Rakovski se situa în extrema stângă a social-democrației, pronunțându-se în favoarea unei politici de inspirație revoluționară. În prefața la ediția românească a lucrării sale *Socialismul și clasa muncitoare* (1908), afirma că scopul său era să arate muncitorilor „primejdia unui nou fel de socialism, socialismul practic, revizionist, care a rămas legat de numele lui Bernstein [...] numai adevăratul socialism, socialismul revoluționar, acela care nu uită nici scopul final, nici lupta de clasă, este în adevăr practic, fiindcă numai el poate să dea muncitorilor reforme și să le asigure dezrobirea lor definitivă”¹⁰.

Socialismul revoluționar implica afirmarea caracterului de clasă al ideologiei și al organizației socialiste, delimitarea de radicalismul burghez și acțiunea politică de sine stătătoare. „Ce este în ultima analiză partidul nostru – scria Cristian Rakovski în mai 1914? Organizația politică a clasei muncitoare, considerată ca ceva întreg, având un interes comun și un scop comun. Deci, când este vorba de un statut social-democrat, noi nu trebuie să ne întrebăm dacă el corespunde

⁹ Vezi F. Vladimir Krasnosselski, *Stânga în România, 1832-1948, tentativă de sinucidere sau asasinat?*, [Aarhus], Editura Victor Frunză, p. 34, 51.

Același lucru fusese valabil și pentru liberalii radicali la jumătatea secolului al XIX-lea, nici ei nedisponând atunci de suportul social al unei burghezii numeroase.

¹⁰ Apud, *ibidem*, p. 52.

ideilor noastre despre „libertate“, „independență“, „toleranță“ și alte abstracții metafizice care se pretează la tirade frumoase, dar care nu ne pot servi ca principii conducătoare sigure. Ceea ce noi trebuie să căutăm este dacă un anumit statut are la baza sa comunitatea și unitatea de interese a clasei muncitoare, comunitatea de scop și comunitatea și unitatea de acțiune“ (*Reorganizarea Partidului Social-Democrat. În jurul noului Statut al Partidului*)¹¹. În viziunea marxismului, valorile burgheze ale „libertății“, „independenței“ și „toleranței“ nu constituiau decât forme de disimulare ideologică ale dominației de clasă. În măsura în care, prin integrarea în sistemul constituțional liberal, reformismul accepta practic aceste valori, echivala cu o autoînșelare a mișcării muncitorești. Socialismul revoluționar trebuia să înlăture iluzia legalismului parlamentarist, reafirmând în schimb etica și tactica luptei de clasă a proletariatului.

În raportul prezentat în cadrul Congresului de la Stuttgart al Internaționalei a II-a, din 1907, de către Cristian Rakovski – membru în conducerea cercurilor „România Muncitoare“ și Alecu Constantinescu – secretarul Comisiei Generale a Sindicatelor, se arăta că cercurile socialiste și sindicatele trebuia să acționeze în comun, pornind de la principiile luptei de clasă, ale internaționalismului proletar și ale desființării exploatării. Raportul considera că lupta parlamentară era numai una dintre căile de urmat și aprecia greva politică, organizată de sindicate, drept un procedeu legitim¹². Reformismul posibilist, personificat anterior de Ioan Nădejde și Vasile Morțun – primii deputați socialiști –, încetase astfel să mai fie tactica de bază a mișcării.

Reorientarea tactică s-a regăsit cel mai evident în opțiunile electorale ale socialiștilor, care au căutat să-și afirme identitatea politică independent de radicalii burghezi. Ca atare, socialiștii au renunțat la susținerea candidaților liberali, promovată până atunci de Nicolae Codreanu și apoi de Constantin Dobrogeanu Gherea. O consecință a fost însă aprecierea într-un spirit de clasă excesiv a liberalilor, cărora li s-a negat orice rol reformator¹³.

La alegerile din 1907, în condițiile colaborării dintre guvernul liberal și opoziția conservatoare împotriva răscoalei țăranilor, socialiștii au lansat lozinca „Nici un vot candidaților liberali sau conservatori“, îndemnându-și simpatizanții să anuleze buletinele de vot, înscriind pe ele revendicările muncitorești. La alegerile parțiale din 1909, însă, socialiștii au decis să sprijine candidații Partidului

¹¹ *Istoria Partidului Comunist Român. Sintează. Documentar*, capitolul I, Institutul de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă C.C. al P.C.R., p. 270.

¹² Vezi F. Vladimir Krasnosselski, *op.cit.*, p. 51.

¹³ Vezi Ion Mamina, Vasile Niculae, *Partidul clasei muncitoare în viața politică a României (1893-1918)*, București, Editura Politică, 1983, p. 165. Conjunctural, aprecierea negativă a Partidului Național Liberal se datora faptului că reprimase violent răscoala țăranilor din 1907 și nu adoptase încă programul reformelor electorală și agrară (1913).

Conservator-Democrat, care se opunea în mod hotărât liberalilor și care era favorabil revenirii în țară a lui Constantin Rakovski¹⁴. Hotărârea cea mai importantă în sensul individualizării și afirmării politice a fost adoptată la Congresul de înființare al Partidului Social-Democrat, din 1910, când nu s-a mai îngăduit la primul tur de scrutin decât valoarea candidaților social-democrați; în caz de balotaj era permisă susținerea candidaților independenți care aveau în program reforme democratice¹⁵.

Totuși, radicalizarea ideologică și politică a mișcării socialiste românești nu a mers până la adoptarea unei poziții efectiv revoluționare. Ca un reflex al convingerii că socialismul era realizabil în mod evolutiv, adică prin reforme succesive, Programul din 1910 al Partidului Social-Democrat a menținut distincția dintre revendicările maxime și cele minime, în general aceleași ca în 1893. Socialiștii români nu au considerat revoluția drept un obiectiv imediat, nu au elaborat o concepție bine structurată a revoluției, care să trateze, de pildă, problema etapelor acesteia¹⁶. Tendința radicalizării s-a accentuat însă odată cu izbucnirea primului război mondial și cu revoluția din Rusia, conducând, în 1921, la sciziunea dintre social-democrați și comuniști.

Evoluția mișcării socialiste din România a transpus și a exprimat totodată problematica și tendințele generale ale socialismului european.

La sfârșitul secolului al XIX-lea socialismul românesc s-a definit drept un socialism marxist, sub influența intelectuală a social-democrației germane. Ideile lui Constantin Dobrogeanu Gherea despre importanța votului universal și a reformelor parlamentare corespundeau, în general, celor exprimate de Karl Kautski spre exemplu. Ca atare, și socialismul românesc s-a confruntat cu marea problemă teoretică și practică a social-democrației europene, și anume opțiunea tactică între reforme și revoluție, între partidul de masă și partidul de clasă, opțiune care i-a opus pe Wilhelm Liebknecht și Rosa Luxemburg, pe Jean Jaurès și Jules Guesde, pe Piotr Struve și Vladimir Lenin¹⁷. În fond, era vorba de alternativa între minimalismul pragmatic și maximalismul principial, adică între îmbunătățirile limitate imediate și succesul total viitor. Miza implicită a problemei era identitatea ideologico-politică a socialiștilor, pusă în cauză de integrarea în clasa politică și în sistemul instituțional ale burgheziei. Prezența în parlamentul imperial – în Germania, implicarea în afacerea Dreyfus – în Franța, colaborarea cu liberalii – în Rusia și România păreau să echivaleze cu abandonarea interesului de clasă al proletariatului.

¹⁴ *Ibidem*, p. 198-201.

¹⁵ Vezi Constantin-Titel Petrescu, *Socialismul în România, 1835 – 6 septembrie 1940*, Biblioteca Socialistă, p. 213.

¹⁶ Vezi Mircea N. Popa, Lucia Popa, Norocica Cojescu, Mihai Manea, *op.cit.*, p. 423.

¹⁷ *Ibidem*, p. 335-338.

La nivelul culturii politice a socialiștilor disputa a tradus opoziția dintre moderați, înclinați către negociere și includerea socială, și radicali, înclinați către confruntare și excludere. Cele două concepții aveau ca reper legitimități relativ incompatibile: a ansamblului (națiunea), respectiv a părții (clasa). Cu alte cuvinte, interpretau în mod diferit democrația. Distincția a fost evidentă atunci când o serie de radicali – Vladimir Lenin, Rosa Luxemburg, Cristian Rakovski – au renunțat la social-democrație în favoarea comunismului.

Gândirea legitimității și a democrației s-a aflat în relație cu discuția filosofică despre fundamentele etice ale socialismului. Renunțând la lupta de clasă în favoarea parlamentarismului, reformismul, în special „revizionismul” lui Eduard Bernstein, a abandonat morala conflictului social în favoarea umanismului universalist de inspirație neokantiană. În acest fel era pus în cauză materialismul dialectic, deschizându-se calea idealismului – fapt remarcat, de pildă, de către Gheorghe Plehanov în legătură cu marxismul umanist al lui Nikolai Berdiaev. Totodată, umanismul universalist apropia socialismul de etica liberal-democratică, justificând teoretic acceptarea democrației burgheze și colaborarea cu liberalii. Revoluționarismul, în schimb, reafirmând principiul luptei de clasă, a avut tendința de a subordona judecata morală interesului particular al proletariatului. În viziunea socialiștilor radicali, promovarea unor valori universale nu reprezenta decât o formă de disimulare ideologică a dominației burgheziei, care căuta să împiedice proletariatul să-și precizeze o conștiință de clasă pentru sine – în termenii lui Karl Marx. Democrația liberală, întemeiată pe valori universale, integrative, era expresia instituțională a acestei disimulări care deturna sensul revoluționar al mișcării muncitorești. Democrația autentică rezulta din materializarea principiului luptei de clasă, întrucât acesta nu se legitima prin ficțiunea ideologică idealistă, ci prin realitatea științifică, prin materialismul istoric. Din această perspectivă antiumanistă*, doctrinară, a survenit spre exemplu opoziția lui Jules Guesde față de implicarea socialiștilor francezi în afacerea Dreyfus, în numele ideii universale de justiție. Din aceeași perspectivă a scris Vladimir Lenin *Materialism și empirocriticism*, poate cea mai dezvoltată critică a influențelor neokantiene din gândirea socialistă.

Radicalizarea tactică a mișcării socialiste românești a corespuns radicalizării general-europene, mai multe partide adoptând greva generală ca mijloc de luptă politică a proletariatului: Partidul Muncitoresc din Belgia (1887), Partidul Muncitoresc Social-Democrat din Austria (1894), Partidul Social-Democrat din Germania (1905)¹⁸. Totuși, accentuarea militantismului social nu a caracterizat în egală măsură toate mișcările socialiste. Fenomenul a fost mai evident în țările cu o structură socială mai arhaică și cu un proletariat mai puțin numeros, în care

* În sensul în care „antiumanismul” se regăsește în gândirea lui Louis Althusser.

¹⁸ *Ibidem*, p. 338, Élie Halévy, *Histoire du socialisme européen*, Gallimard, [1974], p. 316.

social-democrații exercitau o influență mai mică asupra muncitorilor, fiind concurați de anarho-sindicaliști sau chiar de anarhiștii teroriști. A fost cazul Italiei, Spaniei, Rusiei și României. În schimb, în țările cu un proletariat industrial numeros și bine organizat – Germania, Marea Britanie, Austria – partidele socialiste au rămas în mai mare măsură adepții reformismului parlamentarist. O situație oarecum particulară s-a înregistrat în cazul Franței, unde structura socială a capitalismului industrial dezvoltat s-a îmbinat cu militantismul radical, în special cu cel anarhist, în tradiția națională a voluntarismului revoluționar.

Din perspectiva unei atare distincții, cazul românesc devine relevant pentru tipologia generală a socialismului european, indicând totodată modul în care cadrul social (structura de clasă, tradițiile, cultura politică, instituțiile) influențează manifestarea politică. În esență, au existat două tipuri de mișcare socialistă, prin „mișcare” înțelegându-se nu o ideologie anume, ci o formă specifică de raportare la politică, sau altfel spus – un mod de a gândi și a acționa pentru preluarea și exercitarea puterii. S-au precizat astfel tipurile socialismului legalist (de masă), respectiv al socialismului subversiv (al minorității).

Socialismul legalist s-a manifestat în țările în care existau o industrie dezvoltată și votul universal, adică baza economico-socială și sistemul politic care să permită partidelor socialiste să accedă la putere pe cale legală*. Tactica reformismului a tradus tocmai această posibilitate, fie că era vorba de social-democrații germani și austrieci, fie de partidul de orientare sindicalistă britanic. În relația cu societatea civilă, partidele socialismului legalist s-au sprijinit pe sindicate, al căror program de îmbunătățiri treptate îl susțineau în parlamente.

Socialismul subversiv a proliferat în țările mai puțin dezvoltate și cu regimuri oligarhice sau autoritare, în care socialiștii erau lipsiți de suportul social proletar și marginalizați din punct de vedere politic, în unele cazuri confruntându-se și cu acțiunile represive ale guvernelor. Ca atare, militantismul radical (supralicitarea revoluționară) a apărut ca o condiție necesară a impunerii socialiștilor în societate, fie că era vorba de anarhiști (activi mai ales în Italia și Spania), fie de marxiști (mai prezenți în Rusia și România). Excluderea burghezo-nobiliară a determinat agresivitatea socialistă, situația cea mai pregnantă întâlnindu-se în Rusia, unde politica a constat în exercitarea reciprocă a violenței: represiune contra atentate. În virtutea condiției lor minoritare, partidele socialismului subversiv nu au avut cum să se întemeieze pe societatea civilă, caracterizată de formele de socializare și sociabilitate burgheze. În aceste circumstanțe, în care nu erau condiționați și motivați de legături și interese sociale imediate, socialiștii au formulat programe mai radicale, în care principiile prevalau în raport cu pragmatismul.

* Votul universal s-a introdus după cum urmează: în Franța în 1870; în Germania în 1871; în Marea Britanie în 1884; în Austria în 1906.

Dincolo de structura de clasă și de instituții, mișcările politice au fost influențate și de cultura politică și tradițiile specifice. Astfel, socialismul legalist s-a dezvoltat în societățile marcate de autoritarism și/sau respectul față de ierarhie, în care conformismul social inhiba radicalismul și favoriza spiritul concesiv și negociator. Socialismul subversiv, în schimb, s-a manifestat în societățile în care exista tradiția voluntarismului revoluționar, inclusiv în forme conspirative; în care acțiunea nemijlocită, individuală (anarhistă) sau organizată (marxistă), apărea drept calea firească de transformare socială, ceea ce denega soluțiile mediate, parlamentare, favorizând spiritul intransigent și conflictual.

Din perspectiva relației între cadrul social și mișcarea politică, definirea drept „maximaliști” sau „minimaliști” a socialiștilor capătă un aspect paradoxal, în sensul că maximalismul sau minimalismul nu sunt numai în funcție de conținutul propriu-zis al programelor, ci și în funcție de adecvarea programelor la cadrul social, adică în funcție de dificultatea realizării lor¹⁹. Bolșevicii, spre exemplu, erau maximaliști ideologic, dar minimaliști politic, în sensul în care programul lor radical-autoritar se aplica mai bine cadrului social al Rusiei, refractar la democrație, decât programul menșevicilor sau chiar cel al socialiștilor revoluționari.

Socialismul românesc a apărut inițial ca o chestiune de opțiune personală, de „generozitate” a unor „intelectuali” (mic-burhezi, în concepția leninistă), fără o determinare socială autentică. În această calitate, în care miza sa era mai degrabă afirmarea unui ideal decât gestionarea realității, socialismul românesc s-a putut preciza ca o declarație de principii democratice, fără constrângerea realului social-politic. La începutul secolului al XX-lea, în condițiile în care a devenit tot mai mult o mișcare socială, nu numai de idei, în care s-a confruntat cu datele și necesitățile realității, socialismul românesc s-a reorientat către o atitudine mai pragmatică, mai adaptată cadrului social-politic restrictiv, cadru care conducea mai curând către tipul subversiv, decât către cel legalist. Din această perspectivă, socialiștii „generoși” au fost maximaliști, iar cei militanți social au fost minimaliști. Socialismul românesc și-a aflat dimensiunea democratică (legalistă) autentică, adică întemeiată pe realitate, abia după 1918, când a beneficiat de suportul social al unui proletariat industrial mai însemnat cantitativ și de regimul politic democratic bazat pe votul universal. Orientarea radical-autoritară (subversivă) și-a redefinit la rândul ei individualitatea ideologico-politică prin crearea Partidului Comunist.

Tipurile de socialism pe care le-am identificat la nivel european-legalist (de masă) și subversiv (al minorității) – reprezintă modele interpretative, în sensul

¹⁹ O analiză de caz a acestui aspect o întâlnim în lucrarea lui Nikolai Berdiaev, *Reflecții asupra revoluției ruse*. Vezi Nicolae Berdiaev, *Un nou ev mediu*, Craiova, Editura Omniscop, 1995, p. 86-113.

„tipurilor ideale“ concepute de către Max Weber. Funcția lor operatorie este mai curând sintetică decât analitică, în măsura în care diferențele specifice (cazurile naționale) nu pot fi subsumate în manieră procustiană unui anumit gen proximal (tip european). Ele oferă însă posibilitatea interpretării conceptualizate a dinamicii politice europene pe durata lungă a istoriei, corelând componenta doctrinară schimbătoare cu datele sociale mult mai stabile. În ultimă instanță, se poate ajunge astfel la o formă de antropologie a politicianului, care interpretează și semnifică elaborările ideologice dinamice în relația lor structurală cu constantele existenței sociale.

TACTIQUES ET TYPES DU SOCIALISME EUROPÉEN: L'EXEMPLE ROUMAIN

- Résumé -

À la fin du 19e siècle et au début du 20e siècle on voit deux types de socialisme européen: le type légaliste – dans les pays forts industrialisés et le type subversif – dans les sociétés plus archaïques. Le premier type était défini par l'existence des grands partis socialistes qui, bien encadrés dans la société civile, cherchaient le pouvoir par des moyens légaux, parlementaires. Le deuxième type était défini par des partis peu nombreux, relativement isolés dans la société, qui voulaient s'emparer du pouvoir par des moyens subversifs, révolutionnaires.

Le socialisme roumain d'avant la Première Guerre mondiale a évolué du type légaliste vers le type subversif. C'était une évolution presque nécessaire dans un contexte social plutôt rural et dans un gouvernement oligarchique, où les socialistes ne pouvaient pas préserver leur identité politique que par une attitude militante. Par cette perspective, le socialisme roumain a été représentatif pour la typologie du socialisme européen, en relevant aussi les relations entre le mouvement politique et le contexte social sur la longue durée de l'histoire.

Ovidiu Buruiană

EVOLUȚIA NEOLIBERALISMUL ROMÂNESC. PROBLEME DE METODĂ

Anul 1918 are valențe inaugurale pentru istoria românilor. Semnifică începutul unei noi perioade. Ideea de „revoluție” și-a făcut treptat loc în mesajul public, pentru a conota pozitiv evenimentele. Percepția lui Lucian Blaga că „se puneau temeliile unui alt timp”¹ era una mai largă. Împlinirea obiectivului de secol XIX al românilor îndemna pe contemporani la redefinirea țării, a națiunii și a societății. Echivalența dintre România Mare și România nouă a reprezentat o constantă a discursului. „Putem privi cu încredere în viitor, rostea și Regele Ferdinand Întregitorul, căci temeliile sunt puternice, bazate pe principii democratice ce sunt o cheazășie pentru dezvoltarea firească a unei vieți sănătoase [...]. Privind opera istorică înfăptuită în zilele noastre, să ne închinăm forțele noastre, unind cele vechi din vechiul regat cu cel proaspăt ce ne aduceți ce ne aduceți, ca să fim demni de prea frumoasa clădire pe care am zidit-o”². Subliniind importanța și semnificația istorică a Marii Uniri în prelegerile universitare inaugurale și în discursurile de recepție de la Academia Română, istorici de prestigiu și oameni de cultură de primă mărime își asumau răspunderi în ceea ce privește consolidarea noului stat³. Moment al bucuriei și al concordiei, Unirea din 1918 semnifică și un timp al căutărilor. Modul în care urma să se structureze societatea românească a făcut obiectul a numeroase preocupări intelectuale. *Asociația pentru studiul și reformă socială* (fondată de Dimitrie Gusti, Vasile Pârvan și Virgil Madgearu la Iași, în acele vremuri dificile ale primăverii anului 1918, și devenită, în 1921, Institutul Social Român) ilustrează urgența și amploarea discuției privind noua construcție⁴. Proiectul social presupunea cu necesitate, imediat

¹ Lucian Blaga, *Hronicul și cântecul vârstelor. Poeme. Proză*, Chișinău, Ed. Hyperion, 1993, p. 255.

² Martha Bibescu, *Un sacrificiu regal. Ferdinand al României, urmat de Cuvântări și documente ale Regelui Ferdinand*, București, Ed. Compania, 2000, p. 78.

³ Ion Agrigoroaiei, *Prelegeri și discursuri la început de drum*, în *România interbelică*, vol. I, Iași, Ed. Universității „Al.I. Cuza”, 2001, p. 56-76.

⁴ Dimitrie Gusti, *Pagini alese*, Editura Științifică, București, 1965, p. 33; Ion Agrigoroaiei, *Marea Unire – obiectiv fundamental împlinit și începutul unei noi perioade istorice*, în Gh. Platon, V. Russu, Gh. Iacob, V. Cristian, I. Agrigoroaiei, *Cum s-a înfăptuit România modernă. O perspectivă asupra strategiei dezvoltării*, Iași, Ed. Universității „Al.I. Cuza”, 1993, p. 311-312.

după 1918, rezolvarea unei duble probleme: reconstrucția țării după un război devastator și unificarea noului stat⁵. Refacerea și unificarea erau temele majore ale discursului public din perioadă. Dar, dincolo de contingenta imediatului, cursul pe care trebuia să-l ia dezvoltarea țării a constituit o preocupare determinantă a oricărui demers de analiză socială. Soluțiile propuse în această direcție au sfidat însă consensul minimal, semn al pluralității filosofiilor politice privind societatea⁶. În perioada dintre cele două războaie mondiale, există o dinamică a dezbaterii, plecând de la restructurările pe care Marea Unire le incumba societății în toate articulațiile sale (politic, social, economic, cultural). Reflexie a deschiderii culturale, dar și a responsabilizării elitelor sale, România de după 1918 s-a decis printr-o strategie a modernizării, deși imediat după război nu putem discuta despre viziuni coerente asupra societății și statului. Dacă în secolul al XIX-lea, construcția societății moderne nu a urmat un plan, dezvoltarea realizându-se „din aproape în aproape”, în perioada ce a urmat anului războiului mondial confruntarea de idei s-a dorit și a fost mai sistematică. Numeroase lucrări teoretice au propus perspective ale dezvoltării, pregătind astfel un curs al transformării societății⁷. Exemplificare a maturității politice dorite, idei și platforme teoretice privind transformarea socială în viitor s-au găsit reunite în conferințele susținute la Institutul Social Român și în volumul *Doctrinile partidelor politice*⁸.

*

Demersul de față propune o discuție asupra unui curent de gândire majoritar în perioada dintre cele două războaie mondiale, afirmație pe care o susținem din punctul de vedere al instrumentalizării ideilor prin măsurile legiferaute în Parlament sau adoptate la guvernare. Nu încercăm o prezentare exhaustivă a neoliberalismului românesc, imposibilă de realizat după părerea noastră; dimpotrivă, dorim să relevăm mai curând dificultățile unei astfel de întreprinderi. În măsura limitelor metodologice pe care ni le-am impus, elemente ale evoluției neolibera-

⁵ Catherine Durandin, *Istoria românilor*, traducere de Liliana Buruiană-Popovici, prefață de Al. Zub, Institutul European, Iași, 1998, p. 179.

⁶ Asupra dezbaterii din perioadă privind cursul pe care trebuia să-l ia dezvoltarea țării, prezentată însă – din rațiuni care țin de abordarea de sinteză a istoriei moderne a românilor – reducăționist ca o dispută între europeniști și tradiționaliști, vezi, printre alții, lucrarea istoricului american Keith Hitchins, *România. 1866-1947*, ediția a II-a, traducere de George G. Potra și Delia Răzdolescu, Ed. Humanitas, București, 1998, p.292-332.

⁷ Gh. Iacob, *Economia României (1859-1939). Fapte, legi, idei*, Iași, Ed. Fundației „Axis”, 1996, p. X-XI și, mai ales, p. 11-40 (capitolul *Confruntări politico-economice asupra modernizării României de la 1866 la 1914*).

⁸ *Doctrinile partidelor politice*, ediție îngrijită și note de Petre Dan, Ed. Garamond, f.a. [1923].

lismului, care definesc în-general sau la un anumit moment curentul, se vor regăsi în cadrul cercetării noastre.

Liberalismul definește unul din aspectele fundamentale ale lumii moderne și contemporane. Idei, practici politice și sociale, politici economice concrete se revendică de la acest curent de gândire, a cărui amprentă asupra evoluției în ultimele secole este marcantă. Trăim într-o societate care s-a structurat, în mare măsură, plecând de la valorile liberalismului⁹. Adaptabilitatea principiilor și conceptelor liberale la realitățile în continuă transformare, capacitatea teoreticienilor liberali de a prelua creator ideii venind din spațiul celorlalte ideologii majore ale modernității (conservatorismul și socialismul) au caracterizat evoluția liberalismului în secolul al XX-lea, încât sfârșitul sistemului sovietic a putut fi analizat prin prisma victoriei democrației și liberalismului¹⁰. Apariția și ascensiunea neoliberalismului este asociată, în general, cu perioada dintre cele două războaie mondiale și cu necesitatea transformării principiilor liberalismului clasic. Pentru mulți analiști ai fenomenului economic, ai dezvoltării și transformării ideilor (J.H. Hollowell¹¹, François Furet¹², John Gray¹³, Nicolas Roussellier¹⁴, Jean-Jacques Rosa¹⁵ etc.), primul război mondial puse capăt liberalismului și făcuse

⁹ Discuția în spațiul occidental asupra reperelor lumii contemporane evidențiază, ca decisivă în orice analiză, disjuncția operată în cadrul liberalismului între ultraliberalism (cu numele cele mai importante Friedrich von Hayek și Milton Friedman) și liberalismului social sau neo-keynesism. Dacă în primul caz se propovăduiește statul minimal, cu revenirea la principiile liberalismului de secol XIX (piața liberă de orice formă de control al puterii), cel de-al doilea militează pentru statul asistențial-intervenționist și pentru economia socială de piață; reflectarea acestor dispute în spațiul românesc, cu prezentarea succintă a neoliberalismului contemporan, în Toader Ionescu, *Istoria gândirii economice universale și românești*, Cluj-Napoca, Casa de editură „Sarmis” S.R.L., 1999, p. 268-327; de altfel, în perioada interbelică s-a manifestat concurența pentru titulatura de neoliberalism între cei care „confiscaseră numele neoliberalismului pentru a expune dogmatici antiliberale” (Hobson și Hobhouse în Anglia, Emile Faguet în Franța) și cei, precum Hayek și Mises, au încercat să recupereze, sub același nume, sensul clasic al curentului; vezi Michael Freeden, *The New Liberalism: an Ideology of Social Reform*, Oxford, Clarendon Press, 1978 apud Cristian Preda, *Zeletin nu a fost liberal, ci socialist*, introducere la Ștefan Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric* (1925). *Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române* (1927), ediție alcătuită de Cristian Preda; note bio-bibliografice de C.D. Zeletin, studiu introductiv de Cristian Preda, București, Ed. Nemira, 1997, p.32.

¹⁰ Pierre Mannent, *Democrația: regim și religie*, în „Polis. Revistă de științe politice”, nr. 3/1994, p. 5.

¹¹ J.H. Hollowell, *The Decline of Liberalism as an Ideology*, Berkeley, 1943.

¹² François Furet, *Trecutul unei iluzii. Eșeu despre ideea comunistă în secolul XX*, traducere de Emanoil Marcu și Vlad Ruso, București, Ed. Humanitas, p. 57, 59.

¹³ John Gray, *Liberalismul*, traducere de Anca Gheauș, București, Ed. Du Style, 1998, p. 64.

¹⁴ Nicolas Roussellier, *Europa liberalilor*, traducere de Daniela Irimia, Iași, Institutul European, 2001, p. 103-107 și 144-154.

¹⁵ Jean-Jacques Rosa, *Le second XXe siècle. Déclin des hiérarchies et avenir des nations*, Éditions Grasset & Fasquelle, Paris, 2000.

trecerea, în mod decisiv, spre neoliberalism. Nu discutăm, aici, corectitudinea acestei afirmații și, mai ales, lipsește din analiza noastră atribuirea de sens, pozitiv sau negativ, acestei transformări.

Rolul și locul liberalismului în spațiul românesc sunt dificil de stabilit, discuțiile vizând atât necesitatea curentului pentru o societate agrară și tradiționalistă¹⁶, cât și ortodoxia curentului românesc față de manifestările liberalismului din plan european¹⁷. Chiar trecerea spre noul curent de la începutul secolului XX ridică unele dificultăți de interpretare, deoarece preeminența statului față de societate era tradițională în spațiul românesc. În lipsa structurilor capabile să realizeze o transformare a societății după model apusean, statul a fost principalul agent al modernizării în secolul al XIX-lea.

Aceste considerații ne introduc în dificultățile abordării curentului liberal după Marea Unire. Neoliberalismul are însă, cu siguranță, o istorie a lui, integrată perioadei interbelice și marilor probleme ale societății românești de după 1918. „Marea dezbateră”, după cum caracterizează istoricul american Keith Hitchins discuția aprinsă din perioadă cu privire la cursul pe care trebuia să-l ia dezvoltarea țării¹⁸, a cuprins neoliberalismul ca direcție principală a gândirii europeniste de la noi, ce urmărea apropierea de modelul civilizațional occidental.

Analiza neoliberalismului include mai multe probleme de metodă. Adaptare a doctrinei liberale de secol XIX la realitățile din perioada imediat postbelică, neoliberalismul a preluat caracterul central al liberalismului. El circumscrie societatea în ansamblul ei, atât sub raportul realităților cât și a potențialităților acesteia. Multitudinea de aspecte pe care le asumă discursul și practica neoliberală face, prin urmare, necesară delimitarea clară a domeniului. În lipsa unei asemenea întreprinderi, riscul derapajelor și al incoerenței, al nesistematizării demersului este inerent, având drept prime cauze multiplicarea surselor bibliografice și a aspectelor studiate. Ce anume privilegiam în analiza neoliberalismului românesc, care ne sunt sursele, care este orizontul bibliografic al subiectului sunt interogații necesare în încercarea de a oferi contururile fenomenului neoliberal.

¹⁶ Lothar Mayer insistă asupra încercării de **preluare** în totalitate a modelului instituțional occidental, în *Stadii de modernizare a României. Între pacea de la Adrianopole și urcarea pe tron a lui Carol II (1829-1930)*, în Krista Zach (ed.), *România în obiectiv. Limbă și Politică. Identitate și ideologie în transformare*, Südostdeutsches Kulturwerk Verlag, München, 1998, p. 14: din dorința de a justifica în fața Europei supraviețuirea Țărilor Române ca unități politice de sine stătătoare, elita politică românească a trebuit să preia și să adapteze idiomul ideologic și organizatoric al marilor puteri din perioadă (occidentale, în principal), pentru a fi „înțelese” de acestea.

¹⁷ Victoria F. Brown, *The Adaptation of Western Political Theory in a Peripheral State. The Case of Romanian Liberalism*, în vol. *Romania between East and West. Historical Essays in Memory of Constantine Giurescu*, Edited by Stephen Fischer-Galați, R.R. Florescu and George Ursul, New York, 1982, p. 269 – 306.

¹⁸ Keith Hitchins, *op. cit.*, p.292-332.

Problema metodologiei devine, altfel, esențială în orice cercetare de acest tip. Cum poate fi abordată o asemenea problemă, în sensul de a oferi coerență unui fenomen plural și complex, care cel mai adesea poate fi descris doar fragmentar, în registrul ideatic, politic, economic etc. Observația că este mai util să discutăm despre *neoliberalisme*, *neoliberalism politic*, *neoliberalism economic* etc., având drept rațiune autonomia relativă a palierelelor societății, poate fi luată în considerare, din punct de vedere didactic cel puțin.

Asumarea unor precauții metodologice în interpretarea neoliberalismului este, prin urmare, necesară. Cu atât mai mult cu cât discutarea doar a *tezelor-idei* majore pentru curentul în discuție, perspectiva regăsită în cele mai multe dintre lucrările care privesc tema, induce o perspectivă unitară în perceperea neoliberalismului. În nevoia sintetizării dinamicii dezbaterii interbelice, istoricii și economiștii preocupați de fenomenul neoliberal au privilegiat tratarea fenomenului ca un ansamblu coerent și structurat care poate fi relativ bine delimitat. Unghiul prestabilit al abordării pe care-l regăsim în lucrările lui Ion Agrigoroaiei, Nicolae Clipa, Gheorghe Iacob, Gheorghe Cliveti, Toader Ionescu, Vasile Nechita, Costin Murgescu, Constantin Nica, Ion Saizu, Dumitru Șandru, Anton Carpinski¹⁹ etc., plecând de la aspectul economic, permit într-o măsură redusă evidențierea diferențelor de viziune în zona neoliberalismului, soluțiile diferite pe care reprezentanții acestui curent le propun problemelor societății. Numele lui Gheorghe Tașcă, spre exemplu, și titlurile lucrărilor sale, sunt mai puțin rostite în legătură cu neoliberalismul. Liberal convins, deși a activat în cadrele formațiunii lui Nicolae Iorga, antietatist, el este un susținător al curentului de secol XIX, care –

¹⁹ Ion Agrigoroaiei, în *România interbelică...*, p. 184-205; Idem, *Curente și tendințe în gândirea economică românească în perioada interbelică*, în „Cercetări istorice”, Iași, 1980, p. 481-489; N. Clipa, Gh. Iacob, *Ideii și faptele din istoria economică a României*, Bacău, Ed. Plumb, 1994; Gh. Iacob, *Economia României...*, p. 136-153; Gh. Cliveti, *Liberalismul românesc. Eșeu istoriografic*, Iași, Ed. Fundației „Axis”, 1996, p. 147-186; Toader Ionescu, *op. cit.*, p. 194-211; Idem, *Istoria gândirii economice din România (1900-1944) (socialismul, solidarismul social-economic, liberalismul și neo-liberalismul, țărănismul, cooperatismul, marxismul)*, București, Ed. Economică, 1996, p. 94-214; Vasile Nechita (coord.), *Mihail Manoilescu – creator de teorie economică*, Iași, 1993; Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români*, vol. I, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1987; vol. II, București, Ed. Enciclopedică, 1990 (mai ales vol. I., cap. XII, *Gândirea industrială după primul război mondial: Vintilă Brătianu și Ștefan Zeletin*, p. 380-412, și cap. XIII, *Experiența industrială românească pe circuitele teoretice internaționale: Mihail Manoilescu*, p. 413-468); Constantin Nica, *Opțiunea neoliberală*, București, Ed. Institutului de Teorie Socială, 1997; Ion Saizu, *Modernizarea României contemporane (perioada interbelică). Pas și impas*, București, Ed. Academiei Române, 1991; Dumitru Șandru, *Partidul Național Liberal în perioada interbelică și a celui de al doilea război mondial*, în Șerban Rădulescu-Zoner (coord.), *Istoria Partidului Național Liberal*, București, Ed. All, 2000, p. 201-252; Anton Carpinski, *Deschidere și sens în gândirea politică*, Iași, Institutul European, 1995, cap. *Neoliberalismul românesc interbelic – organizare, modernizare, sincronizare europeană a capitalismului național*, p. 157-170 etc.

în viziunea lui – nu și-a epuizat potențialul²⁰. De asemenea, situată adeseori în zona veleitarismului politic și a carlismului manifest, mișcarea formată în jurul istoricului Gheorghe Brătianu, în iunie 1930, exprima și o deosebire majoră de concepție politică. În discursul la Mesaj din decembrie 1930, Gheorghe Brătianu sublinia hotărât necesitatea retragerii statului din viața economică. „Statul nu e o instituție de binefacere” considera fostul președinte al organizației liberale de la Iași, pronunțându-se în favoarea colaborării cu capitalul străin, ca o măsură de intensificare a producției²¹. De altfel, ca un element important al analizei neoliberalismului, nu trebuie să gândim la o succesiune logică a liberalismului și neo-liberalismului. Noul liberalism se revendică de la cel de secol XIX, prin preluarea principiilor fundamentale ale acestuia²², dar acesta din urmă nu dispăre o dată cu impunerea curentului interbelic. După cum conservatorismul, ca ideologie, a cunoscut anumite metamorfoze după „moartea” Partidului Conservator în viața publică românească după război; principiile conservatoare, ethosul tradiționalist pe care conservatorismul îl presupune a fost preluat de alte structuri și doctrine (cum ar fi Partidul Național-Țărănesc).

Dar, în continua racordare la realități, diferențele apar uneori chiar în interiorul discursului, în direcțiile majore ale neoliberalismului în timp. Spre ilustrare, atitudinea față de capitalul străin a liderilor Partidului Național Liberal a cunoscut o anumită oscilație: dacă în primul deceniu-interbelic, sub conducerea fermă a lui Vintilă Brătianu, politica financiară a partidului și a statului a favorizat capitalul autohton în dauna celui străin (politica “prin noi înșine”), sfârșitul anilor '20 a impus anumite reconsiderări; necesitatea unui mare împrumut de stabilizare și presiunile marilor bănci de emisiune au determinat o politică mai concesivă a liberalilor români, cu renunțarea la protecționismul financiar. Vintilă Brătianu

²⁰ Gheorghe Tașcă, *Liberalismul economic*, în *Doctrinile...*, p. 124-143; Idem, *Către o nouă îndrumare economică și socială*, București, „Adevărul”, s.a.; Idem, *Liberalism, corporatism, intervenționism*, București, 1938 etc.

²¹ Horia Furtună, *Spre vremuri noi*, în „Mișcarea”, anul XXIV, s.n., nr. 13, duminică 7 decembrie 1930. Într-o drastică delimitare de „vechii” liberali, „georgiștii” apreciau că intervenționismul de stat a paralizat industria, comerțul, a înăbușit „în fașe” orice efort de muncă sănătoasă, a naufragiat opera constructivă de după război; statul era reprezentat ca un paravan, la adăpostul căruia se ascundeau și se patronau interesele lăturănice. După adepții lui Gh. Brătianu, statul trebuia readus la rolul de mediator imparțial între forțele de producție și cel de consumație; de asemenea, el trebuia exclus de la „gospodăria interioară a industriei și comerțului”, cu revizuirea necesară a sistemului fiscal, *Intervenționismul Statului*, în „Mișcarea”, anul XXIV, s.n., nr. 16, joi 11 dec. 1930.

²² Într-o prezentare succintă, elementele preluate de neoliberalismul românesc de la liberalism ar fi următoarele: ideea proprietății private (ca temelie a liberei inițiative și a deplinei libertăți de mișcare a agenților economici), ideea industrializării (ca proces obligatoriu al modernizării), ideea protejării de concurența străină a economiei naționale (prin impunerea unui tarif vamal protecționist), ideea priorității intereselor naționale, sintetizată în cunoscuta formulă „prin noi înșine”.

își vedea, totodată, infirmarea-în mare măsură-a politicii economice pe care o patronase vreme de 20 de ani²³. Asumarea răspunderii guvernării de către Partidul Național Liberal în contextul crizelor anului 1931 era însoțită de succesorii lui Vintilă Brătianu de apropierea față de „finanța internațională”, cu declarații de leală colaborare față de capitalul străin²⁴.

Criza economică a reabilitat politica anterioară a liberalilor. Reorientarea economiei românești spre industrializare, cu revenirea la deviza „prin noi înșine”, reprezenta soluția pentru transformarea societății. Deși din rațiuni politice, liberalii au refuzat catalogarea lor ca partid industrial, necesitatea industrializării era stringentă, încât a înlăturat orice calcul secundar²⁵. În 1933, liberalii reafirmau atașamentul lor față de ideea industrializării, publicând rapoartele secțiilor economice ale Cercului Central de Studii al Partidului Național Liberal²⁶.

În condițiile în care neoliberalismul a reprezentat o gândire militantă de renovare/reconstruire a statului și societății după război, dificultatea în percepția pluralității curentului se datorează, după noi, și disciplinării gândirii teoreticienilor liberalismului românesc în contact cu o gândire de sens opus care a contestat modernizarea liberală de după 1918 și care și-a forjat legitimitatea politică în critica liberalismului. În necesitatea de a oferi un răspuns coerent curentelor tradiționaliste, multe din ele având drept eșafodaj teoretic critica maioreșciană a „formelor fără fond”, de a justifica evoluția de până-atunci a societății românești, argumentele au coincis adeseori.

Rămânând în perimetrul ideilor neoliberale, a surselor analizei fenomenului neoliberal, credem că trebuie realizată o disociere între principiile regăsite în opere „majore” privind curentul în discuție și modul în care circulau aceste idei în societate. În primul caz, având drept fundal al clasificării decizia economică, politică și socială, cu perspectiva ideilor generate, a măsurilor inspirate, a structurării unor acțiuni guvernamentale, ne referim la nume precum Ion I.C.

²³ Victor Slăvescu, în *Note și însemnări zilnice*, vol. I, *Octombrie 1923 – 1 ianuarie 1938*, ediție îngrijită, cuvânt înainte și indice de Georgeta Penelea-Filitti, Ed. Enciclopedică, București 1996, p. 46, afirmă că „era impresionant să auzi pe Vintilă Brătianu vorbind de falimentul politicii sale”.

²⁴ Liberalii au editat și o broșură cu cuvântările rostite în cadrul forului suprem liberal, *Congresul general al Partidului Național-Liberal. Discursul-program rostit de d-l I.G. Duca, președintele Partidului Național Liberal, 22 februarie 1931*, Imprimeriile „Independența”; vezi și reflectarea manifestării în ziarul partidului, „Viitorul”, *Congresul general al Partidului Național-Liberal*, în „Viitorul” anul XXIII, nr. 6916, marți 22 februarie 1931.

²⁵ I.G. Duca, *Partidul Național-Liberal – partid industrial (O nouă legendă)*, în „Democrația”, an XIV, nr. 4, aprilie 1927.

²⁶ *Partidul Național Liberal. Politica industrială. Studii și rapoarte alcătuite de secțiile economice ale Cercului Central de Studii al Partidului Național-Liberal*. „Prin noi înșine”, București, 1933.

Brătianu²⁷, Vintilă Brătianu²⁸, I.G. Duca²⁹, Mihail Manoilescu³⁰, Mitiță Constantinescu³¹, I.N. Angelescu³² etc. Relecturarea și perceperea acestor idei și principii de către diferitele structuri ale societății românești este dificil de urmărit și face apel la cu totul alte surse. Vehicul esențial al reprezentării, instituția partidului politic contribuie decisiv la internalizarea de către indivizi a ideilor politice. În cazul de față, ziarele liberale („Viitorul“, „Mișcarea“ etc.), revistele (dintre care se desprinde „Democrația. Revista Cercului de studii a Partidului Național Liberal“³³), broșurile de popularizare³⁴ sunt cele care permit difuzarea neoliberalismului. Nume precum cele ale Dan Periețeanu, inginer cu studii în Statele Unite, fascinat de modelul economic american, L. Florin, C. Achim, Virgil Andronescu (fost primar al orașului Constanța, încadrat după 1930 în Partidul Național Liberal-Gheorghe Brătianu) etc. nu ne spun, probabil, foarte multe. Dar rolul lor

²⁷ Ion I.C. Brătianu, *Discursurile lui Ion I.C. Brătianu*, publicate de Gh. Fotino, vol. I-IV, București, Ed. Cartea Românească, 1933-1940.

²⁸ Vintilă Brătianu, *Scrisori și cuvântări*, vol. I-III, București, 1937, 1938, 1940; Idem, *Nevoile statului modern și Constituția României Mari*, în Institutul Social Român, *Noua Constituție a României și noulle constituții europene*, București, Ed. Cultura Națională, 1923, p. 25-28; Idem, *Petrolul și politica de stat*, București, 1919; Idem, *Note asupra viitoarelor nevoi economice și financiare ale României*, București, 1920; Idem, *Refacerea țării și consolidarea financiară*, București, 1924; Idem, *Politica de stat a petrolului în urma noii Constituții și a Legii minelor*, București, 1924; Idem, *Asupra stabilizării monedei românești*, București, 1928 etc.

²⁹ I.G. Duca, *Doctrina liberală*, în *Doctrinile...*, p. 144-154.

³⁰ Mihail Manoilescu, *Importanța și perspectivele industriei în noua Românie. Expunere făcută la Congresul industriei în ziua de 24 ianuarie 1921*, extras din „Buletinul Industriei“, anul II, nr. 1-3, București, 1921; Idem, *Politica economică și Constituția*, în *Noua Constituție...*, p. 167-194; Idem, *Neoliberalismul*, în *Doctrinile...*, p. 198-228; Idem, *Politica producției naționale*, București, Ed. Cultura Națională, 1923; Idem, *Forțele naționale productive și comerțul exterior. Teoria protecționismului și a schimbului internațional*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986 [1929]; Idem, *Rostul și destinul burgheziei românești*, București, Ed. Athena, 1997 [1942] etc.

³¹ Mitiță Constantinescu, *Politica economică aplicată*, vol. I-III, București, Ed. Tiparul Național, 1943.

³² I.N. Angelescu, *Politica economică a României Mari*, București, 1919; Idem, *Politica economică a României față de politica imperialistă*, București, 1923 etc.

³³ Revistă care ar merita o analiză specială, fiind una din puținele publicații de teorie de la noi, în sensul fundamentării/pregătirii guvernărilor printr-o discuție a necesității și aplicabilității reformelor. Revista datează din 1913, apărută sub directă îndrumare al lui Vintilă Brătianu; reprezenta o preocupare mai veche a acestuia, „Buletinul Cercului de Studii al Partidului Național-Liberal“ anticipând încă din 1911 „Democrația“. Era și o modalitate de a atrage elita pe pozițiile discuției liberale, întrucât la lucrările la dezbaterile organizate de Cercurile de studii ale Partidului Național Liberal, mai ales a celui central, de la București, participau nu numai membrii liberali.

³⁴ *Ce-a făcut Partidul Național-Liberal dela întemeierea lui până astăzi*, București, *Istoricul Partidului Național Liberal*, C. Achim, *Liberalismul. Broșură de propagandă a acestei idei în masa poporului*, București, 1934, Virgil P. Andronescu, *Spre reînnoirea liberalismului. Conferință*, Constanța, Institutul de Arte grafice al ziarului „Dobrogea jună“, 1932 etc.

de „vulgarizatori” ai teoriilor liberale este esențial, alături de numele personalităților consacrate sau care vor deveni „referințe”, în înțelegerea fenomenului neoliberal, în popularizarea principiilor industrializării, ale intervenționismului de stat în sfera socială sau în cea economică în numele raționalizării producției³⁵ etc.

Sub raportul ideilor, istoria intelectuală a neoliberalismului românesc, apropierea de curent ca și corpus doctrinar, implică stabilirea unei *familii ideatice* pentru gânditorii liberalii din mediul românesc. Căutarea corespondențelor cu alte spații de gândire socială ajută la stabilirea identității liberalilor români și a curentului pe care ei l-au promovat. Neoliberalismul românesc nu reflectă într-o manieră necritică ideile vehiculate în mediul occidental, ci reprezintă, sub raportul lucrărilor, o adevărată a principiilor liberale / neolibérale la situația României de după 1918. Dinamica dezbaterii cu privire la modernizare și evoluția în viitor a României întregite, cu nevoia de a valida o anumită viziune, în confruntarea de idei, doctrine politico-economice, liberalii români au manifestat o mare deschidere față de formulele teoretice occidentale. Analiza ortodoxiei neo-liberalismului românesc față de evoluțiile gândirii liberale în plan european, pe care o încearcă Victoria F. Brown³⁶, Daniel Chirot³⁷ sau Andrew C. Janos³⁸ evidențiază elemente de apropiere, de sincronie cu discuția asupra transformării vechiului curent, dar și specificitate. De altfel, marea diversitate a familiei liberale face imposibilă

³⁵ Enumerăm dintr-o multitudine de articole pe această temă, pentru a ilustra amploarea discuției liberale la nivelul ziarului „Viitorul”, pe câteva luni din anul 1928: Ing. Dan Periețeanu, *Organizarea producției*, „Viitorul”, anul XX, nr. 5888, sâmbătă 8 octombrie 1928; Idem, *Finanțarea industriei*, „Viitorul”, anul XXI, nr. 5968, joi 12 ianuarie 1928; Idem, *Problema învățământului tehnic modern*, „Viitorul”, anul XXI, nr. 5979, vineri 27 ianuarie 1928; Idem, *Durata și intensitatea muncii*, „Viitorul”, anul XXI, nr. 6114, duminică 8 iulie 1928; Idem, *Industrialism național și internațional. Considerațiuni referitoare la selecționarea și încurajarea industriei românești*, „Viitorul”, anul XXI, nr. 6189, joi 4 octombrie 1928; Victor Slăvescu, *Organizarea științifică a întreprinderilor monopolizate de stat*, „Viitorul”, anul XXI, nr. 6069, marți 15 mai 1928; Idem, *Necesitatea normalizării Creditului Industrial*, „Viitorul”, anul XXI, nr. 6152, marți 21 august 1928; Mitiță Constantinescu, *Democrația industrială*, „Viitorul”, anul XXI, nr. 6218, miercuri 7 noiembrie 1928; Idem, *Munca națională. Situația industriei mari din România*, „Viitorul”, anul XXI, nr. 6234, duminică 25 noiembrie 1928; Ing. C.R. Mircea, *Raționalizarea în lumina vieții moderne*, „Viitorul”, anul XXI, nr. 6071, vineri 18 iunie 1928; Gh. Compotecă, *Organizarea întreprinderilor Statului. Cum pot deveni mai rentabile întreprinderile industriale și comerciale ale Statului*, „Viitorul”, anul XXI, nr. 5993, duminică 12 februarie 1928; Ing. Dan Periețeanu, *Valoarea bogăției naționale*, „Viitorul”, anul XXI, nr. 6017, sâmbătă 10 martie 1928.

³⁶ Victoria F. Brown, *op. cit.*

³⁷ Daniel Chirot, *Neoliberal and Social Democratic Theories of Development: the Zeletin – Voinea Debate Concerning Romania's Prospects in the 1920's and Its Contemporary Importance*, în Kenett Jowitt, ed., *Social Change in Romania. 1860-1940. A Debate on Development in a European Nation*, Berkeley, 1978, p. 31-52.

³⁸ Andrew C. Janos, *Modernization and Decay in Historical Perspective: The Case of Romania*, în Kenett Jowitt, *op. cit.*, p. 72-116.

stabilirea unei gândiri „clasice“, canonice. Românii au fost receptivi la dezbaterile în plan european asupra crizei liberalismului clasic, cu încercarea de a redefinii atribuțiile statului după Marele Război. „Instituționalizarea modelului *democrației liberale*“³⁹ a corespuns momentului în care partidele liberale au devenit minoritare pretutindeni în Europa⁴⁰. „Epoca dilemelor“ ascundea ascensiunea antiliberalismului, evidentă – după J. Gray – încă de la începutul secolului al XX-lea⁴¹. Viitorul se deschidea spre o lume mai „organizată“, dominată de etatism⁴². Înfrângerea liberalismului și metamorfoza ratată cu democrația reprezentativă și concluzia lui P.P. Negulescu, în încercarea – într-o dezbateră mai generală – de a surprinde schimbările de după 1918⁴³. În legătură cu incapacitatea adaptării liberalismului la noua situație democratică, filosoful român insistă doar asupra crizei sistemului parlamentar (reprezentativ), a liberalismului, nu și a ideii democratice. Invalidarea încrederii în progresul continuu al umanității și în continua ameliorare a ființei umane, avansul tot mai important al utopiilor politice și ingineriilor sociale (comunism sau național-socialism cu încercarea reconstruirii comunității pe bază de „clasă“ sau de „rasă“), a determinat anumite luări de poziție și în mediile intelectuale liberale românești (Gheorghe Brătianu)⁴⁴; dincolo de aceste elemente de reflecție, intelectualii români conștientizau că exista un avans al planificării după 1918, intervenționismul de stat, reflex al perioadei de război, devenind o alternativă la dinamica societăților de până atunci. Între cele două războaie mondiale, planurile de echipare națională, de asigurări sociale au abundat în Franța și Anglia; deși nu s-a discutat despre gestiunea-conducerea întreprinderilor, ci despre impulsul sau ajutorul financiar pe care statul era dator să-l dea în marile lucrări de infrastructură, asigurări sociale, părăsirea liberalis-

³⁹ N. Roussellier, *op. cit.*, p. 133.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 124-133; pentru spațiul românesc a se vedea importanta lucrare teoretică a lui D. Drăghicescu, *Evoluția ideilor liberale și un apel către tineretul liberal, către tinerețea cultă și către socialiștii și lucrătorii din România Mare*, ed. „Independența“, București, 1921, p. 8-9.

⁴¹ John Gray, *op. cit.*, p. 64; Nicolas Roussellier, *op. cit.*, p. 124.

⁴² Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, vol. 2 / *Du XVIIIe siècle à nos jours*, 8e édition, Presses Universitaires de France, 1981, p. 822-838; a fost debutul procesului prin care liberalismul a ajuns principalul curent oponent al utopiilor sociale inspirate din ethosul umanist, umanist și progresist al Iluminismului, Crăiuțu, *Elogiul libertății. Studii de filosofie politică*, Iași, Ed. Polirom, 1998, p. 21.

⁴³ P.P. Negulescu, *Destinul omenirii*, București, Ed. Nemira, 1994, p. 142-144; analiza gânditorului român are la bază lucrările unor juriști francezi, Joseph Barthélemy, *La crise de la démocratie*, și Rudolf Laun, *La démocratie*; asupra dificultăților raportului liberalism – democrație a se vedea Norberto Bobbio, *Liberalism și democrație*, București, Ed. Nemira, p. 63.

⁴⁴ Gheorghe Brătianu se opunea teoriilor de mare succes și de o largă circulație ale lui O. Spengler sau la H. Keyserling (*Criza ideii de progres*, în „Minerva. Revistă de sinteză culturală“, an I, nr. 3, 1928 și Idem, an II, nr. 1, Iași, 1928, p. 38-63; vezi și St. Procopiu, *Criterii pentru ideea de progres*, în Idem, an III, nr. 1, Iași, 1930, p. 66-75.

mului clasic devenise o condiție a supraviețuirii pentru majoritatea personajelor liberale de altădată. În 1928, școala engleză de la Manchester (*Liberal Summer Schools*, cu Hobson, Eleanor Rathbone, William Beveridge), preocupată de lupta împotriva șomajului, de politica industrială a statului, în colaborare cu grupul economiștilor de la Cambridge (tradițional de stânga), între care se remarcă J.M. Keynes, a adoptat un raport, intitulat *Britain's Industrial Future* (*Viitorul industriei britanice*), cunoscut și ca *Yellow Book*, în care statul urma să aibă rolul central în coordonarea și impulsionearea economică⁴⁵.

Pentru a înțelege problematica racordării neoliberalismului românesc la discuțiile din alte spații, referințele bibliografice utilizate de reprezentanții neoliberalismului în lucrările proprii ne indică spațiile de gândire cu care teoreticienii români se simțeau afini. În principala sa operă, *Burghezia română. Originile și locul ei istoric*, încercare de a evidenția devenirea de tip occidental a societății românești moderne, Ștefan Zeletin se dovedește tribut, conceptual și metodologic, determinismului economic și sociologic al lui Karl Marx; dar și lui Werner Sombart (cu *Der moderne Kapitalismus*). În *Neoliberalismul*, lucrare complementară primei opere majore a profesorului de filozofie antică, apărută doi ani mai târziu, referințele principale sunt cele ale determiniștilor englezi (Hobson, Hobhouse, Beveridge), de la care Zeletin a împrumutat „caracterul constructiv” și „nevoia de organizare”, considerate de cei doi autori englezi ca fiind consubstanțiale noii forme de gândire liberală.

Opera lui Mihail Manoilescu este, sub aspectul referințelor, mult mai originală și inovatoare. Principala sa lucrare, *Teoria protecționismului și a schimbului internațional*, apărută în limba franceză în 1929⁴⁶, a devenit un punct de referință în evoluția comerțului internațional⁴⁷. Exprimând noutatea, Mihail Manoilescu refuză încadrările facile. Prin sensul analizelor sale, ca și prin evoluția ulterioară spre corporatism⁴⁸, el se situează însă pe pozițiile controlului statului asupra vieții economice și sociale.

Virgil Andronescu, în *Fragmente de politică socială*⁴⁹, se concentrează mai ales pe redarea unor fragmente ale gândirii neoliberale din spațiului francez;

⁴⁵ Asupra evoluțiilor liberalismului pe plan european, a se vedea Toader Ionescu, *Istoria gândirii...*, p. 253-255; Nicolas Roussellier, *op. cit.*, p. 144-154; Constantin Nica, *op. cit.*, p. 31-35.

⁴⁶ Tradusă ulterior și în alte limbi de circulație internațională, lucrarea a cunoscut o ediție în limba română abia în 1986.

⁴⁷ Prof. dr. Mihail Todossia, *Mihail Manoilescu despre problemele dezvoltării complexului economic național în perioada interbelică. Contribuția acestuia în domeniul teoriei relațiilor internaționale*, studiu introductiv la Mihail Manoilescu, *Forțele naționale productive...*, p. 23.

⁴⁸ Mihail Manoilescu, *Secolul corporatismului*, București, 1934; Idem, *Partidul unic. Instituția politică a regimurilor noi*, București, Ed. Cartea Românească, 1940.

⁴⁹ Virgil Andronescu, *Fragmente de politică socială*, culese și traduse în românește de Virgil P. Andronescu, Constanța, Editura Tipografiei „Dacia”, 1934

Pierre Flottes, Daniel Halevy, Leon Bourgeois, André Tardieu, Paul Reynaud, tinerii liberali radicali marcați de figura lui Clemanceau, de experiența războiului și situați în tradiția lui Poincaré, cei care au încercat să materializeze în Franța interbelică ideile noi, apărute în timpul conflagrației în privința relațiilor dintre stat și industrie⁵⁰, sunt autorii cei mai citați, ca un apel la moderație în privința noului liberalism.

Concluziile se impun, deși intempestiv, la acest nivel. Studiind majoritatea în spațiul german (Ștefan Zeletin, Victor Slăvescu, C.I. Băicoianu, Virgil Madgearu etc.), teoreticienii români în plan social și economic au fost preocupați cu precădere de problema statului, ca o adecvare la situația specifică a României, în care autoritatea de stat a fost întotdeauna puternică în raport cu societatea și cu individul. Spațiu al *modernizării întârziate, recuperative*⁵¹, în care în mod tradițional statul avea un rol sporit din cauza slăbiciunii structurilor sociale capabile să preia procesul de modernizare, neoliberalismul românesc a privilegiat intervenția statului în economie (până la anumite elemente de dirijism economic spre sfârșitul anilor '30) și în societate, cu înlocuirea paradigmei liberei concurențe. Echilibrul concurențial definește raporturile între actorii sociali și economici. Idealul de *dreptate socială* preia întâietatea celui de *libertate*. Raportarea la socialismul de tip german a fost, astfel, determinantă, înnoirea liberalismului făcându-se mai ales prin împrumuturi din marxism și din socialism. Că și Dimitrie Drăghicescu, care în perioada imediat postbelică aprecia că liberalismul evoluează spre „social-liberalism”⁵², Ștefan Zeletin definea neoliberalismul ca „forma concretă sub care se realizează concepția socialistă despre revoluția socială”⁵³.

Gânditorii români nu au fost preocupați nici un moment de școala austriacă, de Ludwig von Mises și de lucrarea sa fundamentală pentru înțelegerea fenomenelor din secolul al XX-lea, *Socialismul* (1927), sau de Friedrich von Hayek și de critica acestuia față de lucrările lui W. Sombart și K. Marx⁵⁴. Criza liberalismului de după 1918, în momentul instituțional al democrației liberale, cerea pentru neoliberalii români intervenția statului. La lucrările „colocviului Walter Lippmann de la Paris, din 1938”⁵⁵, nu a fost prezent nici un liberal român. Mai

⁵⁰ Nicolas Roussellier, *op. cit.*, p. 146.

⁵¹ Lothar Maier, *op. cit.*, p. 14.

⁵² D. Drăghicescu, *Evoluția ideilor liberale. Un apel către tineretul liberal, către tinerimea cultă și către socialiștii și lucrătorii din România Mare*, București, Imprimeriile „Independența”, 1921, p. XV și p. 80.

⁵³ Ștefan Zeletin, *Burghezia română.... Neoliberalismul...*, p. 354.

⁵⁴ Toader Ionescu, *op. cit.*, p. 280-282.

⁵⁵ La Paris, în cadrul Colocviului, s-au formulat elementele ideatice ale unui nou corp de inspirație liberală (*Agenda*); programul intitulat „neoliberal” respingea intruziunea statului în economie, dar datoria statului de a reglementa din punct de vedere legislativ piața; *Ibidem*, p. 283; Constantin Nica, *op. cit.*, p. 61-66.

mult, receptarea în reviste teoretice sau în presă a lipsit. Aceasta și în contextul special, cu interzicerea presei și revuisticii de partid, al regimului de autoritate monarhică instaurat de Regele Carol al II-lea.

Dar, în spațiul românesc ne este dificil să discutăm despre o școală de reflecție liberală/neoliberală. Doar retrospectiv, putem discuta despre „gândirea neoliberală” în România, deși lucrările privind problema societății din unghiul noului curent diferă mult ca metode: determinismul social, istoric și economic la Ștefan Zeletin, metoda comparativă la Mihail Manoilescu, analiza pragmatică la Vintilă Brătianu; mulți autori neoliberali, precum N.P. Arcadian⁵⁶, Victor Slăvescu⁵⁷, Alexandru Topliceanu⁵⁸ etc., nefiind preocupați de natura morală a curentului, apelează la un limbaj tehnicist pentru susținerea unui anumit obiectiv cu valențe economice. Mediul universitar, prin excelență laboratorul marilor doctrine, a fost puțin favorabil marilor inițiative teoretice în această direcție⁵⁹. În pofida cadrului alocat prin revista „Democrația”, prezența nemijlocită a politicului (era totuși revista de studii a unui partid) făcea dificilă orice reflecție sistematică în direcția neoliberalismului. Preocuparea pentru teorie a fost redusă în spațiul românesc; chiar în mediul liberal lipsește o dezbatere asupra elementului central al liberalismului-neoliberalismului, libertatea individuală. Semnificativ, principalele reflecții asupra libertății, au venit dinspre gânditori situați mai curând pe linia tradiționalismului: Nicolae Iorga⁶⁰ și N. Steinhardt⁶¹.

Dar, dacă nu putem vorbi despre o școală liberală/neoliberală, a existat și în societatea românească un ethos neoliberal, în care se regăsesc majoritatea gânditorilor neoliberali de la noi chiar dacă au privilegiat un aspect sau altul. Desigur, există diferențe între Vintilă Brătianu care domină, ca practică guvernamentală, neoliberalismul primului deceniu interbelic) și Mitiță Constantinescu în anii '30. Vintilă Brătianu decisiv pentru neoliberalismul inițial alături de I.N. Angelescu, în imediata vecinătate a războiului, gândea la creșterea rolului statului în economie și societate; statul nu se manifesta exclusiv politic (în asigurarea liniștii

⁵⁶ N.P. Arcadian, *Industrializarea României. Studiu evolutiv, istoric, economic și juridic*, ediția a II-a, București, 1936.

⁵⁷ Victor Slăvescu, *Istoricul Băncii Naționale a României. 1880-1924*, București, 1925.

⁵⁸ Alexandru Topliceanu, *Locul ocupat de industrie în complexul economic al României*, București, 1943.

⁵⁹ Aceasta în pofida faptului că la Universitatea din Cernăuți a fost profesor de economie politică, pentru o scurtă perioadă de timp (1909-1911) unul din marii economiști ai secolului al XX, Joseph Alois Schumpeter. La moment, nu era încă unul din marile nume ale științei economice mondiale, Toader Ionescu, *op. cit.*, p. 329.

⁶⁰ Nicolae Iorga, *Evoluția ideii de libertate*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ilie Bădescu, București, Ed. Meridiane, 1987.

⁶¹ N. Steinhardt, *Liberalism*, în „Revista Fundațiilor Regale”, anul IV, 1 septembrie 1937, nr. 9, p. 584-604.

înăuntrul/pacea socială și securitatea în exterior), ci coordonează/îndrumă propășirea. Mitiță Constantinescu reflectă numeroasele transformări din interiorul neoliberalismului românesc; nu doar o îndrumare, ci o dirijare complexă și multilaterală a economiei, statul devenind organismul central al societății⁶².

*

Există și alte aspecte deopotrivă de legitime în a se regăsi în cercetarea neoliberalismului românesc. Interogații venind dinspre spațiul sociologiei stabilesc o altă grilă de lectură a fenomenului: cine promovează o anumită doctrină, cine își asumă riscurile, cine va plăti costurile aplicării unor anumite teze-teorii și, finalmente, cine beneficiază de pe urma sprijinirii unui asemenea demers doctrinar. Istoria socială a neoliberalismului se profilează ca o direcție valabilă de cercetare, deși sursele sunt paupere. Problema identității purtătorilor neoliberalismului românesc trebuie să depășească însă abordarea din anii trecuți, când eticheta burgheziei aplicată „neoliberalilor”, în condițiile lipsei de substanță a conceptului de „burghez” (mai ales pentru spațiul românesc) anula din start orice discuție asupra temei. Cine erau neoliberalii?, ne putem întreba la rândul nostru, plecând de la demersul malițios și polemic al lui Nicolae Iorga⁶³, preluat însă cu mai multă aplicație științifică, în sensul discutării burgheziei, de D. Drăghicescu⁶⁴, Ștefan Zeletin⁶⁵, Mihail Manoilescu⁶⁶ și de Gheorghe Brătianu⁶⁷.

În strânsă legătură cu problemele anterioare, problematica neoliberală implică o discuția asupra structurilor politice, vehicule ale reprezentării intereselor în societate, dar și purtătoare coerente ale ideilor, capabile să instrumenteze ideile în acțiuni practice de guvernare.

Partidul Național Liberal a reprezentat expresia politică practică cea mai coerentă a fenomenului neoliberal. Guvernările partidului din perioada interbelică au făcut constant apel la ideile doctrinare. Membrii partidului (cu Vintilă Brătianu, Victor Slăvescu, I.N. Angelescu, Mitiță Constantinescu, Constant Georgescu, Tancred Constantinescu etc.) s-au exprimat cel mai adesea în sensul liberalismului și neoliberalismului. Mențiunea că unii gânditori politici, economici etc. pe care, retrospectiv, îi putem încadra în albia mare a neoliberalismului, vin din

⁶² Mitiță Constantinescu, *op. cit.*, vol. III, p. 22-97.

⁶³ N. Iorga, *Cine sunt liberalii. Câteva articole publicate în „Neamul românesc”*, Tipografia Societății Anonime „Universul”, 1922.

⁶⁴ D. Drăghicescu, *Partide politice și clase sociale*, București, 1922.

⁶⁵ Ștefan Zeletin, *Burghezia română...*

⁶⁶ Mihail Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei...*

⁶⁷ Gheorghe I.C. Brătianu, *Problema noilor elite și a liberalismului în România*, Extras din revista „Libertatea”, București, Tipografia de Artă și Editură Leopold Geller, 1933; Idem, *Problema tineretului*, București, 1937.

afara curentului structurat politic, este importantă deoarece ne permite să întrezărim amploarea fenomenului neoliberal⁶⁸. Mihail Manoilescu și Ștefan Zeletin, cei care au oferit lucrările „clasice” asupra neoliberalismului românesc, au fost membri ai Partidului Poporului, condus de generalul Alexandru Averescu, Manoilescu regăsindu-se – la un moment dat, fără însă să renunțe la ideile proprii – chiar în cadrul Partidului Național-Țărănesc.

*

Condiție a participării la spațiul civilizațional occidental, modernizarea României interbelice a făcut apel, mai cu seamă, la ideile neo-liberalismului. Lectura astăzi a curentului se dovedește însă una dificilă, ca și validarea domeniului cercetării. Cuprinzând lucrări teoretice, efort legitimant din punct de vedere politic și cultural, practici guvernamentale, măsuri cu caracter legislativ, neo-liberalismul atinge societatea interbelică în toate segmentele sale (politic, economic, social, cultural). Analiza *fenomenului neoliberal* impune, prin urmare, multiple precauții metodologice, dar și lărgirea cercetării spre aspecte avute mai puțin în vedere de istorici și economiști, cei care s-au ocupat în mod tradițional de subiect.

⁶⁸ A se vedea analiza interesată pe care Ștefan Zeletin o realizează asupra neoliberalismului românesc (*Liberalism și liberali*, în Ștefan Zeletin, *Burghezia română... Neoliberalismul...*, p. 357-362).

ROMANIAN NEO-LIBERALISM. ISSUES OF METHOD

- Abstract -

How should we deal with neo-liberalism? How should we reflect – legitimately, from a historical point of view – the ideas, the ways of thinking, the doctrines (political, economical, etc.) belonging to a certain period, considering the fact that, retrospectively, in order to facilitate understanding, we give them coherence and unity? These are the questions that bases of this approach, which deals with neo-liberalism. As an ethic, political and gathered into the economic trend facing modernism and Europeanism, and successor of the 19th century' liberalism, it mainly meant "the great intellectual debate" over Romanian modernity and the evolution of inter-war society. We tried to make light over the difficulties of a linear approach, simplifying the stream, emphasizing the great theories-ideas of Romanian neo-liberalism which shapes into a system of interpreting social changes. At the same time, the study comes up with several methodological renovations, from sociological or cultural evolution's point of view, that could be able, during the next period, to change the horizon of trend's research.

I. Ciupercă

RESPONSABILITATEA GERMANIEI NAZISTE ÎN GENEZA ȘI EXECUȚIA HOLOCAUSTULUI ANTONESCIAN OBSERVAȚII PRELIMINARE*

*„Noi și inamicii noștri deopotrivă am contribuit
la constituirea probei că principala problemă
morală este războiul și nu metodele sale și că o
continuare a războiului se va sfârși cu distrugere-
rea civilizației noastre.”*

HENRY L. STIMSON

Cercetăm Holocaustul pentru că nu vrem să se mai repete. Un supraviețuitor al Holocaustului mărturisea faptul că ei nu se rugau pentru viața lor pentru că nu mai aveau speranță pentru aceasta, ci „pentru răzbunare, pentru demnitatea umană și pentru pedepsirea criminalilor” (subl.ns.)¹.

* Observațiile reunite sub acest titlu au o istorie mai complicată; nu considerăm utilă înfățișarea ei aici. Precizăm doar faptul că la 19 mai 2004, la Washington, aceste observații au produs reacții de intensitate variabilă, până la răcnite și clasificăm discutabile; în acea zi, am perceput brusc ce înseamnă intoleranța și câtă răbdare și înțelepciune trebuie pentru un dialog veritabil. Nu știm de ce (sau poate știm?) o lumină crudă ni s-a proiectat instantaneu asupra esenței totalitarismelor și asupra nașterii și evoluției antisemitismului. Studiul, care a fost caracterizat drept eseu – ceea ce nu este chiar dezonorant –, s-a născut și ca o reacție prilejuită de lecturi făcute cu dorința sinceră de a înțelege și de a ne elibera de prejudecăți. Din varii motive, vom păstra forma inițială pe care o vom completa cu note care să-i sporească accesibilitatea și să facă mai clare atitudinea și simțămintele noastre. Ajuțați și de lecturi ale operelor unor autori care au scris după Al Doilea Război Mondial (ca Herbert J. Muller, spre exemplu), aspirăm la o descentralizare a minții de o manieră care să facă loc punctului de vedere al celui alt; să obtureze dogmatismul care a dus și spre lichidarea fizică a celui cu altă părere. Și sub impulsul celor petrecute la 19 mai 2004, la Washington, un proiect al nostru mai vechi de investigare a relației complexe dintre România și Germania în preajma și în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial prinde formă și cercetarea continuă sub titlul: „Noua Ordine” germană în Europa și românii.

¹ Apud Paul Johnson, *A History of the Modern World*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1983, p. 421.

Cercetările sistematice² făcute de ani buni asupra Holocaustului pun în evidență faptul că în spațiul controlat de autoritățile românești de-a lungul celui de-Al Doilea Război Mondial au murit și oameni nevinovați pentru singura „vină” de a se fi născut evrei; s-au sfârșit destine; s-au furat copilării; s-a irosit viață cu ale ei comori de gând și faptă; că spațiul controlat de autoritățile românești s-a alăturat – în cuvintele unei supraviețuitoare (Ruth Glasberg) – „lumii acesteia demente”³; că acest spațiu a adăugat „[...] pagini de tragedie dantescă și sălbăticie apocaliptică” (dr. Traian Popovici, primar al municipiului Cernăuți)⁴.

Miriadele de probe, știute și intuite, îl făceau pe cercetătorul cu reputație consolidată, Carol Iancu, să afirmă că „în România [în teritoriile controlate de autoritățile românești] a fost Holocaust [un Holocaust antonescian], dar un Holocaust neterminat”.

Apar și întrebări legitime: care este raportul între Germania național socialistă și cele petrecute în Europa Centrală și de Sud-Est și, respectiv, în spațiul controlat de autoritățile românești? Cum trebuie stabilite responsabilitățile cu măsură dreaptă și păstrând proporțiile?

Acest mod de a pune problema menține premisa că trebuie constatată cu precizia omenească posibilă și pedepsită crima; nu intenționează „ascunderea” unei vinovății în marea vinovăție, uneori difuză, existentă în Europa și în lume. Totuși, cum „ne așezăm” pentru a vedea corect? Ținem seama de faptul-că... *nebulnia* începuse? Nu românii o începuseră și nici autoritățile românești... Așadar, năzuim la o racordare mai adecvată la istoria europeană și universală; la o contextualizare mai precisă pentru a putea trece mai firesc de la *a ști* spre *a înțelege*.

În Europa au apărut în timpul și după Marele Război două „forme de cancer social” concretizate în regimurile totalitare sovietic (1917) și național socialist (1933). Din perspectiva acestor fenomene, s-a putut formula observația – men-

² Bibliografia este – se știe – copleșitoare. Vezi *The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi – Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*, Edited by Lucjan Dobroszycki and Jeffry S. Gurock with a Foreword by Richard Pipes, Armonk, New York London, England, 1993. (În special, Dalia Ofer, *The Holocaust in Transnistria. A Special Case of Genocide*, pp. 133-154). *Exterminarea evreilor români și ucraineni în perioada antonesciană* (în continuare: *Exterminarea evreilor...*), Editorul primei ediții: [1997] Randolph L. Braham, traducere Lucia Vitcowski, București, Editura Hasefer, 2002, 464 p. Aici publică următorii autori: Lya Benjamin, Dalia Ofer, Randolph L. Braham, [Radu Florian], Jean Ancel, Paul A. Shapiro, Leon Volovici, Radu Ioanid, Raphael Vago, Carol Iancu, Victor Eskenasy, Vladimir Tismăneanu, Michael Shafir.

Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union, Edited by Yitzhak Arad, Yisrael Gutman, [Abraham Margalio], Yad Vashem, 1981 (ajunsă la a V-a ediție, 1993).

³ Marcu Rosen, *Holocaust sub guvernare Antonescu. Date istorice și statistice privind evreii din România în perioada 1940-1944*, București, A.E.I.V.H., 2004, p. 58.

⁴ *Ibidem*, p. 41.

ționată în surse diverse—că într-un viitor război, *victoria democrațiilor nu va mai putea fi una curată*; ele se vor vedea nevoite să se unească cu Germania împotriva Uniunii Sovietice, sau cu Uniunea Sovietică împotriva Germaniei.

Prima variantă ar fi avut drept urmare reșezarea rasială a Europei și, pe termen lung, a lumii, una avînd drept pivot rasa germană, *aleasă*.

A doua variantă însemna asumarea riscului de a vedea bolșevismul și Uniunea Sovietică – întruchiparea lui statală – în mijlocul Europei; a fost asumat acest risc posibil, știut. Este foarte semnificativ faptul că Stalin a sperat – ca și Lenin? – ca din Al Doilea Război Mondial să rezulte o Germanie Sovietică, fapt care a influențat pedepsirea criminalilor de război germani⁵.

Cele petrecute în spațiul controlat de autoritățile românești au loc în faza succesorilor în război pentru Germania, atunci cînd s-a putut vorbi și scrie despre *Europa sub dominație germană*.

Pe măsura profilării unui război religios/ideologic, expresie a confruntării dintre Germania național socialistă și Uniunea Sovietică, posibilitatea *neutralității* pentru puterile mici, situate geopolitic între acești coloși, s-a diminuat sever; pentru aceste puteri, problema *supraviețuirii* era una *reală și dramatică*; cazul României este unul relevant în speță. Să reținem că, în fața perspectivei victoriei germane, speranțele se diminuaseră vizibil; evoluția mișcărilor de rezistență în Europa este relevantă în această privință. Opțiunile rămase puterilor mici erau puține: să se *supună la linie*ze liniei germane de conduită, sau *să piară*.

Dramatismul poziției României sfărîmată/înjumătățită între acești giganti merită subliniat. România intră în Al Doilea Război Mondial în iunie 1940 odată cu agresiunea Uniunii Sovietice asupra Basarabiei (a formulat la vremea aceea acest adevăr istoricul român George Brătianu, mort în închisorile comuniste în 1953); a intrat în război silită/sfătuită să nu folosească armele și aceasta rămîne o problemă controversată pentru istoriografia românească.

Precizările de mai sus sunt menite să *explice* una din fațetele personalității mareșalului Antonescu – aceea de *întruchipare a interesului național* care, în *contextul dat*, impunea intrarea în război alături de Germania împotriva Uniunii Sovietice pentru recuperarea Basarabiei și refacerea României Mari⁶. Nu discutăm aici legitimitatea trecerii Nistrului – altă problemă controversată a istoriei României în perioada 1940-1945.

⁵ Paul Johnson, *op.cit.*, p. 421. A.J.P. Taylor, *Originile celui de-al doilea război mondial*, Traducere și note de Lucian Leuștean, *Postfață* de I. Ciupercă, Iași, Polirom, 1999, *passim*.

⁶ Să reținem că nu românii au inventat *naționalismul* și *antisemitismul*. Bibliografia asupra acestor *isme* este imensă. În zonă, țările vecine României aspirau la mărirea teritoriului: Ungaria Mare, Bulgaria Mare, Grecia Mare etc. Rusia/Uniunea Sovietică era mare și aspira să fie și mai mare.

Așadar, România intra la 22 iunie 1941 într-un război conceput și declanșat de Germania⁷ și avînd un antisemitism latent reactivat în preajma celui de-Al Doilea Război Mondial, în condiții care țin de români (de unii dintre ei) și de contextul european.

Nu credem că trebuie apăsător excesiv asupra acestui antisemitism; nu trebuie singularizat; el este *endemic*, european și... chiar mondial și nu încap aici și acum explicațiile. Un fapt atrage atenția: pe cînd Hitler venit la putere amenința pe evrei, țările Europei și chiar Statele Unite nu s-au grăbit să le ofere adăpost și protecție. Este o constatare utilă cercetării și nu implică accente antioccidentale. S-a formulat explicația că fiecare dintre ele (ne referim în primul rînd la marile puteri) avea un antisemitism latent și prezenta „sensibilitate” la amplificarea lui posibilă prin afluirea evreilor.

Să revenim însă la războiul declanșat de Germania. Din mulțimea rostirilor național socialiste asupra războiului devenit Al Doilea Mondial, atrage atenția aceea potrivit căreia „acesta este un război de exterminare”⁸.

Afirmația este legată și de planurile asupra evreimii, de rasismul paranoic al regimului național socialist. În concepția lui Hitler și a altor conducători național socialiști zeloși în a promova rasa ariană aleasă, evreul era «antirasă»; bloca revenirea la *valorile salvatoare ale germanității*; din cauza *internaționalismului*, evreul este la originea internaționalismului *capitalist* și *comunist* și produce disoluție în popoarele în rîndul cărora trăiește. Ca urmare, evreimea trebuie eliminată fizic și distrusă Uniunea Sovietică – întru chipare a puterii evreilor⁹. Acest mod de gîndire duce, la Hitler și nu numai la el, la asimilarea *evreului* cu *comunistul*. Facem precizarea cuvenită că aceste afirmații constituie „învelișul ideologic” al obiectivului dobîndirii „spațiului vital” pentru Germania. Ne atrage atenția faptul că, în preajma lui Hitler, Joseph Goebbels, ministrul propagandei, nota în propriul jurnal la 18 aprilie 1943 că eliberarea Berlinului de evrei constituie cea mai importantă faptă politică a carierei lui¹⁰.

Și mai semnificativă era asocierea evreimii cu responsabilitatea declanșării războiului. În săptămînalul *Das Reich* din 16 noiembrie 1941 scria pentru germani același ministru Goebbels. El afirma că este indubitabil că evreimea mondială a început războiul. Procedînd astfel, evreimea face să se împlinească profe-

⁷ Rămînem la părerea că obiectivul intrării în război a fost recuperarea provinciilor căzute pradă revizionismelor (Basarabia și Transilvania); refacerea României Mari în condițiile extinderii puterii Germaniei în Europa.

⁸ Cuvinte rostite de Hitler în fața comandanților militari în martie 1941 (apud Gordon Wright, *The Ordeal of Total War 1939-1945*, New York, Harper Torchbooks, 1968, p. 125).

⁹ Henri Michel, *Les Fascismes*, Paris, puf, 1977, p. 68. Literatura acumulată asupra naționalismului și rasismului explică aceste tipuri de reacție. Nu este locul să detaliam în acest context.

¹⁰ *The Goebbels Diaries 1942-1943*, Edited, Translated and with an Introduction by Louis P. Lochner, Doubleday and Company Inc., Garden City, New York, 1948, p. 335.

ția lui Hitler din 30 ianuarie 1939, rostită în *Reichstag*. Atunci *Führer*-ul spunea că dacă Finanța Evreiască Internațională va reuși să atragă popoarele într-un război mondial, „rezultatul nu va fi bolșevizarea lumii și deci victoria evreimii, ci distrugerea rasei evreiești în Europa; [...] fără milă și fără slăbiciune și în conformitate cu legea evreiască însăși: «ochi pentru ochi, dinte pentru dinte»”¹¹.

Nu inflația verbală interesează aici, ci faptul că supușii lui Hitler au procedat la împlinirea propriu-zisă a profeției în variante dictate și de mersul războiului; Hitler însuși considera aceasta o misiune a lui ca om și a Germaniei pe care o conduce.

Acesta este războiul în care România a fost nevoită să intre; a intrat și din voința autorităților românești care se identificau cu interesul național în contextul unei marje reduse a opțiunilor. Scopurile României nu puteau să se suprapună cu ale Germaniei național socialiste în special în problema atitudinii față de evrei. Crimele rămân crime, dar aceste diferențe atrag atenția cercetătorilor cu mai mare capacitate de a ține în paranteză simțămintele proprii. Un exemplu la îndemână îl oferă Dalia Ofer care observă onest: „Astfel pentru români [autoritățile antonesciene], spre deosebire de germani [autoritățile național socialiste], uciderea evreilor n-a fost un scop în sine; a fost rezultatul anumitor circumstanțe”¹². Și iar: crimele rămân crime.

Tocmai pentru iluminarea acestor circumstanțe mai trebuie semnalată o perspectivă și anume aceea a supraviețuirii statelor mici și în speță a României. Proiectul utopic totalitar al național socialismului german – acela de reasezare rasială a Europei – tensiona formidabil relațiile între popoare și, respectiv, între statele naționale, componente ale Europei Naționalităților rezultată în urma Primului Război Mondial.

Percepem mai corect realitatea acestei tensiuni dacă ținem seama de faptul că incertitudinea era amplificată de amânarea firească a acestei „reasezări rasiale” după obținerea victoriei militare asupra Uniunii Sovietice; abia atunci se va ști cu cine se învecinează *Reich*-ul; altfel, ca mare putere – putere militară mai ales – în expansiune se învecinează... cu cine vrea...

Acum este momentul să mai operăm o distincție între Germania și România. Regimul antonescian n-a fost în opinia noastră unul totalitar, ci o dictatură în condiții speciale de război. Nu există un proiect utopic grandios de talia celor existente în totalitarismul de tip național socialist, sovietic și chiar italian. Aspirația recuperării granițelor recunoscute prin Pacea din 1919-1920 nu are valoarea unui asemenea proiect: una din problemele esențiale ale acestui regim era menținerea României pe harta Europei și asigurarea unui loc pentru România în

¹¹ Apud J.A.S. Grenville, *A World History of the Twentieth Century*, volume I: *Western Dominance*, 1900-1945, Fontana Paperbooks, Oxford, 1980, p. 516.

¹² Dalia Ofer, *op.cit.*, p. 142.

noul context geopolitic *in statu nascendi*. Observația fugară despre un... „regat dacic” întinzându-se pînă la Nipru nu are valoarea unei concepții elaborate; poate fi trecut la categoria „inflație verbală” sau „reverii de seară”, la modă, dacă ne referim la acelea ale lui Hitler notate de Hermann Rauschning în lucrarea *Hitler m'a dit* (1939); *Rauschning* este și autorul cărții remarcabile din 1940 – *La Révolution du nihilisme*. În rest, găsim și mimetism endemic în fața expansiunii național socialiste, așa cum vom găsi același mimetism și în fața expansiunii sovietice. Este adevărat că, și într-un caz și în altul, mimetismul este adeseori, agrementat și cu excese locale de zel.

Vom exemplifica fenomenul reperat de noi în fața expansiunii germane. Cartea domnului Marcu Rosen reunește probe convingătoare împotriva Antoneștilor, probe de natură să circumscrie *responsabilitatea individuală* pentru atrocitățile comise în Transnistria¹³: se înscrie onorabil în seria cercetărilor asupra Holocaustului realizate în Israel, în Statele Unite și în Europa. Unele argumente ale domnului Rosen atrag atenția din perspectiva noastră, una care are în vedere radicalizarea naționalismului în țările mici pe măsura succeselor germane în Europa; în Germania însăși este sesizabil fenomenul pînă la a se ajunge la preconizarea „soluției finale” pentru problema evreiască nu numai în Reich, ci și în *Europa*. Punînd astfel problema, năzuim doar la o echilibrare a judecății și nu la diminuarea responsabilităților locale.

Se știe că locul aplicării acestei „soluții” a vizat întîi Guvernămîntul General creat după împărțirea Poloniei; că lagărul de la Auschwitz este primul dintre lagărele național socialiste și era în funcțiune din 1940. A primit internați evrei înaintea formulării „soluției finale” în ianuarie 1942. Ca urmare, afirmația că autoritățile românești au devansat pe germani în această privință ni se pare excesivă. După prăbușirea Franței, în 1940, s-a văzut posibilă, în opinia național socialiștilor, „aruncarea” evreilor în Insula Madagascar. Declanșarea ofensivei împotriva Uniunii Sovietice a deschis perspectiva considerării acestui teritoriu ca unul potrivit pentru anihilarea fizică a nedoriților, începînd cu evreii.

Aceasta este contextul schițării „compensației” pentru pierderile teritoriale ale României prin „acordarea” Transnistriei. Aranjamentul asupra Transnistriei (august 1941-martie 1944) însemna asocierea României și la scopurile colaterale celor militare propriu-zise. „Luați de val” și datorită ambiției nemăsurate, a dorinței de putere și megalomaniei, Ion și Mihai Antonescu își asumă pripit răspunderi. *Faptele rămîn fapte*, dar exista și o stare generală în statele europene „pătată” cu antisemitism, una la care se aliniază și autoritățile românești. Se infiltrase în masa populației țărilor europene și un fel de indiferență la suferința umană, una pusă de cunoscători și în legătură cu pierderile umane masive de-a lungul

¹³ Marcu Rosen, *op.cit.*, pp. 25, 26, 70, 75, 76, 78, 81, 85-89.

războiului din 1914-1918 în urma cărora se declanșase *procesul-banalizării morții*. Fenomenul s-a prelungit prin regimurile totalitare și a contaminat Europa, mai ales Europa Centrală și de Est, intrată, pe rînd, sub dominație germană și apoi sovietică.

Antisemitismul latent s-a reactivat progresiv, ajungîndu-se ca unii polonezi, spre exemplu, să aprecieze că, în ciuda faptului că Hitler a adus dezastrul țării, „a rezolvat cel puțin problema evreiască”¹⁴. Diferența rezidă în faptul că în România rămasă cu un nucleu de stat, autoritățile, aspirînd la reîntregirea statului, își asumă inițiative.

S-ar cuveni să ținem seamă de atmosfera momentului, de felul cum gîndeau oamenii atunci. După cumplite suferințe, au mai învățat oamenii – și în Europa Centrală și de Sud Est – să trăiască împreună și dau „să se așeze” acum în direcția *spiritualizării frontierelor* preconizată de Nicolae Titulescu pe traseul alunecării Europei spre Al Doilea Război Mondial. Atunci, *naționalismul* – starea de spirit de care era mîndru Nicolae Iorga și care însemna prețuirea propriilor valori fără diminuarea altora – devenise *rasism*. Între nenumăratele erori prin care omenirea a ajuns unde este, există și aceea că *omogenitatea etnică* ar propulsa-o spre prosperitate, libertate autentică și progres moral. S-a plătit cu suferință și s-a dovedit fals raționamentul.

Iată-l pe Mihai (Ică) Antonescu rostind la 8 iulie 1941, și citat onest de domnul Rosen: „Îmi este indiferent dacă în istorie vom intra ca *barbari*... *Să folosim acest moment istoric și să curățim pămîntul românesc*. Dacă este nevoie să trageți cu mitraliera [...] Îmi iau răspunderea în mod formal și spun că nu există lege [...] Două-trei săptămîni nu fac nici o lege pentru Basarabia și Bucovina. Deci fără forme, cu libertate completă”¹⁵. Unde este statul?

Citită, această rostire ne înfioară mai întîi. Apoi, ne contrariază, avînd un sentiment de *déjà vu*... La o cercetare mai atentă descoperim preluarea... tristă... a retoricii lui Hitler și a propagandei Germaniei național-socialiste; o nebunie prin contaminare presupunînd și disponibilități genetice? Analiza textelor citate de domnul Rosen și alți colegi arată și disperare. Este clar că inițiativele se asumă în condițiile războiului conceput și declanșat de Germania, dar responsabilitatea aparține celor care le-au adoptat.

Corelația percepută de noi între ororile petrecute în spațiul controlat de autoritățile românești și Germania național socialistă, ca arhitectă a acestui război, se verifică și prin inconsecvențele politicii autorităților românești față de evrei constatate de cercetători; o dependență a acestei politici de mersul războiului. Întîlnită adeseori în *politică*, în ipostaza ei de *artă a adaptării la realități*, la puterile

¹⁴ J.A.S. Grenville, *op.cit.*, p. 517.

¹⁵ Marcu Rosen, *op.cit.*, p. 35.

de toate calibrele, nu este mai condamnabilă la autoritățile românești preocupate de supraviețuirea statului în vremuri de schimbări profunde și de configurare a unei „Noi Ordini”. Această mobilitate explică însă și realitatea că regimul antonescian a săvârșit crime/orori astăzi probate documentar, dar și acte de salvare și protecție a segmentului evreiesc al populației care au atras aprecieri; trecem peste pletora de interese prezente în preajma judecării personalității marelui Antonescu.

La Berlin, se constată o atenție firească asupra loialității partenerului român. Și jurnalul doctorului Goebbels o reflectă. Mai multe intrări ale acestui jurnal surprind mai ales versatilitatea lui Mihai Antonescu. La 6 noiembrie 1943, spre exemplu, notează Joseph Goebbels că Mihai Antonescu a ținut „un discurs curios”, la Universitatea din București în care a pledat pentru o reeditare modernă a Păcii Westfalice. Goebbels observă că probabil omul nu știe despre ce vorbește¹⁶. Cum Pacea Westfalică consacrase divizarea Germaniei în mai multe state mici (360), regimul național-socialist o anatimizase, observa editorul Louis P. Lochner.

Mai există o perspectivă a aprecierii acestor inconsecvențe; nu numai românii șovăiau în fața unei linii pe care o adoptaseră din voință proprie în fața posibilității unice; să reamintim că procesul „alunecării” României spre Germania s-a accentuat după reocuparea Zonei Renane (7 martie 1936) de către Hitler; că „debarcarea” lui Titulescu (29 august 1936) are și ipostaza unei încercări de... adaptare; că încercările de retragere a zonei în neutralitate au eșuat; că guverne anterioare instalării lui Antonescu au fost nevoite să facă pași hotărâtori în privința „alinierii” cu Germania; că Antonescu însuși ordonă, imediat după instalarea la putere, alcătuirea unor micromonografii asupra relațiilor României cu marile puteri. Și monografiile îi arătau că a merge cu Germania era unica posibilitate. Iată de ce Berlinul este atent și nemulțumit de ezitățile maghiarilor și ale altor sateliți¹⁷.

Apoi, mai mult decât alte țări din zonă, România experimentase postura ingrată a situării geopolitice între giganti aflați în coliziune în timpul Marelui Război; și atunci a trebuit să aibă soluții atât pentru varianta victoriei Puterilor Centrale, cât și pentru aceea a victoriei Antantei. Diferența față de postura României în Al Doilea Război Mondial rezidă în aceea că nevoia supraviețuirii îmbracă temporar episodul tragediei asocierii cu Germania național socialistă. Era greu de conceput o Românie neutră în spatele forțelor *Wehrmacht*-ului în ofensivă contra Uniunii Sovietice.

¹⁶ *The Goebbels Diaries...*, p. 496.

¹⁷ Vezi Harry S. Truman Library, Papers of Harry M. Howard, p. 10-529, April 2, 1946 (*The Policy of National Socialist Germany in Southeastern Europe, ca. 1938-1945*, 74 p. (în continuare: *The Policy...*)).

Că percepția noastră este aproape de adevăr se vede și din răspunsurile la una din întrebările fundamentale pentru unghiul nostru de cercetare: *au existat sau nu presiuni ale Germaniei național socialiste asupra autorităților românești în perioada de referință?* Dacă au existat, intervin nuanțe în aprecierea responsabilităților.

Firește, din nou trebuie observat că depinde „cum ne așezăm” pentru a percepe aceste presiuni. Neagă cineva că în iunie 1941 Germania național socialistă exercită o presiune asupra Europei și a lumii? Dacă da, nu putem explica foarte multe secvențe de istorie ale perioadei; nu înțelegem procesul deplasării colosului american de la izolaționism, spre implicare în problemele Europei și ale lumii, și sub influența personalității președintelui Roosevelt, și procesul începuse cu ani buni înainte și în mod sigur în octombrie 1937. Nu înțelegem deriva Europei în preajma celui de-Al Doilea Război Mondial¹⁸; nu înțelegem articularea progresivă a Coaliției Națiunilor Unite. Așadar, la acest nivel, presiunile exercitate și asupra României sunt incontestabile. Am putea fi întrebați: unde-s probleme? Un prim răspuns: peste tot. În mod practic, reamintim că, spre exemplu, în vizită la Hitler, la 22-23 septembrie 1942, același Mihai Antonescu asculta demonstrația lui Hitler în legătură cu ceea ce s-ar întâmpla în cazul victoriei Coaliției Națiunilor Unite asupra Germaniei, a Axei – în genere. În fața temerilor românești exprimate de Mihai Antonescu, ministrul de externe von Ribbentrop ținea să precizeze: chiar în „Noua Ordine”, problemele nu vor putea fi rezolvate imediat și fără dificultăți; că odată eliminate din Europa influențele britanice și sovietice, ar putea fi mai ușor; că în cazul victoriei Coaliției împotriva Germaniei, „toată Europa va cădea sub influență sovietică; Balcanii vor fi subjugati direct de Rusia, Iugoslavia va deveni comunistă, iar Bulgaria va fi pur și simplu absorbită de Uniunea Sovietică... [De asemenea,] Turcia va pierde sigur Dardanelele și aceasta deoarece Uniunea Sovietică dorea ieșire la Mediterana, așa cum Molotov a arătat în noiembrie 1940”. A doua zi, Hitler ținea să precizeze că, după război, România ar putea fi un stat puternic în deplin acord cu Germania și Italia...¹⁹

Astăzi se știe – se știa și atunci? – că Hitler disprețuia „molozul” de state mici din Europa de Est²⁰, că *Noua Ordine* era așezată pe principii opuse celor al naționalităților și autodeterminării²¹ observate la Conferința de Pace din 1919-

¹⁸ Vezi și Em. Bold, I. Ciupercă, *Europa în derivă (1918-1940). Din istoria relațiilor internaționale*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2001, *passim*. Idem, *Ascensiunea nazismului (1919-1936). Cum a fost posibil?*, Iași Editura Junimea, 1995, *passim*.

¹⁹ *The Policy...*, p. 44.

²⁰ Vezi și I. Ciupercă, *Origini controversate ale celui de-al doilea război mondial (Postfață)*, în A.J.P. Taylor, *op.cit.*, pp. 233-246.

²¹ Vezi și I. Ciupercă, *Autodeterminarea – trăsătură fundamentală a istoriei Europei la sfârșitul Primului Război Mondial*, în *Marea Unire din 1918 în context european*, coordonator Ioan Scurtu, București, Editura Enciclopedică, Editura Academiei, 2003, p. 25-70.

1920²². Acesta este contextul *șantajării* statelor mici din Europa de Est de către Hitler și conducerea național socialistă.

La nivelul cercetării aplicate, unele texte acceptă existența presiunilor Germaniei (Marcu Rosen); altele neagă existența acestora; Jean Ancel²³ arată că Antoneștii nu le-au invocat nici la interogatoriu, nici la proces... și trimite precis la documente.

Reluând precizarea că cercetarea onestă ține seama de fapte dovedite prin probe prelucrate științific, că se înclină în fața evidențelor, nu putem să nu remarcăm și o tendință de schimbare a proporțiilor prin afirmații excesive. Aceasta este rostul accentelor distribuite de noi asupra contextului; neluarea în seamă a presiunilor germane, directe și indirecte, poate duce la modificarea configurației realității.

Merită comentată o afirmație ca aceasta: „România a învățat repede lecția și s-a alăturat Germaniei, adoptând o versiune românească de politică antievrească. «Românizarea» a fost varianta locală a arianizării” (Michael Berenbaum).

Că românii învață repede fi onorează și este vorba, firește, numai de unii. Ar trebui să ne întrebăm *în ce condiții* au trebuit să învețe repede și *de la cine*. Sub presiune – și presiunea Germaniei național socialiste era enormă – fiecare popor — „scoate la suprafață” atît elemente superbe, cît și diabolice; atît la Berlin, cît și la Podul Iloaiei (România) au fost oameni care au oferit evreilor năpăstuiți semne de umanitate într-o lume în care conducătorii tindeau să vadă în aceste semne slăbiciune; s-a scris despre faptul că liderii naziști nu mergeau „în teren” ca să nu-i apuce slăbiciunea și să-și ducă la capăt gânduri aberante ... Și iar: intensificarea naționalismului spre rasism în Europa Centrală și de Sud-Est nu este apajul României. Mai trebuie spus o dată: românii au vrut nu numai o Românie Mare, ci și una democratică. Și-au îndreptat speranțele spre democrațiile occidentale, odată cu celelalte state din zonă. Li s-au năruit speranțele pe măsura slăbirii democrațiilor occidentale și a înstăpînirii mai întîi a Germaniei și apoi a Rusiei Sovietice asupra Europei de Est – locul confruntării între Germania și Uniunea Sovietică și apoi a coliziunii între Statele Unite și Uniunea Sovietică în timpul Războiului Rece.

Sau: „Spre deosebire de situația coreligionarilor lor din Germania în anii '30, evreii români nu puteau părăsi țara în 1940. Nu aveau unde se duce”. Ar rezulta că autoritățile românești au avut un rasism mai aspru, mai radical decît acela al autorităților național socialiste... Și apoi există o mare deosebire între parametrii

²² Jacques de Launay, *Mari decizii ale celui de-al doilea război mondial*, Studiu introductiv și note de Florin Constantiniu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, vol. I, p. 235 și urm. Gordon Wright, *op.cit.*, p. 139 și urm.

²³ *Exterminarea evreilor...*, p. 161, nota 49.

situației Europei și ai lumii de-a lungul anilor deceniului al IV-lea al secolului al XX-lea.

Nu se susține afirmația că angrenarea lui Antonescu și a României în război a fost numai rezultatul sprijinirii lui Antonescu de către Hitler în 1940. Nu credem că dacă Hitler ar fi sprijinit pe legionari, România n-ar fi intrat în războiul împotriva Uniunii Sovietice și nici că situația evreilor ar fi fost mai bună. Lui Hitler interesele Germaniei întruchipate de el i-au dictat opțiunea pentru Antonescu; despre interesele României exprimate de Antonescu am scris mai sus.

De asemenea, afirmația că evreii români „au fost executați de unități ale armatei și jandarmeriei române înainte ca naziștii să lanseze oficial programul «soluției finale»», (Randolph P. Braham)²⁴ este contrariantă, forțează probele și tinde să răstoarne proporțiile. Ar rezulta un rasism mai sălbatic în România decât în Germania și aceasta este greu de demonstrat.

Pe de altă parte, trebuie precizat că eforturi îndelungate de cercetare ale unor autori ca: Jean Ancel, Lya Benjamin, Randolph P. Braham, Carol Iancu, Radu Ioanid, Dalia Ofer, Marcu Rosen, Paul A. Shapiro, Raphael Vago și mulți alții aduc probe covârșitoare pentru stabilirea responsabilităților individuale în tragedia oamenilor deportați în Transnistria²⁵, cei mai mulți evrei. Și Dalia Ofer și Jean Ancel remarcă faptul că „soluția finală” nazistă a fost un succes limitat în Transnistria, procentul celor uciși (40%) fiind mai mic decât în alte zone ale aplicării „soluției finale”. Ambii cercetători pun această „ineficiență” pe seama diferenței de nivel tehnologic al mijloacelor avute la îndemână de autoritățile național socialiste germane și, respectiv, de autoritățile românești. Concluzia implicată a acestui fel de a pune problema este una potrivit căreia cruzimea și bestialitatea au fost egale în Transnistria și în alte zone în care germanii au ucis; ba

²⁴ Am avut norocul să-l cunosc pe profesorul Randolph P. Braham în mai 2004 la Washington; un om admirabil a cărui prezență m-a ajutat să nu alunec spre extremism. Am discutat, și Domnia sa a cîntat și în românește; mi-a atras atenția asupra rostirii lui Friedrich Christoph Oetinger (1702-1782) ca una care, observăm noi, ajută să te împaci cu lumea așa cum este... („Gib mir die Gelassenheit./ Dinge hinzunehmen./ die ich nicht ändern kann; gib mir den Mut./ Dinge zu ändern./ die ich ändern kann./ und/ gib mir die Weisheit./ das eine/ von ändern/ zu unterscheiden!“). În românește (traducerea noastră): „Dă-mi liniștea/serenitatea să accept lucrurile pe care nu le pot schimba; dă-mi curajul să schimb pe acelea pe care le pot schimba; și dă-mi înțelepciunea să fac deosebirea între lucrurile care pot fi schimbate și cele care nu pot fi schimbate.” Merită să faci din această rostire un reper al ordonării vieții...

²⁵ Teritoriu situat între râurile Nistru și Bug în sudul Republicii Ucraina cu o suprafață de 40.000 km². În perioada august 1941 – martie 1944 a fost sub autoritate românească. Pe lângă cercetările menționate mai sus, mai notăm: Dorel Bancoș, *Social și Național în politica guvernului Antonescu*, București, Editura Eminescu, 2000, *passim*. Rodica Solovei, *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social – economic și cultural (19 august 1941 – 29 ianuarie 1944)*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2004. Avem informații că mai pregătesc volume asupra celor petrecute în Transnistria domnia Ion Nazaria (Chișinău) și Levit (vorbitor de limbă română din S.U.A.).

uneori se dă a se demonstra că au fost mai ample în Transnistria și aceasta este cam contrariant.

Trecem peste controversile asupra cifrei victimelor. Pe de o parte, acuratețea științifică o cere. Pe de altă parte, percepem un fel de „cinism în oglindă” prin raportare la acela al vinovaților care au distrus viață. Moartea unui singur om este o tragedie, una cu atât mai mare cu cât el este nevinovat. În Transnistria au fost uciși oameni nevinovați sau supuși nedrept unei vinovății comune.

Desigur, în spiritul rostirii lui Harry L. Stimson așezată de noi ca moto, studiile, toate onorabile și oneste, discută *moralitatea metodelor războiului*, lăsând pe un plan secund *pe aceea a războiului în sine*. Din această perspectivă, ne atrag atenția și observațiile domnului Jean Ancel asupra lăcomiei românilor în Transnistria. Domnia sa știe cum s-au comportat beligeranții în teritoriile ocupate și știe și discuția dintre Stalin și Milovan Djilas în legătură cu onoarea sau bogăția urmărite de războinicii care ocupă teritorii... Alceva ne atrage atenția: Jean Ancel citează pe Ion Antonescu în legătură cu afirmația făcută guvernatorului Alexianu: «guvernezi acolo ca și când România s-ar fi instalat pe acele teritorii [de? pentru?] două milioane de ani. Ce se va întâmpla apoi vom vedea...»; citatul continuă cu libertatea ce o acordă Antonescu guvernatorului în privința metodelor de folosit pentru scoaterea la lucru a oamenilor din teritoriu și această parte a citatului se poate constitui într-o probă pentru responsabilitatea șefului regimului²⁶.

Ne permitem să observăm că faptele infirmă durabilitatea înstăpînirii asupra Transnistriei. Era vorba de inflație verbală, la modă. Nu se verifică voința lui Antonescu de a recentra spre răsărit statul național român; dimpotrivă, este foarte atent la ce se întâmpla cu teritoriul românesc propriu-zis. Un exemplu, între multe altele: când Germania „pedepsea” Iugoslavia (5 aprilie 1941) și Ungaria vroia să trimită trupe în Banat, Antonescu amenința, la rîndul lui, că va trimite trupe românești acolo [...]. Neubacher era trimis de Hitler să-l „sfătuiască” pe Antonescu; am putea spune: *să exercite presiuni asupra lui*. Un alt prilej pentru regimul național socialist să șantajeze cele două țări²⁷. Apoi, am putea semna o contradicție: când „te așezi” pentru o stăpînire de durată, procedeul indicat de Antonescu guvernatorului Alexianu este contraproductiv. Se vede, în opinia noastră, că se improviza în disperare pentru a găsi un loc în *Noua Ordine* ce se năștea în durere și crimă... Am putea spune că înțelegem contextul și dezaprobatăm metodele. „Luate de val” și vrînd să se mențină „pe creasta lui”, autoritățile românești comit erori și orori. Caracterizarea mai apropiată de realitate a lui Ion Antonescu aparține lui Șerban Papacostea: „un patriot român care a comis mari erori”²⁸.

²⁶ *Exterminarea evreilor...*, p. 117-118.

²⁷ *The Policy...*, p. 20.

²⁸ Se întreba contrariat domnul Leon Volovici, la 19 mai 2004, dacă a ucide evrei înseamnă a fi patriot... Răspundem acum: evident, nu. Recuperarea provinciilor căzute pradă revizionismelor –

Faptele sunt fapte: peste 270.000 evrei²⁹ au murit în Transnistria; $\frac{2}{3}$ din aceștia cad în responsabilitatea autorităților românești, fapt pentru care s-a avansat sintagma *Holocaust antonescian* (Marcu Rosen) și s-a admis de către mai mulți cercetători că acest genocid face parte din Holocaustul german. Crimele nu se justifică; cel mult se pot explica.

Ar mai fi de remarcat natura dublă a judecării acestor crime: *morală și politică*. Rămîne axiomatică dimensiunea morală. Mai ales în cazul Germaniei distincția operează relevant. În speranța că din război va rezulta o Germanie Sovietică, Stalin a accentuat dimensiunea politică a judecării crimelor. Apoi, cînd Germania Federală a făcut translația spre postura de aliat în fața pericolului comunist, din nou intervine dimensiunea politică a aprecierii crimelor de război; au fost mai blînd judecate.

Din această perspectivă, apare mai relevantă relația lideri-popoare. În atmosfera înverșunată de după Marele Război s-a spus – s-a repetat? – adevărul că popoarele au conducătorii care-i merită... Mai ales dacă este vorba de o mare putere, trebuie apăsător pe răspunderea individuală ca să se poată relua viața și legăturile învingătorilor cu aceste popoare. Cazul Germaniei este relevant în speță.

În judecarea responsabilităților pentru Holocaust apar și alte motive pentru stabilirea răspunderilor individuale, în simetrie cu uciderea oamenilor nevinovați pentru vinovății colective. Vina – astăzi dovedită și documentar – a atras pedepsirea Antoneștilor în anii imediat postbelici.

Cercetările actuale, pe bună dreptate, disculpă poporul român și conțin premise pentru blocarea prejudecăților și a răzbunării. Judecata științific întemeiată este calea.

Suntem cu totul de acord că istoria trebuie *cunoscută și asumată*; ordinea este foarte importantă. De asemenea, suntem de acord că „poporul român are dreptul să cunoască adevărul...” (Marcu Rosen). Se înțelege că, pentru a evita efectele contrare/perverse, trebuie păstrată în toate o măsură, trebuie păstrate proporțiile prezenței acestui episod tragic (tragedia evreilor) în istoria românilor. Mai trebuie spus încă o dată: tragedia evreilor este o parte – unică în felul ei, în mai multe feluri – a tragediei Europei Centrale și de Sud-Est și a României.

Și încă o dată: discutarea responsabilităților are rostul ei. Responsabilitatea se împarte între Germania și România; mai există o zonă a responsabilității: aceea a evreilor. Nu este locul aici, dar la timpul potrivit, o putem discuta pe probe³⁰. În

scopul adevărat al intrării României în Al Doilea Război Mondial – a adus lui Antonescu ipostaza semnalată în caracterizarea citată.

²⁹ Cu cei 750.000 de evrei, România se plasa pe locul III în Europa, după Polonia și Uniunea Sovietică.

³⁰ Se înțelege: vinovățiile dovedite trebuiau pedepsite *individual, conform legii*. A scoate o parte a cetățenilor statului de sub protecția legii a fost o eroare care a putut duce la multă suferință și chiar la crimă.

privața responsabilității României: faptul că naționalismul românesc, și sub presiune externă – germană, în speță –, a ajuns la genocid constituie o problemă a noastră, a românilor, a ceea ce societatea românească a fost, este și mai ales *vrea să fie*.

THE RESPONSIBILITY OF NAZI GERMANY IN THE GENESIS
AND EXECUTION OF THE ANTONESCIAN HOLOCAUST.
PRELIMINARY OBSERVATIONS

- Summary -

The study brings together arguments which justify the necessity of connecting the tragedy of the Romanian Jews, a part of the entire Romanian tragedy, to the European context. The tragedy went on in a Europe under the German yoke; a Germany that had started the war in order to achieve conquest, to consolidate it and to racially reconsider Europe for the benefit of the master race – the German one.

The study repudiates the crimes perpetrated under Romanian authority, expresses compassion for the suffering of the Jewish part of the population and underlines that the reason for the Romanian entry into the war started by Germany was the recovery of the national possessions, of the provinces that fell prey to revisionisms, especially Bessarabia, Bukovine and Transylvania.

The study underlines that the latent anti-Semitism became racism on the eve of the 1939-1945 war and takes into account the set of factors that explain the errors and the horrors that took place; it is not the only fact.

The reality was that Romania had more than 750.000 Jews in 1930, placing itself on the third place in Europe after Poland and Soviet Union, cannot be denied, but also shows normal cohabitation, worthy of attention for Jews from other parts of Europe and the world.

Yet, the passing from nationalism to racism is a problem of Romania and the countries in the Central and South-East Europe. These countries need to find solutions to soften the nationalism to the point of making it adaptable to the new structure that is coming into being: the European Union.

Lucian Leuștean

DESPRE CONFERINȚA DE LA IALTA (FEBRUARIE 1945) – COMENTARIU ȘI DOCUMENTE

Conferința de la Ialta din februarie 1945 a fost a doua dintre cele trei reuniuni ale principalilor aliați învingători în cel de-al doilea război mondial. Spre deosebire de prima întâlnire, cea de la Teheran din toamna lui 1943, dintre Roosevelt, Stalin și Churchill, la reuniunea din Crimeea o mare parte a discuțiilor a fost dedicată aranjamentelor postbelice. Cu toate acestea, situația militară din acel moment a influențat desfășurarea conferinței¹. Derularea operațiunilor militare în diverse părți ale lumii nu putea fi separată de tentativele celor trei mari aliați de a-și menține și spori influența. În momentul în care se dicuta la Ialta, armatele sovietice traversaseră Vistula și ajunseseră la linia râurilor Oder-Neisse, în timp ce în Apus, deși ofensiva germană din Ardeni din decembrie 1944 fusese respinsă, armatele Aliate nu înaintaseră așa cum se sperase după debarcarea din Franța din iunie 1944.

Până în 1945 un număr de decizii și evoluții militare produsese o anumită suspiciune reciprocă între Aliați. Sovieticii fuseseră nemulțumiți de întârzierea în stabilirea celui de-al doilea front în Europa. Roosevelt și Churchill erau conștienți că poziția militară sovietică în Europa era extrem de puternică și că șansa lor de a influența teritoriile aflate la est de Germania erau minime. Existau chiar temeri că sovieticii vor ocupa întreaga Germanie, ceea ce ar fi sporit influența Uniunii Sovietice asupra procesului de pace. În același timp, Aliații occidentali știau că fără cooperarea cu sovieticii și continuarea ofensivei pe frontul de Răsărit, înfrângerea Germaniei ar fi fost dificilă și costisitoare. Există un interes comun în asigurarea capitulării necondiționate a Germaniei și în menținerea unei cooperări postbelice pentru prevenirea reapariției unui pericol german. Însă exista o preocupare atât în Vest, cât și în Est, în privința unei păci separate care ar fi avut consecințe nefericite, permițând forțelor germane să se concentreze pe un singur front².

Pe măsură ce Armata Roșie înainta spre vest, Stalin părea din ce în ce mai decis să elimine pe cât posibil acele grupuri organizate care se opuneau Uniunii

¹ Vezi Jean Laloy, *Yalta, hier, aujourd'hui, demain*, Robert Laffont, Paris, 1988, pp. 95-122.

² Boris Meissner, *Jalta und die Teilung Europas*, în Dieter Blumenwitz, Boris Meissner (eds.), *Die Überwindung der europäischen Teilung und die deutsche Frage*, Köln, 1986, pp. 13-32.

Sovietice și comunismului. Această politică se aplica nu numai fostelor state inamice, ci și Poloniei. Cel mai clar exemplu al dorinței sovietice de a elimina potențialele surse de opoziție, chiar dacă erau antigermene, s-a derulat la Varșovia. În august 1944, membrii rezistenței poloneze au declanșat o rebeliune împotriva germanilor, într-un efort de a cucerii orașul înainte de sosirea Armatei Roșii. Revolta a fost înăbușită în sânge de germani, în timp ce forțele sovietice au refuzat să traverseze Vistula, pentru a-i ajuta pe rebeli, în ciuda solicitărilor anglo-americe. De asemenea, la începutul lui 1945 atitudinea sovietică față de România, o altă țară cu vechi dispute teritoriale cu Rusia, indica indubitabil că Moscova nu avea de gând să permită nici măcar guverne semiindependente pentru acești vechi inamici regionali.

Roosevelt și Churchill nu aveau nici un dubiu în privința naturii regimului sovietic, dar nu preocupaseră nici un efort pentru a evita condamnarea unora dintre acțiunile lui Stalin din timpul războiului: unitatea alianței li se părea mult mai importantă. Nu există nici o dovadă că politica internă criminală a totalitarismului sovietic sau caracterul lui Stalin erau considerate de către americani și britanici ca niște obstacole în calea colaborării cu Moscova. Rușii păreau interesați să coopereze în controlarea Germaniei. Pentru a se realiza așa ceva, era nevoie de menținerea cooperării Aliate și identificarea unei forme pentru o nouă ordine internațională, destinată salvării păcii. Chestiunea esențială era dacă aceasta putea fi realizată în condițiile în care sovieticii insistau pe obținerea unei sfere de influență strict controlate, care să cuprindă atât Polonia și România, cât și, probabil, alte părți ale Europei Centrale și Răsăritene.

În încercarea de a se schița tonul abordării promovate de americani la Ialta, s-ar putea spune că Roosevelt fusese întotdeauna susținătorul unei ordini mondiale și al unei cooperări internaționale de genul celor promovate de președintele Woodrow Wilson la finalul primei conflagrații mondiale. Cum Wilson eșuase atunci să obțină aprobarea Congresului american pentru participarea țării în cadrul Ligii Națiunilor, ceea ce contribuise la subminarea de la început a noii organizații, pentru Roosevelt era fundamental să nu repete aceeași greșală în 1945. Unul din obiectivele primordiale ale președintelui american la Ialta a fost, în consecință, obținerea susținerii Aliatilor pentru o ordine mondială și o organizație internațională, care să fi fost acceptabile pentru Congres și pentru opinia publică din Statele Unite.

În plus, Roosevelt, aidoma celorlalți lideri Aliți, trebuia să aibă în vedere interesele economice și de securitate ale Statelor Unite, considerate vitale pentru influența și prosperitatea americane. S.U.A. fuseseră întotdeauna văzute ca dispunând de o sferă de influență în America Latină, deși Departamentul de Stat ținea să sublinieze diferența dintre poziția americană în emisfera vestică și poziția sovietică ce avea să se materializeze în Europa Centrală și Răsăriteană. Charles

Bohlen, personaj influent în cadrul Departamentului de Stat, susținea dreptul Statelor Unite de „a avea un cuvânt de spus într-un domeniu limitat al relațiilor externe” ale Americii Latine, dar că S.U.A. „nu vor încerca, în baza acestui drept, să dicteze viața națională internă sau relațiile cu alte state, cu excepția unei sfere limitate”, pe care el a definit-o ca „sfera politico-strategică a relațiilor lor externe”³.

Promovând influența și interesele vitale americane, Roosevelt trebuia să pună bazele unei colaborări cu celelalte două puteri Aliate, care nu împărtășeau păreri americane cu privire la principiile întemeietoare ale noii ordini internaționale. Procedând astfel, el trebuia să convingă opinia publică din Statele Unite că orice înțelegere postbelică se afla în conformitate cu idealurile americane și să justifice opiniei publice internaționale continuarea influenței americane exclusive în America latină. În același timp, trebuia să ia în considerare realitățile politice și militare de la începutul anului 1945. În Pacific, unde japonezii încă luptau din greu, americanii controlau în mod evident situația, însă în Europa sovieticii duseseră greul luptelor împotriva Germaniei și, de aceea, era foarte probabil că-și vor exercita dominația. Statele Unite nu aveau nici un fel de interese vitale în Europa Centrală și Răsăriteană, iar din punct de vedere american întrebarea era pur și simplu aceea dacă aranjamentele postbelice urmau să fie în conformitate cu principiile americane în privința democrației și a activităților comerciale nediscriminatorii. Americanii urmau să utilizeze nevoia sovietică de susținere în blocarea Germaniei, ceea ce implica limitarea dorințelor sovietice de a-și extinde puterea și influența. Roosevelt trebuia să se folosească de acest atu, dar, în același timp, să nu pună în pericol cooperarea necesară pentru înființarea unei organizații internaționale care să mențină pacea. În pofida poziției economice și militare dominante, pe care Statele Unite o obținuseră la scară globală (Uniunea Sovietică nu dispunea de o flotă semnificativă și nu era capabilă să exercite influență dincolo de regiunile adiacente frontierelor sale), sarcina lui Roosevelt nu era facilă; ar fi avut de depășit obstacole importante oricare ar fi fost poziția politică sau ideologică a aliaților Americii.

Sunt mai dificil de identificat ideile sovietice despre natura păcii și a noii ordini mondiale. Uneori istoricii le-au atribuit, lui Stalin și altor lideri sovietici, țeluri expansioniste nelimitate. Unii istoricii au considerat că Stalin avea un plan bine pus la punct, pentru a controla Europa Răsăriteană și Centrală, cu posibilitatea de a-și extinde dominația și în Europa Occidentală, dacă n-ar fi întâmpinat rezistență. Alți istoricii au scos în evidență importante necesități în materie de securitate ale tânărului stat sovietic, a cărui scurtă istorie fusese în permanență martoră a diverse intervenții externe. Cercetări recente în arhivele rusești au

³ Walter LaFeber, *Inevitable Revolutions. The United States and Central America*, W.W. Norton, New York, 1984, p. 89.

condus la punerea sub semnul întrebării a unor astfel de interpretări, mult prea simpliste. Din declarațiile lui Stalin de la Teheran, era limpede că el era în favoarea unei ordini mondiale bazată pe sfere de influență, în cadrul căreia fiecare din cele trei mari puteri să fie responsabilă pentru pacea și securitatea din sfera proprie de influență. Era, de asemenea, clar din cooperarea lipsită de scrupule a sovieticilor cu naștii din perioada 1939-1941, că ambițiile lui Stalin sau ceea ce el considera nevoi de securitate în Europa Centrală și Răsăriteană erau considerabile. Restaurarea frontierelor de pe vremea țărilor și obținerea unui acces nemijlocit la Marea Mediterană erau și ele țeluri sovietice importante. Astfel de ambiții ar fi fost probabil prezente chiar și în condițiile unui regim rusesc capitalist, și într-o anumită măsură Aliații occidentali trebuiau să decidă dacă asemenea țeluri erau acceptabile în cadrul noii ordini mondiale. La un nivel mai general, dorința de a spori influența sovietică pe plan mondial, justificată prin efortul depus de U.R.S.S. pentru victoria Aliată, era un alt obiectiv sovietic deloc surprinzător, ce putea fi cu greu contracarat.

Marea Britanie a mers la Ialta în calitate de cel mai slab dintre cei trei Aliați, însă ferm hotărâtă să-și apere ceea ce considera ca fiind interesele sale vitale. Ca putere imperială, avea ceva în comun cu Rusia, în ciuda tipului diferit de control implicat de natura imperiului sovietic. Existau destule resentimente față de britanici în diverse sectoare ale administrației americane, resentimente care s-au accentuat de-a lungul războiului. În fond existența Imperiului britanic contravenea principiilor americane la fel de mult ca a celui sovietic și era chiar mai periculoasă față de interesele economice americane. Însă britanicii împărtășeau aceeași ideologie și același sistem politic cu americanii și urmau să fie integrați aceleași ordini economice o dată ce și-ar fi încheiat refacerea postbelică.

Planurile britanice postbelice vizau, pe de o parte, acceptarea unui set de principii, iar, pe de alta, un sistem de cooperare bazat pe sfere de influență. În prima variantă se pune în pericol viitorul Imperiului britanic, dar se asigura sprijinul celei mai importante puteri militare și economice mondiale. Cea de-a doua s-ar fi potrivit mai bine cu menținerea formală a imperiului și cu prevenirea dominației germane asupra Europei, dar ar fi pus sub semnul întrebării neobișnuit de strânsa cooperare anglo-americană stabilită în timpul războiului. Această a doua cale a părut a fi urmată de liderii britanici în octombrie 1944, când Winston Churchill și Iosif Stalin au realizat la Moscova celebra împărțire procentuală a sferelor de influență⁴. Pentru a obține mână liberă în Grecia, britanicii au

⁴ Elisabeth Barker, *British Policy in South East Europe during the Second World War*, Macmillan, London, 1976, pp. 140-147; Patrick Holdich, *A Policy of Percentages? British Policy in the Balkans after the Moscow Conference of October 1944*, în „International History Review”, vol. 9, no. 1, 1987; Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, vol. VII, *Road to Victory 1941-1945*, Heinemann, London, 1986, pp. 989 și urm.

propus același lucru pentru sovietici în România (90% influență sovietică și 10% influență occidentală) și chiar Bulgaria (75% influență sovietică, iar restul occidentală), urmând ca în Ungaria și Iugoslavia procentele să fie egale. În esență, acest tip de aranjament era menit să mențină cooperarea anglo-sovietică în Europa: Churchill nu vedea nici o nevoie la finalul anului 1944 să construiască, așa cum solicitau militarii, un bloc occidental (împreună cu Franța, Benelux și Germania) condus de britanici, cu scopul de a bloca expansiunea rusească. Însă Conferința de la Ialta avea să submineze aranjamentele lui Churchill, iar teoriile care susțin că la Ialta s-a împărțit Europa și lumea⁵ nu-și găsesc dovezi în documentele reuniunii din Crimeea.

*

Atmosfera de la Ialta, prima dintre conferințele interaliatate care s-a ocupat mai mult de chestiunile postbelice, a fost una de speranță, că o nouă epocă de pace și cooperare ar fi putut fi construită pe ruinele războiului; participanții erau, de asemenea, conștienți de responsabilitățile lor în fața unei astfel de sarcini mărețe. Nu s-a manifestat vreo alianță anglo-americană, în parte din cauză că Roosevelt nu dorea să se opună Uniunii Sovietice. În același timp, președintele american nu era dispus să susțină un Imperiu britanic nereformat, care să fie o amenințare pentru interesele economice americane. Deși s-a sugerat că Roosevelt, a cărui sănătate era extrem de precară, a fost înșelat de Stalin la Ialta, se pare că liderul american era extrem de conștient de problemele procesului de pace. Ar fi fost dificil, dacă nu chiar imposibil, să se reconcilieze pretențiile lui Stalin cu principiile unei noi ordini mondiale avute în vedere de americani. Aceste principii nu puteau elimina dominația Armatei Roșii asupra Europei Centrale și Răsăritene, dar această problemă a dictat tactica lui Roosevelt în Crimeea. L-a condus pe președinte spre o tentativă de inducere în eroare a opiniei publice americane, cel puțin până în momentul când Congresul ar fi acceptat noua Organizație a Națiunilor Unite, căreia i s-a transmis mesajul că înțelegerile de la Ialta întruchipau principiile americane.

Unul din elementele planului lui Roosevelt l-a implicat pe James Byrnes, care nu a participat la unele din ședințele conferinței și care a fost trimis acasă înainte de finalizarea reuniunii, astfel încât să poată fi sincer în descrierea unei versiuni a evenimentelor care era incompletă, dar era pe măsura așteptărilor americane. Între timp Roosevelt era liber să realizeze înțelegerile adecvate intereselor de mare putere și realităților militare. Byrnes a jucat un rol decisiv în convingerea

⁵ Vezi, spre exemplu, Arthur Conte, *Yalta ou le Partage du monde*, Robert Laffont, Neuilly-sur-Seine, 1964.

opinii publice americane că Ialta a marcat sfârșitul vechii politici a echilibrului de putere și începutul unei cooperări internaționale bazate pe principiile americane. Revenit de la Ialta, Roosevelt însuși a spus Congresului că „reuniunea din Crimeea a însemnat finalul unui sistem al acțiunii unilaterale, al alianțelor exclusiviste, al sferelor de influență, al echilibrului de putere și al tuturor celorlalte expediente care au fost încercate de-a lungul secolelor, dar care au eșuat întotdeauna”⁶.

Unii istorici au descris însă Ialta ca o trădare americană a principiilor morale, sacrificate prin acceptarea unei sfere sovietice de influență în Europa Răsăriteană, care efectiv a divizat continentul. Astfel de interpretări sunt eronate. Ialta a reprezentat o încercare, în destulă măsură reușită, de a reconcilia principiile cu politica de forță și de a realiza înțelegeri menite să protejeze interese vitale Aliate. Deoarece Franklin Delano Roosevelt nu-i putea acorda lui Stalin porțiuni din Europa Răsăriteană, dar nici nu-l putea împiedica să le obțină, în practică le-a realizat pe amândouă, prima prin înțelegeri implicite, cea de-a doua prin emiterea unor principii care erau interpretate diferit de către sovietici și poporul american⁷. S-au realizat la Ialta puține acorduri cu privire la probleme specifice, multe chestiuni au rămas să fie clarificate în viitor, iar cele mai delicate probleme au rămas în suspensie.

Cea mai importantă chestiune, poate și cea mai complexă, era aceea a viitorului Germaniei. Teritoriul german fusese deja împărțit în zone de ocupație între cei trei Aliți, urmând să fie guvernat de un Consiliu de Control Aliat. Însă existau neînțelegeri în privința menținerii unității Germaniei. Un stat german unificat ar fi putut ajunge din nou o forță militară și economică, care n-ar fi putut fi blocată de vecinii săi din Apus sau de statele mici din Răsărit. Pe de altă parte, dezmembrarea Germaniei în câteva state separate sau detașarea unor regiuni economice importante presupuneau riscul de a declanșa un resentiment german de genul celui pe care Hitler îl exploatare în anii interbelici. La Conferința de la Teheran, păruse că ideea dezmembrării va izbândi, dar nu se decisese nimic. La Ialta, principiul a fost acceptat de cei trei Aliți, dar metodele urmau să fie stabilite; și, în ciuda existenței zonelor de ocupație, Germania urma să fie tratată ca o singură unitate administrativă de către Consiliul de Control. La fel, chestiunea reparațiilor urma să fie analizată de către o comisie Aliată cu sediul la Moscova, care urma să primească directive de la miniștrii de externe Aliți.

S-a decis însă la Ialta localizarea frontierei estice a Poloniei: Uniunea Sovietică prelua teritorii foste poloneze, urmându-se linia Curzon, cu anumite diferențe de 5-8 km, în anumite regiuni chiar în favoarea Poloniei. Aceasta din urmă

⁶ „The New York Times”, 3 martie 1945.

⁷ B. Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East*, Princeton University Press, Princeton, 1980, p. 129.

urma să primească, drept compensație, teritorii germane în Vest; s-a discutat despre linia Oder-Neisse ca graniță, dar nu s-a luat o decizie definitivă. Propunerea sovietică se referea în mod clar la râul Neisse de Vest, și nu la Neisse de Est, o diferență ce avea să se dovedească semnificativă ulterior.

Alte chestiuni europene discutate la Ialta au fost tratamentul față de aliații Germaniei și guvernarea din alte zone eliberate de sub control german. În Grecia britanicii fuseseră arbitrii între diverse facțiuni politice concurente, în timp ce în Italia, un fost aliat al Germaniei, britanicii și americanii decisese să acorde puteri administrative propriilor comandanți militari din regiune, reuniți într-un Consiliu de Control Aliat, excluzându-i astfel pe sovietici. Guvernul italian rămăsese unul de dreapta, sub conducerea lui Badoglio. În Polonia, Stalin impusese un guvern provizoriu, Comitetul de la Lublin, din care nu făceau parte nici reprezentanți ai rezistenței poloneze (nici măcar comuniști locali), nici membri ai guvernului polonez din exil, de la Londra. În plus, sovieticii supervizaseră instalarea la putere în Bulgaria a unui guvern al Frontului Popular dominat de comuniști.

La Ialta discuțiile s-au concentrat asupra aranjamentelor ce trebuiau realizate pentru alcătuirea de guverne provizorii în zonele eliberate și pentru ca popoarele să-și aleagă, așa cum fusese stabilit în Carta Atlanticului, forma de guvernământ dorită. Rezultatul a fost o înțelegere formală, *Declarația asupra Europei Eliberate*, completată cu un acord suplimentar cu privire la formarea unui guvern polonez provizoriu. Acest din urmă act părea necesar datorită interesului occidental special privitor la Polonia, atât ca țară Aliată, cât și ca un stat datorită căruia Marea Britanie intrase în război și asupra căruia Stalin ajunsese anterior la o înțelegere cu Hitler.

Declarația asupra Europei Eliberate făcea referire clară la Carta Atlanticului și solicita semnatarilor „să alcătuiască autorități guvernamentale interimare, reprezentative pentru toate elementele democratice din cadrul populației și menite să organizeze, prin alegeri libere, în cel mai scurt timp posibil, guvernanți responsabili în fața voinței populare [...] și să faciliteze, unde este posibil, desfășurarea unor astfel de alegeri”. Acordul cu privire la Polonia stabilea că guvernul de la Lublin trebuia „reorganizat pe o bază democratică mai largă prin includerea liderilor democrați atât din Polonia, cât și dintre polonezii din străinătate”. Poate și mai suprinzător a fost faptul că Stalin i-a informat pe Churchill și Roosevelt că vor fi organizate alegeri în Polonia în luna următoare, dacă nu apăreau dezastre militare⁸.

Acest acord privitor la aplicarea principiilor Cartei Atlanticului în Europa a fost însoțit de un altul de încălcare a aceluiași principii în Asia. În schimbul

⁸ *Foreign Relations of The United States, Diplomatic Papers, The Conferences at Malta and Yalta, 1945*, United States Government Printing Office, Washington, 1955, p. 781.

intrării sovieticilor în războiul împotriva Japoniei, s-a convenit ca, fără consultarea locuitorilor, Uniunea Sovietică să primească Sahalinul de sud și insulele Kurile de la japonezi. Era un fel de amestec între politica de forță și retorica principială, ceva care a reprezentat esența reuniunii de la Ialta și a tentativelor ulterioare de a împăca două concepții conflictuale asupra noii ordini mondiale.

Ialta a adus și un anumit proges în privința obiectivului la care Roosevelt ținea cel mai mult: Organizația Națiunilor Unite. Acceptarea de către Stalin a opiniilor americane privitoare la procedura de votare a condus la un acord de convocare a unei conferințe la San Francisco. Urma să se pregătească un statut pentru o organizație internațională menită să mențină pacea și securitatea și bazată pe un Consiliu de securitate cu cinci membri permanenți (Statele Unite, Uniunea Sovietică, Marea Britanie, Franța și China). Această concesie a lui Stalin a fost urmată și de alte concesii aparente ale liderului sovietic: acceptarea solicitării occidentale ca francezii să participe la Consiliul de Control Interaliat din Germania, angajamentul (în special în legătură cu Polonia) de a permite guvernări reprezentative și alegeri libere în Europa și amânarea soluționării chestiunii reparațiilor și a celei a revizuirii Convenției de la Montreaux cu privire la strâmtoarele dintre Marea Neagră și Marea Mediterană. Nu-i de mirare că britanicii considerau că Stalin nu fusese niciodată atât de îndatoritor. În fapt, chestiunile discutate la Ialta vizau mult mai mult interesele vitale ale Uniunii Sovietice, decât cele ale Marii Britanii și Statelor Unite. În schimbul acestor concesii (deși nu ca parte a unui târg explicit), Stalin a primit teritorii din Asia și de la frontiera cu Polonia, pe lângă ceea ce obținuse de la Hitler în privința statelor baltice și a Basarabiei și Bucovinei de Nord din România. O parte din aceste teritorii erau un preț pentru intrarea forțelor sovietice în războiul împotriva Japoniei, iar restul erau regiuni pe care britanicii le considerau ca aparținând firesc sferei de influență sovietică. Nemulțumirile ulterioare cu privire la Ialta s-au datorat numărului mare de probleme lăsate nerezolvate, ca și, așa cum avea să se dovedească ulterior, faptului că Stalin nu a respectat înțelegerile de la Ialta, atunci când acestea au intrat în conflict cu interesele statului sovietic, indiferent dacă era vorba de ambiții imperiale sau de rațiuni de securitate.

FRAGMENTE DIN DOCUMENTELE CONFERINȚEI INTERALIATE DE LA IALTA
(4-11 FEBRUARIE 1945)

ÎNTÂLNIRE ROOSEVELT-STALIN

4 februarie 1945, orele 4 P.M.

Palatul Livadia⁹

[...]

Președintele a întrebat apoi cum s-a înțeles mareșalul Stalin cu generalul de Gaulle.

Mareșalul Stalin a răspuns că nu i se păruse de Gaulle o persoană foarte complicată, dar a simțit că era nerealist, în sensul că Franța nu luptase prea mult în acest război, iar de Gaulle pretindea drepturi egale cu americanii, britanicii și rușii, care duseseră povara confruntării.

Președintele a descris apoi conversația sa cu de Gaulle la Casablanca, cu doi ani în urmă, când de Gaulle s-a comparat cu Ioana d'Arc ca lider spiritual al Franței și cu Clemenceau ca lider politic.

Mareșalul Stalin a replicat că de Gaulle nu pare să înțeleagă situația din Franța și că în realitate contribuția franceză la derularea actuală a operațiunilor militare pe frontul apusean era extrem de redusă și că în 1940 ei nu luptaseră deloc.

Președintele a răspuns că hotărâse recent să înarmeze opt noi divizii franceze, alcătuite din francezi care aveau pregătire militară.

Mareșalul Stalin a spus că acest lucru este bun câtă vreme va ajuta armatele americane, dar că el era de părere că în acel moment armata lui de Gaulle era foarte șubredă.

Președintele a spus că auzise recent că guvernul francez nu intenționa să anexeze nemijlocit nici un teritoriu german, dar că ar dori să impună un control internațional asupra unor părți din acest teritoriu.

Mareșalul Stalin a replicat că nu asta era povestea pe care de Gaulle i-o spusese la Moscova – acolo el a spus că Rinul era frontiera naturală a Franței și că dorea să aibă trupe franceze plasate acolo în mod permanent.

Președintele a spus că îi va face mareșalului o indiscreție, pe care n-ar dori s-o spună în fața primului-ministru Churchill, și anume că britanicii împărtășeau de doi ani ideea transformării artificiale a Franței într-o mare putere care să-și permită să staționeze 200.000 de militari la frontiera răsăriteană, care să țină frontul cât timp ar fi fost necesar ca să se reunească o armată britanică puternică. A spus că britanicii sunt un popor special, care dorește și să-și mănânce prăjitura, dar s-o și păstreze [butadă din limba engleză, greu traducibilă: *to have their cake and eat it too* – n.ns. L.L.].

Președintele a spus apoi că el a înțeles că zonele tripartite în privința ocupației Germaniei fuseseră deja convenite, ceea ce mareșalul Stalin a părut să confirme, dar a ținut să spună că o chestiune deosebit de importantă era aceea a unei zone franceze de ocupație. Președintele a spus că avusese o mulțime de probleme cu britanicii cu privire la zonele de ocupație. El ar fi preferat zona nord-vestică, care nu era dependentă de comunicațiile prin Franța, dar britanicii păreau să considere că americanii ar trebui să restaureze ordinea în Franța, iar apoi să le ofere controlul politic britanicilor.

⁹ Ibidem, p. 572-573.

Mareșalul Stalin a întrebat dacă președintele era de părere ca Franța să primească o zonă de ocupație și pe ce motiv.

Președintele a spus că el nu credea că era o idee rea, dar a adăugat că ar fi fost doar o dovadă de bunăvoință.

Mareșalul Stalin și dl Molotov au confirmat viguros și au spus că era unicul motiv pentru a i se acorda Franței o zonă de ocupație. Mareșalul Stalin a spus că problema trebuia avută în vedere în discuțiile care urmau la laltă. [...]

CINĂ TRIPARTITĂ

4 februarie 1945, orele 8:30 P.M.

Palatul Livadia¹⁰

[...]

Mareșalul Stalin a spus foarte clar în câteva rânduri că era de părere că cele trei mari puteri care duseseră greul războiului și eliberaseră micile puteri de sub dominația germană trebuiau să aibă dreptul unanim de a menține pacea în lume. A spus că nu putea servi alt interes decât pe acela al statului și poporului sovietic, dar că în arena internațională Uniunea Sovietică era pregătită să participe la menținerea păcii. A spus că era ridicol să se creadă că Albania va avea o pondere egală cu a celor trei mari puteri care câștigaseră războiul [...]. El a spus că unele din țările eliberate par să creadă că marile puteri au fost obligate să-și verse sângele pentru a le elibera, iar acum condamnă marile puteri pentru că nu iau în considerație drepturile țărilor mici.

Mareșalul Stalin a spus că era pregătit ca, alături de Statele Unite și Marea Britanie, să protejeze drepturile țărilor mici, dar că nu va fi niciodată de acord ca vreo acțiune a vreunei mari-puteri să fie supusă judecății țărilor mici.

Președintele [Roosevelt] a spus că era de acord că marile puteri poartă o mai mare responsabilitate și că pacea trebuie redactată de cele trei puteri prezente la această masă.

Primul-ministru [Churchill] a spus că nu se pune problema ca țările mici să dicteze marilor puteri, dar că marile națiuni ale lumii trebuie să-și îndeplinească responsabilitatea morală și rolul conducător și trebuie să-și exercite puterea cu moderație și respect special pentru drepturile națiunilor mai mici. (Dl Vășinski i-a spus dlui Bohlen că ei nu vor accepta niciodată dreptul micilor puteri de a judeca acțiunile marilor puteri, iar ca răspuns la o observație a dlui Bohlen referitoare la opinia poporului american, a răspuns că poporul american trebuie să învețe să se supună conducătorilor lui. Dl Bohlen a spus că, dacă dl Vășinski va vizita Statele Unite, i-ar plăcea să-l vadă spunând asta poporului american. Dl Vășinski a replicat că va fi bucuros s-o facă.) [...]

Primul-ministru a spus că deși el era constant „atacat” ca reacționar, el era singurul reprezentant prezent care putea fi dat jos în orice moment prin votul universal al propriului popor și că personal era mândru de acest pericol.

Mareșalul Stalin a remarcat ironic că primul-ministru pare să se teamă de aceste alegeri, la care primul-ministru a replicat că nu numai că nu se temea de ele, dar era mândru de dreptul poporului britanic de a schimba guvernul în orice moment pe care l-ar considera potrivit. A adăugat că simțea că cele trei națiuni reprezentate aici se deplasau către același țel prin metode diferite.

Primul-ministru, referindu-se la dreptul națiunilor mici, a oferit un citat: „Vulturul trebuie să permită micilor păsări să cânte și să nu-i pese din ce motiv cântă”.

[...]

¹⁰ *Ibidem*, p. 589-591.

PRÂNZ AL MINIȘTRILOR DE EXTERNE

5 februarie 1945, orele 1,30 P.M.

Palatul Iusupov¹¹

{...}

În cursul prânzului dl Molotov a propus un toast pentru „Conferința din Crimeea”. După o scurtă discuție, s-a sugerat că astfel ar trebui numită conferința.

A DOUA ȘEDINȚĂ PLENARĂ

5 februarie 1945, orele 4 P.M.

Palatul Livadia¹²

{...}

Mareșalul Stalin a spus că în discuția despre Germania ar dori să includă următoarele puncte:

(1) Chestiunea dezmembrării Germaniei. A spus că la Teheran schimbaseră opinii despre acest subiect, iar ulterior, la Moscova, purtase discuții pe această temă cu primul-ministru. Din aceste schimburi informale de opinii, a înțeles că toți erau în favoarea dezmembrării, dar nu se decisese nimic în privința manierei dezmembrării. Dorea să știe, în primul rând, dacă președintele și primul-ministru erau în continuare de acord cu principiul dezmembrării.

(2) Mareșalul Stalin era interesat să știe dacă cele trei guverne și-au propus sau nu să stabilească un guvern german, iar dacă există o decizie clară în privința dezmembrării, urmau să se stabilească guverne separate pentru diversele părți ale Germaniei.

(3) Mareșalul Stalin dorea să știe cum va opera principiul capitulării necondiționate în privința Germaniei; spre exemplu, dacă Hitler ar accepta să capituleze necondiționat, se va negocia cu guvernul său?

(4) Mareșalul Stalin a spus că ultimul său punct viza chestiunea reparațiilor.

Președintele a replicat că, așa cum a înțeles-o el, problema tratamentului permanent al Germaniei ar putea deriva din chestiunea zonelor de ocupație, deși cele două nu erau direct legate.

Mareșalul Stalin a răspuns că el dorea să afle dacă exista intenția de a se dezmembra Germania. A spus că la Teheran, când se discutasese chestiunea, președintele propusese divizarea Germaniei în cinci părți. Primul-ministru, după o anumită ezitare, a sugerat divizarea Germaniei în două părți, prin separarea Prusiei de partea sudică a Germaniei. A spus că el se asociase punctului de vedere al președintelui, dar discuția de la Teheran fusese doar un schimb de păreri. A adăugat că și la Moscova discutasese cu primul-ministru posibilitatea împărțirii Germaniei în două părți, cu Prusia, pe de o parte, și Bavaria și Austria, pe de alta, iar Ruhr-ul și Westphalia sub control internațional. A fost de părere că acest plan era realizabil, dar nu se luase nici o decizie, deoarece președintele nu fusese acolo. A întrebat dacă nu venise momentul de a se adopta o decizie în privința dezmembrării Germaniei.

Primul-ministru a declarat că guvernul britanic era de acord, în principiu, cu dezmembrarea, dar el simțea că [...] decizia finală asupra manierei de dezmembrare era prea complicată pentru a fi adoptată aici în patru-cinci zile. Va presupune cercetări elaborate, efectuate de oameni de stat experimentați, cu privire la aspectele istorice, politice, economice și sociologice ale chestiunii și un studiu îndelungat realizat de către un subcomitet. A adăugat că discuțiile informale de la Teheran și Moscova avuseseră un caracter foarte general și nu intenționaseră să stabilească un plan precis.

¹¹ Ibidem, p. 608-610.

¹² Ibidem, p. 611-624.

De fapt, a adăugat el, dacă li se solicita să declare aici cum ar trebui devizată Germania, el nu s-ar afla în postura să răspundă, iar din acest motiv nu se putea angaja să susțină vreun plan definit de dezmembrare a Germaniei. Primul-ministru a spus că, oricum, el personal simțea că izolarea Prusiei și eliminarea voinței ei din cadrul Germaniei ar îndepărta răul primordial – potențialul de război german ar fi în mare măsură diminuat. [...]

Mareșalul Stalin a spus că a pus o problemă pentru a se stabili exact care sunt intențiile celor trei guverne. A spus că evenimentele din Germania se îndreptau spre o catastrofă pentru poporul german și că înfrângerile germane vor spori în magnitudine deoarece Alianța Uniunii Sovietice intenționează să lanseze foarte curând o ofensivă importantă pe frontul apusean. În plus, a spus că Germania era amenințată de prăbușirea internă, datorită lipsei de pâine și cărbune o dată cu pierderea Sileziei și a distrugerii potențiale a Ruhr-ului. [...] A spus că a înțeles deplin dificultățile primului-ministru de a stabili un plan detaliat și, de aceea, simțea că sugestia președintelui ar putea fi acceptabilă: și anume (1) înțelegerea în principiu că Germania ar trebui să fie dezmembrată; (2) însărcinarea unei comisii a miniștrilor de externe cu stabilirea detaliilor; și (3) adăugarea la condițiile capitulării a unei clauze potrivit căreia Germania va fi dezmembrată, fără a se oferi alte detalii. [...]

[Până la urmă] s-a convenit că cei trei miniștri de externe ar trebui să considere articolul 12 [care stabilea că Alianța deține întreaga putere și autoritate de a stabili viitorul Germaniei] din cadrul condițiilor capitulării ca esențial pentru a se asigura cea mai bună metodă de a se pune în discuție intenția de a se dezmembra Germania.

Președintele a spus apoi că a rămas să se decidă în chestiunea unei zone franceze [de ocupație]. A spus că a înțeles de la Mareșalul Stalin că francezii nu doreau în mod clar să anexeze teritoriul german de până la Rin.

Mareșalul Stalin a replicat că nu era adevărat, deoarece în timpul vizitei [la Moscova] a generalului de Gaulle, francezii spusese foarte direct că intenționează să anexeze permanent teritoriul de până la Rin.

Primul-ministru a spus că el simte că nu se pot discuta frontiere posibile, ci se iau în considerare doar zone de ocupație militară temporară. A adăugat că era pentru a se acorda francezilor o zonă definită care putea proveni din zona britanică și posibil din cea americană și că dorea să obțină acordul guvernului sovietic ca guvernele britanic și american să aibă dreptul de a stabili cu francezii o zonă de ocupație. A adăugat că această zonă nu va afecta în nici un fel propusa zonă sovietică.

Mareșalul Stalin a întrebat dacă acordarea unei zone Franței n-ar putea servi ca precedent pentru alte state.

Primul-ministru a subliniat că ocupația Germaniei ar putea fi una de lungă durată și că guvernul britanic nu era sigur că va putea suporta povara singur pe o perioadă îndelungată și că francezii s-ar putea dovedi de real ajutor în această chestiune.

Mareșalul Stalin a spus că, dacă li se va acorda francezilor o zonă, nu se va transforma controlul tripartit într-unul cvadripartit.

Primul-ministru a răspuns că guvernul britanic se aștepta ca, dacă i se va acorda Franței o zonă, ea va participa, evident, la mecanismul de control, dar că în privința altor state care ar putea contribui la ocupație, precum Belgia sau Olanda, nu se va pune problema unei zone definite și nici participarea la mecanismul de control.

Mareșalul Stalin a declarat că el credea că vor apărea multe complicații dacă patru state în loc de trei vor participa la decizii în problemele germane. El considera că s-ar putea concepe o practică prin care Anglia i-ar lăsa pe francezi, belgieni și olandezi să-i ajute în privința ocupației, dar fără dreptul de a participa la deciziile tripartite privind Germania. El a spus că dacă acest lucru era acceptat, guvernul sovietic și-ar putea exprima dorința de a solicita altor state ajutor în ocupația zonei sovietice, dar fără vreun drept de a participa la adoptarea deciziilor comisiei de control.

Primul-ministru a răspuns că el simțea că această a scos în evidență întreaga chestiune a rolului viitor al Franței în Europa și că el personal simțea că Franța trebuie să joace un rol foarte important. A subliniat că Franța avusese o experiență îndelungată în relație cu germanii [...]. A continuat spunând că Marea Britanie nu dorea să suporte întreaga greutate a unui atac din partea Germaniei în viitor, iar din acest motiv ar dori să vadă o Franță puternică și în posesia unei mari armate. A spus că era problematic cât vor putea staționa trupele americane în Europa și, de aceea, era esențial faptul de a se putea baza pe Franța în privința controlului pe termen lung asupra Germaniei.

Președintele a răspuns că el nu credea că trupele americane vor putea rămâne în Europa mai mult de doi ani. (subl.ns., L.L.) A continuat spunând că simțea că ar putea obține susținere în Congres și de-a lungul țării pentru orice măsuri rezonabile menite să apere pacea viitoare, dar nu credea că aceasta [susținerea Congresului] s-ar putea extinde și cu privire la menținerea unei forțe americane apreciabile în Europa.

Primul-ministru a spus că el simțea că Franța ar trebui să dețină o mare armată, deoarece era unicul aliat al Marii Britanii în Apus, în timp ce Uniunea Sovietică, în afara puternicelor forțe militare proprii, putea conta pe sprijinul polonezilor.

Mareșalul Stalin a spus că aprecia pe deplin necesitatea unei Franțe puternice, țară care semnasese recent un tratat de alianță cu Uniunea Sovietică. [...]

Președintele a remarcat apoi că el era de părere că Franței ar trebui să i se acorde o zonă, dar el personal considera că ar fi o greșală să se implice alte state în chestiunea generală a controlului asupra Germaniei.

Mareșalul Stalin a observat că dacă Franței i se acorda dreptul de a participa în cadrul mecanismului de control pentru Germania, va fi dificil să se refuze alte state. A repetat că dorea să vadă Franța ca o putere adevărată, dar nu putea ocoli adevărul, care indica faptul că Franța contribuise puțin la actualul război și își deschisese porțile în fața inamicului.

[...]

DECLARAȚIA ASUPRA EUROPEI ELIBERATE¹³

Premierul Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste, primul-ministru al Regatului Unit și președintele Statelor Unite ale Americii s-au consultat reciproc în interesul comun al popoarelor din țările proprii și al celor din cadrul Europei eliberate. Ei își declară în comun acceptul mutual ca în perioada de temporară instabilitate prin care trece Europa eliberată să concerteze politicile celor trei guverne în privința asistării popoarelor eliberate de sub dominația Germaniei naziste și a popoarelor din fostele state-satelit ale Axei din Europa, pentru a-și rezolva pe căi democratice problemele lor politice și economice presante.

Stabilirea ordinii în Europa și reconstruirea unei vieți economice naționale trebuie realizate prin intermediul proceselor care vor permite popoarelor eliberate să distrugă ultimele vestigii ale nazismului și fascismului și să creeze instituții democratice în conformitate cu propria voință. Acesta este un principiu al Cartei Atlanticului – dreptul tuturor popoarelor de a-și alege forma de guvernământ – vizând restaurarea drepturilor suverane și de autoguvernare ale acelor popoare care au fost private de ele, prin forță, de către statele agresoare.

Pentru a promova condițiile în care popoarele eliberate să-și poată exercita aceste drepturi, cele trei guverne vor asista în comun popoarele din orice stat european eliberat sau stat fost satelit al Axei din Europa, unde, potrivit judecății lor, situația impune (a) să se stabilească condițiile pacifi-

¹³ *Ibidem*, pp. 977-978.

cării interne; (b) să se aplice măsuri de urgență pentru ajutorarea oamenilor aflați în nevoie; (c) să se alcătuiască autorități guvernamentale interimare, reprezentative pentru toate elementele democratice din cadrul populației, și menite să stabilească, cât mai curând posibil, prin alegeri libere, guvernări responsabile în fața voinței populare; și (d) să se faciliteze, unde este necesar, desfășurarea unor astfel de alegeri.

Cele trei guverne se vor consulta cu celelalte Națiuni Unite și autorități provizorii sau alte guverne din Europa când se abordează chestiuni de interes direct pentru ele.

Când, în opinia celor trei guverne, condițiile din orice stat european eliberat sau orice stat fost satelit al Axei în Europa fac o astfel de acțiune necesară, ele se vor consulta imediat asupra măsurilor adecvate pentru a înlătura responsabilitățile comune stabilite prin această declarație.

Prin această declarație noi ne reafirmăm credința în principiile Cartei Atlanticului, angajamentul solemn față de Declarația Națiunilor Unite și hotărârea noastră de a construi, în cooperare cu alte națiuni iubitoare de pace, o ordine mondială bazată pe lege și dedicată păcii, securității, libertății și bunăstării generale a întregii umanități.

Emițând această declarație, cele trei puteri își exprimă speranța că guvernul provizoriu al Republicii Franceze s-ar putea asocia cu ele în procedura sugerată.

THE CONFERENCE OF YALTA (FEBRUARY 1945) – COMENTARIES AND DOCUMENTS

— Abstract —

In February 1945, Europe was *de facto* divided into two different zones, one occupied by the Red Army, one by Americans, Britons and Canadians. The *Declaration on Liberated Europe* – translated for the first time *in extenso* in the Romanian language, along with other parts of documents regarding the discussions amongst the Big Three at Yalta – was an attempt to win back through political means what was already irretrievable militarily: the right of self-determination for the states of East-Central Europe which were “freed” and occupied by the Soviet Union. Thus Yalta did not contribute to the division of Europe, but in contrast represented “a retarding” element. But Roosevelt hopes were not fulfilled. Stalin used the favourable military situation at the end of the war to expand considerably the Soviet buffer zone and extend his area of control. Roosevelt’s plan miscarried – but not because he had concluded a Machiavellian deal with Stalin. Roosevelt might be blamed for not having extracted greater concessions from Stalin before the Red Army controlled all of Eastern Europe. But at Yalta, the US president was in no way the accomplice of Stalin or betrayer of Europe.

Dorin Dobrinu

UN „FRONT” PUȚIN CUNOSCUT: REZISTENȚA ARMATĂ ANTICOMUNISTĂ DIN NORDUL MOLDOVEI (1948-1954)

Moldova este una dintre provinciile istorice ale României, însă teritoriul ei a cunoscut fluctuații majore în ultimele două secole și jumătate. Astăzi ea este delimitată de râul Prut la est (graniță cu Basarabia, regiune a vechiului stat moldovenesc, anexată de Rusia la 1812, unită cu România între 1918-1940/1944 și ocupată de URSS după 1940/1944), de Bucovina la nord-vest (până la 1775 a fost parte integrantă a Moldovei, după care a intrat în componența Austriei, revenind României în 1918, ocupată parțial de URSS în 1940/1944), de Carpații Orientali din zona Neamțului până în Vrancea (parte a Moldovei, dar cu o puternică individualitate istorică), iar la sud de Milcov și Dunăre. În afară de Prut, paralel cu acesta un alt râu străbate centrul Moldovei de la nord la-sud, Siretul. În special în zona montană sunt numeroase cursuri de apă, care recoltează precipitațiile abundente. Carpații și Subcarpații împăduriți din vest contrastează cu dealurile având înălțimi variabile, cu păcuri izolate de pădure, din fostul județ Dorohoi până în Covurlui.

Demografic, Moldova postbelică era una din zonele bine populate ale țării, cu numeroase localități rurale și târgușoare, dar cu puține orașe importante (faceau excepție Iașul, centru administrativ și cultural, și Galațiul, port important la Dunăre). Cea mai mare parte a populației practica o agricultură de subzistență, industria fiind neglijabilă în provincie. În privința componenței etnice, românii erau majoritari atât în mediul rural cât și în orașe, în cele din urmă existând și o însemnată populație evreiască, totuși în continuă scădere ca urmare a emigrărilor în Israel. Zonele Bacău – Roman – Iași înregistrau o concentrare importantă de ceangăi, cu origine controversată, în parte cel puțin vorbitori ai unui dialect maghiar. Când privește religia, majoritatea populației era formată din ortodocși, dar existau și mulți catolici în zonele locuite de ceangăi, precum și la Iași, Cotnari și Huși; deși neglijabile numeric, se afirmă și comunități de factură (neo)protestantă (evangelică).

Din punct de vedere politic, Moldova a cunoscut în perioada interbelică organizații importante ale Partidului Național Liberal și ale Partidului Național Țărănesc, dar a fost totodată locul de naștere a principalelor formațiuni de extremă

dreapta, Liga Apărării Național Creștine și Legiunea „Arhanghelului Mihail”. După război, partidele istorice au continuat să fie importante în regiune, cele de extremă dreapta erau desființate legal, membrii lor stând în expectativă, dar cel mai adesea orientându-se spre alte formațiuni politice, îndeosebi spre cele din arcul guvernamental: Partidul Comunist Român, Frontul Plugarilor, Partidul Social-Democrat etc. Intervalul 1944-1947 a fost marcat și în Moldova de lupta politică dusă de comuniști pentru preluarea totală a puterii. La nivel general, în pofida faptului că PNT și PNL aveau o popularitate deosebită, alegerile din 1946 au fost câștigate oficial de coaliția condusă de PCR. Dacă anul 1947 a reprezentat desființarea PNT și autodizolvarea PNL, precum și detronarea regelui, în 1948 aveau să înceapă arestările masive între legionari și între toți cei considerați indezirabili din varii motive, începând de la cele politice și continuând cu cele sociale, economice și religioase.

În acest studiu avem în vedere mai puțin cunoscuta rezistență armată anticomunistă din nordul Moldovei, mai exact din actualele județe Botoșani, Iași și Neamț. Rezistența din Bucovina am ales să o redăm într-un studiu separat. La fel am procedat și cu povestea oarecum complicată a rezistenței din orașul Iași. Am optat pentru identificarea și descrierea organizație/grup cu organizație/grup, deși ne-am văzut nevoiți să ne limităm doar la cele pentru care documentația a fost posibilă. Despre unele formațiuni nu știm decât că au existat. Considerăm însă că nu este lipsită de importanță fie și simpla semnalare a acestora, existând speranța că în viitor vor putea fi aflate noi informații despre constituirea, activitatea și dispariția lor.

Ne-am fundamentat demersul reconstituitiv pe surse diverse: documente inedite (din Arhivele Serviciului Român de Informații, Arhiva Tribunalului Militar Teritorial Iași și Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale) sau edite, la care se adaugă mărturiile supraviețuitorilor. Spre deosebire de cazurile altor zone în care a existat rezistență armată anticomunistă, nu dispunem de studii privind rezistența din nordul Moldovei.

1. Cauzele rezistenței armate anticomuniste din nordul Moldovei.

Primele manifestări

Moldova a fost teatrul unor aprige confruntări militare în penultimul an al celui de-al doilea război mondial. De asemenea, ea a fost prima provincie a României care a cunoscut ocupația sovietică, prima în care s-a implementat sovietizarea¹. Schimbările politice dintre 1944-1947, seceta și foametea din 1946-1947,

¹ Dumitru Șandru, *Instaurarea administrației comuniste în Moldova*, în 6 martie 1945. *Începuturile comunizării României*, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 59-77.

cotele, colectivizarea², arestările masive din anii postbelici au avut un rol important în potențarea rezistenței anticomuniste în nord-estul României. Văduviți de posibilitatea de a se exprima liber cu privire la situația generală din țară, unii locuitori din Moldova, inclusiv din nordul regiunii, au ales calea subversiunii, de la realizarea de manifeste și până la constituirea de organizații clandestine sau de rezistență armată. Doar în puține cazuri aceste organizații erau alcătuite pe criterii de partid, în general neținându-se cont decât de atitudinea anticomunistă a membrilor³.

Cu prilejul campaniei electorale din martie 1948, în satul Dragomirești, județul Neamț, a fost descoperit un manifest cu versuri antisovietice: „Tatăl nostru cel din Moscova/ Prăbușească-se împărăția ta/ Facă-se voia mea/ Precum în Germania/ Așa și în Rusia/ Pâinea noastră cea de un sfert pe săptămână./ Dă-ne-o nouă astăzi și în fiecare zi./ Și ne iartă nouă condițiile de armistițiu/ Precum și noi iertăm jafurile voastre/ Și nu ne duce pe noi în ispită/ De-a mai trece odată Nistru[!]/ Și ne izbăvește de prietenia cu Rusia Sovietică/ Amin”⁴. Tot în martie 1948 erau afișate pe gardurile din Roman manifeste antiguvernamentale asumate de „Comitetul Național de Rezistență”. Era vizat mai ales Mihail Sadoveanu, care deținea în acel moment importante funcții simbolice în recent proclamata republică populară⁵.

Ca urmare a faptului că în vara anului 1944 Moldova fusese teatru de război, populația deținea relativ importante cantități de arme și muniții în primii ani postbelici, din când în când fiind făcute descoperiri și capturi în mediul rural⁶. Treptat, în actele serviciilor represive aveau să fie amintite cazuri de natură să neliniștească autorităților. În toamna anului 1948, un grup înarmat era semnalat în zona satului Căndești și în pădurea Dersca, județul Dorohoi, membrii acestuia fiind bănuți de legătură cu doi subofițeri de rezervă din localitatea Dersca. Grupul respectiv atacase, în noaptea de 21/22 și 22/23 septembrie 1948, cu focuri de armă patrula și pichetul de grăniceri de la Oroftiana, județul Dorohoi, retrăgându-se în urma ripostei soldaților⁷.

² Vezi Dorin Dobrinu, *Transformarea socialistă a agriculturii, răscoalele țărănești și deportările din nordul Moldovei (1949)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» din Iași”, vol. XXXIX-XL, 2002-2003, p. 459-487.

³ Liviu Mărgineanu, 1947 – anul lichidării democrației în România și al radicalizării rezistenței anticomuniste, în „Analele Sighet”, vol. 5, 1997, p. 407; Idem, *De la sovietizare la represiune și rezistență*, în „Analele Sighet”, vol. 6, 1998, p. 867.

⁴ Gheorghe Onișoru, *România în anii 1944-1948. Transformări economice și realități sociale*, București, Fundația Academia Civică, 1998, p. 142-143 (doc. de la Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale, fond „Inspectoratul General Administrativ”, dos. 8/1948, f. 253-254).

⁵ Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale, fond „Inspectoratul General Administrativ Iași”, dos. 45/1948, f. 16.

⁶ *Ibidem*, f. 57.

⁷ Arhivele Serviciului Român de Informații, fond „D”, dos. 2168, f. 451 (în continuare se va cita: ASRI). Vezi și *Cartea Albă a Securității*, vol. II, *August 1948-Iulie 1958*, s.l. [București],

2. Organizațiile din nordul Moldovei

2.1. Inițiative legionare pentru coagularea rezistenței din nordul Moldovei

Din unele mărturii aflăm că în anul 1948 în pădurea Bucium, de lângă Iași, a avut loc o ședință a Centrului Studențesc Legionar Iași la care ar fi luat parte câteva sute de persoane. S-a discutat atunci despre crearea unei rețele de rezistență anticomunistă în tot nordul Moldovei. Printre alții, Mihai Mucea l-a propus pe Adrian Teodoriu, de 28 de ani, profesor suplinitor de matematică la Liceul din Dorohoi, pentru a organiza județul Dorohoi. Numai că Siguranța și-a avut informatorii la acea ședință, unul dintre ei fiind un oarecare Mărtinaș. Arestările au început în mai 1948, astfel încât numai la Dorohoi au fost reținute 30 de persoane, dintre care 14 elevi. În total, în legătură cu această organizație ar fi fost arestate 600 de persoane, inclusiv 50 de femei, în majoritate studenți. Toți au fost duși în închisoarea Suceava, unde abuzurile gardienilor făceau parte din cotidian, înregistrându-se și decese în rândurile deținuților. Inculpații au fost împărțiți în loturi, iar acestea au fost judecate separat în cadrul aceluiași proces, în subsolul închisorii din Suceava, de către Tribunalul Militar Iași aflat în deplasare. Procurorul militar a fost un anume Pușoru, din Vârfu Câmpului. Președintele completului a fost colonelul magistrat Gheorghe Gheorghe. Acesta avea o poveste interesantă: condamnat în 1945 pentru că ar fi condamnat el însuși niște comuniști în timpul războiului, a fost scos din temniță în 1947 și a acceptat să devină marioneta noului regim în atât de numeroasele procese politice. Cu toate acestea, prin 1950 avea să fie iarăși arestat și întemnițat, ca o ironie ajungând chiar alături de cei pe care îi osândise anterior. Însă în procesele de la Suceava el și-a făcut „datoria” față de noii stăpâni, pedepsele fiind oricum prestabilite⁸.

Unul din loturi a fost constituit din Adrian Teodoriu, Constantin Teodoriu, Nicolae Buțureanu, Iacob Pintilie, Gheorghe Dubet, Alexandru Ștefan, Ștefan Maraschi, Mihai Mucea, Constantin Ailoe, Gheorghe Tudose, Petru Tudose și Alexandru Ștefan (mort în timpul cercetărilor de la Suceava). Cu excepția primului, toți erau elevi la Liceul din Dorohoi. Considerat cap de lot, Adrian Teodoriu a fost condamnat la opt ani „pentru crima de uneltire în vederea schimbării ordinii sociale”, potrivit articolului 209 din Codul Penal. După recursul din ofi-

Serviciul Român de Informații, 1994, p. 164. Mulțumim domnului Marius Oprea pentru acest volum (de asemenea și pentru volumul III, citat în continuare); Florica Dobre (coordonator), Florian Banu, Camelia Duică, Silviu B. Moldovan, Elis Neagoe, Liviu Țăranu, (editori), „Bande, bandiți și eroi”. Grupurile de rezistență și Securitatea (1948-1968). Documente, Studiu introductiv de Florian Banu și Silviu B. Moldovan, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 46 (doc. de la Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare ACNSAS), fond „documentar”, dos. nr. 36, f. 450-455) (în continuare se va cita: „Bande, bandiți și eroi”...).

⁸ Romulus Nicolae, *Umbrele închisorilor comuniste*, în „Timpul”, nr. 10, aprilie 1992, p. 9.

ciu a rămas doar cu șapte ani, pe care i-a ispășit la Suceava, Aiud și Jilava, la care s-au adăugat și cele aproape două luni de domiciliu obligatoriu în satul Movila Gâldău, lângă Fetești⁹. Constantin Teodoriu și Nicolae Buțureanu au primit câte un an de închisoare, trecând prin aresturile sau închisorile din Dorohoi, Suceava, Văcărești și penitenciarul pentru elevi de la Târgșor, Prahova. Buțureanu a făcut suplimentar cinci luni de temniță, iar apoi trei ani de domiciliu obligatoriu în satul Todirești, comuna Stroești, județul Iași. După eliberare, primului i-a fost în mod susținut blocat accesul în învățământul superior, serviciile de cadre consultând mai întâi cazierul judiciar, ceea ce atrăgea o respingere categorică. Cel de-al doilea a reușit după îndelungi insistențe să urmeze cursurile Facultății de Medicină din Iași, pe care le-a absolvit în 1970, când avea 41 de ani¹⁰.

Securitatea a făcut în 1959 un bilanț al acțiunilor sale contra rezistenței armate anticomuniste. Retrospectiv, se aprecia că „bandele teroriste” din regiunile Iași, Suceava, Bacău și Galați fuseseră sub conducerea legionarului Gabriel Bălănescu și ar fi reușit „să grupeze în jurul lor peste 700 de elemente contrarevoluționare”¹¹. Probabil se avea în vedere structura Mișcării Legionare în Moldova în anii 1948-1949, arestările operate de Securitate distrugând practic organizarea în teren a acestei formațiuni politice aflată în ilegalitate și paralizând din start posibila rezistență legionară de amploare.

2.2. Organizația din Pomârla

La Pomârla, lângă Dorohoi, s-a constituit în 1948 un nucleu anticomunist sub conducerea lui Alexandru Roman, fugit din localitatea Dersca. Din micul grup mai făceau parte Gheorghe Cojocaru și vărul acestuia, Gheorghe P. Cojocaru, trei unchi ai celui dintâi, frații Ion, Ghiță și Petru Cojocărescu, precum și Gheorghe Savencu. Scopul era unul evident utopic: „Ne propusesem, nici mai mult nici mai puțin, să răsturnăm guvernul! Ne propusesem să găsim și arme!”. Gheorghe Cojocaru și Ghiță Savencu, sculptor în lemn, au realizat o șampilă pe care era imprimat un concis text anticomunist: „Cetățeni, uniți-vă! În curând vom scăpa de jugul comunist!” Semna: „Mihai I”. Un alt text era „semnat” de generalul Dragalina. Vestea că în munții Bucovinei ar exista partizani anticomuniști i-a determinat pe cei doi veri Cojocaru să colinde trei-patru zile prin munți

⁹ Mărturiile lui Adrian Teodoriu, Constantin Teodoriu și Nicolae Buțureanu, toți trei cu domiciliile în Iași, în Cezar Zugravu, *O istorie a rezistenței și a represiei, 1945-1989*, Iași, Editura Tipo Moldova, 2002, p. 258-260, 219-220; Romulus Nicolae, *op. cit.*, p. 9.

¹⁰ Mărturiile lui Constantin Teodoriu și Nicolae Buțureanu, în Cezar Zugravu, *op. cit.*, p. 260, 219-220.

¹¹ *Cartea Albă a Securității*, vol. III, 1958-1968, [București], Serviciul Român de Informații, 1995, p. 195 (doc. de la ASRI, fond „D”, dos. 7778, vol. 3, f. 163-167).

(pe la Bilca, Costișa, Voitineli, Suceava), însă fără nici un rezultat. Intrat la Conservatorul din Iași, Gheorghe Cojocaru a răspândit manifeste ale organizației și studenților de aici, reușind să atragă ca membri trei dintre ei¹².

Aflați sub supravegherea Securității, membrii organizației au fost arestați. Gheorghe P. Cojocaru a fost reținut la 28 aprilie 1950 și dus la Suceava, unde a fost bătut cu sacul de nisip, metodă ce viza distrugerea organelor interne fără a lăsa urme, supus la șocuri electrice, la anchete continue care durau zile și nopți întregi. Într-o noapte a fost luat și dus într-o pădure de lângă Suceava, a fost legat de un copac și i s-a spus că va fi executat dacă nu spune tot ce știe în legătură cu activitatea organizației. La auzul comenzii ofițerului de încercare a armelor și de ochire a leșinat¹³. La 11 iulie 1950 au fost arestați și Gheorghe Cojocaru, Gheorghe Savencu, studentul Gheorghe Moldoveanu și Ion Cojocărescu. Ghiță și Petru Cojocărescu au fugit în pădurile dinspre Herța, unde au reușit să se ascundă timp de un an și jumătate¹⁴.

Anchetele celor capturați au avut loc la Securitatea din Dorohoi. Procesul s-a desfășurat la Iași, la 22 februarie 1951: doi dintre inculpați au primit câte doi ani, Gheorghe Moldoveanu un an, Ion Cojocărescu șase luni, iar studentul Gheorghe Cojocaru cinci ani, întrucât își asumase singur responsabilitatea realizării ștampilei. Cel din urmă a trecut pe la Jilava, Canal (Peninsula-Valea Neagră, Năvodari), Constanța, Gherla, Aiud. Uneori sunt posibile comparațiile în privința răului, așa că și Gh. Cojocaru a putut spune ulterior că de neuitat rămâne trecerea lui prin înspăimântătorul fenomen Pitești, când degradarea persoanei a atins culmi nebănuite chiar în ansamblul Gulag-ului românesc¹⁵.

2.3. Organizația „Săgețile dezrobitoare” sau invenția salvatoare

În septembrie 1949 se afla depus în arestul Serviciului Județean de Securitate Dorohoi un anume Constantin Cornoș, bolnav (tuberculoză ganglionară), arestat din 18 mai 1949. Asupra lui se găsiseră „niște liste cu oamenii din împrejurii-

¹² Mărturia lui Gheorghe Cojocaru, originar din Corjăuți-Pomârta, cu domiciliul în Botoșani, în *Calvarul deținuților anticomuniști botoșăneni*, Mărturii ale supraviețuitorilor consemnate de Dumitru Ignat, Botoșani, Inspectoratul pentru cultură al județului Botoșani, 1997, p. 62-63; sentința nr. 194/22 februarie 1951 a Tribunalului Militar Iași, în *Cu unanimitate de voturi. Sentințe politice adunate și comentate de Marius Lupu, Cornel Nicoară și Gheorghe Onișoru*, București, Fundația Academia Civică, 1997, p. 166.

¹³ Mărturia lui Gheorghe P. Cojocaru, originar din Corjăuți-Pomârta, cu domiciliul în Iași, în Cezar Zugravu, *op. cit.*, p. 223-224.

¹⁴ Mărturia lui Gheorghe Cojocaru, în *Calvarul*, p. 62-67. Vezi și sentința nr. 194/22 februarie 1951 a Tribunalului Militar Iași, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 166.

¹⁵ Mărturia lui Gheorghe Cojocaru, în *Calvarul*, p. 62-67. Vezi și sentința nr. 194/22 februarie 1951 a Tribunalului Militar Iași, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 166.

mile orașului Câmpulung [Moldovenesc]”, iar în urma constrângerilor exercitate de securiștii dorohoieni „a spus că face parte din organizația subversivă «Săgețile dezrobitoare» și o întreagă poveste, pentru a scăpa de bătaie”. Realitatea a fost demonstrată de un ofițer (locotenent-colonelul Teodor Dincă) trimis de conducerea Securității pentru a efectua controale în teritoriu, inclusiv la Dorohoi. Întrucât nu se confirma nici una din afirmațiile mitomanului de nevoie, ofițerul de Securitate a dispus eliberarea sa¹⁶. A fost un caz fericit, dacă ținem cont de faptul că în anii '40-'50 au existat nenumărați oameni care au făcut ani lungi de pușcărie sau chiar au fost uciși pentru vini imaginare.

2.4. Organizația lui Visarion Puiu

Securitatea deținea informații, în iulie 1949, că preotul Visarion Puiu din comuna Săveni, județul Dorohoi, aflat cu domiciliul temporar în comuna Bălușeni, județul Botoșani, inițiasse o grupare subversivă. Prin preotul paroh din comuna Negrești el avea legături cu clerici de la mănăstirea Coraița și de la schitul Horaicioara, județul Neamț¹⁷. V. Puiu avea oricum un trecut suspect pentru regimul comunist. Înainte de cea de-a doua conflagrație mondială fusese membru al Partidului Național Creștin, înființând chiar organizația acestui partid la Facultatea de Teologie de la Universitatea din Cernăuți. În timpul războiului fusese trimis ca preot misionar în Germania, îndeplinind și unele funcții pe lângă Legația României de la Berlin, apoi în Croația. După război dovedise ostilitate față de regimul de democrație populară, de aceea i se întocmise dosar, însă din lipsă de probe nu a fost trimis în justiție¹⁸. Informațiile despre înființarea organizației subversive au determinat chiar Direcția Generală a Securității Poporului să ordone Regionalei Suceava arestarea lui Visarion Puiu. La 19 noiembrie 1949 a fost depus la Serviciul județean de Securitate Botoșani¹⁹. El avea să fie implicat și în procesul grupului condus de dr. Ioan Gheorghiu, din Iași, prin sentința nr. 383/1951 fiind condamnat la 1,6 ani închisoare corecțională²⁰. În baza Deciziei nr. 377 a MAI, la 30 august 1951 se decidea trimiterea lui într-o unitate de muncă pentru șase luni²¹.

¹⁶ Marius Oprea (editor), *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente. 1949-1989*, Studiu introductiv de Dennis Deletant, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 99 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 40007, f. 331-342).

¹⁷ ASRI, fond „P”, dos. 10715, vol. 27, f. 348.

¹⁸ *Ibidem*, f. 350.

¹⁹ *Ibidem*, f. 356. Vezi și mărturia lui Ioan Maluș, originar din Stănțești, cu domiciliul în Botoșani, în *Calvarul*, p. 132.

²⁰ ASRI, fond „P”, dos. 10715, vol. 9, f. 433; Liviu Mărgineanu, *Arestarea și lichidarea grupurilor anticomuniste din jurul preotului Dumitru Matei*, în „Analele Sighet”, 7, 1999, p. 385-386.

²¹ Ion Bălan, *Internări în lagăre, 1951*, în „Arhivele Totalitarismului”, nr. 10, 1/1996, p. 104 (doc. de la ASRI, fond „D”, dos. 9725, vol. 9, f. 144-147.).

2.5. Organizația „Pui de lei”, „Comitetul Național de Eliberarea Patriei”

O organizație cu numele „Pui de lei” a existat în nordul Moldovei în anul 1949 (poate înființată încă din 1948)²². Cu un nume care trimitea la un vechi cântec patriotic românesc, celebrul „Pui de lei”, ea a fost inițiată de Iancu Labiș, elev evreu sionist, în vârstă de 18 ani, și a grupat avocați, ofițeri și funcționari comprimați. Potrivit cuvintelor Securității, membrii organizației „au răspândit manifeste, îndemnând populația să reziste împotriva măsurilor de colectare și treierii în arii”. Manifestele erau intitulate „Comitetul Național de Eliberarea Patriei”, având ca autor pe avocatul Puiu Silion, fost magistrat, de existența lor știind și Constantin Constantinescu Arapu, avocat, fost președinte al Comitetului Județean Botoșani PNT-Maniu²³.

Membrii organizației „Pui de lei” erau deținuți în septembrie 1949 în arestul Securității Botoșani. Locotenent-colonelul Teodor Dincă, director adjunct al Direcției Anchete a Securității, trimis din ordinul lui Nicolschi la Regionala de Securitate Suceava, s-a deplasat și la Botoșani, unde i-a găsit pe cei arestați în lotul „Puiu de lei”. El a dat dispoziții anchetatorilor locali „să îndrumeze cercetările pentru a lega această organizație diversionistă de activitatea PNT-iștilor”²⁴. În octombrie 1949, la Serviciul de Securitate Botoșani erau reținute 22 de persoane (în câteva zile numărul lor urcând la 25) în cadrul organizației „Pui de lei”. În vederea încheierii cercetărilor și pentru trimiterea ulterioară în justiție s-a constituit lotul Iancu Labiș²⁵.

Deși atitudinea angajaților Securității stătea în general sub semnul violenței la sfârșitul anilor '40, din diferite motive se înregistrau și excepții de la regulă. Plutonierul major șef de Securitate Klainberg, unul dintre gardienii care făceau de pază la Securitatea Botoșani, unde erau depuși în 1949 arestații din „Pui de lei”, le-a făcut anumite „favoruri” acestora, trasmițându-le ziare și scrisori de la familiile lor, care veneau la vorbitor²⁶.

Organizația „Pui de lei” ar fi avut, conform unei mărturii externe, o „clară culoare politică, una *liberală* [subl. în text, nota D.D.]”. În rândurile ei a mai intrat și Dragoș Enășescu²⁷. O altă mărturie, tot din afara organizației, susținea că aceasta n-a avut o culoare politică. Ea a fost înființată de un anume Constantin

²² Menționăm că o organizație cu același nume, „Pui de lei”, a activat în regiunea Hunedoara, în anul 1949, dar fără a avea vreo legătură cu cea din Botoșani (ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 319).

²³ Marius Oprea (editor), p. 101 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 40007, f. 331-342).

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ ASRI, fond „D”, dos. 9051, vol. 2, f. 112.

²⁶ Idem, fond „P”, dos. 64409, vol. 19, f. 229-232.

²⁷ Mărturia lui Vasile Balanovici, originar din Ionășeni-Trușești, cu domiciliul în Botoșani, în *Calvarul*, p. 28.

Stamatiu, agent provocator al Securității. Practic, Iancu Labiș a fost victima lui Stamatiu²⁸.

După condamnare, membrii acestei organizații au intrat în obișnuitul circuit al Gulagului românesc. Pavel Ursu se afla la Gherla în anul 1950²⁹. Avocații Constantin Arapu și Puiu Sillion au decedat în închisori la date necunoscute, primul la Târgu Ocna, iar cel de-al doilea la Aiud³⁰. Iancu Labiș a ieșit viu din închisoare și a reușit ulterior să ajungă în Israel³¹.

2.6. Organizația din Ionășeni

Organizația anticomunistă din Ionășeni a fost calificată de autorități ca fiind legionară, „numai din cauză că acela care ne-a adunat a fost un ex-legionar. Dar n-am fost organizați după principii legionare și nici nu ne-a făcut nimeni educație legionară”, precizau supraviețuitorii³². Inițiată în 1946-1947, scopul organizației era „păstrarea ființei naționale și a credinței ortodoxe”. Dacă ar fi să dăm credit mărturiilor, organizația ar fi avut nuclee în mai mult de jumătate din localitățile județului Botoșani³³, aserțiune ce trebuie totuși privită cu rezerve. Organizația nu avea arme, dar membrii ei doreau să fie pregătiți în eventualitatea trecerii la acțiuni anticomuniste fățișe³⁴.

Au fost recrutați mai întâi foști luptători pe frontul de răsărit, apoi tineri, elevi sau studenți. Șeful pe județ era învățătorul Mihai Pușcașu (nume conspirativ „Ciutacu”), din Ionășeni-Trușești; „sfătătorul” lor era Costică Șalaru, din aceeași localitate, fost luptător pe front. Între membri se mai numărau: avocatul Ioan Apetrei din Călărași; Vasile Balanovici, elev în ultimul an la Liceul comercial din Botoșani; Gheorghe Mântăluță, elev la Liceul „Laurian” din Botoșani; Puiu și Vasile Cantemir, studenți la Academia Comercială din Brașov; frații Ioan și Vasile Maluș, primul era mecanic de locomotivă la CFR ș.a.³⁵.

²⁸ Mărturia lui Gheorghe Mântăluță, originar din Săveni, cu domiciliul în Botoșani, în *Ibidem*, p. 139.

²⁹ ASRI, fond „P”, dos. 64409, vol. 19, f. 229-230.

³⁰ *Deșinuți anticomuniști din județul Botoșani aflați în evidențele AFDP – Filiala Botoșani. Decedați în închisori*, în *Calvarul*, p. 177. Potrivit unor date de dicționar, un botoșănean cu numele de Constantin I. Arapu, arestat la 15 august 1949, a murit la Ocnele Mari, în 1954 (Cicerone Ionițoiu, *Victimele terorii comuniste. Arestați, torturați, înțemnițați, uciși. Dicționar A-B*, Lucrare revizuită de Florin Ștefănescu, s.l. [București], Editura Mașina de Scris, 2000, p. 76).

³¹ Mărturia lui Gheorghe Mântăluță, în *Calvarul*, p. 139.

³² Mărturiile lui Vasile Balanovici, originar din Ionășeni-Trușești, și Ioan Maluș, originar din Stâncești, ambii cu domiciliul în Botoșani, în *Ibidem*, p. 28-29, 127.

³³ Mărturia lui Vasile Balanovici, în *Ibidem*, p. 28-29. Vezi și mărturia lui Ioan Maluș, în *Ibidem*, p. 127.

³⁴ Mărturia lui Vasile Maluș, originar din Stâncești, cu domiciliul în Botoșani, în *Ibidem*, p. 131.

³⁵ Mărturiile lui Vasile Balanovici, Ioan Maluș, Vasile Maluș și Gheorghe Mântăluță (originar din Săveni, cu domiciliul în Botoșani), în *Ibidem*, p. 29, 126, 135-137.

Organizația avea mai mulți curieri, pentru ca în caz de cădere respectivul să nu poată dezvălui prea multe. Vasile Balanovici a fost trimis la Săveni, Ungureni, Călărași, Stâncești, Trușești, Pomârla, Păltiniș, dar a contactat un număr restrâns de oameni, câte unul în fiecare localitate, care era legătura directă, uneori cu nume conspirative. Se transportau diverse materiale de propagandă de extracție naționalistă (articole din operele lui N. Bălcescu, M. Eminescu, N. Iorga, A.C. Cuza) și religioasă (predici), dar și mărturii șapirografiate ale unora din cei care fuseseră în Rusia, despre realitățile de acolo³⁶.

Ca mai toate organizațiile subversive, nici aceasta nu a scăpat nedepistată. Supraviețuitorii consideră că au fost trădați de un anume Dumitru Ganea. Circa 50 de persoane au fost arestate într-o noapte din luna mai 1948. Transportați la Siguranța din Botoșani, ancheta a durat nouă luni, în tot acest timp arestații fiind bătuți îndelung de șeful Securității Botoșani, Israil Ruckerstein (în mărturii apare ca „Ruchenștain“), precum și de anchetatorii Feller și Lungu³⁷. Mărturia lui Ioan Maluș: „Au făcut cu mine «morișca»: m-au pus pe doi suportți și m-au bătut la tălpi, în serie, când Ruchenștain, când Lungu. Nu mai puteam merge și mă duceau într-o pătură. Ca să mai pot mișca degetele, am pus picioarele în tineta cu urină”³⁸.

Procesul s-a desfășurat la Suceava, în demisolul Securității, fără accesul liber al publicului. Totuși, au fost aduși oameni beți, îmbrăcați în cojoace noi, care strigau se pare nu fără convingere: „Moarte lor! Moarte lor!”. Unul dintre avocații desemnați să-i apere pe cei din organizație a fost un anume Katz, din Piatra Neamț, care ar fi spus chiar la proces: „Domnule președinte, onorată instanță. Situația cea mai grea pentru un avocat este, cum a spus marele Lenin, să apere ceea ce el însuși condamnă!”. Nu era o situație singulară în anii '40-'50, când foști criminali de război prezidau complete de judecată, iar avocații în loc să-i apere pe acuzați se transformau în procurori.

Pentru a scăpa de maltratări, unii inculpați semnaseră declarații false în timpul anchetelor, însă la proces s-au dezbrăcat și și-au arătat echimozele. Drept urmare, președintele a suspendat ședința, iar anchetatorii i-au amenințat cu moartea pe cei din boxă. Au fost și persoane care nu au vrut să recunoască nimic, dar au primit pedepse chiar mai mari. În total, 32 de persoane au fost condamnate în procesul acestei organizații, pedepsele fiind exemplare, fapt recunoscut chiar de procuror: „Voi ați fi meritat o bătaie la cur sau, cel mult, trei luni de pușcărie. Dar nu vă putem lăsa așa. Pedepsa voastră trebuie să fie un exemplu pentru cei de afară. Altfel, toți ar face ca voi”. Vasile Balanovici a primit 12 ani de închi-

³⁶ Mărturia lui Vasile Balanovici, în *Ibidem*, p. 29.

³⁷ *Ibidem*, p. 29-30.

³⁸ Mărturia lui Ioan Maluș, în *Ibidem*, p. 127.

soare, dar a făcut 14, trecând pe la Jilava, Târgșor, Gherla, mina Valea Nistrului, Aiud, colonia Periprava³⁹; Ioan Maluș a câpătat șapte ani, pe care i-a făcut la Gherla și la Canalul Dunăre-Marea Neagră (Peninsula și Ovidiu)⁴⁰; Gheorghe Măntăluță a „beneficiat” tot de șapte ani, petrecuți la Târgșor, Gherla, Canal (Peninsula), Aiud, Jilava⁴¹. Întrucât nu mai activase în organizație după 1947, fiind plecat din județul Botoșani, Vasile Maluș a fost arestat abia în octombrie 1949. Fusesse condamnat în lipsă la 15 ani închisoare „pentru crimă de uneltire contra ordinii sociale”, așa că a stat mai bine de un an în aresturile din Botoșani, în penitenciarele Galata, Jilava, Aiud, mina Baia Sprie. Rejudecat în 1950, pedeapsa i-a fost redusă la trei ani. După patru ani și șapte luni în care trecuse iarăși pe la Jilava, dar și pe la Canal (coloniile Peninsula, Ovidiu, Coasta Galeș), a fost eliberat. A fost însă supravegheat cu atenție de către Securitate până la căderea comunismului⁴².

2.7. Organizația din zona Rădăuți-Leorda

Cândva prin anii '50, în zona Rădăuți-Leorda funcționa o organizație anticomunistă condusă de Mircea Vasiliu, contabil la complexul de creștere a porcilor Leorda, fost căpitan de artilerie și legionar. Nu știm decât că această organizație a existat, dar nu dispunem de amănunte⁴³.

2.8. Organizația „666”, „Gruparea Albastră”, „Cămașa Albastră”, „Moldova”

Inițiativa înființării acestei organizații subversive, în 1947 – cu mai multe nume, pentru a deruta autoritățile: „666” (prima denumire, schimbată din cauza unui delator⁴⁴, cum apare și în sentința de condamnare a membrilor ei⁴⁵) sau „Gruparea Albastră”, „Cămașa Albastră”, „Moldova” (cu o subgrupare „Regele Mihai”)⁴⁶ – a aparținut unor tineri (născuți între 1925-1930) din comuna Corni,

³⁹ Mărturia lui Vasile Balanovici, în *Ibidem*, p. 29-37.

⁴⁰ Mărturia lui Ioan Maluș, în *Ibidem*, p. 128-129.

⁴¹ Mărturia lui Vasile Maluș, în *Ibidem*, p. 135-140.

⁴² *Ibidem*, p. 131-134.

⁴³ Viorel Ilișoi, *Am fost securist, nu le-aș mai auzi numele!*, în „*Timpu*”, nr. 15, 11-17 august 1991, p. 4.

⁴⁴ Mărturia lui Olimpiu Scutelnicu, din Corni, județul Botoșani, în *Calvarul*, p. 147.

⁴⁵ Sentința nr. 1131/11 octombrie 1951 a Tribunalului Militar Iași, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 187.

⁴⁶ Mărturiile lui Alexandru Constantinescu, Gheorghe Anghelache și Emanoil Babii, originari din Corni, cu domiciliul în Botoșani, în *Calvarul*, p. 12, 21, 69; Viorel Ilișoi, *Din „Dosarul” luptei anticomuniste. Mă sinucid pentru că nu pot face ce-mi cere Securitatea*, în „*Timpu*”, nr. 29, septembrie 1992, p. 8.

Botoșani, aflați la liceu în capitala județului. Unul din membri susținea că denumirea de „666” era o trimitere expresă la Biblie⁴⁷, alții că aceea de „Gruparea Albastră” fusese inspirată după numele unei formațiuni militare care luptase în războiul civil spaniol⁴⁸ sau că albastrul era culoarea cerului, o parte din drapelul țării ori „aspirația tinereții”. Din punct de vedere doctrinar, un alt membru al organizației a emis părerea generală că aceasta „avea tentă naționalistă, cuzistă”⁴⁹. Între membri s-au numărat: Emil Marica, Gheorghe Anghelache (fost subofițer în armată, demisionat în 1946), Manole (Emanoil) Babii (profesor suplinitor de istorie-geografie la Corni și student în anul IV la Facultatea de Drept), Păvăleanu (elev la școala de ofițeri de la Sibiu), Olimpiu Scutelnicu, Dumitru Struțuc, Petru Coteață ș.a. În total erau 24 de persoane, în special din localitatea Corni, dar și din Botoșani și Vlădeni. La început, organizația a avut o conducere colectivă, dar apoi șeful ei a devenit Alexandru Constantinescu, fost elev la Liceul „Laurian” din Botoșani⁵⁰.

Recrutarea se făcea de către șef, apoi neofitul era invitat la o ședință în locuința unuia dintre membri, urmau discuții și propuneri, după care respectivul depunea jurământul și primea un nume conspirativ. Așa s-a întâmplat cu Emanoil Babii, membru PMR, procesul de inițiere având loc la locuința lui Emil Marica. Babii a primit numele conspirativ de „Avocatul”. Întrucât era membru al partidului de guvernământ, Emanoil Babii a fost însărcinat de către șeful organizației să culeagă informații din interiorul organizației locale a PMR și să-i indice pe cei mai „buni” activiști. Membrii organizației au participat la „ședințe de teorie militară”, ținute de Gheorghe Anghelache. Organizația a avut doar două arme (un pistol și o pușcă ZB), o cantitate de trotil și câteva grenade. S-a decis la un moment dat chiar plecarea în munți. Alexandru Constantinescu, Olimpiu Scutelnicu și Emanoil Babii au conceput manifeste cu caracter explicit anticomunist (erau criticați Gheorghiu-Dej, Ana Pauker, Stalin etc.), care apoi au fost multiplicat cu ajutorul unei „tipografii”⁵¹. „Tipărița noastră era improvizată, dar ingenioasă. Nu mi-am putut închipui că o să facem atât de lesne o tipografie. Literele, decupate din ștampile de cauciuc, ieșeau foarte clare”, spunea unul dintre ei⁵². Presa de făcut manifeste a fost realizată de Olimpiu Scutelnicu „din plumb

⁴⁷ Mărturia lui Olimpiu Scutelnicu, în *Calvarul*, p. 146.

⁴⁸ Mărturiile lui Gheorghe Anghelache și Olimpiu Scutelnicu, în *Ibidem*, p. 12, 147.

⁴⁹ Mărturia lui Emanoil Babii, în *Ibidem*, p. 21.

⁵⁰ Mărturiile lui Gheorghe Anghelache, Emanoil Babii, Alexandru Constantinescu și Olimpiu Scutelnicu, în *Ibidem*, p. 12-13, 21, 69-70, 147; Viorel Ilișoi, *op. cit.*, p. 8.

⁵¹ Sentința nr. 1131/11 octombrie 1951 a Tribunalului Militar Iași, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 187; Mărturiile lui Gheorghe Anghelache, Alexandru Constantinescu și Olimpiu Scutelnicu, în *Calvarul*, p. 12-13, 70, 147.

⁵² Mărturia lui Alexandru Constantinescu, în *Calvarul*, p. 70.

sculptat de mână. Plumb de la acumulator de radio. Cumpăram maculatoare și băteam toată noaptea la manifeste⁵³. „Tipografii” erau frații (trei la număr) Irașog⁵⁴. Exemplare din manifestele organizației au ajuns până la Timișoara, București, Constanța, Iași și Câmpulung⁵⁵.

Însă la un moment dat s-au încălcat regulile elementare de prevedere. Alexandru Constantinescu și un văr de-al său au împrăștiat în primăvara anului 1951 foarte multe manifeste din Corni până în localitatea Pogorăști. Arestările au început la 10 mai 1951. Subchirurgul (la dispensarul din Corni) Toader Fediuc, Alexandru Constantinescu și Olimpiu Scutelnicu au fost reținuți pe 10-11 mai. La primul dintre ei s-a găsit material compromițător, îndeosebi cantități mari de hârtie, pentru afișe și manifeste⁵⁶. Gheorghe Anghelache a umblat fugar câteva zile, dar pe 15 mai a fost și el capturat. Pus în lanțuri, a fost transportat la Botoșani, iar de acolo la Dorohoi. Ancheta a început imediat și a fost condusă mai întâi de sublocotenentul Miron, apoi de locotenentul-major Matei și de un plutonier. A început bătaia, dusă la grade ridicate de Feller, anchetatorul-șef de la Botoșani, trimis special la Dorohoi. Pentru bătaie, acesta a folosit o funie udă, iar pentru umilirea deținutului scuipatul abundent peste față. Anghelache a fost ținut două luni de zile sub niște scări, pe ciment, având sub el doar o pătură⁵⁷.

Emanoil Babii a fost arestat pe 20 mai 1951, la Iași, apoi transportat alături de ceilalți, la Dorohoi. Anchetatorii voiau să afle de „legăturile superioare” ale organizației, spre exemplu cu americanii. „Nu voiau să creadă că a fost inițiativa noastră”, își amintea Babii. Anchetele se desfășurau după miezul nopții, conștând în bătaie la tâlpi, șocuri electrice, plus izolarea în beciuri. Se adăuga înfometarea intenționată, iar pentru a-și dovedi sadismul securității mâncau în fața deținuților, forțându-i totuși pe aceștia să fumeze. De asemenea, repetau întrebările la nesfârșit⁵⁸.

Una din distracțiile principale ale lui Feller și a altui ofițer consta în punerea la curent a celor arestați. Alexandru Constantinescu: „Simt și acum urmările. Lui Olimpiu Scutelnicu îi făceau legăturile la un dinte și la un testicul. Mie îmi puneau fire la ureche și la degete. Îi amuza nespul felul în care săream până-n pod, urlând. / Erau și alte torturi, de neînchipuit pentru oamenii care n-au cunoscut suferința din închisorile comuniste. De pildă, să fii dus într-un closet plin de

⁵³ Mărturia lui Olimpiu Scutelnicu, în *Ibidem*, p. 147.

⁵⁴ Mărturia lui Alexandru Constantinescu, în *Ibidem*, p. 70.

⁵⁵ Mărturia lui Gheorghe Anghelache, în *Ibidem*, p. 12. Vezi și mărturia lui Emanoil Babii, în *Ibidem*, p. 21.

⁵⁶ Mărturiile lui Alexandru Constantinescu și Olimpiu Scutelnicu, în *Ibidem*, p. 71, 147.

⁵⁷ Mărturia lui Gheorghe Anghelache, în *Ibidem*, p. 14-15.

⁵⁸ Mărturia lui Emanoil Babii, în *Ibidem*, p. 22-23. Vezi și sentința nr. 1131/11 octombrie 1951 a Tribunalului Militar Iași, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 187.

fecale, să fii trântit acolo și să se împingă ușa peste tine...⁵⁹. Olimpiu Scutelnicu: „[Feller î]mi agăța firul de degetul mare de la picior. Și de testicule. Dar cel mai rău era când îmi puneă firul electric la ureche: simțeam că-mi plesnește creierul!”⁶⁰. Sublocotenentul Miron „avea plăcerea de a se distra cu înfiptul acestor sub unghii și în limbă”. Deținuții nu erau bătuți doar de ofițeri sau subofițeri, ci și de sergenții și caporalii în termen, fiii „poporului muncitor”, precum și de una din dactilografe („care era în stare să ne mănânce de vii”) ⁶¹.

Subchirurgul Toader Fediuc a fost asasinat de către Feller⁶². Un fost coleg de suferință își aducea aminte: „A murit în chinuri înfiorătoare. L-au mâncat câinii picioarele! Când l-au adus pentru confruntare, era într-o stare de nedescris. Îl țineau de subsuori, că nu putea sta. Era rupt de câini și chiar acolo un câine stătea lângă el. L-au dus la spital, ca să nu se spună că a murit la Securitate. Ancheta se petrecea la Dorohoi. Când am fost aduși la Botoșani, Fediuc nu mai era în viață”⁶³. După uciderea lui Fediuc, ancheta a fost reluată și celorlalți reținuți nu li s-a mai dat voie să facă în scris vreo referire la el⁶⁴. Olimpiu Scutelnicu și Victor Irașog au fost legați de un pat de fier militar, iar alături de ei a fost pus un câine, care l-a și mușcat rău pe cel din urmă⁶⁵.

Procesul organizației a început pe 14 septembrie 1951, la Tribunalul Militar Iași⁶⁶. Sentința a fost pronunțată la 11 octombrie 1951. Pedepsele au fost grele pentru toți membrii, dacă avem în vedere că, sub acuzația de „crima de uneltire contra ordinii sociale”, Emanoil Babii a fost condamnat la 15 ani muncă silnică, 10 ani degradare civică, precum și la plata a 5.000 de lei cheltuieli de judecată⁶⁷. Unii dintre cei reținuți au rămas cu impresia că Alexandru Constantinescu a fost

⁵⁹ Mărturia lui Alexandru Constantinescu, în *Calvarul*, p. 72-73.

⁶⁰ Mărturia lui Olimpiu Scutelnicu, în *Ibidem*, p. 148.

⁶¹ Mărturia lui Alexandru Constantinescu, în *Ibidem*, p. 72.

⁶² Mărturiile lui Gheorghe Anghelache și Emanoil Babii, în *Ibidem*, p. 15, 23; Vezi și *Deținuți anticomuniști din județul Botoșani aflați în evidențele AFDP – Filiala Botoșani. Decedați în închisori*, în *Ibidem*, p. 177. După 1989, ex locotenentul-major Feller, anchetatorul principal la Securitatea din Botoșani și la cea din Dorohoi la sfârșitul anilor '40, își lua pensia consistentă de la statul român și juca liniștit șah în parcurile din Suceava (mărturiile lui Alexandru Constantinescu, Emanoil Babii și Gheorghe Anghelache, în *Ibidem*, p. 15, 23, 71-72).

⁶³ Mărturia lui Alexandru Constantinescu, în *Ibidem*, p. 71. Vezi și mărturiile lui Gheorghe Anghelache, Emanoil Babii, și Olimpiu Scutelnicu, în *Ibidem*, p. 15, 23, 148; *Deținuți anticomuniști din județul Botoșani aflați în evidențele AFDP – Filiala Botoșani. Decedați în închisori*, în *Ibidem*, p. 177.

⁶⁴ Mărturiile lui Gheorghe Anghelache și Emanoil Babii, în *Ibidem*, p. 15, 23.

⁶⁵ Mărturia lui Olimpiu Scutelnicu, din Corni, în *Ibidem*, p. 148.

⁶⁶ Mărturia lui Gheorghe Anghelache, originar din Corni, în *Ibidem*, p. 15.

⁶⁷ Sentința nr. 1131/11 octombrie 1951 a Tribunalului Militar Iași, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 187. Vezi și mărturia lui Emanoil Babii, în *Calvarul*, p. 23.

omul Securității în organizație și că securiștii s-au folosit de el⁶⁸. Dincolo de posibilele cedări în cumplitele anchete, supoziția de mai sus pare puțin credibilă, dacă avem în vedere că A. Constantinescu a primit cea mai mare condamnare, 20 de ani muncă silnică (la el se găsește și pistolul), la fel ca și Dumitru Struțuc, care a împrăștiat multe manifeste ale organizației și la care s-a descoperit arma ZB⁶⁹. Gheorghe Anghelache a primit 15 ani muncă silnică, din care a executat 13 ani și două luni⁷⁰. Olimpiu Scutelnicu nu a scăpat nici el fără 15 ani⁷¹.

Anii de detenție ai condamnaților în procesul organizației din Corni au fost petrecuți în condiții inumane („a fost cumplit de greu” avea să rememoreze unul dintre ei) la închisorile Galata, Jilava, Gherla, Aiud, Caransebeș, Dej, Alba Iulia, Oradea, Galați, Botoșani, minele de plumb de la Baia Sprie și Valea Nistrului, coloniile pentru îndiguiri din Insula Mare a Brăilei și colonia de stuf de la Periprava în Delta Dunării⁷². Unii dintre ei au și murit în închisoare: Emil Marica se pare la Gherla, iar Victor Irașog la Jilava sau la Văcărești (informațiile nu concordă)⁷³.

Pentru foștii deținuți viața a fost dificilă și după eliberare, după cum își amintea unul dintre ei: „[Am avut] momente în care mi-a părut rău că n-am murit în pușcărie. Pentru că acolo era vai de mine, iar afară era vai de noi! Câteodată am suferit afară mai mult decât în pușcărie”⁷⁴.

2.9. Grupul Vasile Cămăruță

Acest grup era semnalat pentru prima dată la sfârșitul lunii aprilie 1949, desfășurându-și activitatea pe teritoriul județului Baia, sub conducerea învățătorului Vasile Cămăruță. În actele Securității, V. Cămăruță era arătat ca „fost manist și legionar”, iar membrii formațiunii sale ca „elemente foste maniste”, din comunele Liteni, Valea Glodului, Pleșești și Bunești. Este momentul să precizăm că după război eticheta de legionar/fascist nu a fost rezervată doar pentru cei care fuseseră membri ai formațiunilor politice de extremă dreapta, ci a fost aruncată asupra tuturor celor care se opuneau instalării regimului comunist, începând cu legionarii reali, continuând cu liberalii și țăraniștii și terminând cu social-demo-

⁶⁸ Mărturia lui Gheorghe Anghelache, în *Calvarul*, p. 15-16.

⁶⁹ Mărturiile lui Gheorghe Anghelache, Alexandru Constantinescu și Olimpiu Scutelnicu, în *Ibidem*, p. 16, 73, 148.

⁷⁰ Mărturia lui Gheorghe Anghelache, în *Ibidem*, p. 16-19.

⁷¹ Mărturia lui Olimpiu Scutelnicu, în *Ibidem*, p. 148.

⁷² Mărturiile lui Gheorghe Anghelache, Emanoil Babii, Alexandru Constantinescu și Olimpiu Scutelnicu, în *Ibidem*, p. 16-19, 23-27, 73-74, 148.

⁷³ Mărturiile lui Alexandru Constantinescu și Olimpiu Scutelnicu, în *Ibidem*, p. 69-70, 150.

⁷⁴ Mărturia lui Emanoil Babii, în *Ibidem*, p. 27. Vezi și mărturiile lui Alexandru Constantinescu și Olimpiu Scutelnicu, în *Ibidem*, p. 74, 150.

crații independenți. Partizanii din grupul Cămăruță umblau înarmați în pădurile din județul Baia și se adăposteau la țărani înstăriți („chiaburi”). Potrivit unor informații pe care le aveau autoritățile, grupul ar fi reușit în vara anului 1949 să stabilească legături cu partizanii din munți. Acțiunile sale constau în intimidarea autorităților locale. Spre exemplu, în august 1949 Cămăruță ar fi spus telefonistului din Liteni că deținea un tabel cu toți comuniștii din comună și că în curând avea să-i ucidă pe secretarul organizației de bază a PMR, pe vicepreședintele Comitetului Provizoriu și pe șeful postului de miliție. Drept urmare, cei vizați se demoralizaseră și nu mai circulau noaptea prin sat. Securitatea reușise să pătrundă informativ în anturajul grupului, stabilind gazdele acestuia și așteptând un moment prielnic pentru trecerea la acțiune⁷⁵.

Grupul Vasile Cămăruță avea în componență, în 1949-1950, în afară de lider, doi membri: Mihai Costruș și Grigore Pascaru. Cămăruță făcea demersuri în vara anului 1949 pentru a intra în legătură cu organizația „Gărzile lui Decebal”, care era activă mai ales în Bucovina, dar avea ramificații și în județele Neamț și Botoșani. Probabil pentru a-și încuraja susținătorii, Cămăruță pretindea că era în legătură cu organizația „Uniunea Națională Română” de sub comanda generalilor Dragalina și Manoliu, deși nu știm să fi existat o organizație cu acest nume sau în orice caz nu sub conducerea generalilor amintiți⁷⁶. Grupul avea un sistem de gazde în comuna Liteni-Baia. Însuși secretarul organizației de bază a PMR din comună, Constantin Chetrariuc, a mers atât de departe încât i-a dat lui Cămăruță un pistol automat german. Grigore Pascaru, unul din membrii grupului, avea și el o gazdă în comuna Liteni-Baia, Gh. Zaharia. Însă acesta a fost recrutat ca informator de Securitate, predându-i în cele din urmă pe partizan⁷⁷.

Cu toate măsurile luate de Securitate pentru distrugerea sa, grupul era încă activ în vara anului 1951⁷⁸. Din el se pare că a făcut parte și învățătorul legionar Nicolae Dascălu, din comuna Păstrăveni, raionul Târgu Neamț⁷⁹. Grupul condus de Cămăruță a stabilit legături cu organizația „Frontul Patriei”. Liderii celor două formațiuni, Vasile Cămăruță, respectiv Constantin Mahu și Nicolae Filip, s-au întâlnit în toamna anului 1950 în „Zăvoiul Moldovei”, satul Buzăți, comuna Păstrăveni, raionul Târgu Neamț⁸⁰. Nu știm ce s-a convenit cu acea ocazie, dar este cert că aceste grupuri nu s-au unit, ele acționând izolat până la anihilarea lor. În toamna anului 1952, Vasile Cămăruță era urmărit ca fugăr înarmat izolat de către

⁷⁵ ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 413-414, 451.

⁷⁶ *Cartea Albă a Securității*, vol. II, p. 229-230 (doc. de la ASRI, fond „D”, dos. 1968, f. 87-89).

⁷⁷ *Ibidem*, p. 230.

⁷⁸ Arhiva Tribunalului Militar Iași, fond „P”, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 1 (în continuare se va cita: ATMI).

⁷⁹ *Ibidem*, f. 394-395.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 24, 394-395.

Regiunea de Securitate Suceava⁸¹. El avea să fie împușcat ulterior de Securitate în lunca Siretului⁸², dar nu deținem alte amănunte în legătură cu acest aspect.

2.10. Organizația „Inima Neagră”

În legătură cu „Inima Neagră”, dintr-un „plan de muncă” nu știm decât că în octombrie 1949 un lot format din 10 persoane, din organizație, se afla în cercetare la Direcția Regională de Securitate Suceava⁸³.

2.11. „Frontul Patriei”

Organizația „Frontul Patriei” a fost înființată în august 1950 de către Constantin Mahu zis Bujor (din satul Verșeni, comuna Miroslovești, raionul Pașcani, condamnat la șapte ani pentru omucidere, evadat din penitenciarul Fălțiceni în 1947) și Nicolae Filip (preot ortodox din comuna Stolniceni Prăjescu, raionul Pașcani, fugar condamnat la patru luni închisoare corecțională de către Tribunalul Militar Iași pentru deținere de materiale și efecte militare). Un rol important aveau să-l dețină în organizație și soții Alexandru și Aurica Hrib (din comuna Ștefan cel Mare, raionul Piatra Neamț), recrutați de Mahu⁸⁴. Constantin Mahu era cunoscut sub numele fals „Mateean” sau „căpitanul Mateean” de către majoritatea celor recrutați de el, în vreme ce Nicolae Filip se folosea de numele conspirativ „maiorul”⁸⁵. În documentele emise de Securitate ulterior avea să se precizeze că Nicolae Filip a fost „inițiatorul organizației contrarevoluționare F.[rontul] P.[atriei]”, iar Constantin Mahu „capul bandei”⁸⁶. Cei doi șefi au intrat în legătură cu un alt grup anticomunist, condus de Vasile Cămăruță, care activa în zona Baia-Neamț. Întâlnirea s-a desfășurat în toamna anului 1950 în „Zăvoiul Moldovei”, satul Buzăți, comuna Păstrăveni, raionul Târgu Neamț⁸⁷, dar nu avem cunoștință de cele discutate cu acea ocazie.

„Frontul Patriei” a urmărit să încadreze noi membri din regiunile Bacău și Iași, să adune armament și muniții, să multiplice și să difuzeze manifeste

⁸¹ ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 187, 154.

⁸² Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu, (editori), *Rezistența armată din Bucovina, 1944-1950*, vol. I, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 1998, p. 403.

⁸³ ASRI, fond „D”, dos. 9051, vol. 2, f. 40.

⁸⁴ ATMI, fond „P”, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 394-395, 370, 387. Alexandru Hrib, *Autobiografie*, manuscris, începutul anilor '90. Mulțumim domnului Gheorghe Onișoru pentru această din urmă sursă.

⁸⁵ ATMI, fond „P”, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 23-24, 392, 395.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 421.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 24, 394-395.

anticomuniste, să pregătească atacuri împotriva membrilor PMR⁸⁸. Liderii au fixat strângerea de la membri a unor cotizații de 50-100 de lei, bani care urmau a fi utilizați pentru procurarea materialelor necesare editării manifestelor antiguvernamentale⁸⁹. Activitatea organizației s-a desfășurat în raioanele Piatra Neamț și Târgu Neamț, regiunea Bacău, în raionul Pașcani, regiunea Iași, și în raionul Fălticeni, regiunea Suceava⁹⁰. Alexandru Hrib și Constantin Mahu au conceput mai multe scrisori de amenințare la adresa conducătorilor gospodăriilor colective, Miliției, informatorilor Securității și sfaturilor populare din zona în care activau⁹¹. Membrii recrutați de elementele active ale organizației, din rândurile foștilor deținuți politici, țăranilor înstăriți („chiaburi”), mijlocași și săraci nemulțumi de regimul comunist, foștilor jandarmi, militarilor deblocați sau comprimați etc.⁹², primeau un carnet care atesta această calitate. Actele erau realizate de soții Hrib și de Mahu prin aplicarea pe sferturi de coală de hârtie a unei matrițe confecționate din lemn cu antetul „Frontul Patriei”⁹³. Cei amintiți au „scris și complotat” numai în comuna Petricani aproximativ 200 de astfel de carnete⁹⁴.

Scopul major al organizației era ca în momentul izbucnirii unui război între anglo-americani și sovietici să ocupe instituțiile de stat, să provoace diversiuni ș.a.m.d., care să ducă la prăbușirea regimului⁹⁵. Unul dintre fruntași, Alexandru Hrib, descria astfel „Frontul Patriei”: „Era o organizație paramilitară, care avea drept obiective nesupunerea, chiar armată, la colectivizare, lupta împotriva bolșevizării țării, pregătirea populației satelor în vederea conflictului, prevăzut de noi, dintre Occident și URSS. Credeam că vin americanii!”⁹⁶.

Autoritățile au descoperit, în noaptea de 3/4 septembrie 1950, mai multe manifeste ale organizației „Frontul Patriei”, lipite pe garduri sau aruncate pe șosea în raza comunelor Urecheni, Petricani, Țibucani și Grumăzești, raionul Târgu Neamț. Manifeste de același tip au fost împrăștiate în noaptea de 7/8 octombrie 1950 și în comunele Bodești, Precista, Dobreni, Războieni, Șerbești Girov și Tupilați, raionul Piatra Neamț⁹⁷. Într-un astfel de document, care începea cu apelativul „Frați români”, se preciza că „«Frontul Patriei» este un partid de luptă

⁸⁸ *Ibidem*, f. 395.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem*, f. 395-396, 349, 353.

⁹² *Ibidem*, f. 376-379, 388.

⁹³ *Ibidem*, f. 395.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 27, 396.

⁹⁵ *Ibidem*, f. 24.

⁹⁶ Mărturia lui Alexandru Hrib, în *Calvarul*, p. 108.

⁹⁷ ATMI, fond „P”, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 22, 25-27, 339, 369, 396, 398, 392; sentința nr. 110/13 martie 1953 a Tribunalului Militar Iași, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 206; Alexandru Hrib, *Autobiografie*.

contra jefuitoarelor și bandiților, care pradă avutul țării și își bat joc de munca poporului nostru". Nu lipseau accentele antisemite, fiind nominalizată Ana Pauker, aflată atunci în conducerea Partidului Muncitoresc Român și a statului. Erau, fără îndoială, reminiscențe ale prejudecăților antisemite foarte puternice în Moldova, întreținute și de vizibilitatea unei anumite creșteri a proporției etnicilor evrei în administrație îndeosebi în primul deceniu postbelic. Petru Groza și Gheorghiu Dej erau de asemenea amintiți; alături de „alți criminali”, ei „s-au aruncat ca niște fiare asupra țării pe care au însângerao”. Uzând de un limbaj care îmbina religiosul cu politicul, se amintea că „ziua judecății se apropie” și „marile puteri a[le] lumii în frunte cu Anglia și America sunt gata pentru a zdrobi fiara”, iar „criminalii” aveau să răspundă pentru faptele lor. Manifestul se încheia cu lozinci de genul „Trăiască România!!!”, „Trăiască poporul român!!!”, „Trăiască libertatea!!!” și „Trăiască «Frontul Patriei»!”⁹⁸.

Confruntată cu manifestări propagandistice anticomuniste de amploare într-o zonă pe care credea că o controlează deplin, Securitatea a întreprins acțiuni informative pentru depistarea celor care realizaseră și răspândiseră manifestele. Doi „colaboratori” (Mihai Pleșca și Vasile Borș) din satul Bălănești, raionul Piatra Neamț, s-au prezentat la postul de Miliție din localitate, informând că în satul vecin Vlădicieni un anume „căpitan Mateean”, înarmat cu un pistol automat și cu grenade, făcea recrutări pentru „Frontul Patriei” prin intermediul gazdei și al altor localnici, distribuind cartele celor recrutați în organizație. „Mateean” se recomanda „partizan”, susținând că are legături în munți, unde ar fi deținut armament și muniții. Unul dintre informatori, Pleșca, a predat chiar un număr de șase-sapte astfel de cartele, primite de la „Mateean”. Pleșca fusese găzduitorul lui „Mateean” și primise de la acesta, ca și alți recruți, anumite directive: să distrugă rețelele telefonice la momentul potrivit, împiedicând astfel comunicațiile autorităților; să nu se dea foc la cooperative, acestea fiind bunurile localnicilor; să fie pregătiți pentru o eventuală schimbare politică etc.⁹⁹.

Încercarea Securității de a-l prinde pe „Mateean” a eșuat, acesta fiind prevenit chiar de Vasile Borș, unul din colaboratorii serviciilor represive. Borș a dispărut și el, fiind căutat de Securitate¹⁰⁰. Pentru a da de urma lui „Mateean”, Securitatea a ales metoda acțiunii „în sens invers”, urmărind depistarea gazdelor sale. În noaptea de 25/26 noiembrie 1950 au fost identificate și „prelucrate” mai multe gazde chiar la domiciliile lor: Nicolae Șerban, din comuna Dragomirești; Gheorghe Z. Bordei, din comuna Ștefan cel Mare; Gheorghe Movileanu din satul Soci, comuna Ștefan cel Mare. De la cel din urmă s-a aflat că o altă gazdă din sat era învățătorul Alexandru Hrib. Deplasați la locuința acestuia, securiștii au

⁹⁸ ATMI, fond „P”, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 36.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 369, 392-393.

¹⁰⁰ *Ibidem*, f. 393.

fost întâmpinați cu foc de către „Mateean“, aflat în una din camere. Unul din securiști (subofițerul Constantin Șerban) a fost rănit, iar „căpitanul“, deși rănit și el de două gloanțe la un picior, a reușit să scape, ascunzându-se într-o fântână, dar aruncând rucsacul pe care îl avea asupra sa. A fost o pierdere importantă, întrucât securiștii au găsit ștampila care se aplica pe carnetele pentru membrii organizației, mai multe din amintitele carnete, un caiet cu însemnări și cu nume de persoane, capse, trotil etc. Utilizând indiciile din actele descoperite și extinzându-și activitatea informativă, Securitatea a descoperit că organizația activa și pe teritoriul regiunii Iași¹⁰¹. În acele împrejurări au devenit fugari și soții Hrib. Alexandru Hrib (născut la 27 iunie 1914, în comuna Vorniceni, județul Dorohoi) era învățător în satul Bordea, comuna Ștefan cel Mare, deținând și gradul de locotenent în rezervă. După război fusese membru PNT¹⁰². Poliția politică a reușit la 26 noiembrie 1950 arestarea unor persoane care aveau legătură cu organizația: Mihai Pleșca, Pavel Grigore, Ion Stângu, din comuna Bălănești, raionul Piatra Neamț; Gheorghe Movileanu, din comuna Ștefan cel Mare¹⁰³.

În lunile următoare, soții Hrib au fost adăpostiți și alimentați mai întâi de preotul Grigore Cojocaru, din satul Boureni, comuna Moțca, raionul Pașcani, rudă cu ei. De la acesta i-a preluat Vartolomeu Bodoașcă, starețul schitului Boureni, care avea să recruteze alți membri în organizație, schitul devenind „un loc de refugiu și întâlniri“ pentru partizani. Au mai primit sprijin de la preotul Filip, principalul lider al organizației, și de la soția acestuia, Evanghelia, precum și de la numeroși locuitori din zonă, în majoritate țărani¹⁰⁴.

Mahu întreținea legăturile cu membrii organizației prin intermediul gazdelor¹⁰⁵. El a încercat extinderea „Frontului Patriei“ prin cooptarea unor grupuri anticomuniste mai mici. Antonică Anaclet din comuna Hălăucești, raionul Pașcani, încercase încă în anul 1950 să creeze o organizație subversivă. Dat fiind că avea un redus capital simbolic, a câștigat puțini aderenți pentru organizația sa, denumită „Gelu“, cei mai mulți dintre consătenii săi considerându-l chiar „descreierat“. În urma unor tratative, el a intrat în „Frontul Patriei“, primind însărcinarea de a recruta la rândul său noi membri¹⁰⁶.

¹⁰¹ *Ibidem*, f. 339, 344, 24, 369-370, 393; „Bande, bandiți și eroi“..., p. 343, 411, 544 (doc. de la Arhivele Ministerului de Interne, fond „DMRU“, inv. nr. 7389, dos. nr. 34, f. 74-76, 222-225, 23-26); Alexandru Hrib, *Autobiografie*; mărturia lui Alexandru Hrib, în *Calvarul*, p. 108-109; Neculai Popa, *Represiune și rezistență în ținutul Neamțului*, București, Editura Vremea, 2000, p. 71.

¹⁰² ATMI, fond „P“, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 396. Alexandru Hrib, *Autobiografie*; mărturia lui Alexandru Hrib, în *Calvarul*, p. 108.

¹⁰³ ATMI, fond „P“, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 403-404.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 340-341, 371-374, 388-389; Alexandru Hrib, *Autobiografie*.

¹⁰⁵ ATMI, fond „P“, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 374.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 348-349, 352, 376-379, 404.

Prin Ioan Chelsoi (fost grefier, iar în toamna-iarna 1950-1951 magazioner la o întreprindere de construcții din zona Pașcani) s-a încercat procurarea unui aparat de emisie-recepție („gheu“), precum și armament, muniție, lenjerie, impermeabile, țigări, medicamente și hârtie, cele din urmă cereri rezolvându-se pozitiv¹⁰⁷. Diverși membri ai „Frontul Patriei” primeau misiunea de a organiza câteva localități, ceea ce presupunea recrutarea a noi persoane¹⁰⁸. Membrii fugari ai organizației efectuau exerciții militare în păduri, inclusiv trageri cu armamentul pe care îl dețineau¹⁰⁹. Pentru întreținerea moralului, luptătorii anticomuniști erau interesați de știrile difuzate de postul de radio „Vocea Americii”¹¹⁰.

Constantin Mahu a dat membrilor organizației directive scrise, în 1951, care erau multiplicat și transmise de la om la om¹¹¹. Într-un astfel de act, din 3 iunie 1951, adresat de „Organizația Frontul Patriei către Șefii comitetelor executive ce fac parte din sectorul Nr. 1” se cerea acestora executarea instrucțiunilor, împărțite în 20 de puncte. Punctele 1-2 se refereau la însemnele organizației: șefii comitetelor executive sătești trebuiau să-și facă banderole cu tricolorul românesc, pentru a fi recunoscuți de „armatele naționale”; de asemenea, fiecare comitet sătesc urma aibă un drapel cu tricolorul românesc. Punctele 3-14 și 17-18 atingeau organizarea membrilor și măsurile pentru momentul trecerii la acțiune: în fiecare sat trebuiau să fie constituite echipe pentru ocuparea instituțiilor locale; se preconiza formarea unei patrule conduse de un șef (fost-jandarm sau grănicer, înarmat „și foarte energic și destoinic”) și patru membri, care să patruleze în localitate și să împiedice camuflarea vreunei „bande de criminali” care ar fi putut devasta instituțiile sau ataca „vreo armată sau parașutiști ce vor fi pentru ocupație”; se cerea chiar alcătuirea unor „tabele de răifăcători” (sic!); în momentul trecerii la acțiune trebuia să se facă un inventar cu armele existente, pe categorii; se aștepta dotarea de către „aliata noastră, care are misiunea de a ne înarma suficient”; trebuia constituită o echipă pentru tăierea liniilor telefonice; se dădea sfatul de a se avea grijă de sursele de apă potabilă, „căci comuniștii vor otrăvi apa”; membrii organizației trebuiau să posede carnete de membru. La punctul 15 se preciza că recompensarea membrilor organizației avea să se facă „după merit și munca depusă” în lupta contra regimului comunist. Punctul 16 conținea interdicția de a răspândi zvonuri în legătură cu organizația, cei care încălcau consemnul fiind considerați „trădători ai patriei și neamului românesc”. Prin punctul 19 se solicita de la membrii cu carnet, benevol, fonduri „pentru cheltuielile organizației”. În sfârșit, punctul 20 conținea precizarea că toate indicațiile trebuiau îndeplinite

¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 342-345, 373-376.

¹⁰⁸ *Ibidem*, f. 342, 344, 347-348, 379, 382.

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 26.

¹¹⁰ *Ibidem*, f. 342, 372.

¹¹¹ *Ibidem*, f. 395.

până la 13 iunie 1951, dată la care își anunțase sosirea chiar cel care alcătuiuse instrucțiunile. Se menționa expres că „lucrurile sunt foarte apropiate”. Membrii organizației li se solicita concursul, pentru a fi la curent cu ceea ce li se cerea „de către unitățile naționale”. Aici era o supralicitare, încercându-se crearea impresiei între membri că organizația era extinsă și în legătură cu alte grupuri de rezistență; de asemenea, că avea relații cu o „aliată”, nenumită, care urma să trimită trupe. Instrucțiunile erau scrise pe un ton patetic, fiind vizibile încurajările pentru membrii „Frontului Patriei”, bazate pe anumite așteptări. În contextul acelor ani trimiterea nu putea fi decât la americani, atât de așteptați în anii '50. Se amintea de lupta dusă „contra hoardelor păgâne ce ne pradă și jefuiesc drepturile și avutul țării noastre românești” (punctul 15), de „patria și neamul românesc” (16). Ordinul trebuia transmis din sat în sat „pe firul organizației”, în fiecare localitate urmând să rămână câte o copie¹¹². Comunicarea unor directive scrise către eșaloanele inferioare ale organizației reprezenta o încălcare a regulilor conspirativității, întrucât prin interceptarea unor asemenea acte Miliția și Securitatea aveau posibilitatea să afle date suplimentare despre activitatea partizanilor și despre intențiile lor.

Bine înarmat, Constantin Mahu a apărut, la 12 iunie 1951, în satul Tolici, comuna Petricani, raionul Târgu Neamț. I-a adunat pe țărani, s-a dus la școală și i-a pus pe copii să intoneze „Trăiască Regele!”, dar fiindcă aceștia nu cunoșteau cântecul i-a determinat să cânte „Internaționala” (sic!). Țăranii au fost puși să cânte „Trăiască Regele!”, Mahu interpretând alături de ei. De asemenea, din ordinul său câțiva țărani au devastat școala, scoțând toate tablourile liderilor comuniști, precum și biblioteca, și dându-le foc în mijlocul curții. Ulterior a devastat locuințele președintelui organizației Frontului Plugarilor și secretarului organizației de bază a PMR din localitate, a pus pe câțiva țărani să distrugă o căruță vopsită în roșu, a lovit o persoană, după care a dispărut în pădure¹¹³. Circulau atunci tot felul de zvonuri în zonă, unul dintre pădurarii din Tolici spunând chiar în momentul acțiunii singulare a lui Mahu: „e posibil că în momentul de față Târgu Neamț este ocupat de partizani”¹¹⁴. Tot la începutul lunii iunie 1951, în zona localității Sodomeni populația comenta că în pădurea satului s-ar fi aflat „parașutiști americani”¹¹⁵. Se poate ca acest zvon să fi fost expresia speranțelor țăranilor, probabil întreținute și de partizanii semnați în rapoartele Securității.

Serviciile represive și-au intensificat acțiunile în vederea anihilării organizației „Frontul Patriei”, în acest scop colaborând regionalele de Securitate Iași, Bacău, Suceava și Botoșani. S-a încercat infiltrarea unor elemente din afară în

¹¹² *Ibidem*, f. 34-35.

¹¹³ *Ibidem*, f. 3-4, 340, 370, 393-394.

¹¹⁴ *Ibidem*, f. 3.

¹¹⁵ *Ibidem*, f. 280.

cadru organizației, dar fără rezultate pozitive. Drept urmare, s-a recurs la răpirea unora din vârfurile „Frontului Patriei”, dirijate și instruite în vederea identificării gazdelor și membrilor grupării. Cel mai util recrut s-a dovedit a fi Ioan Chelsoi (devenit informatorul „Costin”), în care Mahu avea încredere, el reușind să ofere informații importante Securității; de asemeni, Gheorghe Maței zis Amărgărintei, din satul Soci-Miroslăvești; Gheorghe Mitrică, din comuna Hălăucești; Victor Axinte, din comuna Miroslăvești; Nicolae Adochiței, învățător, și Ioan Nicolae, funcționar, din comuna Stolniceni Prăjescu, ultimii doi fiind șantajați cu „material compromițător”¹¹⁶. Un informator („Mandea”) a fost infiltrat pentru scurt timp chiar la schitul Boureni, în locul său fiind trimis ulterior un altul („Scrutatu”)¹¹⁷. Evanghelică Filip și Constantin Grigore Cojocaru, din satul Boureni-Moțca, au fost pur și simplu răpiți, dar ambii au refuzat să facă jocul Securității¹¹⁸.

În urma unor importante pregătiri și concentrări de forțe, securiști și milițieni¹¹⁹, în noaptea de 16/17 iunie 1951 au fost prinși, în satul Sodomeni, Nicolae Filip și soții Alexandru și Aurica Hrib, aceștia din urmă fiind înarmați (pistol mitralieră Bereta cu 154 de cartușe, armă ZB retezată și o grenadă defensivă). Mahu a scăpat de arestare întrucât chiar în aceeași noapte se despărțise de ceilalți¹²⁰. Tot atunci au mai fost arestate următoarele persoane: Valeria Gavril, din satul Svorănești, comuna Timișești, raionul Târgu Neamț; Dumitru Gavril; Alecu Popa; Costache Alistar, țăran; Gheorghe Gavril; Damian Gavril; Pavel Grigore; Vasile Mircea (fost administrator pe moșia Stolniceni Prăjescu, raionul Pașcani, fugăr din noaptea de 2/3 martie 1949, când au fost confiscate ultimele proprietăți „moșierești”), care nu se părea a avea legătură cu „Frontul Patriei”¹²¹. Mai fuseseră identificate alte 37 de persoane „ca membri sau cu activitatea depusă în cadrul” organizației¹²². Anchetarea celor reținuți a permis Securității să-și facă o idee despre extinderea teritorială a organizației, să depisteze membrii și gazdele, în cele din urmă să organizeze o reprimare eficientă/totală. În pofida binecunoscutelor mijloace de tortură ale poliției politice, unii dintre primii arestați s-au dovedit foarte hotărâți în timpul anchetei, refuzând cu încăpățănare să dezvăluie secretele organizației. Spre exemplu, despre Aurica Hrib se nota: „Este un element fanatic și își recunoaște faptele cu f.[oarte] mare greutate și numai în fața probelor”¹²³.

¹¹⁶ *Ibidem*, f. 345-347, 349-351, 353-354, 379-380.

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 346-347, 351.

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 345, 379-380.

¹¹⁹ *Ibidem*, f. 7-10.

¹²⁰ *Ibidem*, f. 19, 370-371, 394, 396-398; Alexandru Hrib, *Autobiografie*. Vezi și mărturia lui Alexandru Hrib, în Cezar Zugravu, *op. cit.*, p. 233.

¹²¹ ATMI, fond „P”, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 27-31.

¹²² *Ibidem*, f. 32.

¹²³ *Ibidem*, f. 398.

Preotul Nicolae Filip este menționat în documentele Securității din vara-toamna anului 1951 ca decedat¹²⁴. Unele surse orale susțin că el s-ar fi sinucis pentru a scăpa de chinurile Securității din Bacău¹²⁵, în vreme ce altele precizează că a murit în același loc la scurt timp după arestare, ca urmare a torturilor. Gardianul („un țigan urât foc, îmbrăcat în uniformă de Securitate”) care îl avea în pază a făcut să pară un act de sinucidere prin spânzurare. Nu se știe unde a fost înmormântat¹²⁶. Probabil că moartea lui Filip încă din prima fază a anchetei explică de ce arestările din județul Iași au fost atât de puține comparativ cu județul Neamț.

Chiar dacă arestările din 16/17 iunie 1951 au afectat organizația, activitatea acesteia s-a intensificat. Deși liderii și chiar mulți simpli membri plecaseră de la domiciliu, gest care a fost interpretat de Securitate ca manifestare a disperării, ulterior s-au obținut informații care dovedeau că adepții organizației continuau să aibă moralul ridicat¹²⁷. Urmărit de Securitate, Constantin Mahu a părăsit teritoriul regiunii Bacău și a trecut în regiunea Iași, unde a continuat activitatea anti-comunistă. La 7 octombrie a fost capturat principalul său colaborator în acel moment, Antonică Anaclet¹²⁸. Denunțat de Gheorghe Maftei zis Amărgărintei, pe care îl credea susținătorul său, Constantin Mahu a fost încercuit de două echipe a câte 10 de securiști în ziua de 9 octombrie 1951, în locuința lui Dumitru V. Nica, satul Boureni, comuna Moțca, raionul Pașcani. A urmat timp de 45 de minute un violent schimb de focuri între Mahu și securiști, în cele din urmă partizanul preferând să se sinucidă (și-a tras două gloanțe în bărbie și unul în piept, deasupra inimii) decât să se predea¹²⁹.

¹²⁴ *Ibidem*, f. 396.

¹²⁵ Alexandru Hrib, *Autobiografie*; mărturia lui Alexandru Hrib, în Cezar Zugravu, *op. cit.*, p. 234, și în *Calvarul*, p. 110.

¹²⁶ Neculai Aioanei, „Destăinurile unui condamnat la moarte”, în *Memoria*, nr. 36-37, 3-4/2001, p. 200; Neculai Popa, *op. cit.*, p. 70; Eugen Șahan, „Aspecte din rezistența românească împotriva sovietizării în perioada martie 1944-1962”, în *Analele Sighet*, vol. 2, 1995, p. 224.

¹²⁷ ATMI, fond „P”, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 348, 352.

¹²⁸ *Ibidem*, f. 384.

¹²⁹ ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 265; ATMI, fond „P”, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 246-247, 384-386, 394. Spre deosebire de alți partizani din nordul Moldovei, Constantin Mahu era bine dotat, asupra lui găsiindu-se: un pistol automat Walter, calibrul 9 mm lung; un pistol mitralieră Bereta, calibrul 9 mm lung; trei încărcătoare cu cartușe pentru pistolul Bereta; o grenadă ofensivă Kiser și trei grenade defensive; o baionetă; 308 cartușe calibrul 9 mm lung; șapte capse de dinamită; un focos de proiectil; 1,30 m fitil; o busolă; numeroase adeziuni în alb ale organizației „Frontul Patriei”; patru caiete cu antetul organizației; un carnet cu activitatea zilnică desfășurată; o hartă topografică cuprinzând raioanele Pașcani, Târgu Neamț, Piatra Neamț, Moinești, Buhuși și Fălci-ceni, în special regiunile păduroase, în care erau trecute câteva zeci de sate și comune (*Ibidem*, f. 246-247, 386-387).

Securitatea a reușit să depisteze în vara și toamna anului 1951 un număr de 80 de membri ai organizației, împărțiți astfel din punct de vedere social/profesional: 58 de țărani săraci și mijlocași, trei țărani chiaburi, șase învățători, trei preoți, trei cântăreți bisericești, trei militari deblocați și doi funcționari. Toți aceștia doar pe cuprinsul regiunii Iași. Numărul satelor organizate de „Frontul Patriei” în această regiune s-a ridicat la 16¹³⁰. Foarte multe persoane bănuite de legături cu organizația au fost arestate în a doua parte a lunii februarie 1952¹³¹. Centrul de greutate al „Frontului Patriei” a fost în zona raionului Pașcani, de unde erau originari Constantin Mahu și Nicolae Filip¹³², dar în total Securitatea a adunat probe că în această organizație au fost recrutate 196 de persoane¹³³. De altfel, în rucsacul lui Mahu s-a găsit și o hartă topografică cuprinzând raioanele Pașcani, Târgu Neamț, Piatra Neamț, Moinești, Buhuși și Fălțiceni, în special regiunile păduroase, în care erau semnalate câteva zeci de sate și comune, indicii ale unor nuclee existente ale organizației în unele cazuri sau în curs de constituire în altele: Orăști, Târzia, Tonți, Sornărești, Cornilești, Drăgănești, Brusturi, Sănești, Aprodul Purice, Cristești, Oglinzi, Sârbi, Munteni, Hărmănești, Blăgești, Găștești, Pașcani, Moțca, Boșteni, Sodomeni, Stolniceni Prăjescu, Boureni, Soci, Brătești, Năvrăpești, Miroslovești, Muncelul de Sus, Nisporești, Secălușești, Topolița, Păstrăveni, Alex. Averescu, Târpești, Grumăzești, Bălțătești, Curechiștea, Rădeni, Davideni, Țibucani, Verșeni, Mitești, Margina, Borșeni, Războieni, Tolici, Poieni, Uscăți, Totoiești, Năgoești, Tâmpaști, Tupilați, Bodești, Ioan Brătianu, Corni, Bordea, Soci-Pășcani, Dragomirești, Chilia, Talpa, Văleni, Moreni, Munteni, Homiceni, Breaza, Broniș, Vad, Dusești, Precista, Ștefan cel Mare, Mastacan, Șerbești, Căciuiuști, Ghigoiești, Certeni, Girov, Dochia, Mănăstirea Sihla cota 1150, Tarcău-Gheuca cota 1228 și Poiana Racului cota 1014¹³⁴.

Ancheta organizației „Frontul Patriei” a durat din iunie 1951 până în martie 1953¹³⁵, supraviețuitorii păstrând amintiri cumplite. Alexandru Hrib rememora: „[A]m fost bătut la tălpi, la palme, în regiunea rinichilor și am fost lovit și în regiunea gâtului (vene jugulare); în timpul bătăilor eram legat la mâini și picioare și înghesuit într-un colț al camerei de anchetă, iar loviturile îmi erau administrate de obicei de doi torționari [dintre aceștia evidențiindu-se căpitanul Boca din Bacău, nota D.D.] care se schimbau între ei, când unul sau celălalt obosea”¹³⁶.

¹³⁰ ATMI, fond „P”, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 379, 388.

¹³¹ Sentința nr. 110/13 martie 1953 a Tribunalului Militar Iași, în *Ibidem*, f. 426 (f.v.).

¹³² *Ibidem*, f. 340.

¹³³ „Raport asupra activității Direcției Generale a Securității Statului”, fără dată (aproximativ 1952), în *22 plus*, nr. 18, 12 iulie 1995, p. VIII.

¹³⁴ ATMI, fond „P”, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 387.

¹³⁵ Mărturia lui Alexandru Hrib, în *Calvarul*, p. 110.

¹³⁶ Mărturia lui Alexandru Hrib, în Cezar Zugravu, *op. cit.*, p. 233. Asemănătoare este în această privință și *Autobiografia* lui Alexandru Hrib.

Procesul a avut loc la Tribunalul Militar Iași în cadrul mai multor loturi. Primul lot, format din 16 inculpați, depuși la penitenciarul Iași, a primit sentința nr. 110/13 martie 1953, prin care (în cazul fiecărei persoane amintim doar pedepsele „cele mai grave“, ce urmau a fi efectuate): Alexandru Hrib – în urma decedului lui Filip și Mahu el a devenit oficial „căpitanul“ organizației¹³⁷ – și Aurica Hrib erau condamnați la 25 de ani muncă silnică și șapte ani degradare civică pentru „crima de uneltire contra ordinii sociale“; Constantin C. Ignat, cinci ani închisoare corecțională și doi ani interdicție corecțională; Ștefan V. Pralea, patru ani închisoare corecțională; Gavril I. Lupașcu, șase ani închisoare corecțională; Gheorghe N. Movileanu, cinci ani închisoare corecțională, Gheorghe Bordei, șase ani închisoare corecțională și doi ani interdicție corecțională; Vartolomeu C. Bodoașcă, starețul schitului Boureni, 10 ani temniță grea; Gheorghe D. Fuiogă, șase ani închisoare corecțională; Ioan P. Ursu, doi ani închisoare corecțională; Constantin Grig. Cojocar, un an și opt luni închisoare corecțională; Spiridon N. Butnaru, trei ani închisoare corecțională; Evanghelia Filip, învățătoare, trei ani închisoare corecțională (întrucât era bolnavă s-a dispus internarea imediată în sanatoriul penitenciar Târgu Ocna). În cazul Valeriei Gavril se declara disjungearea, urmând a fi judecată în al doilea lot al organizației, cu termen la 20 aprilie 1953. Dumitru Gh. Manole și Neculai-A. Doros erau achitați. Toți condamnații erau obligați la plata sumei de 1.000 de lei cheltuieli de judecată¹³⁸.

Ulterior au mai fost judecate și alte loturi ale organizației „Frontul Patriei“. Astfel, prin sentința nr. 342/12 mai 1953, Gheorghe D. Gavril (cantonier din comuna Miroslăvești, raionul Pașcani, regiunea Iași), a fost condamnat la opt ani muncă silnică¹³⁹, iar prin sentința nr. 344, dată în aceeași zi, Nicolae V. Popa (fost cântăreț bisericesc din comuna Petricani, raionul Târgu Neamț, regiunea Bacău), a fost condamnat la cinci ani temniță grea¹⁴⁰.

Alexandru Hrib a executat 13 ani, o lună și 14 zile de detenție, la Securitatea Bacău, închisorile Iași, Jilava, Aiud și Gherla, în lagărul Capul Midia și în minele de plumb de la Cavnic și Baia Sprie¹⁴¹. În urma arestării și încarcerării soților Hrib, fiul lor de șase ani a rămas pe drumuri, în cele din urmă fiind luat și crescut de bunici. Pentru a putea urma școala medie și facultatea a fost nevoie să

¹³⁷ Alexandru Hrib, *Autobiografie*.

¹³⁸ Sentința nr. 110/13 martie 1953 a Tribunalului Militar Iași, ATMI, fond „P“, dos. 81, Neamț, vol. 8, f. 426 (f.v.). Unele fragmente au fost reproduse și în *Cu unanimitate de voturi*, p. 205-206. Vezi și mărturia lui Alexandru Hrib, în Cezar Zugravu, *op. cit.*, p. 234; Alexandru Hrib, *Autobiografie*.

¹³⁹ Sentința nr. 342/12 mai 1953 a Tribunalului Militar Iași, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 207.

¹⁴⁰ Sentința nr. 344/12 mai 1953 a Tribunalului Militar Iași, în *Ibidem*, p. 208.

¹⁴¹ Alexandru Hrib, *Autobiografie*; mărturia lui Alexandru Hrib, în Cezar Zugravu, *op. cit.*, p. 234, și în *Calvarul*, p. 110.

fie adoptat de o familie și să-și schimbe numele (a devenit Alexandru Jora)¹⁴². Asemeni tuturor foștilor deținuți politici care au refuzat să devină informatori, Alexandru Hrib a avut foarte mult de suferit după eliberarea din închisoare, fiind angajat cu mare greutate, pe funcții prost plătite, dat afară ș.a.m.d.¹⁴³.

Unii dintre cei condamnați în loturile „Frontului Patriei” și-au găsit sfârșitul în sistemul penitenciar românesc sau la scurt timp după eliberare: Evanghelia Filip a murit în închisoarea din Iași, ca urmare a tratamentului inuman la care a fost supus în timpul anchetelor¹⁴⁴; Alecu Popa, din satul Buzăți-Păstrăveni, a decedat în închisoarea Caransebeș; Gheorghe Alistar, din aceeași localitate, a murit de TBC în penitenciarul spital Târgu Ocna; Gheorghe Gavril, din satul Soci-Miroslovesți, a murit la puțin timp după eliberare din cauza torturilor suferite în detenție¹⁴⁵; Costache Alistar a decedat la 8 octombrie 1954 undeva în cu-prinsul Gulag-ului dejist¹⁴⁶.

2.12. Grupul Iosif Gall

Fugarii Iosif Gall și Mihai Blaj, din comuna Butea, raionul Târgu Frumos, erau urmăriți informativ în toamna și iarna 1952-1953, dar fără rezultate palpabile¹⁴⁷. Cei doi se aflau în evidențele Securității și în ianuarie 1953¹⁴⁸.

2.13. Grupul Ioan Miclăuș

În luna iulie 1952, în zona Iași era semnalat un nou grup anticomunist, compus potrivit primelor evaluări din trei-patru persoane, fiind identificați Ioan Miclăuș și Nicolae Șoroagă, primul din comuna Horlești, Iași, iar cel din urmă din comuna Gârceni, Iași, fost plutonier major de jandarmi. Cei doi fugari nominalizați aveau o serie de gazde și susținători în localități, care îi aprovizionau cu alimente și îi ajutau să mențină legătura. În vederea prinderii luptătorilor anticomuniști, Securitatea recrutase un informator pe care a reușit să-l infiltreze în grup. Legătura cu informatorul era asigurată prin soția acestuia. Ca urmare a datelor furnizate de omul Securității, aceasta a organizat împreună cu Miliția, la 10

¹⁴² Alexandru Hrib, *Autobiografie*; mărturiile lui Alexandru Hrib, în Cezar Zugravu, *op. cit.*, p. 235, și în *Calvarul*, p. 109.

¹⁴³ Alexandru Hrib, *Autobiografie*; mărturia lui Alexandru Hrib, în Cezar Zugravu, *op. cit.*, p. 234, și în *Calvarul*, p. 110-111.

¹⁴⁴ Neculai Popa, *op. cit.*, p. 70.

¹⁴⁵ Alexandru Hrib, *Autobiografie*.

¹⁴⁶ ASRI, fond „D”, dos. 7805, vol. 1, f. 137. Vezi și Ion Bălan, „Lista persoanelor decedate în gulagul românesc. 1945-1964”, IV, în *Arhivele Totalitarismului*, nr. 19-20, 2-3/1998, p. 248.

¹⁴⁷ ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 164, 69.

¹⁴⁸ *Ibidem*, f. 46. Vezi și *Cartea Albă a Securității*, vol. II, p. 368.

august 1952, o acțiune pentru prinderea fugarilor, însă rezultatul a fost negativ, datorită neînțelegerilor dintre securiști și milițieni. Suspiciunile lui Ioan Miclăuș și Nicolae Șoroagă cu privire la informatorul Securității l-au determinat pe acesta să fugă din grup, luând cu el întregul armament, înainte însă de a-i cunoaște pe toți membrii. Miliția a continuat acțiunea în mod separat, trimițând și o scrisoare lui Miclăuș în care era îndemnat să se predea, dar acesta a refuzat. Informațiile obținute de Miliție au dus la prinderea, pe 7 septembrie 1952, a lui Șoroagă¹⁴⁹.

Anchetarea lui Șoroagă avea să reliefeze că grupul era format doar din el și Miclăuș. Pentru prinderea acestuia a fost continuată activitatea informativă, s-au organizat posturi de pândă și echipe de patrulare, Securitatea colaborând cu Miliția. Spre sfârșitul lunii noiembrie 1952, existau indicii că Miclăuș se ascundea în împrejurimile domiciliului său din comuna Horlești. Pentru obținerea unor informații utile, fusese recrutat un informator de calitate, dirijat în sânul familiei celui urmărit¹⁵⁰. Insistențele Securității au dus în noaptea de 10/11 decembrie 1952 la arestarea lui Ioan Miclăuș, în comuna Horlești¹⁵¹.

2.14. Grupul Vasile Corduneanu

Despre acest grup dispunem de puține referințe din arhivele Securității și de mărturia unuia dintre membri¹⁵². Se pare că s-a constituit după depistarea organizației legionare din comuna Pipirig, raionul Târgu Neamț, când trei persoane reușiseră să scape de arestare: Vasile Corduneanu, Ioan Acatrinei și Neculai Aioanei. Până în aprilie 1951, membrii acestui grup se limitaseră la colindarea munților, fără a ataca autoritățile. Potrivit unor informații, într-o împrejurare aceștia dormiseră la mănăstirea Sihăstria, unde se afla și șeful postului de Miliție

¹⁴⁹ ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 237-238, 191-192, 162-163, 68. Vezi și *Cartea Albă a Securității*, vol. II, p. 368; Marius Oprea (editor), *op. cit.*, p. 296 și nota 473 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 10104, f. 13-44); „Bande, bandiți și eroi”..., p. 164-165, 183 (doc. de la ACNSAS, fond „documentar”, dos. nr. 36, f. 166-192, 18-120).

¹⁵⁰ ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 163-164.

¹⁵¹ *Ibidem*, f. 68. Vezi și *Cartea Albă a Securității*, vol. II, p. 368; Marius Oprea (editor), *op. cit.*, p. 296 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 10104, f. 13-44); „Bande, bandiți și eroi”..., p. 183 (doc. de la ACNSAS, fond „documentar”, dos. nr. 36, f. 108-120).

¹⁵² Neculai Aioanei, *op. cit.*, p. 181-209. Din nefericire, puține informații din mărturia lui Neculai Aioanei pot fi folosite pentru reconstituirea istoriei acestui grup anticomunist. Autorul fabulează atât cu privire la rolul său în grupul din zona Neamț (pretinde că a fost inițiatorul și liderul unei formațiuni de 20-30 de oameni, când de fapt el a fost unul dintre cei trei membri ai acesteia, însă nu conducătorul), cât și în ceea ce privește faptele acestuia (acțiuni împotriva unor trupe de Securitate, deși documentele precizează că acești fugari s-au limitat doar la „colindarea munților”; atacuri pur și simplu fantastice împotriva unor importante forțe sovietice în anii 1948-1949, în condițiile în care la sfârșitul anilor '40 și în anii '50 împotriva partizanilor din România nu au acționat militari ai Armatei Roșii) ș.a.m.d.

din Vânători, însă acesta nu bănuia cine era atât de aproape de el. Pentru depistarea grupului, Securitatea întreprinsese măsuri în vederea creării unei rețele informative¹⁵³. Ca mulți alți fugari anticomuniști, și cei trei membri ai grupului din Munții Neamțului i-au așteptat pe americani, altfel spus au sperat în izbucnirea unui război care să ducă la căderea regimului comunist¹⁵⁴.

Neculai Aioanei a fost arestat de Securitate în aprilie 1951¹⁵⁵. Potrivit propriei mărturii (dar fără ca documentele disponibile să confirme), el fusese judecat anterior în contumacie și condamnat la moarte. Însă după capturare a fost anchetat la Securitatea din Bacău, trimis la Iași și judecat de Tribunalul Militar, primind 15 ani temniță grea. Avea să treacă prin închisorile Jilava, Gherla, Râmnicu Sărat, Aiud și iarăși Gherla. A fost eliberat abia la începutul anilor '60, odată cu emiterea decretelor de grațiere a majorității deținuților politici din România¹⁵⁶.

În august-septembrie 1951 se presupunea că grupul continua să fie compus din cei doi membri nearestați¹⁵⁷. Acțiunea informativă în jurul acestor partizani a fost „slabă” mult timp, fiind utilizat doar un singur colaborator al poliției politice, ceea ce a impus „întărirea” rețelei informative în jurul familiilor celor urmăriți, dar și în regiune. Cu toate acestea, din aprilie 1951 până în februarie 1952 nu s-a mai știut nimic despre cei doi fugari¹⁵⁸. Ioan Acatrinei s-a predat de bună voie Securității în septembrie 1952, „în urma unor acțiuni duse pe lângă familia” sa (posibil indiciu al presiunilor, inclusiv violențelor, la care a fost supusă aceasta)¹⁵⁹. Nu cunoaștem ce s-a întâmplat în cele din urmă cu Vasile Corduneanu.

2.15. Grupul Aurel Cosma

Aurel Cosma a fost locotenent de aviație, prizonier în URSS. După întoarcerea în țară a fost închis în lagărul de muncă de la Onești, de unde a reușit să evadeze în 1953 împreună cu alți doi deținuți. Și-au găsit refugiul în pădurea Bulușești, lângă satul Târpești, comuna Grumăzești, grupul lor ajungând să numere

¹⁵³ ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 308-309, 282. Vezi și Vezi și *Cartea Albă a Securității*, vol. II, p. 282; Marius Oprea (editor), *op. cit.*, p. 295 și nota 472 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 10104, f. 13-44).

¹⁵⁴ Neculai Aioanei, *op. cit.*, p. 194.

¹⁵⁵ ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 282.

¹⁵⁶ Neculai Aioanei, *op. cit.*, p. 193, 202-205.

¹⁵⁷ ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 242, 300. Vezi și „Bande, bandiți și eroi”..., p. 124 (doc. de la ACNSAS, fond „documentar”, dos. nr. 36, f. 240-242).

¹⁵⁸ ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 296, 264-265. Vezi și „Bande, bandiți și eroi”..., p. 139 (doc. de la ACNSAS, fond „documentar”, dos. nr. 36, f. 243-270).

¹⁵⁹ ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 189-191, 162. Vezi și Marius Oprea (editor), *op. cit.*, p. 295 și nota 472 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 10104, f. 13-44).

patru-cinci persoane. Desigur, au intrat în atenția Securității care a depus eforturi pentru a-i prinde¹⁶⁰. În urma unei lupte care a avut loc în noaptea de 20/21 ianuarie 1954, Aurel Cosma a fost grav rănit. Cu toate că a reușit să dispară, a murit din cauza hemoragiei. Acțiunea de anihilare a lui Cosma nu a fost lipsită de riscuri pentru securiști, un plutonier-major fiind ucis, iar un locotenent rănit¹⁶¹.

2.16. Organizația „Partizanii României Creștine“

Organizația subversivă anticomunistă „Partizanii României Creștine“ s-a constituit în anul 1947 în satul Sagna, aflată la șapte-opt kilometri distanță de orașul Roman. Membrii grupului au înființat la început societatea culturală „Lumina“, care a avut o contribuție în ridicarea nivelului cultural al locuitorilor din mai multe sate din zonă, locuite preponderent de catolici¹⁶². Cei mai mulți membri ai organizației erau catolici, dar și unii ortodocși. Sunt cunoscuți: Vasile Ungureanu, liderul grupului, învățător la școala din Sagna, fost membru al PCR pentru scurt timp, în 1945-1946, retras însă imediat ce și-a dat seama de semnificația ideologiei comuniste și contradicția profundă cu credința creștină; studentul teolog Iosif Simon; sătenii Petru Ciubotaru, Mihai Demetercă, Petru Bacoșcă (fiul unui fost primar țărănist), Gheorghe Lucaci și Gheorghe Bacoșcă¹⁶³.

Securitatea a aflat în anul 1949, de la un informator („Agopșa“, care deținuse pentru puțină vreme, anterior înființării Securității, funcția de șef al Siguranței Roman), despre existența organizației. Poliția politică a pregătit o intervenție în forță într-o noapte din luna august 1949, mai multe echipe de arestare urmând a se deplasa la membrii organizației și a-i aresta. Unul dintre aceștia, Petru Bacoșcă (în acest document apare ca Petre Bocoască), nu a putut fi prins decât în urma unei lupte, unul dintre securiști fiind rănit. Într-o notă ulterioară a Securității se nota: „Cele 12 elemente: legionari, P.N.Ț.-iști, P.N.L.-iști, chiaburi, sectanți – Bocoască era sectant – ce făceau parte din organizație, au fost arestate, judecate și condamnate la diferite termene între 5-10 ani închisoare corecțională“¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Eugen Șahan, *op. cit.*, p. 224.

¹⁶¹ „Bande, bandiți și eroi“..., p. 340, 485, 492, 534, 543, 547 (doc. de la AMI, fond „DMRU“, inv. nr. 7389, dos. nr. 34, f. 67-73, 448-472, 482-483, 13-16, 23-26); Eugen Șahan, *op. cit.*, p. 224.

¹⁶² Dănuț Doboș, „Martiri și mărturisitori ai Bisericii Catolice din Moldova“, în *Buletin istoric*, nr. 5/2004, p. 238.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 238-241.

¹⁶⁴ „Bande, bandiți și eroi“..., p. 338-339 (doc. de la Arhiva Ministerului de Interne, fond „Direcția Management Resurse Umane“ (în continuare AMI, fond „DMRU“), dos. nr. 34, f. 67-73). Într-un plan de muncă al Serviciului Județean de Securitate Roman, din octombrie 1949, Petre Bacoșcă era trecut la „Problema catolică“ (ASRI, fond „D“, dos. 9051, vol. 2, f. 86).

Persoanele arestate au suportat regimul extrem de dur aplicat Securității, apoi au fost judecate de Tribunalul Militar Galați, prin decizia penală nr. 3507/1950 fiind pronunțate condamnări grele. Bunăoară, Vasile Ungureanu a primit șapte ani de închisoare; Petru Ciubotaru, șase ani închisoare corecțională, în contumacie (se afla în armată, de unde a fost ridicat ulterior și închis); Gheorghe Lucaci, patru ani închisoare corecțională; Gheorghe Bacoșcă, trei ani închisoare; Petru Bacoșcă, cinci ani închisoare. Și-au ispășit pedepsele în diferite locații din cuprinsul Gulagului românesc: penitenciarele Bacău și Galați, coloniile Peninsula, Coasta-Galeș, Poarta Albă și Valea Neagră de la Canalul Dunăre-Marea Neagră¹⁶⁵.

Perioada detenției i-a marcat iremediabil pe foștii luptători anticomuniști, unii dintre ei murind la scurt timp după eliberare (spre exemplu, Gheorghe Bacoșcă a decedat în 1965, la numai 35 de ani). Ceilalți au dus o viață grea, marcată de privațiuni, de piedicile puse în afirmarea profesională și au fost urmăriți informativ de Securitate până la căderea regimului comunist¹⁶⁶.

3. Concluzii

În contextul comunizării accelerate a României în primii ani postbelici, a persecuțiilor sistematice la care erau supuse fostele elite politice, economice și religioase ori pur și simplu cei considerați indezirabili, a naționalizării și colectivizării agriculturii, în combinație cu puterea mobilizatoare a mitului în intervenția salvatoare a Ocidentului („Vin americanii!”), avea să apară fenomenul rezistenței armate anticomuniste. Deși cu excepția unor rețărse regiuni montane nordul Moldovei nu oferea condiții favorabile unei mișcări de partizani, aveau să ia ființă și în această zonă a României numeroase organizații și grupuri anticomuniste, atât în mediul rural, cât și în cel urban.

Unele din aceste formațiuni anticomuniste au purtat denumiri specifice, care fie aveau o încărcătură misterioasă, fie evocau personaje istorice, în vreme ce altele erau intitulate de Securitate după numele liderilor sau după localitatea ori zona în care activau. Cele mai multe au fost de dimensiuni reduse, cuprinzând câțiva membri, dar au existat și unele mari. Toate aveau susținători în localități, fără de care supraviețuirea lor ar fi fost problematică, dacă nu imposibilă.

Din punct de vedere politic, unele grupuri au fost preponderent țărăniști sau liberale, legionare sau cuziste, dar cele mai multe nu au avut culoare politică. Câteva organizații au avut un program politic, mai mult sau mai puțin articulat, în vreme ce altele urmăreau destul de confuz doar opoziția la comunizare. Majoritatea nu au reprezentat în fapt decât asocierea de conjunctură/temporară a unor

¹⁶⁵ Dănuț Doboș, *op. cit.*, p. 239-242.

¹⁶⁶ *Ibidem*.

fugari politici. Exceptând câteva cazuri, grupurile anticomuniste din nordul Moldovei nu au avut nici un fel de legături între ele, acționând izolat și fiind astfel mult mai puțin periculoase pentru autorități decât ar fi fost în cazul unei coordonări. Cât privește încadrarea socială, cei mai mulți membri ai grupurilor anticomuniste au fost țărani, muncitori, funcționari, studenți, elevi, militari deblocați, preoți etc. În cazul formațiunilor extinse liderii se recrutau îndeosebi din rândul categoriilor sociale instruite, care dispuneau nu doar de abilități organizatorice, ci și de un considerabil capital simbolic în comunitățile din care proveneau. Din punct de vedere al dotării, cele mai multe au fost extrem de slab înarmate, unele neavând arme deloc.

Cu toate că nu au pus piedici majore în calea regimului comunist, partizanii din nordul Moldovei au imobilizat resurse relativ importante ale serviciilor represive și au întreținut pentru o vreme speranțele unei părți (probabil considerabilă) a populației că schimbarea politică este posibilă. Cei mai mulți au crezut în izbucnirea unui război între anglo-americani și sovietici, în urma căruia să se producă prăbușirea regimului comunist, permițând încetarea terorii de stat și întoarcerea la normalitatea antebelică, altfel spus la democrație. În perspectivă, aceasta s-a dovedit doar o himeră, dar luptătorii anticomuniști nu aveau de unde să știe, în zdrobitoare majoritate fiind uciși sau capturați de către autorități.

A HARDLY KNOWN "FRONT": ANTICOMMUNIST ARMED RESISTANCE FROM NORTHERN MOLDAVIA (1948-1954)

-Summary-

The phenomenon of anticommunist armed resistance aroused under the circumstances of Romania's fast entering communism during the first after-war period, the systematic persecutions against former political, economic and religious elites or, simply against those seen as intruders, the nationalization and collectivization of agriculture, combined with the mobilizing power or the myth in Western saving intervention ("the Americans are coming!"). Excepting few mountain areas, the Northern Moldavia did not offer favorable conditions for partisans' movements, though there were to be set up here many anticommunist organizations and groups, also in rural and urban areas.

Some of these anticommunist structures had specific names, with mysterious meanings, or after historical characters, while others were called by the Security after their leaders' names or the county or areas they used to activate in. Most of them were small, made of few members, but there were also some large ones. All of them were backed up by people in different communities, without whom their surviving would have been questioned, though not impossible.

From a political point of view some groups were mainly peasant or liberal, iron guardist or advocates of Cuza, but most of them did not have political colour. Some structures had a political programme, though more or less articulated while others were hazy looking to oppose communism. Most of them were nothing but associations of junctures of some political fugitives. Excepting few cases, anticommunist groups from Northern Moldavia were not related, thus acting isolated but being less dangerous for the authorities than if they had been connected to each other. From a social point of view, most members of anticommunist structures were peasants, workers, office workers, students, pupils, released soldiers, priests etc. Within large organizations, leaders were recruited from educated social categories, who had not only organizational abilities, but also a large amount of cash, symbolic for the communities they were part of. If endowment was to be taken into consideration, most of them were poorly armed, while others entirely lacked arms.

Although they were not impediment for the communist regime, partisans from Northern Moldavia immobilized relatively major resources of repressive services and, for a while, they backed up peoples' hopes in the possibility for a political change. Most of them believed in breaking out of a war between Anglo-Americans and Soviets, which was to lead to the collapse of communist regime, thus giving way to cease state terror and return to ante-war normality, namely to democracy. For the future this was just a chimera, but anticommunist fighters did not find out, as most of them were killed or imprisoned by the authorities.

11

11

11

Dan Constantin Măță

ÎNSEMĂNĂRILE LUI KARL MARX DESPRE ROMÂNI
ȘI SEMNIFICAȚIA LOR ÎN CONTEXTUL POLITIC
AL ANILOR '60

Apariția unei cărți într-o societate fără complexe este un fapt de cele mai multe ori banal. Având subiecte variate, interesând pe specialiști și pe un grup, mai mult sau mai puțin restrâns, de indivizi, destinul celor mai multe dintre cărți se limitează la complinirea unor informații și la fundamentarea unor opinii. În societățile totalitare, însă, importanța cărților, ca de altminteri a tuturor mijloacelor de informare, este mult mai complexă. Oamenii dictaturilor sunt temători, suspicioși, atenți la orice amănunt, și o informație care în societățile normale pare comună în societățile totalitare este atent filtrată.

— În România comunistă, problema Basarabiei a rămas în permanență un subiect tabu. Anexarea teritoriului românesc dintre Prut și Nistru, în iunie 1940, de către marele stat socialist „frățesc” de la Răsărit a făcut imposibilă punerea în discuție, în mod oficial, a problemei retrocedării acestui teritoriu. Cu excepția unor remarci vagi din discursurile lui Nicolae Ceaușescu de după anul 1965¹, disputa româno-sovietică cu privire la Basarabia a luat forma codificată a istoriografiei, lingvisticii și a altor domenii de cercetare². Caracteristicile regimului comunist de la București în primul deceniu de după 1948 nu au permis, însă, nici măcar această posibilitate.

Într-o perioadă în care, în spiritul secularei prietenii româno-ruse, patriotismul degenera într-un prosovietism accentuat³ și în care ideile Rezoluției generale a celui de-al V-lea Congres al P.C.d.R. (Moscova, decembrie 1931 – ianuarie

¹ Wilhelmus Petrus van Meurs, *Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă*, Traducător: Ion Stanciu, Chișinău, Editura ARC, 1996, p. 277-278.

² Charles King, *Moldovenii, România, Rusia și politica culturală*, Traducere: Diana Stanciu, Chișinău, Editura Arc, 2002, p. 105. Pentru exemplificări vezi Vlad Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români, 1944-1977*, București, Editura Humanitas, 1991, p. 55-56 și *passim*; Wilhelmus Petrus van Meurs, *op. cit.*, p. 277-293; Ion Constantin, *Basarabia sub ocupație sovietică de la Stalin la Gorbaciov*, București, Editura „Fiat Lux”, 1994, p. 102-105.

³ Andi Mihalache, *Istorie și practici discursive în România „democrat-populară”*, București, Editura Albatros, 2003, p. 113-129.

1932) despre „popoarele asuprite din România“ și despre coteropirea Basarabiei de către statul român alăturat „grupului imperialist al Antantei“, mai erau prezente în manualele școlare și cursurile universitare tipărite⁴, apariția unei cărți care să prezinte în alți parametri relațiile româno-ruse în secolele XIX-XX era un lucru inacceptabil.

A fost nevoie de o remodelare a ordinii politice internaționale și de o nuanțare a comportamentului politic al liderilor comuniști de la București pentru ca o asemenea idee să poată fi reținută, însă nu fără multe ezitări și tergiversări.

Exemplul elocvent în concretizarea acestei situații îl reprezintă publicarea unor manuscrise inedite ale lui Karl Marx despre istoria românilor de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului următor. Este vorba de patru manuscrise păstrate în arhiva Marx-Engels a Institutului Național de Istorie Socială din Amsterdam, care reprezintă extrase și note de lectură din două lucrări consultate de Marx în perioada în care pregătea articolele pentru *New York Daily Tribune* referitoare la evenimentele din Principatele Române⁵.

Primele trei manuscrise, notate cel mai probabil între anii 1855-1860, conțin extrase din cartea istoricului francez Elias Regnault, *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes* (Paris, 1855). Afirmat ca un prieten al „naționalităților apăsate“⁶, Elias Regnault a realizat o amplă sinteză asupra istoriei românești din perioada dacică până la Războiul Crimeii⁷. Accentul lucrării (unsprezece din cele șaisprezece capitole) este pus pe istoria primei jumătăți a secolului al XIX-lea. Istoria, atât „politică“ cât și „socială“ (în acest aspect o importantă sursă pentru Regnault a fost Nicolae Bălcescu cu a sa *Question économique des Principautés danubiennes*)⁸ a celor două Principate românești i-a trezit interesul lui Karl Marx. Drept mărturie stă modul extrem de amănunțit în care acesta a extras note din lucrarea lui Elias Regnault. Astfel, primul manuscris (care este și cel mai întins), cunoscut sub denumirea B85 (după numărul de cotă din Arhiva Institutului din Amsterdam), rezumă cea mai mare parte a cărții lui Regnault, de la pagina 94 până la pagina 520; celelalte două, B86a și B91, reiau o serie de pasaje de la pagina 305 până la pagina 311, și, respectiv, de la pagina 207 până

⁴ Pavel Țugui, *Istoria și limba română în vremea lui Gheorghe Dej. Memoriile unui fost șef de secție a C.C. al P.M.R.*, Editura Ion Cristoiu, București, 1999, p. 16-17.

⁵ Wilhelmus Petrus van Meurs, *op. cit.*, p. 270.

⁶ N. Iorga, *Din relațiile franco-române. Un scriitor francez despre români și un scriitor român în Franța: Elias Régnaud și Grigore Gănescu*, Extras din *Analele Academiei Române*, Seria II, Tom XXXIX: *Memoriile Secțiunii Istorice*, București, Librăria Soccec & Co., «Cartea Românească» și Pavel Suru, 1920, p. 11.

⁷ Importanța lucrării lui Elias Regnault reiese și din faptul că a fost tradusă în limba română la mai puțin de un an de la apariția ei. Vezi Elias Regnault, *Istoria politică și socială a Principatelor Dunărene*, Traducere de Ioan Fătu, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1856.

⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 5, 7.

la pagina 265. Marx a redactat textele în limbile franceză, engleză și germană, uneori chiar în aceeași frază apărând cuvinte din cele trei limbi⁹.

Ultimul manuscris, aflat sub cota B63, intitulat *Rușii în Moldova și Țara Românească*, a fost extras, în septembrie 1853, dintr-o lucrare a unui autor englez, rămas neidentificat, apărută după toate aparențele după 1849. Acest manuscris este redactat exclusiv în limba engleză¹⁰.

Este de notorietate antirusismul lui Marx¹¹ care a văzut, până la sfârșitul vieții, în Rusia „o putere care, după Anglia, este adevărata fortăreață a vechii societăți”¹². Prin prisma acestei atitudini înțelegem de ce pe lângă observațiile despre starea țăranilor și regimul clăcii, Marx a evidențiat prezența, sub masca apărării intereselor popoarelor ortodoxe din Balcani, a expansionismului țarist, care în cazul Principatelor Române a mers de la intervenție diplomatică pe lângă Poartă, la anexiunea unui întins teritoriu, la ocupația militară și protectorat.

Astfel, în două manuscrise, B85 și B91, este criticată cedarea Basarabiei de către Poartă prin tratatul de la București (mai 1812) deoarece „Turcia nu putea ceda ceea ce nu-i aparținea, pentru că Poarta otomană n-a fost niciodată suverană asupra țărilor române”¹³. Tot în manuscrisul B91 este reținută și o statistică, preluată din introducerea cărții lui Regnault, a populației românești, în totalitate și repartizată pe provincii. Din aceasta reiese, chiar după desprindere, persistența elementului românesc în Bucovina (300.000 de români) și în Basarabia (896.000 de români) în condițiile în care în Principatul Moldovei fuseseră recenzați 1.500.000 de români¹⁴.

Manuscrisele vorbesc și de devastatoarele invazii rusești, în special cea din 1828, când „au avut loc excese groaznice” (B85)¹⁵ și s-a văzut „barbaria soldatului rus” (B91)¹⁶. Arătând că „țăranul român nutrește pentru muscal (moscovit) numai ură” (B91)¹⁷, Marx scoate în evidență rolul nefast al Rusiei în timpul revoluției de la 1848 din Țara Românească unde „partidul național era pentru Turcia; el nu cerea decât să se unească cu ea împotriva Rusiei” (B85)¹⁸. Din textul

⁹ Vezi *Prefața*, semnată de Andrei Oțetea, la lucrarea K. Marx – *Însemnări despre români* (manuscrise inedite). Publicate de A. Oțetea și S. Schwann, București, Editura Academiei R.P.R., 1964, p.5.

¹⁰ *Ibidem*, p. 4.

¹¹ Vlad Georgescu, *op.cit.*, p. 56.

¹² *apud* Paul Johnson, *Intellectualii*, București, Humanitas, 1999, p. 124.

¹³ K. Marx, *op. cit.*, p. 106, p. 167.

¹⁴ *Ibidem*, p. 170.

¹⁵ *Ibidem*, p. 117.

¹⁶ *Ibidem*, p. 169.

¹⁷ *Ibidem*, p. 167.

¹⁸ *Ibidem*, p. 150.

autorului englez, Marx reține că cele două provincii românești „s-au veștejit la umbra protecției ruse“ (B63)¹⁹.

Un alt element din manuscrisele lui Marx, care intră în flagrantă contradicție cu tezele formulate în istoriografia românească din prima jumătate a anilor '50, este modul de prezentare a revoluției de la 1848 din Transilvania. În spiritul internaționalismului proletar, discursul rollerian criticase lipsa de conștiință revoluționară a fruntașilor ardeleni și condamnase dur „antimaghiarismul“ lui Simion Bărnuțiu precum și lupta lui Avram Iancu „contra trupelor victorioase ale revoluției“²⁰. Deși începând cu anul 1959, în istoriografia eliberată de constrângerea rolleriană, interpretările cu privire la mișcările revoluționare ale anului 1848 devin mai nuanțate²¹, Marx dă un plus de legitimitate atunci când reține că revendicările și lupta românilor ardeleni sunt juste deoarece „ungurii consideră pe nedrept Transilvania ca parte integrantă a Ungariei“ (B85)²² iar „în Dieta din 1847 s-a manifestat cel mai injurios dispreț față de slavi și de români: a topi toate naționalitățile în naționalitatea maghiară“ (B85)²³.

Prin urmare, ideile reținute de Karl Marx în manuscrisele sale intrau în conflict cu ceea ce se scrisese în România „democrat-populară“ până în a doua jumătate a anilor '50. De aici și modul prudent, extrem de amănunțit, în care s-au cercetat manuscrisele și tergiversarea, timp de 6 ani, a publicării acestora.

La București s-a aflat despre aceste manuscrise, depozitate în arhiva Institutului Internațional de Istorie Socială din Amsterdam, de la un profesor polonez, Stanisław Schwann, de la Universitatea din Szczecin (Polonia). Acesta studiasse prin 1930 la Universitatea din Cernăuți, unde absolvise Facultatea de Litere – secția Istorie, și în 1936, continuându-și studiile la Universitatea din Varșovia, publicase studii și recenzii ale unor cărți apărute în România²⁴. Informațiile despre profesorul polonez au fost, ulterior, confirmate de istoricii Ion Nistor (care îi fusese profesor lui Schwann) și Teodor Bălan care-l recomandă pe profesorul polonez ca pe un bun vorbitor de limba română²⁵.

Modalitatea și momentul aflării la București despre Stanisław Schwann și despre manuscrisele lui Marx sunt controversate. Cu privire la această chestiune,

¹⁹ *Ibidem*, p. 175.

²⁰ Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 126, 134. Vezi și Florin Müller, *Politică, ideologie și istoriografie în România anilor '50-'60*, în *Istorie și societate, Culegere de studii de istorie modernă și contemporană*, Volum îngrijit de prof.univ.dr. Constantin Bușe și dr. Ileana Căzan, București, Editura Universității din București, 2000, p. 113.

²¹ Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 140.

²² K. Marx, *op. cit.*, p. 145.

²³ *Ibidem*, p. 146.

²⁴ Pavel Țugui, *Chiar și Marx și Lenin puteau fi „necorespunzători“*, în „Dimineața“, anul IV, nr. 180, 14 septembrie 1993.

²⁵ Idem, *Istoria și limba română în vremea lui Gheorghe Gheorghiu Dej*, p. 178.

s-au pronunțat atât Paul Niculescu-Mizil cât și Pavel Țugui, ambii fiind persoane avizate în materie. La sfârșitul anilor '50, P. Niculescu-Mizil este numit șef al Secției de Propagandă și Agitație de la C.C. al P.M.R. iar Pavel Țugui șef al Secției de Știință și Cultură de la C.C. al P.M.R. Ei veneau cu o perspectivă mai relaxată asupra acțiunii ideologice, caracterizată în anii anteriori de un puternic rigorism²⁶. Din nefericire, cei doi se contrazic, fiecare arogându-și dreptul de a fi aflat primul despre manuscrite.

Astfel, Niculescu-Mizil afirmă că știrea i-a fost adusă la cunoștință, prin anii 1957-1958, de către unul din lucrătorii Secției de Propagandă, Petre Lucaci, care, aflat într-o delegație în Polonia, a fost întrebat de către Schwann de ce românii nu sunt interesați de manuscritele de la Amsterdam, în condițiile în care el a făcut mai multe informări la București despre conținutul acestora²⁷. Că profesorul polonez a făcut aceste informări reiese și din scrisoarea trimisă, la data de 23 aprilie 1958, de Institutul de Istorie a Partidului din București directorului Institutului din Amsterdam, A.J.C. Rüter, prin care acesta era anunțat că există o informare despre existența unor documente nepublicate „scrise de Marx și Engels privitoare la anumite fapte relative la țara noastră”²⁸. Singura persoană care avea posibilitatea să-i informeze pe comuniștii români era Stanislaw Schwann²⁹.

Varianta lui Pavel Țugui, mai riguros argumentată, arată că la 20 decembrie 1958 primește, în calitate sa de șef al Secției de Știință și Cultură, o scrisoare de la Ministerul de Externe, semnată de Vasile Dumitrescu, adjunctul ministrului, în care se semnală că un istoric polonez a descoperit la Amsterdam manuscrite ale lui Karl Marx în care existau referiri la istoria românilor³⁰. La începutul anului 1959, Țugui a cerut noi informații de la Ministerul de Externe, după care a redactat un referat care l-a predat, la 10 septembrie 1959, șefului Secției de propagandă a partidului, Paul Niculescu-Mizil³¹. Versiunea celor doi se deosebește și prin faptul că Pavel Țugui afirmă că nu auzise niciodată de Petre Lucaci, activistul de la Secția de Propagandă³².

Ambii sunt însă de acord că, atunci când l-au informat pe Gheorghe Gheorghiu-Dej acesta s-a arătat foarte interesat, dar a îndrumat la prudență de teamă să nu fie o provocare³³. Totodată, Dej a cerut ca de problema manuscriselor să se

²⁶ Vladimir Tismăneanu, *Sociologia comunismului*, în 22, anul XII, nr. 7, 12-18 februarie 2002.

²⁷ Paul Niculescu-Mizil, *O istorie trăită*, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 260.

²⁸ *apud* Wilhelmus Petrus van Meurs, *op. cit.*, p. 275.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Pavel Țugui, *op. cit.*, p. 177.

³¹ *Ibidem*, p. 179.

³² *Ibidem*, p. 184.

³³ Paul Niculescu-Mizil, *op. cit.*, p. 261.

ocupe istorici profesioniști, care să nu aibă funcții politice importante. În mod previzibil, pentru această sarcină a fost desemnat Andrei Oțetea. Unul dintre puținii istorici marxiști de dinainte de 1944, reputatul specialist al istoriei moderne nu a renunțat niciodată la principiile și metodologia adevăratei cercetări istorice fiind unul dintre puținele cazuri în care „oportunismul politic nu a fost dublat de unul istoriografic”³⁴. În plus, după primirea în Academie (1955) și numirea ca director al Institutului de Istorie (1956), Oțetea a fost vocea cea mai avizată în acțiunea de înlăturare din discursul istoriografic a exceselor lui Mihail Roller și a echipei sale³⁵.

În noiembrie 1959, Andrei Oțetea primise deja de la Stanisław Schwann copiile manuscriselor lui Marx, o mare parte transcrisă, însă, în mod defectuos³⁶. Din acest motiv, a fost necesară plecarea, în februarie 1960, a lui Andrei Oțetea la Amsterdam, unde a stat până în aprilie 1960, când s-a întors cu fotocopii și textul dactilografiat al manuscriselor, precum și cu o „Înțelegere” scrisă, convenită cu Stanisław Schwann, pentru tipărirea manuscriselor lui Marx în România³⁷.

În vara anului 1960, a început organizarea și traducerea materialului adus de Andrei Oțetea de un colectiv în care, alături de acesta, mai făceau parte Cornelia Bodea și Gheorghe Zane. La cererea lui Dej s-a hotărât ca orice altă persoană care dorește să vadă manuscrisele să obțină o aprobare, cu interdicția expresă de a face copii sau extrase. Au avut posibilitatea, în felul acesta, să vadă manuscrisele Miron Constantinescu și Nicolae Goldberger, de la Institutul de Istorie a P.M.R., Ion Nistor și C.C. Giurescu³⁸. Se pare însă că, restricțiile nu au fost atât de mari, întrucât Keith Hitchins mărturisește că Andrei Oțetea i-a arătat aceste manuscrise, în primăvara anului 1962, solicitându-i unele sugestii cu privire la transliterarea și interpretarea unor pasaje scrise în limba engleză³⁹.

Deși la sfârșitul lunii iulie 1960, manuscrisele lui Karl Marx erau traduse în limba română⁴⁰, ele nu au fost publicate imediat ci după patru ani. Pentru a se vedea reacția membrilor Biroului Politic și al altor personalități atent selecționate, în 1961, a fost tipărită o broșură cu titlul *Karl Marx despre România (manu-*

³⁴ Andi Mihalache, *Politică și istorie. Cazul Oțetea*, în „Cronica”, anul XXXIII, nr. 2, februarie 1999, p. 2.

³⁵ Șerban Papacostea, *Andrei Oțetea, director al Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”*, în „Revista Istorică”, tom V, nr. 7-8, iulie-august 1994, p. 631-633.

³⁶ Pavel Țugui, *op. cit.*, p. 179.

³⁷ *Ibidem*, p. 183.

³⁸ *Ibidem*, p. 185.

³⁹ Keith Hitchins, *Andrei Oțetea*, în „Revista Istorică”, tom V, nr. 7-8, iulie-august 1994, p. 671-672.

⁴⁰ Pavel Țugui, *op. cit.*, p. 185.

scrise), având mențiunea „de uz intern“. Broșura nu avea nici un nume, cuprinzând doar o introducere nesemnată, manuscrisele și traducerea în limba română⁴¹.

Deoarece reacția a fost favorabilă, s-a hotărât tipărirea, spre sfârșitul anului 1963, în condiții calitative mai bune, a unei ediții care să cuprindă, față de cea anterioară, semnătura lui Andrei Oțetea sub *Prefață*, o *Introducere* semnată de Oțetea și Schwann, note și fotocopii din paginile unor manuscrise. Purtând titlul *K. Marx – Însemnări pe marginea unor lucrări privitoare la istoria României (manuscrise)*, această a doua ediție s-a tipărit într-un număr redus de exemplare, numerotate și cu inscripția „exemplar de serviciu“⁴².

Nici unul din aceste două exemplare nu fusese destinat publicului. Cu excepția câtorva privilegiați, nimeni nu cunoștea conținutul acestor manuscrise. În perspectiva publicării, analizându-se cele două exemplare, s-au făcut mai multe observații cu privire la⁴³: verificarea strictă a autenticității textelor, dorința de a prezenta publicarea ca o acțiune, prin excelență, științifică, elaborarea unui aparat științific al lucrării, necesitatea publicării câtorva fotocopii ale manuscriselor pentru confirmarea autenticității etc. Hotărârea de a fi dată publicității s-a luat în a doua jumătate a lunii octombrie 1964 și la baza acestei hotărâri se află un complex de factori – și nu elemente singulare, de natură speculativă, de genul dorinței de a răspunde la „o presiune sovietică în favoarea minorității maghiare brutalizată în Transilvania“⁴⁴ – precum: desovietizarea spațiului public începând cu anii 1962-1963 prin desființarea sau transformarea unor instituții cu vădit caracter prosovietic⁴⁵, redescoperirea latinității și „naționalizarea“ comunismului românesc⁴⁶, *Declarația* din aprilie 1964, îngrijorarea produsă de planul Valev, destituirea lui Hrușciov la 14 octombrie același an etc.

Publicarea în ediție de masă s-a făcut la sfârșitul anului 1964, sub titlul *K. Marx – Însemnări despre români (manuscrise inedite)*. Față de ediția din 1963, în această ediție numele lui Andrei Oțetea și Stanisław Schwann au fost scrise pe coperta interioară sub titlul lucrării, iar *Introducere* este semnată de Andrei Oțetea împreună cu Gheorghe Zane. Prezența lui Gheorghe Zane drept coautor

⁴¹ Paul Niculescu-Mizil, *op. cit.*, p. 264.

⁴² *Ibidem*, p. 265.

⁴³ Idem, *Din nou despre „însemnările“ lui Marx despre români*, în *Karl Marx – Însemnări despre români (manuscrise inedite)* publicate de acad. A. Oțetea și S. Schwann, Ediție îngrijită și cuvânt înainte de Paul Niculescu-Mizil, Prefață și aparat critic de acad. A. Oțetea, G. Zane, București, Editura Democrația, 2003, p. 7.

⁴⁴ François Fejtő, *Histoire des démocraties populaires, 2. Après Staline, 1953-1979*, Paris, Éditions du Seuil, 1979, p. 183.

⁴⁵ Stelian Tănase, *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej, 1948-1965*, București, Editura Humanitas, 1998, p. 198.

⁴⁶ François Fejtő, *op. cit.*, p. 140-141.

al introducerii⁴⁷ este întemeiată. Afirmat ca unul din cei mai importanți cercetători a istoriei gândirii economice și ca principal exeget al operei lui Nicolae Bălcescu⁴⁸, Gheorghe Zane publicase încă din 1927 un amplu articol în care a demonstrat influența, prin intermediul lui Elias Regnault, a studiului lui Bălcescu *Question économique des Principautés danubiennes* asupra capitolelor din *Capitalul* lui Karl Marx referitoare la producția plus-valorii absolute⁴⁹.

În anul 1965, a mai fost publicată o ediție, cu caracter bibliofil, a acestor *Însemnări*, într-un număr restrâns de exemplare, cu fotocopiile manuscriselor lui Marx. Această ediție a fost distribuită conducerii partidului și altor personalități ale vieții științifice și culturale⁵⁰.

Prin urmare, din cele patru ediții, singura destinată publicității a fost cea din 1964. Spre deosebire de alte lucrări ale lui Marx, Engels sau Lenin, care erau tipărite în mod tradițional la Editura Politică, aceasta a fost tipărită la Editura Academiei R.P.R., tocmai pentru a scoate în evidență caracterul preponderent științific al lucrării. Soarta acestei ediții și a manuscriselor lui Marx în anii următori ai regimului comunist trădează, însă, faptul că elementul politic rămânea primordial.

Ediția din 1964 a fost tipărită într-un număr extrem de redus de exemplare pentru o lucrare a lui Karl Marx: 20.500. În general, s-a evitat punerea ei în vânzare și difuzarea s-a făcut cu prioritate către biblioteci⁵¹. Urmându-se observațiile conducerii de partid în sensul editării „fără surle și trâmbiți, ca o lucrare obișnuită de cercetare științifică”⁵², în *Scânteia*, organul de presă al partidului, nu s-a anunțat apariția acestei lucrări, deși era o practică obișnuită prezentarea, în paginile a doua sau a treia, a ultimelor apariții livrestii, în special cele de la Editura Politică și de la Editura Academiei. Singura recenzie este cea publicată de Pompiliu Teodor în săptămânalul de cultură clujean *Tribuna*. Însă, cu excepția unei singure referiri generale – „deocamdată, socotim potrivit pe urmele autorilor, să amintim interesul lui Marx din alte articole pentru problemele românești, cum este aceea a statului unitar, unde combate imperiile anacronice care aveau pre-

⁴⁷ Gheorghe Zane susține că lucrarea *Însemnările lui Marx despre români* a fost făcută în mod efectiv de el, cu colaborarea parțială a lui Andrei Oțetea. De asemenea, face precizarea că nu a fost pentru tipărirea acestei lucrări, el pregătind-o ca o scriere de uz intern. Vezi Gheorghe Zane, *Memorii, 1939-1974*, Ediție sub îngrijirea acad. Alexandru Bărlădeanu, Daniela Poenaru, Irina G. Zane-Marcu, Studiu introductiv – acad. Dan Berindei, București, Editura Expert, [1997], p. 245-246.

⁴⁸ Elvira Grigoraș, *Gheorghe Zane – Omul. Opera*, ediția a II-a, Iași, Editura Context, 2000, p. III-VIII; Dan Berindei, *Studiu introductiv în Gheorghe Zane, op. cit.*, p. 19-41.

⁴⁹ G. Zane, *Marx și Bălcescu*, în „Viața Românească”, anul XIX, nr. 4, 1927, p. 39-59.

⁵⁰ Paul Niculescu-Mizil, *O istorie trăită*, p. 266.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Idem, *Din nou despre „Însemnările” lui Marx despre români*, p. 8.

tenția să dispună de soarta poporului român⁵³ – problema Basarabiei este evitată prudent, accentul fiind pus pe problema românilor transilvăneni.

Semnificația politică a acestei lucrări nu putea să scape observatorilor occidentali. La data de 12 martie 1965, raportul Europei Libere sublinia faptul că „regimul românesc a recrutat în mod aparent pe F. Engels și K. Marx în campania de utilizare a problemei Basarabiei drept un element efectiv al politicii naționaliste curente care, desigur, are implicații antisovietice puternice”⁵⁴.

Până la începutul anilor '90⁵⁵, o altă ediție a acestor manuscrise nu a mai fost publicată, iar referirile la această lucrare nu sunt foarte numeroase⁵⁶. Când în 1979, Pavel Țuguș a încercat să publice în *România literară* un material despre aceste manuscrise, nu a primit aprobarea politică⁵⁷.

Din perspectiva sovieticilor, cu excepția criticii făcute – prin intermediul articolului publicat, în anul 1966, de Andrei Grekul în *Sovetskaia Moldavia*⁵⁸ – de Partidul Comunist al R.S.S.M. ziarului *Journal de Genève* care a relatat despre apariția cărții în România, și sporirea restricțiilor în spațiul de peste Prut în 1965⁵⁹, reacțiile nu au fost foarte vehemente.

Această atitudine se explică, în primul rând, prin locul pe care îl ocupă Karl Marx în cadrul ideologiei comuniste. Într-un sistem politic totalitar, precum cel comunist, principiile de bază ale doctrinei și ideile părinților fondatori sunt întotdeauna axiomatice și irefragabile. A crede că unul dintre aceștia poate greși în-

⁵³ Pompiliu Teodor, *Karl Marx: Însemnări despre români*, în „Tribuna”, anul IX, nr. 7, 18 februarie 1965, p. 8.

⁵⁴ apud Svetlana Suveică, *Polemica româno-sovietică privind chestiunea Basarabiei în arhivele Europei Libere (1964-1975)*, în *Basarabia, Dilemele identității*, volum editat de Flavius Solomon, Alexandru Zub în colaborare cu Sorin D. Ivănescu, Bogdan Schipor, Iași, Fundația Academică „A.D. Xenopol”, 2001, p. 193. Prezența numelui lui Friedrich Engels în acest comentariu se explică prin faptul că tot în anul 1964 se publică la Editura Politică primul volum al lucrării *Presa muncitorească și socialistă din România*. Aici este tipărită o scrisoare a lui Engels din 4 februarie 1888 adresată socialistului Ioan Nădejde, în care celălalt „părinte” al comunismului se referă la tendințele agresive ale țarismului concretizate, printre altele, prin „răpirea de două ori repetată a Basarabiei”.

⁵⁵ La începutul anilor '90 a apărut o nouă ediție a acestor „Însemnări”, într-un tiraj restrâns și fără nici un element de identificare bibliografică. În anul 1995, lucrarea din anul 1964 este reeditată (fără nici un comentariu științific) la „Casa Editorială Moldova” din Iași. Ultima reeditare a acestei lucrări a fost făcută de către Editura Democrația din București, în anul 2003, această ediție beneficiind și de un *Cuvânt înainte* semnat de Paul Niculescu-Mizil.

⁵⁶ Prima trimitere bibliografică la această lucrare este făcută chiar de principalul ei editor, la foarte puțin timp de la apariție. Vezi, în acest sens, Andrei Oțetea, *Marxismul și cercetarea istorică*, în „Lupta de clasă”, anul XLV, nr. 1, ianuarie 1965, p. 50. Pentru principalele referiri bibliografice la *Însemnările despre români* vezi Wilhelmus Petrus van Meurs, *op. cit.*, p. 276-277.

⁵⁷ Pavel Țuguș, *op. cit.*, p. 177.

⁵⁸ Wilhelmus Petrus van Meurs, *op. cit.*, p. 281.

⁵⁹ Paul Niculescu-Mizil, *op. cit.*, p. 286-287.

tr-un anumit aspect este un lucru periculos, întrucât umbra îndoielii se întinde, putându-se crede că s-a greșit și în alte aspecte, și poate chiar întregul sistem este eronat. În baza acestei logici, Karl Marx, cel mai important dintre „părinții fondatori”⁶⁰ ai comunismului, se bucura de beneficiul infailibilității, ideile sale reprezentând chiar Adevărul, demonstrat sau demonstrabil. Nevoia perpetuă de legitimitate l-a condamnat pe Marx la deificare. Din această perspectivă, se explică și poziția acestor manuscrise, a căror valoare intrinsecă nu este foarte mare, deoarece ele nu sunt, cum uneori s-a arătat în mod eronat⁶¹, articole ale lui Karl Marx ci doar fraze scurte pe care acesta le-a copiat sau rezumat în grabă, cu intenția de a le dezvolta ulterior, din cartea lui Elias Regnault și al enigmaticului scriitor englez⁶². Numai că între toți aceștia era o deosebire fundamentală. Dacă istoricii francezi sau englezi erau vulnerabili în fața criticii comuniștilor prin originea și scrierile lor, Marx se găsea, în schimb, pe o poziție intangibilă, având imunitate față de orice posibilă acuzație.

Publicarea la sfârșitul anului 1964 a acestor manuscrise ale lui Karl Marx reprezintă o altă bornă pe drumul transformării patriotismului socialist românesc într-o doctrină național-comunistă cu o puternică valență antirusească⁶³. Pericolul ce se profila prin noua campanie de destalinizare pornită de la Moscova după cel de-al XXII-lea Congres al P.C.U.S., din octombrie 1961, obligă pe liderul de la București să adopte o nouă tactică, una total diferită și care nu cu mulți ani în urmă l-ar fi costat puterea și poate chiar viața: tactica naționalismului. În condițiile în care nu mai beneficiau de un sprijin necondiționat la Moscova, Dej și oamenii săi, abandonează retorica internaționalistă și redescoperă, încet, mirajul naționalismului. Dacă se gestionau cu inteligență valorile naționale, lucru care în mare parte s-a făcut, atunci se realizau două obiective: se putea face față amenințării venite de la Moscova și se crea posibilitatea câștigării unui sprijin popular real pentru partid.

Miza era astfel imensă și mult timp această tactică a comuniștilor români s-a dovedit a fi productivă. Numai că pentru Dej timpul nu a mai avut răbdare.

⁶⁰ Lucian Boia, *Mitologia științifică a comunismului*, Traducere din franceză, ediție revăzută și adăugită de autor, București, Humanitas, 1999, p. 42-53.

⁶¹ Hannes Hofbauer, Viorel Roman, *Bucovina, Basarabia, Moldova (O țară uitată între Europa de vest, Rusia și Turcia)*, Traducere de Toma Paul Dordea, București, Editura Tehnică, 1995, p. 93.

⁶² Charles King, *op.cit.*, p. 107; Wilhelmus Petrus van Meurs, *op. cit.*, p. 270.

⁶³ Stephen Fischer-Galați, *Gândirea marxistă și ofensiva naționalismului*, în *Europa de Est și Războiul Rece, Percepții și perspective*, Traducere de Luiza Părvu, Dan Popescu și Florin Tecuceanu, Iași, Institutul European, 1996, p. 63-76; Wilhelmus Petrus van Meurs, *op. cit.*, p. 237-238; Șerban Papacostea, *Clio în captivitate: istoriografia română în perioada comunistă*, în „Revista Istorică”, tomul IX, nr. 5-6, mai-decembrie 1998, p. 250-251.

LES NOTES DE KARL MARX SUR LES ROUMAINS ET LEUR SIGNIFICATION
DANS LE CONTEXTE POLITIQUE DES ANNÉES '60

- Résumé -

L'article met en évidence les étapes de la publication de quatre manuscrits inédits de Karl Marx sur l'histoire des Roumains de la fin du XVIIIe siècle et la première moitié du siècle suivant. Ces manuscrits ne sont pas des articles proprement dits, mais ils représentent des extraits et des notes de lecture de deux ouvrages consultés par Marx. L'importance de l'ouvrage *Karl Marx - Notes sur les Roumains (manuscrits inédits)*, publié en édition de masse à la fin de l'année 1964, après six ans de tergiversations, s'explique par la contextualisation du moment. Dès les premiers ans de la septième décennie, le régime communiste de Bucarest s'inscrir sur la route de la transformation du patriotisme socialiste roumain dans une doctrine nationale-communiste avec une puissante valence antirusse. C'est ainsi que la publication des *Notes de Karl Marx* représente une étape importante, étant le premier ouvrage apparu en Roumanie après 1947 qui présente les relations roumaines-russes en autres paramètres que ceux imposés par la propagande du régime pendant les années '50.

—
—
—

—
—

Recenzii și note bibliografice

■ Ștefan cel Mare în portret multiplu. Însemnări de lectură

Anul 2004, care marchează cinci secole de la eternizarea marelui voievod român Ștefan, este, negreșit, și unul al unei istoriografii pe măsura importanței momentului. Timpul o va ierarhiza valoric, știut fiind faptul, de acum acceptat, că „celebrările nu sunt întotdeauna cei mai buni făuritori ai cercetării istorice” (André Burguière, 1979).

O inițiativă cu adevărat remarcabilă a venit de la Sfânta Mănăstire Putna, ctitoria ștefaniană cu destinație funerară, locul de odihnă veșnică a lui Ștefan cel Mare și a celor mai mulți din familia sa. Înalt Prea Sfințitul Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, a inițiat și binecuvântat cinci volume circumscrise, trei explicit, două implicit, conceptului de *portret istoric*, un portret cu aureolă națională și europeană care a traversat veacurile și a parcurs întregul traseu de la realitate, la legendă și apoi la mit.

Un prim volum, *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003 (617 p. + ilustrații color), a cărui editare a fost asigurată de istoricii Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, reunește 34 de contribuții istoriografice, mai vechi și mai noi, majoritatea din ultima jumătate de secol, care privesc „orizonturile spirituale, culturale și politice ale marelui domn. Aspectele militare, economice ori sociale au rămas în afara acestei selecții, nu pentru că importanța lor ar fi fost socotită minoră, ci pentru că ele nu au o egală relevanță în conturarea portretului dorit prin alcătuirea volumului însuși” (*Notă asupra ediției*, p. 9). Autorii studiilor sunt nume cunoscute și recunoscute pentru cercetarea epocii ștefanienne. În cele 600 de pagini ale acestui volum, care „nu se substituie unei monografii” (*Ibidem*), dar care, adăugăm noi, suplinește, până la un punct, lipsa unei asemenea lucrări noi, ca documentație și perspectivă metodologică, studiile sunt astfel rânduite încât să formeze componente tematice: Ștefan – omul și imaginea lui, creștinul Ștefan voievod, patronul cultural și diplomatul. Cele două studii-paranteză, cel inițial, „o încercare de caracterizare” a lui Ștefan cel Mare (P.P. Panaitescu) și cel final, care îl așază simbolic, la modul ideologic, pe marele voievod în rândul împăraților postbizantini (D. Nastase), încadrează elaborări care privesc: formarea personalității (L. Șimanschi) și înscăunarea (C. Rezachevici, L. Șimanschi, D. Agache), Ștefan cel Mare – omul medieval cu profilul lui spiritual (M.M. Székely, Șt.S. Gorovei, O. Cristea, I. Antonovici, C. Turcu), chipul domnului reprezentat în artă (I. Solcanu), cancela-

ria ștefaniană și dialogul diplomatic (G. Mihăilă, M.M. Székely). Ștefan cel Mare – cititor al istoriografiei (I.C. Chițimia, Șt. Andreescu, L. Șimanschi), arta epocii ștefanienne în relație cu lumea occidentală (C. Nicolescu), relațiile interromânești (I.A. Pop, L. Șimanschi) și relațiile externe ale Țării Moldovei (Ș. Papacoste, Șt.S. Gorovei, V. Eskenasy, Aloisie Tăutu).

Volumul acesta, gândit să marcheze un moment de înălțare națională, este, totodată, și un bilanț istoriografic, unul parțial cum s-a văzut din criteriile selecției, dar un reper semnificativ pentru calitatea discursului în mediivistica românească din ultimele decenii. Să mai adăugăm, că prin acest florilegiu vom avea aproape, la îndemâna lecturii, 34 de studii ștefanienne, ceea ce ne scutește de a mai alerga din publicație în publicație. Este, așadar, în această inițiativă de toată lauda, un întreg beneficiu: comemorativ, de evaluare istoriografică și de facilitare a relației dintre cititor și lucrarea de știință.

Al doilea volum, *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Portret în legendă*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, 250 p., este „o carte de folclor”, o antologie de legende populare, creații anonime și atemporale care au circulat oral până în epoca modernă. Toate dau dimensiunea prețurii pe care „cei mulți” au arătat-o marelui voievod. Și aceasta pentru că Ștefan a fost un mare apărător de țară și un mare creștin. Apărându-și țara prin diplomație („biruind pe neprietenii lui nu numai cu oștile, ci și cu un înțelept meșteșug”) și război („viteaz-mare la război”), domnul i-a apărut pe locuitorii țării, le-a protejat gospodăriile și bunurile (deși n-au lipsit nici sacrificiile), le-a dat un sentiment de siguranță prin tot ceea ce a întreprins. De aici imaginea folclorică de *domn bun* („bun și blând”), care a luat măsuri în favoarea populației de rând („celor năpăstuiți și asupriți le făcea dreptate”). În fond, este aici un transfer *de la național la social*. Și a mai fost preamărit Ștefan prin creația populară pentru că a fost un om pios, de o evlavie adâncă („era omul lui Dumnezeu”; „în credința și frica lui Dumnezeu”), specifică sufletului medieval, exprimată prin cuvinte, gesturi și ctitorii religioase. De aceea, în mentalul popular a avut loc și un transfer *de la confesional la social*. Tot ceea ce a întreprins Ștefan cel Mare a stat sub „mila lui Dumnezeu” („asemenea domn nu s-a arătat la un neam, decât atunci când Dumnezeu și-a întors către el mila”). Iar când Dumnezeu „i-a retras mila”, pentru că și el „încă au fostu om cu păcate” (Grigore Ureche), atunci a fost biruit. Biruitor sau biruit, Ștefan a înălțat rugă lui Dumnezeu care, singurul, avea harul biruinței. Și a mai adus marele voievod slavă lui Dumnezeu prin ctitoriile lui, biserici care în imaginea creatorului popular au marcat fiecare victorie în luptă („nu se pornea niciodată la război, până nu alegea un loc oarecare de mănăstire ca, întorcându-se de la război biruitor și deplin sănătos, să zidească mănăstire pe locul acela”). De aceea, înaintea „canonizării formale a Bisericii conducătoare [...], a fost și a rămas canonizarea spontană din partea credincioșilor” (Virgil Căndea, *Argument*, p. 9-10).

Antologia „Portret în legendă”, concepută ca „un omagiu de cinstire” adus de „obștea Mănăstirii Putna” lui Ștefan cel Mare, reunește 84 de legende populare, grupate tematic în șapte capitole care privesc: copilăria voievodului, înțelepciunea și sfințenia lui, apropierea de sihaștri, ctitoriile ștefaniene, „vremi de cumpănă”, itinerarii ștefaniene și „oamenii Măriei Sale”. Culegerea de legende care compun portretul ștefaniian din perspectivă populară este o carte frumoasă în fondul și în expresia ei. Ea ne oferă dimensiunea și dinamismul cu care cei ce formau majoritatea țării au cinstit pe voievodul apărător de țară.

Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Portret în cronică, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, 375 p., este al treilea tom din „tripticul dorit, proiectat și realizat de obștea Sfintei Mănăstiri Putna ca închinare la împlinirea celor cinci veacuri de când marele ctitor a trecut în lăcașurile veșnice...” (Ștefan S. Gorovei, *Argument*, p. 9). Antologia însumează nu doar texte narative „clasice”, ci și altfel de narații, precumpănitor scrisori, care completează informația cronicărească și din care „se culegeau informațiile pentru file de cronici” (*Ibidem*, p. 10). Au fost selectate în acest volum, editat de istoricii Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, *izvoare românești* (moldovene și muntene) și *izvoare străine* (poloneze, ungurești, germane, rusești, bizantine, turcești). Tot în categoria izvoarelor străine au fost așezate și „alte mărturii” care, fără să fie narative, se apropie prin discurs de stilul narativ: scrisori papale și descrieri de călătorii. În aceeași ordine, sub enunțul „Să luăm aminte”, care trimite la sfat și prudență politică, sunt puse câteva documente externe ieșite din cancelaria Moldovei și expediate în Polonia, Ungaria, la Papalitate și Veneția, în Rusia și Lituania. Împreună, acestea sugerează măsura și arată maniera în care au fost reflectate personalitatea lui Ștefan cel Mare și faptele lui. Având textele alături, cititorul, mai ales cel avizat, va putea sesiza și detașa tonul autohtonului de acela al străinului, al contemporanului de cel al scriitorului de mai târziu, al prietenului de acela al inamicului, al creștinului de acela al păgânului.

Evident, textele acestei antologii sunt inegale ca valoare intrinsecă, stil și atitudine. N-a fost în intenția editorilor „de a aduna, între copertile unei cărți, doar ceea ce s-a scris frumos și bun despre Ștefan cel Mare”, ci „de a pune la îndemâna unui public larg cele mai însemnate fragmente de cronici referitoare la Ștefan cel Mare” (*Notă asupra ediției*, p. 11).

În afara tripticului de portrete ștefaniene, restituite din perspectivă istoriografică, cronică și folclorică, într-o altă manieră, dar în continuarea acestora și, considerăm noi, cu aceeași finalitate se situează celelalte două volume preconizate de comunitatea „viețitorilor Sf. Mănăstiri Putna”. Unul se înscrie în relația dintre *puterea seculară* și *autoritatea spirituală*, care a fost definitorie și hotărâtoare pentru lumea medievală: *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Biserica. O lecție de istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, 265 p. Inițiată de Înalt Prea Sfin-

titul Pimen, care semnează și *Predoslovia*, cartea aceasta conturează un portret al creștinului voievod Ștefan prin „Cuvinte de preamărire“ (rostite în împrejurări comemorative de înalți prelați și de mai marele culturii noastre N. Iorga), „Viața și organizarea Bisericii“ sub Ștefan cel Mare (cu autori istorici, istorici ai bisericii, prelați și preoți) și un capitol de mare folos pus sub titlul „Din veacuri de la Ștefan Vodă (ctitorii, manuscrise, obiecte de argint, broderii, clopote, spadă, pietre de mormânt, cetăți, curți domnești, poduri și daniile Sfântului Ștefan cel Mare către Sfântul Munte Athos).

Culegerea la care facem referire, gândită ca o lecție de istorie din perspectivă bisericească, se dorește a fi un „prinos“ adus „Soarelui Moldovei [...] la fireasca sa strămutare la locașurile de veci“, de către părinții monahi de la Mănăstirea Putna, care au „cules“ și „orânduit“ textele sub „oblăduirea“ competentă a profesorului Ștefan S. Gorovei. Gestului de închinare trebuie să i se adauge încă unul, acela practic, care înlesnește căutările și lectura.

Un anumit portret al lui Ștefan cel Mare a fost obținut, credem, și prin munca de ordonare a izvoarelor și a întregii istoriografii circumscrise, direct ori tangențial, acestui mare principe, familiei, faptelor și înfăptuirilor sale: *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Bibliografie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, 193 p. Lucrările, în număr de 2.310-titluri, au fost ordonate tematic, ușurându-se astfel accesul la informație: izvoare diplomatice și inscripții – 124; izvoare narative – 176; lucrări despre biserică – 274; lucrări despre cultură – 394; lucrări de istorie economică și socială – 154; lucrări de istorie politică – 272; lucrări de literatură și folclor – 129; monografii, studii cu caracter general, comemorări – 379; lucrări despre organizarea statului – 96; lucrări despre personalitatea lui Ștefan cel Mare și despre familia sa – 156; lucrări despre organizarea militară, războaie și lupte – 156. Un indice de autori, în care sunt înregistrate 950 de nume, este o altă cale de utilizare a acestei bibliografii ștefaniene.

Venind din partea aceleiași obști monahale, care a dorit și prin această „trudă“, făcută cu „grijă și migală“, să-și exprime încă o dată „evlavie și iubire“ pentru Ștefan cel Mare, bibliografia aici prezentată, care a „integrat“ două bibliografii anterioare, din 1958 și 1964 (v. p. 193), este un foarte util instrument de lucru pentru cei ce vor cuteza în viitor să dezvolte cunoașterea secolului ștefaniian.

Volumele memoriale menite să întâmpine *Anul Ștefan cel Mare – 500*, în marginea cărora am făcut aceste note de lectură, au o conotație particulară. Ele vin, ca inițiativă și finalitate, de la *Biserica-simbol Putna*, acolo unde trăiește și veghează în durată lungă spiritul lui Ștefan cel Mare și unde posteritatea i-a marcat nemurirea prin „refuzul“ de a-i dăltui pe piatra tombală anul morții.

 ION I. SOLCANU, *Artă și societate românească (secolele XIV-XVIII)*. Editura Enciclopedică, București, 2002, 337 p. + 68 fig.

Aceste note de lectură sunt o mărturie la istoria unei cărți care a început în urmă cu patru decenii. Un referat de seminar al studentului Ion Solcanu s-a dezvoltat într-o teză de licență, iar mai apoi într-o disertație de doctorat, pregătită sub conducerea marelui istoric de artă Virgil Vătășianu și prezentată public, în martie 1983, la Universitatea din Cluj-Napoca: *Elemente laice în pictura murală religioasă din Moldova (secolele XV-XVIII)*.

De-a lungul timpului, autorul și-a extins cercetarea la întreg spațiul românesc medieval și premodern, așa încât ni se restituie acum o imagine unitară și complexă, în care influențele interromânești vin să confirme o comuniune de viață care a învins pluralitatea statală. Istoricul de artă Ion Solcanu și-a verificat, pe parcursul cercetării, opiniile prin numeroase comunicări și studii, centrate pe interpretarea acestui fenomen așa de frumos, interesant și original, care a fost pictura bisericească. Ideea majoră este una ce definește lumea medievală în ansamblul ei ca pe o *lume a vizualului*. Istoricul francez de artă Henri Focillon, care în 1922 a ținut cursuri la „Universitatea Daciei Superioare” din Cluj, făcea observația că „în afara mediului clerical cultura Evului Mediu este o *cultură vizuală*” și că „prin ochi s-a propagat mulțimilor învățăturile credinței” (subl.ns.). Este un adevăr suveran câtă vreme, cum bine se știe, pentru omul Evului Mediu știința de carte era un lux.

Domnul Ion Solcanu, bucovinean la origine, a căutat în această „literatură a analfabeților”, cum a mai fost denumită pictura murală (Walafrid Strabo, scriitor de limbă latină din prima jumătate a secolului IX), nu numai *ce* și *cât* se reflectă din viața laică, ci și *cum* este percepută și transpusă în imagini viața cotidiană, aceea pe care zugravul o avea sub ochi și căreia i-a găsit loc printre normele impuse de *Erminiile* de pictură bizantină. A căutat și a găsit forme de reprezentare a ocupațiilor agrare, pastorale, meșteșugărești, ca și a mijloacelor de transport pe uscat și pe apă. Și cum Evul Mediu a fost o societate confruntată permanent cu războiul (deși pacea a fost starea de normalitate), nu puteau lipsi din limbajul figurativ al bisericilor nici reprezentările care ne trimit spre această zonă: formațiuni de luptă, echipament militar de apărare și harnașament, ca și arme de luptă, de la cele tradiționale, ale ostașului convocat la nevoie, până la cele specifice cavalerului medieval. Mai mult, sunt și reprezentări de arme de foc, arme ușoare (sâneța, pușca de mână), dar și tunuri, semn că războiul intra treptat în seama oamenilor specializați, militarii de meserie, mercenarii. Trecerea de la oștirea de țară la oștirea de mercenari a putut fi surprinsă de știința și ochiul specialistului și prin limbajul picturii. Un capitol fascinant ne introduce în reprezentările din zona etnografiei și folclorului. Costumul laic (cel popular, cel al păstorilor, cos-

tumul țărănesc feminin și costumul aulic, bărbătesc și femeiesc), reprezentări coregrafice, instrumente muzicale, obiceiuri și credințe, toate acestea se înscriu, cum foarte inspirat o spune autorul, în fascinantul „dialog al artei cu socialul”.

Discursul specialistului își găsește întreaga amplitudine atunci când analizează și sintetizează motivațiile etico-religioase și ideologice ale actului de ctitorire. Se simte aici nu doar stăpânirea informației, ci și a „cheii” înțelegerii ei, pentru că, spunea cândva istoricul francez de artă R. Mâle, arta medievală „ne arată un lucru și ne invită să vedem un alt lucru”. Acest „un alt lucru” a fost căutat și interpretat cu instrumentele istoricului de artă de profesorul Ion Solcanu, la capătul a mulți ani de cercetare.

Artă și societate românească este o carte frumoasă în fondul, expresia și realizarea ei tehnică. O carte reprezentativă pentru un profesor care a transmis studenților din numeroase promoții pasiunea pentru limbajul artistic al lumii medievale.

ION TODERAȘCU

 IOAN-AUREL POP, *Istoria, adevărul și miturile* (Note de lectură). Editura Enciclopedică, București, 2002, 390 p.

Sunt situații, și nu puține, când recenzia unei cărți devine în final „o altă carte”. Ioan-Aurel Pop, profesorul-medievalist de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, a dat proporțiile unei cărți reflecțiilor sale despre lucrarea lui Lucian Boia, profesor de istoriografie la Universitatea din București, *Istorie și mit în conștiința românească* (Humanitas, București, 1997, 310 p., ed. a II-a în 2000 și ed. în limba maghiară, 1999). Ce l-a îndemnat pe recenzent la un discurs așa de amplu, mai întins ca volum decât *cartea-motiv*, ne-o spune însuși în „explicația preliminară”. *Istorie și mit în conștiința românească* este o altfel de restituție, una care „a șocat” intelectualitatea din România, o „carte complexă, cu semnificații și mesaje multiple”. Din perspectiva lectorului, ea poate să fie „un demers istoriografic” pentru unii, sau „o operă de istoria culturii” pentru alții. La fel de bine, cel ce o parcurge se poate gândi la intenția autorului de a releva „îmixturea politicului în orientarea culturii”; ori că demersul lui Lucian Boia s-a voit „o filipică împotriva distorsiunilor, întreținute voit și vehement de regimul comunist, în cercetarea, tratarea și scrierea istoriei”. Lucrarea ar putea fi considerată, adaugă recenzentul, și o operă de „filosofie a istoriei” sau „un mesaj împotriva naționalismului” și o pledoarie pentru integrarea noastră europeană. La toate aceste posibile încadrări sau, dacă vrei, înaintea lor trebuie să se așeze perspectiva critică, o „tratare critică, fără menajamente”, a unui domeniu din ori-

zontul cunoașterii care nu implică doar istoriografia, ci și alte discipline și care ar fi, chipurile, amenințat de un spirit „vetust”, depășit, cu un nejustificat accent pe componenta națională a trecutului. O asemenea perspectivă este socotită de Lucian Boia periculoasă pentru soarta țării noastre, mai ales acum când națiunea și statul național român se află în fața unui moment hotărâtor, integrarea europeană.

Cartea care a generat o altă carte este, desigur, una interesantă, care se înscrie pe o direcție de înnoire pentru că a fost scrisă *altfel* și nu doar pentru istorici, ci și pentru un cerc larg de interesați, cu deosebire pentru elita intelectuală. Ea a fost primită cu entuziasm de unii, cu rezerve (mari) de alții. Între aceștia din urmă se situează istoricii de profesie, care au respins, e drept prin tăcere și ignorare (s-a vorbit despre o adevărată „conspirație a tăcerii”), maniera negativistă și generalizatoare a lui Lucian Boia, pentru care întreaga noastră istoriografie din secolele XIX și XX a fost viciată de naționalism și de comunism, ambele nocive pentru spiritul public.

Cartea istoricului bucureștean a lezat, desigur, orgolii, lucru firesc câtă vreme în breasla de profil sunt mulți specialiști de prestigiu, recunoscuți ca atare la noi și pretutindeni. Erau de așteptat reacții, *publice și de amploare*, ale istoricilor (au făcut-o, în manieră proprie, politologii, criticii literari, filosofi, economiști și, doar în mică măsură istoricii) — ceea ce s-a întâmplat abia după câțiva ani prin profesorul Ioan-Aurel Pop, medievist de mare autoritate și de larg orizont, care operează cu știință pe întregul portativ al istoriei naționale. Numai așa s-a putut angaja într-un virtual dialog (în final a rămas doar un monolog) pe marginea unei lucrări care „rediscută întreaga istorie românească”. A rezultat, astfel, o mare recenzie, „o carte despre altă carte”.

Replica lui Ioan-Aurel Pop s-a dezvoltat pe măsură ce lectura a avansat, iar întrebările și nedumeririle s-au acumulat. Recenzia a devenit carte pentru că analiza a trebuit să urmeze, metodologic, „structura discursului propus în *Istorie și mit...*”; la argumente și concluzii s-a venit cu alte argumente din care au rezultat alte încheieri. Discursul recenzentului trebuia să aibă același destinatar, „publicul mai larg”, și nu cel „specializat în istorie și familiarizat cu teoria istoriei”. Piatra unghiulară a noii cărți (*Istoria, adevărul și miturile*) trimite la *felul* în care este văzut, recuperat și restituit trecutul și la *cine* o face. O face istoricul, dar o face și amatorul de istorie, politologul, politicianul, literatul, artistul plastic, fiecare cu instrumentele lui, dar recurgând la același material factic. Beneficiarul („consumatorul”, ar spune analistul) nu distinge întotdeauna, iar cu vinovăția, când ea se săvârșește, este împovărat istoricul. Este adevărat că și istoricul de meserie alunecă uneori în accente patetice, în retorică istoriografică, pentru că și el este un produs social. Foarte adesea, *istoria-discurs*, fiind chemată să sprijine imperativele unui prezent, a făcut-o cu prea multă implicare subiectivă (conside-

rată sursă de „naționalism“), ceea ce a fost în dauna verității. Mesajul istoricului poartă întotdeauna, la noi și peste tot, o anumită încărcătură sentimentală și morală. Important este ca spiritul științific să primeze asupra celui civic, astfel încât acesta din urmă, de care istoricul nu trebuie să se țină departe, să nu vicieze pe cel dintâi. De altfel, „clasicii“ istoriografiei noastre (A.D. Xenopol, D. Oniciu, V. Pârvan, I. Ursu, I. Nistor, Al. Lapedatu), antrenati, constant ori conjunctural, în viața cetății, au dovedit că cele două atitudini nu sunt antinomice.

Ioan-Aurel Pop se situează pe poziția „clasicilor“, adică optează pentru slujirea adevărului, prețuirea trecutului și a marilor valori, adoptarea spiritului critic, fără de care o recompunere a trecutului este de neconceput, dar fără spirit justițiar și încheieri anteformulate, fără concluzii prelabile analizei. Fuga „planificată“ după falsuri patriotice și mitizări, căutarea preferențială a „jumătății negre“ sunt respinse de recenzent.

Conținutul cărții *Istorie și mit...*, care scrutează istoria românilor de la getodaci până în zilele noastre și a cărei structură nu privește „trecutul propriu-zis, ci discursul despre trecut“, ca și succesiunea „miturilor istorice“, este supus de autorul cărții-recenzie unei „disecții“ totale, de la capitol, subcapitol și paragraf, la argumente, interpretare, concepte și concluzii. Ioan-Aurel Pop dă întreaga măsură a spiritului său. Istoric cu vocație, recenzentul nu și-a asumat nici un moment dreptul la ultimul cuvânt; nu formulează încheieri verdictuale. O mărturisește însuși: „am fi naivi să pretindem că analiza noastră critică este infailibilă; nu am făcut decât să comunicăm cititorului și o altă opinie decât a profesorului Boia“. Opinia istoricului clujean, din care am spicuit și anterior, este una echilibrată, care redefinește, pentru cei ce s-au lăsat atrași și, eventual, convinși de teoria preopinentului său, statutul istoricului și rezultatele anchetei istorice. Istoricul caută „materiale adevărate“ ca să ajungă la adevăr, un adevăr întotdeauna relativ pentru că una este *istoria-realitate* și alta *istoria-discurs*, știut fiind că „trecutul ca realitate nu mai poate fi reconstituit niciodată întocmai“. Activitatea istoricului stă sub semnul obiectivității, ceea ce nu exclude unele accente subiective, spre care alunecă uneori în mod deliberat. Istoria românilor nu poate fi definită ca o succesiune exclusivă de „mituri“, de „construcții imaginare“ și, cu atât mai mult, de „mituri negative“, care conduc spre „naționalism“ și „autoritarism“. Am avea, atunci, nu o „istorie a românilor“, ci o „mitologie istorică a românilor“. A socoti să istoricii români, chiar și cei mari, au denaturat trecutul „cu bună știință“ pentru scopuri patriotice este o ofensă adusă marilor spirite ale României moderne.

Recenzentul semnalează, totodată, și deficiențele de metodă ale autorului recenzat, modul în care se folosesc sursele („adaptarea“ și „egalizarea“ acestora) și se operează prin timp (nu se disting perioade) și prin societatea românească în diversele ei stadii de dezvoltare, poziția radical-negativistă față de valori instituționalizate, împovărarea marilor istorici cu ficțiuni istorice pe care nu le-au „co-

mis", coborârea în „mitizare” a marilor teme precum sinteza daco-romană, romanizarea, romanitatea și continuitatea românilor, constituirea statală și unitatea românească medievală, moștenirea bizantină și lupta pentru apărarea creștinătății, națiunea modernă, marii voievozi și marii oameni politici etc.

Cartea profesorului Ioan-Aurel Pop despre cartea profesorului Lucian Boia este un model de discurs academic. Materialul faptic, argumentele și argumentația, reflecțiile de filosofie a istoriei, ușurința cu care transgresează epocile istoriei românilor și eleganța verbului, toate acestea o recomandă pentru o lectură prioritară.

ION TODERAȘCU

GHEORGHE I. BRĂTIANU, *Studii bizantine de istorie economică și socială*. Traducere și prefață de Alexandru-Florin Platon. Ediție, note și comentarii de Ion Toderașcu și Alexandru-Florin Platon. Editura Polirom, Iași, 2003, 285 p.

Orice inițiativă editorială implică o pluralitate de semnificații simbolice care transcend palierul restituției științifice. Cea mai evidentă dintre acestea constă în tentația firească a fiecărei generații intelectuale de a-și asuma modele de cunoaștere deja validate. La recuperarea paradigmatelor epistemice se adaugă dorința identificării unor coordonate etice exemplare.

Demersul vizând redarea în circuitul științific, sub forma unor ediții critice, a operei lui Gheorghe I. Brătianu aduce inevitabil în discuție un profil intelectual reprezentativ pentru maniera în care istoricii epocii sale au înțeles să se integreze în ambianța științifică europeană. Din acest punct de vedere, savantul român ilustrează un model de cunoaștere întemeiat pe o impresionată erudiție dobândită în urma unei impecabile instrucții academice. Vocația acumulării nu s-a împlinit însă la istoric în dauna unor interogații firești, mai ales că mediile istoriografice pe care le-a frecventat au asimilat acut angoasele generate de nevoia redefinirii unui domeniu care părea definitiv asumat de gândirea pozitivistă.

Apariția unui volum de studii purtând semnătura lui Gheorghe I. Brătianu în anul 2003 are și menirea de a comemora semicentenarul dispariției brutale a savantului în temnița comunistă de la Sighet. Un astfel de gest reparatoriu sugerează necesitatea amplificării reflecțiilor privitoare la fragilitatea instituțiilor democratice și a mediilor libere de dezbatere puse în fața unor alternative totalitare.

Dincolo de valorificarea reperelor culturale sau etice, momentul lansării acestor inițiative are o relevanță istoriografică deosebită întrucât profunzimea analizelor întreprinse de Gheorghe I. Brătianu pune în lumină, prin comparație, declinul actual al studiilor românești de profil.

Volumul care face obiectul acestei prezentări reproduce, în traducerea profesorului Alexandru-Florin Platon, ediția franceză publicată la Paris în 1938. Atunci când a fost concepută, aceasta era menită să ofere sinteza preocupărilor savantului în ceea ce privește istoria economică și socială a creștinătății orientale în Evul Mediu. Totodată, ea exprima concepția autorului privitoare la faptul că istoria universală trebuie abordată dintr-o perspectivă amplă, care să includă și civilizațiile orientale, în dauna unei viziuni occidentalocentriste care amenința să devină un topos al gândirii istorice. Culegerea de studii s-a dovedit un instrument util la îndemâna specialiștilor, după cum o dovedește citarea sa în cadrul unor contribuții semnate de specialiști prestigioși. Interesul pe care l-a stârnit de-a lungul vremii a fost justificat în primul rând de varietatea temelor abordate, care privesc începuturile și cronologia istoriei bizantine, maniera în care fluxurile de metal prețios au amorsat divizarea lumii romane, descifrarea surselor termenului de „democrație“, aprovizionarea cu grâu a Constantinopolului, politica fiscală a basileilor, variațiile masei monetare în diferite perioade și șerbia în diversele sale ipostaze istorice înregistrate la nivelul lumii ortodoxe.

Din perspectivă metodologică trebuie remarcat comparatismul profesat atât la nivelul izvoarelor, cât și prin stabilirea unor analogii la scara „duratei lungi“, după cum avea să definească acest tip de raportare istoricul Fernand Braudel care, peste ani, dovedește o surprinzătoare afinitate în planul abordării și tematicii cu savantul român. În plus, credința în permanențele istorice conferă originalitate și impresia unei deosebite forțe de anticipare perspectivei propuse de Gheorghe I. Brătianu.

Una dintre provocările la care au trebuit să răspundă editorii, profesorii ieșeni Ion Toderașcu și Alexandru-Florin Platon, a constat în adaptarea critică a textelor la nivelul de comprehensiune al cititorului contemporan. Acest obiectiv a presupus realizarea unor ample trimiteri și comentarii menite să actualizeze lucrarea din perspectivă conceptuală și bibliografică. La momentul apariției, studiile istoricului român se înscriau în rigorile științifice unanim acceptate, iar faptul că se adresau unui public avizat făcea superflue unele precizări de ordin tehnic. Din acest punct de vedere, editorii au fost nevoiți să gestioneze un imens material bio-bibliografic, identificând contribuțiile publicate între timp în diverse volume sau periodice.

Prin documentare și interpretare, volumul își păstrează astăzi deplina utilitate, chiar dacă la nivelul abordării, istoriografia contemporană se situează pe alte coordonate. Dincolo de aceste diferențe, intrinseci unei evoluții a cercetării în avangarda căreia s-a aflat cândva chiar Gheorghe I. Brătianu, actualitatea studiilor derivă în principal dintr-o manieră de cercetare bazată pe o sistematică investigație a surselor și o cunoaștere desăvârșită a istoriografiei.

 LAURENȚIU RĂDVAN, *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2004, 594 p.

Lucrarea tânărului istoric ieșean Laurențiu Rădvan reprezintă o contribuție istoriografică necesară, întrucât civilizația urbană din Țara Românească nu a beneficiat de o abordare monografică, așa cum s-a întâmplat în cazul Moldovei. Această întreprindere a trebuit să răspundă dificultăților legate de gestionarea unei istoriografii inegale ca documentare, abordare și concluzii. În plus, scrisul istoric s-a aflat adesea sub amprenta factorului ideologic, ceea ce a determinat preferința pentru anumite subiecte și maniera în care acestea au fost investigate. Și la nivelul surselor s-a impus o selecție întrucât unele au suferit denaturări prin editare sau au fost publicate în colecții greu accesibile.

În prima parte a lucrării autorul propune un excurs istoriografic în cadrul căruia discută cele mai importante teorii privitoare la orașul european în Evul Mediu. Pornind de la un solid suport bibliografic, stabilește o cronologie a dezvoltării orașului european occidental. De asemenea, Laurențiu Rădvan insistă asupra genezei urbane în centrul Europei și în spațiul sud-slav, prilej pentru a stabili o serie de conexiuni cu spațiul românesc. Acest palier teoretic este urmat de o privire sintetică în ceea ce privește situația politică, religioasă, economică și socială a spațiului sud-carpatic înainte de întemeierea Țării Românești. Pornind de la acest suport, autorul reconstituie momentul tranziției de la așezările rurale la cele urbane, utilizând pe cale largă metoda comparatistă și căutând să stabilească omologii cu evoluțiile mai bine documentate din regiunile învecinate. Cercetând geneza fiecărui oraș din Țara Românească pune în evidență asemănările și diferențele existente între centrele urbane. Astfel, un rol important în geneza acestora l-au avut, după caz, puterea politică, alogenii sau dinamizarea schimburilor de-a lungul arterelor terestre sau fluviale. Pornind de la aceste constatări, istoricul ieșean constată că centrele urbane au luat naștere la incidența factorilor politici și economici, cu aportul decisiv al coloniștilor veniți de peste munți și sub impulsul decisiv al puterii centrale.

Partea a II-a a lucrării este consacrată structurilor instituționale (administrația urbană, conținutul statutului de autonomie), analizate în contextul evoluțiilor economice occidentale, central și sud-est europene. În acest sens sunt aduse în discuție raporturile comerciale ale orașelor de la sud de Carpați cu cele din Transilvania și privilegiile acordate negustorilor de peste munți. Orașul reprezintă o lume liberă și cosmopolită, diferită de spațiul rural, dar nu ruptă de acesta. Din punct de vedere social, populația urbană apare ca neomogenă, diferențiată prin avere, ocupație și statut, dar ierarhizată în primul rând după criterii economice. Autorul analizează componenta străină, minoritară în cadrul așezărilor urbane, subliniind ponderea economică și rolul fiecărui segment etnic în edificarea insti-

tuțională. Relațiile centrelor urbane cu Domnia reprezintă un alt subiect important, întrucât puterea centrală a avut un rol hotărâtor în geneza orașelor și ulterior în garantarea privilegiilor acestora. Bazându-se în special pe mărturiile celor care au călătorit în spațiul românesc și pe cercetările arheologice, Laurențiu Rădvan încearcă să reconstituie înfățișarea orașelor. Cu multă precauție, acesta ține seama de faptul că străinii au înregistrat la modul depreciativ realitățile urbane, precum lipsa zidurilor și topografia aparent haotică.

Ultima parte a lucrării reunește 17 studii de caz consacrate târgurilor care au atins statutul dezvoltării urbane până la 1600. După o metodologie riguroasă, autorul propune o serie de clarificări în ceea ce privește numele, originea, evoluția economică sau statutul juridic.

Lucrarea propusă de universitarul ieșean impresionează prin consistența materialului bibliografic și varietatea surselor care au constituit eșafodajul cercetării. Pe baza acestora, istoricul a preferat unor ipoteze insuficient susținute la nivelul izvoarelor, o abordare robustă și riguroasă, orientată spre căile de cercetare deja validate la nivel istoriografic. Această opțiune metodologică nu a exclus revizuirea unor interpretări privitoare la geneza urbană sau evoluția instituțiilor și a statutului diverselor componente etnice din cadrul orașelor.

Prin minuțiozitatea analizei, discutarea tuturor aspectelor vieții urbane, racordarea la cele mai noi repere istoriografice și convocarea unor izvoare mai puțin cunoscute, contribuția d-lui Rădvan constituie un real câștig istoriografic.

BOGDAN-PETRU MALEON

Confesiune și cultură în Evul Mediu. In onorem Ion Toderașcu. Studii reunite de Bogdan-Petru Maleon și Alexandru-Florin Platon. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2004, 356 p.

Lucrarea dedicată profesorului Ion Toderașcu se prezintă cititorilor drept o culegere de studii care reunește câteva dintre cele mai actuale rezultate de profil. Ceea ce particularizează această apariție editorială prin comparație cu cele similare este tematica volumului aflată în deplină consonanță cu preocupările istoricului omagiat.

Proiecțiile istoriografice sunt grupate în trei capitole vizând structurile confesionale și practicile sociale medievale, elementele de antropologie culturală, personalitățile și instituțiile culturale care au marcat această epocă. Primul capitol începe cu studiul semnat de Ioan-Aurel Pop privitor la creștinătatea europeană între cruciadă și pace cu accent pe rolul rezervat celor două „Valachii” la începutul secolului al XVI-lea. Acestui subiect de permanentă actualitate istoriografică

îi urmează o serie de studii privitoare la înmormântarea în biserică în Moldova secolelor XV-XVI (Maria Crăciun), privilegiile acordate preoților români de principii calvini ai Transilvaniei (Ana Dumitran), rolul Feleacului de comunitate românească și reședință ecleziastică (Al. Simon), unele aspecte de ordin confesional și social din viața familiei la sfârșitul secolului al XVII-lea (Șarolta Solcan), statutul fiscal al clerului de mir ortodox din Moldova medievală (Bogdan-Petru Maleon) și raporturile dintre Stat și Biserică în Apusul Europei la cumpăna veacurilor XVI-XVII (Gheorghe Iușiș).

Elementele de antropologie culturală, prezentate în al doilea capitol, sunt deschise de polemica inițiată de regretatul medievist Gh. Pungă cu privire la începutul anului calendaristic în Țara Moldovei. Plecând de la o serioasă bază documentară istoricul demonstrează netemeinicia unor afirmații potrivit cărora anul calendaristic începe la 1 septembrie. Urmează cercetările referitoare la antroponimia Moldovei medievale (Maria Magdalena Székely), religia și arta în epoca ștefaniană (Florin Pintescu), tentațiile evazioniste ale țăranului transilvănean în secolele XVII-XIX (Barbu Ștefănescu), costumul haiducilor lui Pinte (Susana Andea, Avram Andea) și metafora „corpului politic” în cultura Occidentului latin din secolele XIII-XIV (Alexandru-Florin Platon). Explorând posibilitățile unei istorii culturale a catolicilor din Moldova, Liviu Pilat semnalează pericolul „unui trecut complexat de angoasele modernității” și lansează îndemnul la colaborare între istoricii români și maghiari.

Ultimul capitol este dedicat personalităților și instituțiilor culturale care au marcat Evul Mediu românesc, de la boierul-ctitor Luca Stroici (Gerd Franck) și cronicarii moldoveni Grigore Ureche și Miron Costin (Radu Mârza), până la activitatea culturală din Blaj în secolul Luminilor (Iacob Mârza), înrăurirea Școlii Române de la Roma asupra mediului istoriografic autohton (Nicolae Edroiu) sau preocupările de istorie și arheologie medievală de la Universitatea din Cluj (Sorin Șipoș).

Prin subiectele abordate, colegii și discipolii profesorului Ion Toderașcu oferă un volum bine structurat, consistent la nivelul abordărilor și articulat din punct de vedere tematic pe o direcție istoriografică de actualitate.

MARCEL BARTIC

 ALEXANDRU SIMON, *Feleacul (1367-1587)*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004, 386 p.

Istoria Transilvaniei medievale reprezintă un reper istoriografic în ceea ce privește studierea conviețuirii într-un spațiu al diversității etnice și confesionale. Aceasta cu atât mai mult cu cât dimensiunea plurală a spațiului intracarpatic a

fost acompaniată în mod firesc de unele privilegii. Fiecare autonomie locală a găsit o manieră specifică de raportare la puterea regală sau voievodală urmărind să obțină un statut politic cât mai avantajos.

În secolele XIV-XV, populația românească de religie ortodoxă s-a văzut treptat exclusă din sistemul politic al țării. Măsurile de restrângere a libertăților românești au vizat mai întâi palierul confesional, întrucât dimensiunea religioasă constituia un element fundamental al identității în Evul Mediu. În ciuda acestor îngrădiri, unele comunități și-au conservat drepturile și au reușit chiar să-și consolideze statutul privilegiat profitând de conjuncturi istorice favorabile care le-au plasat la confluența intereselor regalității și instituției voievodale.

Feleacul medieval reprezintă exemplul unei entități care a beneficiat de un asemenea statut. Acesta s-a aflat în atenția tânărului istoric clujean Alexandru Simon, care i-a consacrat mai multe studii publicate în diverse volume și periodice. Lucrarea de față reunește contribuțiile autorului de până la acest moment și în plus adâncește analiza extinzând orizontul documentar și propunând noi interpretări.

Demersul cercetătorului clujean își propune să surprindă această comunitate românească din perspectiva statutului politico-juridic și a obligațiilor, ca centru ecleziastic și de cultură. Astfel este pus în evidență modul în care privilegiile acordate de regii maghiari au sustras Feleacul de sub cupola autorității voievodale conferindu-i un statut aparte. Libertățile felecan, confirmate periodic de coroană, au pus la adăpost comunitatea de opresiunile la care era supusă restul populației românești. O dovadă în acest sens o constituie faptul că locuitorii săi nu au participat la răscoalele țărănești din secolele XIV-XVI. Începând cu epoca Principatului, statutul acestei comunități s-a modificat prin raportare la noul pol de autoritate, mai puțin dispus să garanteze drepturile tradiționale.

În acord cu statutul aparte de care a beneficiat, Feleacul a dobândit o poziție ecleziastică de anvergură, depășind limitele autonomiei locale. Dimensiunea mitropolitană a conferit un nou prestigiu centrului religios, mai ales că acesta beneficia de patronajul exercitat de Ștefan cel Mare asupra ortodoxiei din voievodatul transilvan.

Lucrarea propusă de istoricul Alexandru Simon reprezintă un model de abordare isoriografică prin acuratețea analizei, în strânsă corelație cu sursele, și prin echilibrul interpretărilor, dincolo de atât de frecventele atitudini partizane. De asemenea, această întreprindere propune calea firească de restituire a trecutului, pornind de la realitățile locale spre elementele de ordin general. Din această perspectivă, o abordare de factură monografică se dovedește utilă în reconstituirea realităților politice și confesionale românești medievale, mai ales a celor dintr-un spațiu precum cel transilvan, remarcabil prin complexitatea sa.

FLORIN PINTESCU, *Românii din Transilvania la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII*. Editura Universității Suceava, Suceava, 2004, 273 p.

Istoria Transilvaniei reprezintă un domeniu problematic de reflecție asupra trecutului datorită contingentelor politice agresive care i-au prescris adesea maniera de abordare. Din acest punct de vedere, orice nou demers istoriografic se dovedește un act de temeritate.

Autorul recente lucrări consacrate statutului românilor ardeleni la sfârșitul secolului XVI și începutul celui următor propune o serie de clarificări în probleme controversate precum cele legate de terminologia politico-geografică a spațiului transilvănean, structura etnică a provinciei și rolul economic al românilor în viața principatului. De asemenea, analizează semnificația sintagmei „regim de stări”, insistând asupra evoluției nobilimii românești, în cazul căreia dubla excludere politică și religioasă i-a răpit șansa ascensiunii sociale, amorsând fenomenul de maghiarizare la palierul său superior și decăderea în starea iobăgească a majorității nobilimii mici. O altă temă sensibilă o constituie maniera în care confesiunea ortodoxă a răspuns presiunii exercitate de catolicism și protestantism constituindu-se în „contrafortul spiritual” al autohtonilor în condițiile impunerii unei organizări religioase care excludea credința majoritară. Și din perspectiva autorului, momentul Mihai Viteazul merită o atenție deosebită, pentru că datorită complexității sale nu poate fi redus la anticalvinismul manifest al voievodului unificator sau la sprijinul acordat confesiunii ortodoxe, în special clerului acesteia.

La nivelul utilizării surselor cercetătorul urmărește să realizeze o strânsă conexiune între diferite izvoare, unele greu accesibile datorită limbilor în care au fost redactate. În acest sens, fiecare capitol conține un amplu excurs în sfera surselor și bibliografiei, remarcabil prin grija autorului de a nu pierde din vedere nici unul din punctele de vedere exprimate.

În ceea ce privește abordarea, paginile de sinteză legate de statutul românilor alternează cu studii de caz, precum cele privitoare la înnobilări sau dobândirea unor posesiuni. Autorul distinge aici, cu multă luciditate, între interpretările solid documentate și cele menite să servească unor cauze politice. În acest context privește critic concluziile istoriografiei maghiare potrivit căreia românii erau minoritari în Transilvania la sfârșitul secolului al XVI-lea. Pentru a evita angrenarea în polemici, precum cele legate de mișcările demografice în spațiul transilvănean sau privitoare la ponderea și rolul economic al românilor în viața principatului, redă ample citate cărora le adaugă comentarii restrânse, lăsând uneori cititorii să extragă concluziile. Abandonarea acestor precauții prin comprimarea citatelor putea constitui o opțiune metodologică mult mai riscantă, dar susceptibilă să genereze noi posibilități de interpretare. De asemenea, în capitolul rezervat abordării imagologice menite să-i pună față în față pe români și pe „privile-

giați“ se oprește mai ales asupra felului în care erau percepuți cei excluși de către „națiunile privilegiate“, deschizând pentru viitor posibilitatea explorării acestui subiect prin extinderea orizontului documentar.

Lucrarea constituie o contribuție utilă în actualul context istoriografic datorită caracterul sistematic al abordării, numărului mare de izvoare convocate și obiectivității cu care sunt puse în lumină puncte de vedere adesea ireconciliabile.

BOGDAN-PETRU MALEON

CONSTANȚA GHICULESCU, *În șalvari și cu ișlic. Biserica, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*. Editura Humanitas, București, 2004

Acest studiu, după cum însăși autoarea mărturisește, urmărește o tematică vastă, din care fac parte subiecte precum familia, dragostea, căsătoria, divorțul, aducând un element de noutate în istoriografia românească din punctul de vedere al surselor folosite, și anume condicile ecleziastice pentru Țara Românească a secolului al XVIII-lea.

Studiul este o continuare a altor lucrări care vizează istoria mentalităților, având drept element central familia, privită din diferite unghiuri, aducând ca element nou bogăția de informații pe care o furnizează arhiva judiciară, informații care nu pot fi regăsite în nici o altă sursă, în epocă lipsind însemnările privind viața cotidiană. Autoarea a căutat în permanență să surprindă evenimente și situații aparent neînsemnate, dar care analizate împreună oferă imagini extrem de edificatoare referitoare la subiectul care este analizat în cadrul acestui studiu.

Se urmărește evoluția cuplului într-o societate dominată de intruziunile permanente ale Bisericii. Lucrarea reprezintă și o incursiune în cadrul unei societăți mai puțin cunoscute, secolul al XVIII-lea fiind, după cum însăși autoarea afirmă, unul prea puțin analizat de către istoriografia noastră. Într-adevăr, subiectul, care a făcut obiectul unor ample studii în Occident, după cum ne-o arată lucrările lui Georges Duby, Philippe Aries, Jacques Le Goff etc., nu a fost în general abordat în istoriografia românească. Având în vedere acest fapt, inexistența unui anume model pare a fi unul dintre obstacolele cele mai dificile pe care autoarea a trebuit să îl depășească. Modelul urmat a fost preluat din istoriografia franceză, la bază stând studiile lui Georges Duby și Philippe Aries. Preluarea acestui model de cercetare vest-european este atât de evidentă încât, uneori, avem senzația că o putem acuza fără rezerve pe autoare de o oarecare lipsă de originalitate. Cu toate acestea, trebuie apreciat efortul pe care autoarea îl depune în cadrul acestei cercetări. Deși, la o primă vedere, lucrurile par simple, nu este nici pe departe așa. Preluarea unui model de cercetare vest-european și aplicarea acestuia în

cadru unui studiu ce are ca obiect spațiul românesc, este o sarcină peste măsură de dificilă. Și când spunem aceste lucruri ne gândim în primul rând la diferențele majore existente la nivelul surselor. Dincolo de multitudinea de informații pe care sursele occidentale le oferă, sursele românești sunt destul de sărace în informații, iar unele realități reflectate de acestea trebuie deduse din chiar substratul textului. Acestea fiind spuse nu ne mai rămâne decât să adăugăm faptul că lucrarea este structurată în trei părți, fiecare cuprinzând mai multe capitole. Cele trei părți, care formează nucleul principal al lucrării, sunt precedate de o amplă introducere, și sunt însoțite în final de un glosar al termenilor vechi sau mai puțin cunoscuți, de o listă a abrevierilor și de o bibliografie selectivă.

Partea întâi, intitulată *Privirea Bisericii ortodoxe asupra familiei*, este structurată la rândul ei în trei capitole, și vizează principalele aspecte ce înfățișează Biserica ca o instanță judecătorească ecleziastică. Primul capitol, intitulat *Ierarhia*, prezintă componența acestei instanțe judecătorești, care purta denumirea de Consiliul ecleziastic. Acest Consiliu avea drept sarcini cercetarea a tot ceea ce ținea de neînțelegerile dintre soți (divorțurile, desfacerea logodnei), de neînțelegerile dintre părinți și copii, de problemele legate de zestre, de anularea testamentelor, amestecul de sânge, de violuri, de răpirile de fecioare, prostituție, bigamie și sodomie. Locul de frunte în acest Consiliu îl deținea Mitropolitul, care coordona toate acțiunile Consiliului, participând la luarea tuturor deciziilor acestuia. Mitropolitul era ajutat de un sobor, alcătuit din slujbași permanenți ai Mitropoliei, în timp ce în teritoriul ei era sprijinit în activitatea sa de episcopi, protopopi și preoți. Cei din urmă jucau un rol deosebit de important în cadrul acestui Consiliu, întrucât, se ocupau cu anchetarea, redactarea mărturiilor, administrarea probelor, perceperea de amenzi și medierea conflictelor în primă fază.

Cel de-al doilea capitol, intitulat *A spune și a face <dreptul>*, prezintă tocmai maniera în care se desfășurau procesele în cadrul acestui Consiliu. Biserica nu avea un discurs foarte bine formulat în legătură cu modalitățile de judecare a pricinilor. Nu au existat nici inițiative de reglementare în vreun fel a acestor probleme. Singura inițiativă, de fapt, a aparținut mitropolitului Antim Ivireanul. În rest se recurgea la aceleași pravile ce îmbinau dreptul canonic cu cel laic, de inspirație bizantină. Autoarea chiar se întreabă dacă oamenii de rând cunoșteau conținutul acestor pravile, iar răspunsul este, fără îndoială, negativ. Se cunoștea mai mult practica judiciară și mai puțin legea scrisă, care, de altfel, nu putea fi separată de încărcătura sa divină. În general, căința arătată în cadrul proceselor nu era una reală iar pedepsele nu erau întotdeauna duse la îndeplinire. Nimic surprinzător, ținând cont de faptul că cei ce judecau se bazau pe cunoștințe personale și nu pe studii de specialitate, subiectivismul fiind evident, mai ales la nivel înalt. De obicei, procesele erau lungi, mergând și până la câțiva ani, fiind totodată deosebit de costisitoare, presupunând pe lângă cheltuielile de judecată și

alte cheltuieli făcute cu martorii, chiar mita. În cadrul unui proces capacitatea juridică a unei femei era destul de largă: putea să dea jalbă, să se apere singură, să invoce aceleași motive ca și soțul său, însă era privită ca fiind inferioară bărbatului, ea neputând exista în afara cuplului, chiar dacă acesta se prezenta sub forme precum tată-fiică, soră-frate. În epocă se vehicula o imagine stereotipă, eminemamente negativă a femeii, astfel încât bătaia era considerată chiar o necesitate pentru a înlătura răul.

Capitolul al treilea, *A fi și a părea: comportament, discurs și mărturii*, prezintă componentele principale ale unui proces. Procedura juridică era deschisă de înaintarea jalbei, atât sub formă scrisă, cât și orală. Urma ancheta la fața locului, fiind găsiți martori din rândul vecinilor. Pentru buna desfășurare a cercetării, Cartea de blesteme era indispensabilă, având darul de a înspăimânta posibili martori, pentru a evita un eventual sperjur. O mărturie falsă putea echivala, în epocă cu excluderea din comunitatea creștinilor. Odată încheiată această anchetă, martorii erau chemați să depună mărturie în fața Consiliului. De obicei martorii erau oculari, dar erau chemați și martori indirecti, a căror mărturie se baza pe simple zvonuri. Se întâmpla însă adesea ca o comunitate să fie solidară, în funcție de interesele imediate, neținându-se cont de realitatea faptelor. Începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea apar și experții, de obicei negustori și medici, rolul celor din urmă fiind decisiv în a stabili gravitatea faptei. În cadrul procesului erau aduse și probe materiale, iar pentru un plus de siguranță era folosit și jurământul. Neexistând avocați, cei implicați în proces se reprezentau singuri, de multe ori jucând rolul vieții lor.

Partea a doua a lucrării, intitulată *Aventura cuplului*, este structurată, la rândul ei, în trei capitole și prezintă drumul parcurs de cuplu până la oficierea căsătoriei. Primul capitol, *Alegerea partenerului*, prezintă premisele care duc la formarea unui cuplu. De obicei, alegerea partenerului se limita la o arie geografică destul de restrânsă, străinii fiind acceptați mai greu. Realizarea unei căsătorii trebuia să depășească anumite impedimente, unul dintre acestea fiind vârsta, minim 12 ani la fete și 14 ani la băieți în Banat, sau 16 ani la fete și 19 ani la băieți în Moldova. Un alt impediment îl reprezentau înruderile de sânge până la a șaptea spiță, existând totuși, în epocă, destule alianțe incestuoase. Diferențele de ordin religios și social reprezentau, de asemenea, un impediment important. Biserica nu recunoștea legăturile cu persoane de altă religie și mai ales cu ereticii. Diferențele de ordin social erau și mai puțin agreate, dat fiind că la baza unei căsătorii stătea principiul economic și nu afectivitatea. În contractarea unei căsătorii, părinții aveau un rol fundamental, vocea și dorința fetei lipsind cu desăvârșire, în timp ce în cazul băieților era nevoie de acordul părinților.

Al doilea capitol, *Femeia și zestrea sa*, prezintă modul de alcătuire a unei foi de zestre, și importanța acesteia în economia viitorului mariaj. Foia de zestre era

alcătuită, de obicei, de către tată, iar în lipsa acestuia de către frații fetei. Un astfel de document începea cu o formulă de invocare religioasă, după care erau enumerate bunurile care făceau obiectul zestre, foaia încheindu-se tot cu invocarea puterii divine. La boieri, conținutul foii de zestre era stabil, în timp ce la țărani el varia în funcție de situația materială a acestora, deseori dând naștere la conflicte. De obicei, lada de zestre conținea scule și bijuterii, haine, mai ales de ceremonie, rânduiala așternutului, rânduiala mesei. În afară de acestea, fata mai primea moșii, animale și țigani. Acest inventar scris este foarte important, în caz de divorț, soția putându-și recupera bunurile, tocmai pe baza acestei mărturii scrise. Autoarea ține să sublinieze că între conținutul foii de zestre și realitate puteau apărea diferențe foarte mari. Mulți bărbați se foloseau de această foaie pentru a șantaja familia fetei în vederea obținerii unei dote mai mari, transformându-se astfel în adevărați vânzători de zestre. Un caz aparte îl reprezentau fetele care nu au zestre. Ele apelau fie la cutia milei, fie la boierii pe ale căror moșii lucrau. Unele fete se angajau la stăpân, care drept recompensă, prelua atribuțiile tatălui. O categorie mai restrânsă își obținea zestreă intentând procese de seducție, prin care erau cerute despăgubiri.

Al treilea capitol se intitulează *Logodna* și prezintă toate caracteristicile acestei etape tranzitorii către căsătorie. În vederea realizării logodnei, un rol principal îl juca pețitorul, cel ce propunea realizarea alianței între cele două familii. Logodna căpăta putere religioasă numai dacă erau respectate trei reguli principale și anume arvuna, schimbul de inele, ce avea loc în ziua când se hotăra logodna, precum și gesturile rituale, cum ar fi sărutul, însă mai puțin întâlnit în practică. Ceremonia religioasă juca de asemenea un rol important, aceasta fiind urmată de un ospăț, dat de părinții fetei. Ruperea logodnei se produce atunci când bărbatul, fata, părinții se opuneau căsătoriei sau apăreau impedimente de natură religioasă.

Partea a treia se intitulează *Viața în doi* și prezintă evoluția cuplului după nuntă. De altfel primul capitol al acestei părți poartă chiar acest titlu – *Nunta*. Taina căsătoriei pare a fi avut drept scop imediat procrearea. În plan secundar apare grija pe care cei doi soți trebuiau să o aibă unul față de celălalt precum și prescrierea poftelor trupești. Taina căsătoriei era, firesc, administrată de Biserica. Nunțile aveau loc de obicei duminică, important fiind spectacolul oferit de acest eveniment, ceea ce impresionează fiind ritualul și, nu în ultimul rând, ospățul, care urma cununiei religioase.

Al doilea capitol, intitulat *În familia soțului* prezintă viața propriu-zisă în doi. După consumarea căsătoriei, virginitatea era răsplătită cu „darurile de luni”, societatea tradițională valorizând puritatea. Lipsa ei atrăgea după sine repudierea soției, dacă greșeala soției era descoperită imediat după nuntă. Documentele vorbesc mai ales despre aspectele neplăcute ale vieții de cuplu, atunci când sunt amintite și părțile sale bune, se menționează doar înțelegerea și îndeplinirea atri-

buțiilor conjugale, niciodată dragostea. Tinerii căsătoriți locuiau o scurtă perioadă la socri, în general, indiferent de mediu, existența lor desfășurându-se sub privirile celorlalți. Lipsa de intimitate era o situație normală. În ceea ce privește atribuțiile partenerilor, soțul trebuia să se ocupe de economia familiei, să producă. De cealaltă parte soția trebuia să „chivernisească” ce primea dând dovadă de cumpătate. Femeia se ocupa de casă și de educația copiilor, școlile fiind rare iar în multe locuri lipsind cu desăvârșire. În cazul în care unul din parteneri murea, cel rămas în viață putea căsători după un an de doliu. La moartea soțului, femeile își păstrau zestrea, darurile și o treime din averea soțului.

Partea a patra a cărții tratează problema divorțului analizând cauzele și urmările acestui act juridic. Divorțul ține doar de competența bisericii, cauzele cele mai des invocate fiind vrăjmășia vieții sau traiul rău, abandonul familiei, adulterul însoțit de desfrâu, boala și călugăria. Primul capitol insistă tocmai asupra acestei prime cauze, și anume, vrăjmășia vieții, motivul cel mai des invocat în fața Consiliului. Autoarea citează textul pravilei care descrie delictul ca fiind situația în care femeia este bătută, încât să nu poată vorbi. Vrăjmășia vieții implica, pe lângă violență fizică repetată, și violență verbală. La acestea se adăugau alcoolismul și gelozia. Intruziunea familiei în viața tinerilor căsătoriți, ducea de asemenea, la situații de criză, soacrele fiind considerate, de obicei, principalul vinovat. Un caz aparte îl constituia vrăjmășia feminină, caracterizată prin conduită dezordonată, violență verbală și chiar fizică. În caz de vrăjmășie feminină, divorțul era acordat soțului aproape imediat.

Al doilea capitol se intitulează *Desfrăul conjugal* și tratează o a doua posibilă cauză de divorț. Infidelitatea conjugală este privită diferit la cei doi parteneri. Bărbatul se bucura de o relativă libertate sexuală, aceasta fiind considerată o componentă a virilității și a onoarei masculine. Desfrăul femeii era însă aspru pedepsit, femeia, în caz de divorț, pierzând totul. În practică puteau fi întâlnite două tipuri de rea conduită. Pe de o parte, relațiile extraconjugale, de cealaltă parte prostituția temporară și de ocazie, amanții fiind cel mai adesea calfe și slugi de casă. Desfrăul masculin era privit mai mult ca o problemă de natură economică și nu una de morală, de cele mai multe ori averea primând în defavoarea onoarei. Boierii ar fi trebuit să constituie modele de moralitate, dar problemele legate de adulter nu-i ocoleau. Singura diferență constă în faptul că procesele lor nu erau publice, secretul putând fi păstrat mai ușor.

Capitolul al treilea prezintă alte posibile motive de divorț, precum părăsirea domiciliului conjugal, faptă ce era pedepsită ținându-se cont de prejudiciul economic adus familiei, afectivitatea ne jucând vreun rol. Bigamia, un alt motiv, era pedepsită de pravile prin tăierea capului. În practică însă, doar se confiscă averea și vinovatul era supus unor procesiuni umilitoare. Acestor cauze li se mai adăugau boala, precum și anumite practici sexuale mai neobișnuite.

Capitolul al patrulea se intitulează *Divorțul între sancțiune și reconciliere* și prezintă diferitele etape premergătoare acordării divorțului. La prima înfățișare se încerca reconcilierea soților, iar dacă situația nu se îmbunătățea se recurgea la diferite pedepse, care mergeau de la simpla bătaie până la punerea în jug și înmormântarea. Problema înmormântării trebuie nuanțată deoarece de ea aveau parte atât cei vinovați cât și nevinovați. Recluziunea se putea face într-o mănăstire sau într-o închisoare. În vreme ce mănăstirea juca atât un rol spiritual cât și unul punitiv, închisoarea se oprea doar la ultimul. Astfel, se trecea prin mai multe faze ce presupuneau mai întâi împăcare, apoi repausul de corp, pentru ca într-un târziu să fie acordat și divorțul, cu sau fără drept de recăsătorire.

Capitolul cinci și ultimul al acestei părți, dar și al cărții se intitulează *După divorț* și tratează principalele probleme ce apăreau în procesul efectiv de separare a soților. Copii rezultați în urma căsătoriei rămăneau cu tatăl, dacă erau băieți, sugarii și fetele rămânând la mamă. Femeia își putea recupera zestrea în funcție de motivul divorțului, adulterul, curvia și prostituția ducând la pierderea acestui drept.

În linii mari, acestea ar fi problemele aduse în discuție în prezenta carte. Am încercat prezentarea lor într-un cadru simplu și concis care să cuprindă toată tematica ei. Dincolo de multitudinea de informații prezentate, lucrarea aruncă o rază de lumină asupra unei societăți aparte prin moravurile și comportamentul ei. Lectura ne face să asistăm la un adevărat spectacol al vieții. Dincolo de dramatismul și de veridicitatea relatărilor, putem asista și la scene mai puțin plăcute sau, dimpotrivă, uneori comice, scene care redau întocmai drumul parcurs de cuplu de la constituire până la despărțirea prin divorț. Scriitura este una simplă și dinamică, făcând lectura pe cât de ușoară, pe atât de plăcută.

MARIOARA JINGA

 JANOS SZAVAI, Ungaria. Traducere, prefață și note: Maria Pakucs. Editura Corint, București, 2002, 142 p.

Apărută în colecția „Microsinete”, inițiată și promovată de editura bucureșteană Corint, cartea lui Janos Szavai reprezintă o încercare de îmbogățire a cunoștințelor publicului român despre istoria și cultura țării vecine, după cum se arată în *Prefața* semnată de Maria Pakucs (p. 5). Pregătită pentru publicul francez (Janos Szavai a fost ambasador al Ungariei în Franța, fapt precizat în aceeași *Prefață*), lucrarea a apărut pentru prima dată în anul 1996, la Paris. Structura cărții cuprinde o *Introducere*, șapte capitole și o *Bibliografie*. Din cele șapte capitole, patru sunt dedicate istoriei maghiarilor, un al cincilea vizează evoluția lor

culturală, viața religioasă și realizările în domeniul sportului, iar ultimele două oferă o imagine de ansamblu asupra caracteristicilor geografice, demografice, economice și instituționale din țara vecină, precum și în ceea ce privește perspectivele Ungariei în cadrul unui organism european lărgit. Fiind o sinteză, lucrarea acoperă, deci, un segment cronologic generos, pornind de la insinuarea triburilor maghiare în peisajul european, la sfârșitul veacului al IX-lea, și încheind cu eforturile Ungariei de integrare europeană din ultimii ani ai secolului al XX-lea și primii ani ai secolului XXI.

Chiar din *Introducere* și din primele pagini ale Capitolului I este ușor recunoscutibilă, de către orice cititor avizat, dogma statalității maghiare și aplicarea acesteia pentru întreg bazinul carpatic. Riscantă și neargumentată se dovedește a fi și afirmația conform căreia „Ștefan cel Sfânt, aflat la domnie timp de patru decenii, a fost creatorul unui stat modern” (p. 14). Autorul exagerează importanța unei bule din 1222 (așa-zisa „Bulă de Aur”), emisă în timpul domniei regelui Andrei al II-lea, în fapt un act de privilegii pentru nobilimea regatului (p. 16).

Diferite aprecieri ale lui Janos Szavai crează impresia că în Ungaria evului mediu a existat o adevărată pace socială (p. 18), un echilibru tulburat, cel mai adesea, numai de factori externi: „Ungaria a devenit un stat feudal, cu mari proprietăți aflate în stăpânirea fie a membrilor familiei regale, fie a clericilor, cu iobagi a căror viață a fost până în secolul al XVI-lea mai degrabă suportabilă” (p. 15). În aceste condiții nu e de mirare că momentele 1437 și 1514 sunt prezentate într-o manieră edulcorată și trunchiată (p. 18-19), iar despre evenimentele din 1784-1785 nu se amintește nimic.

În ceea ce privește rolul Ungariei în lupta antiotomană, autorul nu iese din tiparele promovate de istoriografia maghiară, exagerând rolul implicării regatului maghiar în această luptă (p. 17-18).

Prima apariție a termenului „Transilvania” în lucrarea lui Janos Szavai se produce abia în legătură cu răscoala țărănească din 1437 (p. 18), ca și când s-ar înțelege de la sine că, până atunci, entitatea politică medievală maghiară ar fi cuprins de la început această regiune.

În mod interesant, se consideră că în evul mediu, în ciuda eterogenității etnice care exista în regatul Ungariei, majoritatea populației ar fi fost formată din maghiari (p. 25), pentru ca, după perioada ocupației otomane, în condițiile efortului de repopulare a țării, maghiarii să devină minoritari la sfârșitul secolului al XVIII-lea. „Consecințele acestei stări de fapt nu se vor arăta decât în cursul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX” (p. 26).

Numeroase pasaje contrariază și amuză, în același timp, putând fi recunoscute cu ușurință diverse idei și tertipuri propagandistice. Astfel, referindu-se la atitudinea liderilor revoluționarilor maghiari de la 1848-1849 față de problema naționalităților, autorul arată, printre altele: „E foarte curios că ei nu acordat nici o

atenție românilor care deveniseră, în cursul primei jumătăți a secolului, populația majoritară în Transilvania" (p. 31).

Lectorul necunoscător rămâne cu impresia că Ungaria a fost un paradis al reformelor, un loc unde tendințele modernizatoare s-au manifestat pregnant încă din primele veacuri ale evului mediu. Eforturile de înnoire au constituit, în opinia lui Janos Szavai, apanajul nobilimii, care a înțeles permanent să lupte pentru apărarea libertăților democratice, dar și a drepturilor celor de jos, dovedind o generozitate ce nu a fost răsplătită cum se cuvine de către celelalte naționalități din cadrul regatului (sic!). Cel mai elocvent exemplu se referă la momentul 1848, când „în loc să susțină eforturile modernizatoare ale reformiștilor unguri, elitele acestora [ale naționalităților – n.ns., M.-C.G.] au început să se organizeze și să se alieze cu cercurile conducătoare de la Viena, considerându-le aliați strategici în lupta lor pentru emancipare" (p. 31).

Perioada dualismului (1867-1918) este considerată drept favorabilă intereselor și dezvoltării Ungariei, care, după cum arată autorul, a cunoscut, la sfârșitul secolului al XIX-lea, o „extraordinară creștere economică" (p. 35). Modalitatea de înfățișare a sistemului politic și a situației naționalităților în timpul dualismului ridică iarăși semne de întrebare asupra corectitudinii tuturor aprecierilor (p. 36-37). Din succinta prezentare făcută Tratatelor de pace de la sfârșitul primului război mondial și, în special, Tratatului de la Trianon, se desprinde ideea nedreptății Ungariei, „căreia i-au fost astfel amputate 71% din teritoriu și 61% din populație" (p. 38).

Orientarea Ungariei către Germania și Italia în perioada interbelică, precum și implicarea în al doilea război mondial, sunt prezentate ca fiind provocate, în primul rând, de situația internațională și de necesitatea asigurării securității țării, minimizându-se rolul nefast jucat de revizionismul maghiar în centrul și sud-estul Europei (p. 39-41).

Interludiul comunist (1945-1990) beneficiază de o tratare ceva mai cuprinzătoare, punându-se accent, după cum era și de așteptat, pe evenimentele din 1956 (p. 48-51), dar și pe conducerea Ungariei de către regimul kádár (p. 51-54). În ceea ce privește perioada cuprinsă între 1990 și 2002, autorul consideră că bilanțul acesteia este, în ansamblu, pozitiv, atât în plan intern, cât mai ales în plan extern (p. 57-62). Însă Capitolul al III-lea, dedicat istoriei Ungariei dintre anii 1945 și 2002, se încheie cu o afirmație cel puțin ciudată, dar care poate fi înțeleasă într-un anumit context: „Despărțită de Europa Occidentală din 1945, obligată să facă parte dintr-o alianță militară care nu corespundea deloc intereselor sale și să aplice o politică economică neviabilă, Ungaria și-a redobândit libertatea de mișcare în 1989-1990 și a putut în cele din urmă să reia politica pe care o adoptase deja primul ei suveran, Ștefan cel Sfânt" (p. 62).

Ultimul capitol al părții referitoare la istoria ungarilor, al IV-lea, este dedicat procesului de dezvoltare și afirmare a capitalei Ungariei, orașul Budapesta, ale

cărei două părți componente (Buda și Pesta) au fost unificate abia în 1873 (p. 63), precum și evoluției relațiilor franco-maghiare (p. 66-71).

Al V-lea capitol, consacrat culturii ungare și vieții sportive din Ungaria, este și cel mai întins ca număr de pagini în economia lucrării. După ce limba latină a dominat, practic, evul mediu și începutul epocii moderne, secolul al XIX-lea a adus o reformă radicală a limbii maghiare, datorată scriitorului Kazinczy Ferenc (p. 73), pentru ca, în zilele noastre, maghiara să fie a zecea limbă vorbită în Europa (p. 74). Viața literară maghiară modernă datorează mult aceluiași Kazinczy Ferenc (p. 74). Secolul al XIX-lea a reprezentat o perioadă de puternică afirmare a specificului literar maghiar, datorită unor nume precum Katona József, Vörösmarty Mihály, Arany János, Petőfi Sándor, Eötvös József, Jókai Mór, Kemény Zsigmond, Madách Imre, Mikszáth Kálmán (p. 76-80). „Marea cotitură s-a produs însă abia la începutul secolului al XX-lea, o dată cu fondarea în 1908 a revistei *Nyugat* și cu ridicarea autorilor din jurul acesteia: Ady Endre, Móricz Zsigmond, Babits Mihály și Kosztolányi Dezső” (p. 80). După 1920 se afirmă, în plan literar, așa-ziii „populiști”, în viziunea cărora „țărani erau singura speranță a națiunii maghiare ucise prin tratatele de pace din 1920 și care a fost trădată de clasele conducătoare” (p. 81). În perioada interbelică și în cea comunistă s-au afirmat literați precum Kassák Lajos, József Attila, Krúdy Gyula, Weöres Sándor, Pilinszky János, Juhász Ferenc etc.

Muzica maghiară, atât cea națională, cât și cea cultă, se afirmă cu începere din secolul al XIX-lea, impunându-se mari compozitori, folcloriști și interpreți, precum Ferenc Erkel și Franz Liszt (p. 85-86). Veacul al XX-lea a adus maturizarea școlii maghiare de muzică, ce a format numeroși interpreți, dirijori și compozitori de renume internațional – József Szigeti, Ferenc Fricssay, Frigyes Reiner, Ernő Dohnányi, Béla Bartók, Zoltán Kodály etc.

În privința peisajului arhitectural și a picturii, Ungaria s-a aflat, în primele sale secole de existență, sub influența nemijlocită a stilurilor din Europa Occidentală (p. 89). Arhitectura urbanistică s-a dezvoltat abia la sfârșitul secolului al XIX-lea, dată fiind importanța secundară a orașelor în Ungaria până în epoca modernă (p. 90).

Janos Szavai consideră că „evenimentul cel mai important în istoria Ungariei l-a reprezentat opțiunea pentru creștinism de la sfârșitul secolului al X-lea” (p. 95). În secolele XVI-XVII, Reforma și Contrareforma au influențat majoritatea populației din teritoriile fostului regat medieval maghiar. Autorul consideră că atrocitățile comise în Ungaria împotriva evreilor, în timpul celui de-al doilea război mondial, au fost cauzate și de „presiunea aliatului german” (p. 99). În perioada comunistă, biserica romano-catolică din Ungaria a avut mult de suferit, relațiile cu Vaticanul fiind temporar întrerupte. După 1990 s-a revenit la normalitate.

În ceea ce privește viața sportivă din Ungaria, Janos Szavai arată că, sesizând beneficiile pe care le puteau obține de pe urma rezultatelor deosebite ale sportivilor maghiari, comuniștii au înțeles să utilizeze sportul ca o eficientă armă de propagandă (p. 104). Însă după 1956, în urma plecării din țară a numeroși sportivi de valoare, performanțele în acest domeniu au început să scadă (p. 105), Ungaria concentrându-și atenția asupra sporturilor olimpice.

Al VII-lea capitol al lucrării cuprinde o succintă prezentare a cadrului geografic și a climei, a căilor de comunicație, organizării administrative, precum și a evoluției demografice a Ungariei (p. 106-114). O privire de ansamblu asupra situației economice și a sistemului instituțional încheie acest capitol (p. 114-129).

În ultimul capitol, al VII-lea, intitulat *Perspective*, sunt analizate prioritățile și obiectivele Ungariei după ieșirea din perioada comunistă, nelipsind unele critici la adresa statelor vecine, în special România și Slovacia, acuzate de practicarea unei politici de asimilare a minorităților etnice (p. 132-133). În privința orientării externe, Janos Szavai consideră că, finalmente, Ungariei îi este destinată integrarea în organisme europene (p. 139-140).

Lucrare de sinteză, după cum am menționat și la început, *Ungaria* oferă cititorului român cât de cât inițiat posibilitatea de a observa perpetuarea unor clișee și dogme propagandistice, utilizate încă din perioada interbelică în țara vecină. Acest fapt reflectă nu doar menținerea unei anumite atitudini în diferite medii intelectuale, politice și diplomatice din Ungaria, ci și imposibilitatea angajării fără echivoc a unui atât de necesar dialog între factorii politici din sud-estul Europei, pentru soluționarea problemelor specifice regiunii.

MIRCEA-CRISTIAN GHENGHEA

 MIRCEA PĂCURARIU, *Dicționarul teologilor români*. Ediția a doua, revăzută și întregită, Editura Enciclopedică, București, 2002, 552 p.

Lucrarea preotului prof. dr. Mircea Păcurariu a apărut, într-o primă ediție, în anul 1996, și reprezintă primul dicționar de acest tip elaborat în țara noastră, după cum se arată în *Cuvântul autorului* din prima ediție, inserat și la începutul acestei a doua ediții. Structura *Dicționarului* cuprinde, după *Cuvântul autorului* și *Prefața la ediția a doua*, o listă de *Abrevieri* și *Articolele propriu-zise*, încheindu-se cu rubricile *Addenda* și *Cuprins*. Autorul arată că termenului „teolog” i s-a atribuit un sens foarte generos, variind de la ierarhi, traducători de manuscrise și copişti până la preoți ziariști, istorici, folcloriști, dar și diverși cărturari cu pregătire teologică.

Această a doua ediție cuprinde nu mai puțin de 790 de articole sau nume de teologi, cu 70 mai multe decât ediția din 1996. Segmentul temporal abordat por-

nește de la primii teologi și părinți patristici „daco-romani” cunoscuți (precum Niceta din Remesiana, Ioan Casian, Ioan de Tomis, Teotim de Tomis etc.) și se încheie cu prezentarea biobibliografiilor a diferiți teologi contemporani. Demn de menționat este faptul că Mircea Păcurariu, trecând peste diversele animozități și indispoziții ce s-au manifestat, în mod neîntemeiat după 1990, a acordat, după cum se și cuvenea, locul firesc în acest *Dicționar* teologilor români de confesiune greco-catolică. Însă, având în vedere acest lucru, apare ca justificată o nedumerire a oricărui lector cât de cât cunoscător al istoriei vieții bisericești de la noi. Este vorba despre neincluderea în lucrare a teologilor români de confesiune romano-catolică. Or, luând în considerare acest aspect, cu atât mai mult capătă consistență remarca autorului, conform căreia lucrarea este perfectibilă.

Oarecum deranjantă se dovedește și o altă chestiune, care ține, de această dată, de o eroare de tehnoredactare. Astfel, articolele despre care se arată la *Cuprins* că se găsesc la pagina 404 se află, de fapt, la pagina 405, iar cele de la pagina 405, la pagina 406.

Oricum, în ciuda minusului menționat, precum și a erorilor de paginatie, *Dicționarul teologilor români* se dovedește a fi un excelent instrument de lucru, necesar oricui se interesează de viața bisericească de la noi sau dorește, pur și simplu, să se informeze în legătură cu anumite aspecte biobibliografice referitoare la slujitorii bisericii din țara noastră.—

MIRCEA-CRISTIAN GHENGHEA

 PETER ALTER, *Problema germană și Europa*. Traducere de Irina Cristea, prefață de Florin Constantiniu. Editura Corint, București, 2004, 267 p.

Actualitatea oricărui demers istoriografic ce analizează în paginile sale „problema germană” nu mai trebuie justificată. Lumea germană ca model de organizare politică și instituțională în spațiul central european a rămas o temă greu de epuizat, în ciuda diversității și frecvenței cu care se succed interpretări valoroase din diferite medii de cercetare. Poate că și din acest motiv, cartea profesorului Peter Alter nu se cuvine a fi ignorată de cunoscătorii sau mai puțin inițiații în evoluția istorică a germanilor ca națiune în context european.

Începând din secolul al XIX-lea au existat puține perioade în care „problema germană” nu a reprezentat un motiv de reflecție pentru lumea europeană. Germanii au creat de-a lungul timpului imaginea unei națiuni în plină vigoare, de ale cărei eșecuri ori împliniri depind liniștea sau prosperitatea continentului. Fără a propune o definiție inedită asupra „problemei germane”, autorul surprinde evoluția sa istorică începând cu pacea westfalică (1648) și până în contemporanei-

tate. Structurată în opt capitole, ce analizează conținutul și implicațiile europene ale problemei germane în momentele sale de vârf (1815; 1848-1849; 1864-1871; 1918-1919; 1945-1990), cartea propune interpretări valoroase asupra dimensiunii sale teritoriale, politice sau constituționale, analizează implicațiile în timp asupra vecinilor europeni.

Problema germană (termenul este preferat de autor în defavoarea celui de „chestiune germană“) nu poate fi judecată în afara contextului politic european sau, uneori, chiar mondial. Chiar din secolul al XIX-lea a devenit evident faptul că implicațiile sale nu îi privesc doar pe germani, devenind o temă de importanță majoră pe agenda politicii europene. Evoluția istorică a problemei germane a presupus, de aceea, mai intens soluții în interes european și mai puțin rezultate în consonanță cu idealurile germanilor¹. Congresul de la Viena și rigida soluție a Confederației germane (pp. 50-56), controversele perioadei 1848-1851 legate de configurarea statului național (pp. 76-79) au reprezentat tot atâtea ocazii în care soluționarea problemei germane a depins de reacțiile sau deciziile areopagului european.

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX problema germană dobânda deja noi semnificații. Statul națiune, cu întârziere edificat la germani, tinde să devină o amenințare perpetuă la adresa păcii europene. Cele două conflagrații mondiale au reprezentat, de altfel, ocazii diferite în care germanii au re-devenit o problemă greu de soluționat. Pacea de la Versailles (pe care germanii au mult timp au numit-o „dictat“) reprezenta un act de apărare pe care Europa, răvășită de război, și l-a asumat sub forma unui răspuns echilibrat oferit problemei germane, în urma amenințărilor perioadei 1890-1914. Statul națiune german a supraviețuit atunci – consideră autorul – ca urmare a preocupării obsedante pe care britanicii și americanii au arătat-o menținerii echilibrului de forțe continental. O componentă majoră a acestuia depindea de crearea unei Germanii republicane democratizate, un obstacol major în calea propagării spre vest a revoluției mondiale (p. 138-139). Odată cu ascensiunea nazismului și preluarea puterii de către Adolf Hitler, Germania reprezintă din nou o problemă pentru pacea continentului. Eșecul politicii de conciliere promovată de puterile occidentale și izbucnirea războiului mondial dovedeau, cel puțin din punctul de vedere al lui Churchill, Roosevelt sau Stalin, că singura soluție viabilă o reprezenta eliminarea, în viitor, a oricărei potențiale agresii pornită de pe teritoriul german. De aici și până la drama divizării Germaniei nu mai era decât un singur pas. Ideea dezmembrării Germaniei, orchestrată cu succes după 1945, a creat de fapt o nouă problemă germană, înțeleasă, cel puțin de către germanii din fosta republi-

¹ Peter Alter consideră că a existat un singur moment favorabil (perioada 1864-1871, ce a coincis cu formarea statului națiune) în care germanii au acționat cu adevărat liberi în raport cu propriile deziderate și au impus Europei o soluție în consonanță cu viziunile lor (pp. 126-127).

că federală, drept necesitatea reunificării proprii lor țări. Deși în anii '80 ai secolului trecut ideea reunificării părea cel puțin utopică, reușita din octombrie 1990 nu trebuie să surprindă. Ea s-a datorat unei conjuncturi politice favorabile și, fapt extrem de important, a presupus concilierea reală a germanilor cu vecinii lor în asentimentul general al puterilor. Din acest motiv – în opinia autorului – ea prezintă astăzi garanții suficiente asupra durabilității.

Cercetarea lui Peter Alter se distinge însă și prin limpezimea stilului. Analiza sa este una profundă iar concluziile sunt formulate cu claritate. O demonstrație convingătoare și accesibilă asupra unei chestiuni controversate despre care istoricii, și nu doar ei, vor mai avea suficientă motivație să se exprime.

SERINELA PINTILIE

SORIN ADAM MATEI, *Bolero minții. Intelectualii români între grupurile de prestigiu și piața liberă a ideilor*. Editura Compania, București, 2004, 213 p.

Într-o perioadă de transformare a valorilor culturale, studiile ce analizează rolul intelectualilor în societatea românească dintr-o perspectivă istorică rămân imperios necesare. Ineditul cărții de față constă mai ales în faptul că autorul^{*} își propune să observe atitudinea elitelor intelectuale în raport cu puterea. El abordează această temă din perspectivă istorică, fără a neglija sugestiile antropologiei culturale sau ale sociologiei. Pe parcursul celor nouă eseuri, care întregesc structura volumului, suntem invitați să medităm asupra grupurilor intelectuale de putere din România contemporană, fără a înțelege prin termenul „intelectual” o categorie a tuturor persoanelor ce posedă diplome universitare. În esență, cartea oferă o perspectivă critică asupra spiritului elitist, tradițional și aristocratic ce domină grupurile intelectuale de putere din România și se structurează în „grupuri de prestigiu” (grupuri ai căror membrii se raportează la o rețea de valori și relații sociale ce le conferă identitate prin apartenența la un nucleu de prieteni, maeștrii, idei și valori fixe, p. 15). Acestea din urmă, pe diferite căi, „folosesc sau exploatează mecanismele pieții, contribuind la deformarea generală a remodernizării lumii românești de după 1989” (p. 8). Un studiu despre funcționarea vieții culturale contemporane, o analiză critică asupra fascinației prezente a intelectualilor români pentru controlul și manipularea puterii. Autorul consideră „grupurile de prestigiu” drept un fenomen specific Europei Occidentale la înce-

^{*} Absolvent al Facultății de Istorie a Universității București, al Școlii de Diplomatie și Drept din cadrul Universității Tufts (Boston), doctor în științele comunicării la University of Southern California, Sorin Adam Matei se dovedește un excelent cunoscător al „meandrelor” societății românești contemporane, reușind, cu o anumită detașare, să ofere explicații de profunzime cu privire la condiția intelectualului și rolul său social.

puturile modernității, un compromis între societatea tradițională și cea modernă. Ele au rămas un element al structurilor sociale contemporane în societățile închise, cu puternice ierarhii sociale (de tipul celor din Asia și Africa sau din Europa de Est). Treptat aceste grupuri creează veritabile „monopoluri intelectuale” prin care ele „se apără” de alte grupuri intelectuale, profitând de lipsa de bunuri și instituții culturale (pp. 20-25). Sunt toate acestea doar o parte din dilemele cu care se confruntă intelectualii în societatea contemporană românească, deși unele dintre ele își au originea într-un trecut ceva mai îndepărtat.

Edificarea României moderne, începând cu secolul al XIX-lea, a avut drept consecință și apariția grupurilor de prestigiu, într-o societate afectată de febrile schimbări. Pentru a supraviețui rigorilor modernității (ce presupuneau și importul de instituții occidentale), „aristocrația românească” s-a transformat într-o „clasă conducătoare modernă prin intelectualizare” (p. 33). Cu toate aceste eforturi, ideea de privilegiu și de grup închis a continuat să existe și după 1860. În acest nou cadru, „clasa intelectuală română” și-a asumat rolul de elită politică, legitimându-se nu prin puterea economică, ci prin ideologii și „științe reformatoare” (p. 33). De altfel, chiar la sfârșitul veacului al XIX-lea, Constantin Dobrogeanu Gherea își imagina burghezia română ca pe un grup intelectual și politic, nu însă ca pe o elită economică. Perioada regimului comunist oferă o nouă imagine a grupurilor de prestigiu, unele cu efecte benefice asupra culturii și societății românești, altele dimpotrivă. Este cazul unor grupuri precum cel al lui Constantin Noica de la Păltiniș, Cenaclul de Luni, Cenaclul Junimea, toate încercând să ofere membrilor posibilități de refugiu, o alternativă la realitatea românească din anii '80. Acest gen de grupuri au îndeplinit rolul „societății civile” de după 1989. O a doua categorie este, însă, asociată cu structurile de putere și represii. Ele se bazează pe monopoluri și cunoștințe secrete furnizate de partidul comunist sau Securitate și serveau intereselor statului totalitar. Influența lor negativă asupra societății românești s-a reflectat în operațiuni de demascare sau discreditare a opozanților regimului. Dominația grupurilor de prestigiu se răsfrânge încă asupra fenomenului cultural românesc de după 1989. Dacă în societățile cu tradiție democratică, grupurile de prestigiu încearcă să facă față provocărilor societății, în cazul românesc, eterna tranziție spre normalitate reflectă doar schimbări superficiale (de suprafață) într-o lume a intelectualilor în care persistă încă tendința de moștenire a pozițiilor culturale, spiritul elitist.

Fără a propune un exercițiu pur academic, studiile incluse în volumul de față (altfel o critică globală, structurală, nu personală a lumii intelectuale românești) pot fi acceptate ca o alternativă la discursul postdecembrist referitor la identitatea și rolul social al intelectualilor din România contemporană. O investigație menită a oferi un răspuns pe seama unor realități funcționale vizând originile și perspectiva elitismului intelectualității românești contemporane.

SERINELA PINTILIE

Documente străine despre Basarabia și Bucovina: 1918-1944, Editura Vremea, București, 2003. Selecția documentelor și studiu introductiv de Valeriu-Florin Dobrinescu și Ion Pătroi

Volumul a apărut în cadrul Centrului de Studii al Relațiilor Internaționale ce aparține Facultății de Istorie din cadrul Universității Craiova. Conține documente inedite despre Basarabia și Bucovina, pe care cei doi apreciați cercetători ai istoriei contemporane le-au descoperit în arhivele diplomatice din Franța (Paris și Nantes), Anglia (Public Record Office, Kew Gardens) și S.U.A. (Washington, D.C. și Palo-Alto – California). Documentele incluse în acest volum acoperă perioada interbelică iar prin conținutul și valoarea lor pot contribui la îmbogățirea istoriografiei problemei.

Extrem de interesante sunt rapoartele lui P. Sarret, agentul consular al Republicii Franceze la Chișinău, în perioada 1918-1919. Buletinele sale informative erau adresate, de regulă, titularului Legației Franței de la Iași, marchizul Saint-Aulaire. După război, P. Sarret va rămâne agent economic în cadrul Legației Franței de la București, în perioada septembrie 1944 – februarie 1945 fiind numit reprezentant politic al Guvernului Francez de Eliberare Națională pe lângă noile autorități de la București.

Rapoartele agentului consular al Republicii Franceze la Chișinău analizează mediile politice și sociale din Basarabia de după unirea cu România, surprinzând și aprecieri mai puțin convenabile românilor.

Într-un raport din 12 aprilie 1918 Sarret constata că: „După întrevederile de la Iași și Chișinău, unde au mers în mod succesiv Domnul Stere, un basarabean sosit de puțin timp la București, foarte bine văzut la curte în acest moment, și Domnul Marghiloman, Sfatul Țării a votat cu 86 voturi pentru, 3 contra și 36 abțineri (13 absenți) reunirea Basarabiei cu România, pe baze care au fost publicate în toate ziarele. În ciuda propagandei făcute și a sumelor cheltuite, a existat o puternică opoziție. La scrutinul secret (respins prin 82 voturi contra 43), majoritatea, în favoarea unirii avea să fie destul de slabă. În oraș: nici o manifestație; în ciuda ordinelor poliției erau steaguri puține sau deloc, dar seara multe baionete. Am convingerea că unirea votată nu este dorită de majoritatea populației din Chișinău; sau elementul moldovenesc nu este nici foarte numeros, nici foarte activ.”

Franța a creat în capitala Basarabiei o filială a Alianței Franceze și a căutat modalități pentru a dezvolta raporturile economice cu România. De la București, Saint-Aulaire îi cerea lui P. Sarret să aibă un comportament „mai rezervat decât în trecut” și să se limiteze la o politică „de observare și de neutralizare, din punct de vedere al politicii interne”.

O altă personalitate care și-a informat superiorii despre evenimentele din Basarabia a fost generalul Victor Petin, fost șef de stat major al Misiunii Berthelot

din anii primului război mondial, iar în perioada 1919-1922, atașat militar al Republicii Franceze la București. Într-un raport din 2 noiembrie 1919 el informa Ministerul de Război de la Paris că: „Basarabia continuă să fie teatrul competițiilor între ruși și români. După ce a afirmat că problema Basarabiei este reglată în favoarea ei, Administrația română caută să câștige populația prin promisiuni. [...] Toți cei care vroiau și încă vor reîntoarcerea rapidă a Basarabiei la Rusia sunt convinși că, odată Rusia reconstituită, problema basarabeană va fi repede rezolvată.”

În ceea ce privește atitudinea clerului în problema unirii generalul francez făcea următoarele constatări: „Conducătorii români au cerut clerului să trimită delegați la Paris, pentru a sublinia dorința populației de a fi atașată la România, dar clerul nu pare a dori să se angajeze pe această cale. Deschizând Adunarea periodică din dioceza Basarabiei, Arhiepiscopul Nicodim a recomandat să nu se ocupe decât de problemele bisericii, fără a se atinge de problemele politice. În ciuda intervenției Domnilor Inculeț și Halippa, Adunarea a declarat că Arhiepiscopul a interzis să se ocupe de politică și că, de altfel, clerul nu are nici o calitate pentru a trimite delegați.”

Victor Petin a analizat și atitudinea populației evreiești față de evoluția Basarabiei și își exprima speranța că neliniștile românilor vor lua sfârșit odată cu pronunțarea, de către forumul păcii de la Paris, a poziției sale oficiale.

Tratatul de la Paris, din 28 octombrie 1920, recunoștea „suveranitatea României asupra Basarabiei” și obligația de a i se acorda asistență „în cazul unei încercări rusești de a redobândi Basarabia.” Acest tratat a fost ratificat de Anglia, Franța, Italia și România, Japonia refuzând să facă pasul următor, după ce semnase tratatul, datorită relațiilor speciale cu Rusia Sovietică.

Între oficialii străini aflați la post în București se număra și William S. Culbertson, ministru al S.U.A. în România în perioada 1925-1928. Extrem de interesant este faptul că diplomatul american adăuga la rapoartele sale date semnificative ale unor autori români.

După ce, în 1924, Franța și Anglia au recunoscut U.R.S.S., România a început, sub influența Foreign Office-ului, negocierile cu Uniunea Sovietică la Viena, în martie – aprilie 1924. În instrucțiunile date delegației României, Ionel Brătianu insista asupra unui aspect fundamental: „De la început, veți insista asupra faptului că noi nu ne-am amestecat și nu ne vom amesteca în afacerile interne ale Rusiei și că noi, întotdeauna, am refuzat să intervenim pentru a ajuta pe dușmanii ei. Oferindu-le ample asigurări asupra intențiilor noastre pașnice, veți declara că noi suntem gata să reluăm cu ei relații normale și amicale, dar că pentru aceasta, *recunoașterea frontierei este necesară*, căci fără frontieră se pot obține armistiții, dar nu relații normale între cele două țări.”

Volumul cuprinde și documente care analizează atitudinea autorităților de la București față de evenimentele de la Tatar-Bunar, fiind prezentată declarația lui

Gheorghe Tătărescu, subsecretar de stat la Ministerul de Interne, în care evidenția rolul Internaționalei a III-a și a sovieticilor în organizarea acțiunii.

Fără a exclude justetea actului de la 27 martie 1918, față de care Departamentul de Stat și diplomații americani s-au pronunțat deschis, noile informații relevă faptul că atitudinea oficialilor de la Washington, până în anul 1933, a avut în vedere un eventual consimțământ al diplomației sovietice la Protocolul de la Paris, din 1920. Reprezentanți ai fostului imperiu țarist – Serghei Sazonov, Alexandru Krupenski, Vasili Malakov – au căutat să pună sub semnul îndoielii caracterul plebiscitar al Deciziei Sfatului Țării de la Chișinău din martie 1918 și încercau să influențeze opinia delegației americane care negocia pacea de la Paris.

Documentele alcătuite de experții americani pentru problemele Basarabiei și Bucovinei au ca autori doi specialiști în problemele românești: John Campbell și Phillip Mosely. Argumentele lor avertizau că o extindere a „frontierei sovietice spre Carpați ar putea crea obstacole de netrecut în formarea unei uniuni europene, ale cărei membre ar fi fost și Polonia și România.” Negociatorii americani și-au exprimat îndoială că „Uniunea Sovietică ar fi dispusă să negocieze în legătură cu nordul Bucovinei. [...] S-a căzut de acord că problema este parte din problemele mai vaste ale relațiilor între Uniunea Sovietică – America și între Națiunile Unite, care ar trebui hotărâtă prin negocieri în timp ce războiul este încă în desfășurare.”

Toate recomandările experților americani n-au fost luate în considerare de oficialitățile de la Washington, D.C., atitudinea față de România, în anii 1942-1944, fiind dictată de considerente militare și politice. Între anii 1942-1943 întâietate a avut factorul militar pentru ca, începând cu a doua jumătate a anului 1943 și în anul 1944, să primeze interesele politice.

Documentele publicate în acest volum vor contribui, cu certitudine, la nuanțarea unor analize și interpretări referitoare la Basarabia și Bucovina și vor constitui o sursă de documentare pentru cercetătorii acestei perioade dar și pentru cititorii pasionați de istoria contemporană a românilor.

IONEL SÎRBU

 GEOFF LAYTON. *Germania: al Treilea Reich, 1933-1945*. Editura ALL, București, 2002

Lucrarea este structurată pe opt capitole, șapte dintre ele analizând aspectele sociale, economice și politice ale celui de-al Treilea Reich.

După o introducere în care prezintă contextul istoric și problemele interpretării istorice, capitolul al doilea încearcă să stabilească legătura dintre Hitler și partidul nazist, căile și mijloacele prin care acesta a reușit să ajungă la putere în

Germania. Autorul consideră că luna octombrie a anului 1929 a reprezentat un moment cheie în istoria Republicii de la Weimar din cel puțin două motive:

- a. prăbușirea bursei new-yorkeze de pe Wall Street, fapt care a aruncat întreaga lume într-o criză economică fără precedent;
- b. Gustav Stresemann murise, lipsind Republica de la Weimar de unicul politician care ar fi putut, probabil, stăpâni această criză acută.

Prăbușirea Wall Street-ului a dus la înghețarea împrumuturilor și investițiilor, pentru ca ulterior să urmeze cereri de înapoiere a acestor împrumuturi. În același timp, criza a contribuit la declinul prețurilor la alimente și materii prime, întrucât țările industrializate își reduceau importurile. După adoptarea planului Young, în 1929, cercurile de dreapta din Germania au privit acordul ca fiind o nouă trădare a intereselor germanilor în folosul aliaților. Unul din liderii naționaliștilor germani, Alfred Hugenberg, era magnatul presei germane, fiind proprietar a 150 de ziare și al unei edituri, dar și al societății de film UFA-Berlin.

Acum se concretizează, susține Geoff Layton, o alianță între Liga pan-germană, industriașii de frunte ai țării și naziștii lui Hitler. Această adevărată „opозиție națională” a redactat o „Lege împotriva înrobirii poporului german”, care denunța orice formă de plată a despăgubirilor. Acest subiect a devenit tema unui referendum național, în decembrie 1929. Toate aceste evenimente au avut o consecință extrem de importantă pentru viitor: au conferit pentru întâia dată un statut național lui Hitler și naziștilor.

Capitolul al III-lea surprinde drumul naziștilor spre putere, fiind prezentate formele preliminare de dictatură, electoratul nazist și metodele politice naziste. Datele statistice demonstrează că naziștii câștigaseră mulți aderenți printre reprezentanții clasei de mijloc sau în mediile protestante. Din punct de vedere geografic, interesul pentru naziști era mai ridicat în nordul și estul țării și destul de slab în sud și vest. O adevărată ironie a sorții, Bavaria, regiune catolică puternică și locul de naștere al nazismului, a avut un număr de voturi în favoarea naziștilor dintre cele mai reduse.

O interesantă comparație demonstrează că socialismul și catolicismul reprezentau ideologii bine conturate prin ele însele și ambele se opuneau nazismului la nivel intelectual. Pe de altă parte, protestanții și clasa de mijloc nu erau tot atât de uniți. Din această perspectivă fascismul poate fi considerat „extremismul centrului”.

Următorul capitol prezintă etapele consolidării puterii lui Hitler, autorul încercând să răspundă la o întrebare extrem de dificilă: a fost al Treilea Reich o revoluție politică?

În termeni pur juridici, Constituția de la Weimar n-a fost niciodată abrogată, dar în practică baza dictaturii hitleriste a constituit-o Legea de împuternicire. Ce a însemnat Gleichschaltung în mod practic? Nazismul respingea democrația și

orice fel de concesi în privința unor păreri alternative. În locul acestora se urmărea instaurarea unei conduceri autoritare într-un stat monopartit.

Regimul nazist a adus cu sine schimbări fundamentale: distrugerea autonomiei statelor federale, intoleranță față de orice opoziție politică și reducerea drastică a rolului Reichstag-ului. Datorită acestor transformări, procesul de Gleichschaltung a afectat profund tradițiile politice stabilite de la formarea Kaiserreich-ului, în 1871. Din acest punct de vedere, consideră autorul, evenimentele din 1933-1934 pot fi considerate drept o „revoluție politică”, de vreme ce naziștii întorseseră spatele, în mod categoric, oricăror valori federale, liberale și constituționale.

Capitolele V și VI abordează problematica politicii și economiei în stadiul nazist, dar și impactul social al celui de-al Treilea Reich. Sunt prezentate suficiente date și explicații pentru a defini conceptul de totalitarism, relația dintre partid și stat, aparatul polițienesc și mașina de propagandă nazistă.

Politica economică tindea să fie pragmatică și să apară din necesitățile momentului decât să fie rezultatul unei planificări tratate cu grijă. Se pot observa elemente ale unei politici autarhice (autonomie economică) dar și atenția deosebită acordată ideii de finanțare deficitară, care începuse să se impună și care-și găsea cea mai evidentă expresie în teoriile lui John Maynard Keynes. Hjalmar Schacht, președintele Băncii Reich-ului între 1933 și 1939 și ministru al Economiei între 1934-1937, a jucat un rol esențial în așezarea bazelor economice ale statului nazist. La sfârșitul anului 1935, Germania avea surplus comercial, rata șomajului era în scădere, iar producția industrială crescuse cu 50% față de 1933. Asemenea succese marcau o slăbiciune structurală fundamentală și în 1936 Schacht a propus o reducere a cheltuielilor militare în speranța măririi producției de bunuri industriale la export. Această criză a fost rezolvată prin introducerea Planului de patru ani, aflat sub controlul lui Hermann Göring.

Autorul consideră că în momentul în care istoricii occidentali liberali au pus semnul egalității între Germania lui Hitler, Rusia lui Stalin și Italia lui Mussolini s-au grăbit. În opinia sa, al Treilea Reich, în structura puterii sale, era o „policrație”, o alianță a diferitelor blocuri care erau dependente unele de altele. Cel mai important pare să fi fost partidul nazist, la care se adaugă sistemul SS-Poliție-SD, armata și marea finanță și industrie. Într-o analiză politică finală, se poate spune că sistemul SS-Poliție-SD s-a transformat în blocul politic dominant și că principiul pe baza căruia a funcționat a fost acela al supunerii necondiționate față de voința Führer-ului.

Geoff Layton caută și reușește să surprindă opiniile naziștilor despre societate, condițiile materiale din Germania vremii, educație și tineret, religie, femeile și familia, dar și caracteristicile fundamentale ale vieții culturale. Prăbușirea celui de-al Treilea Reich a pus capăt militarismului prusac, cât și temeliei sale so-

ciale, aristocrația marilor latifundieri – Junker-ii – și poate că, ironia sorții, aceasta a fost adevărata moștenire revoluționară a nazismului.

Dacă în ceea ce privește analiza elementelor politice, economice și sociale, care au definit al Treilea Reich, Geoff Layton dă măsura capacității sale de a domina și interpreta evenimentele și fenomenele istorice, în capitolul dedicat politicii externe, concluziile sale sunt tradiționaliste și extrem de prezente în istoriografia problemei. El consideră că „Germania fusese implicată într-un conflict pentru care nu era complet pregătită, iar ca urmare resursele și forța economică au depășit din nou posibilitățile logisticii militare.”

În ultimul capitol, într-un mod extrem de ingenios și de explicit, sunt prezentate opiniile contemporane dar și interpretările postbelice în legătură cu al Treilea Reich. Autorul se pronunță ferm împotriva ideii că nazismul a fost o „aberație”, un fenomen rupt de istoria Germaniei și străin națiunii. El a fost rezultatul evoluției istoriei germane și numai în acest fel se poate explica deținerea puterii de către naziști timp de 12 ani.

Al Treilea Reich trebuie considerat un punct de cotitură în istoria Germaniei, diferențiindu-se de Republica de la Weimar, dar și de Imperiu, deoarece a fost posibilă apariția și devierea abominabilă a anumitor tendințe în istoria acestei țări. În 1945, Germania – ca stat modern – încetase să mai existe, fapt ce a dus la apariția unui alt tip de stat, total diferit de cel din anii 1933, 1938, 1890 sau 1871.

Din această perspectivă, anul 1945 reprezintă un punct de cotitură mult mai important decât anul 1933.

IONEL SÎRBU

STEJĂREL OLARU, Cei cinci care au speriat Estul. Atacul asupra Legației RPR de la Berna (februarie 1955). Cuvânt înainte de Adrian Cioroianu. Editura Polirom, Iași, 2003

Un cercetător pasionat de senzational și un subiect pe măsură, îngropat în arhivele unui regim absurd. Cu alte cuvinte, o poveste cu spioni și „haiduci” în plin Razboi Rece, un *bestseller*. Așa pare la o privire superficială lucrarea lui Stejărel Olaru. *Istoricul** repune pe tapet un moment important și aproape necunoscut al rezistenței românești anticomuniste din Exil pe de o parte, iar pe de altă

* Stejărel Olaru este cercetător la Institutul Român de Istorie Recentă din București. După ce a urmat cursurile Facultății de Teologie (Universitatea București), a absolvit studiile postuniversitare la Școala Națională de Științe Politice și Administrație. Pasionat de istoria comunismului românesc, a publicat numeroase articole în presă și în reviste de specialitate.

parte „un episod din istoria Securității” (p. 11), așa cum precizează chiar autorul. Penuria documentară este motivul pentru care atacul asupra Legației RPR de la Berna a fost abandonat deseori. Din acest punct de vedere, Olaru vine, așa cum a făcut-o și la celelalte două lucrări la care este coautor¹, cu contribuții documentare. Sursele sale sunt aproape în totalitate inedite și provin de la Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Arhivele Diplomatice ale Ministerului de Externe, Arhivele Naționale Istorice Centrale, Public Record Office (Londra) sau Autoritatea Gauk (Berlin), precum și din arhivele personale ale familiilor Rațiu (Londra) și Chirilă (München).

Cartea se deschide cu un „Cuvânt înainte” semnat de Adrian Cioroianu. După câteva precizări legate de volumul propriu-zis, Cioroianu trece în revistă, evocând prin exemple politice, economice și sociale, perioada scursă de la preluarea puterii de către comuniști și până la atacul de la Berna, februarie 1955. După 1945, spune istoricul bucureștean, România a intrat într-un proces de sovietizare ireversibil, fiind unul dintre statele cele mai fidele Moscovei. Schimbările aduse pentru eficientizarea acțiunilor represive sunt însoțite de noua campanie de verificări în rândul membrilor PMR, apoi de căderea grupului Pauker – Luca – T. Georgescu. Valorificarea avantajelor, presărate de confuzie și neliniște, obținute în vremea lui Stalin trebuia dusă la bun sfârșit, așa încât în 1954 autoritățile comuniste au organizat procesul lui Lucrețiu Pătrășcanu, după ani întregi de incertitudini și teroare. În plan economic, anii '50 au adus primele transformări majore, desigur după modelul sovietic, dintre care Cioroianu aminteste proiectul primului cincinal, naționalizarea, criza locativă a orașelor, reforma monetară etc.

Lucrarea de față, la fel subiectul fascinant și necunoscut totodată, este, spune eseistul de la „Dilema”, „construit după logica «războiului rece»...”, atacul în sine având „scopul atragerii atenției asupra dramei unui popor” și „mai curând datele unui act romantic decât terorist” (p. 9).

Familiarizarea cititorului cu atmosfera în care a avut loc atacul de la Berna constituie un element esențial pentru Stejarel Olaru. Astfel, în „Introducere” autorul abordează chestiunea diplomației RPR în anii '50. Directivele Moscovei au fost, în această privință, cele care au cristalizat relațiile statului român pe plan extern, diplomații români, susține istoricul, putând fi considerați „diplomați sovietici”. Ca și liderii lor, foști activiști comuniști în ilegalitate și agenți ai INO sau INU (Departamentul de Informații Externe al CEKA), reprezentanții oficiali ai României în străinătate erau racolați după aceleași tipare. La nivelul MAE, „elementele dușmănoase” au fost înlocuite cu „noua gardă”. Fidel tradiției sale

¹ *Securității partidului. Serviciul de Cadre al PCR ca poliție politică*, Iași, Editura Polirom, 2002 și *Ziua care nu se uită. 15 noiembrie 1987*, Brașov, Iași, Editura Polirom, 2002.

atee, regimul de la București întrerupe, în iulie 1950, relațiile cu Vaticanul, urmat de un proces devenit celebru în epocăⁱⁱ.

În plin Război Rece, RPR a făcut front comun cu Moscova în lupta împotriva „imperialismului occidental”, impunând un blocaj informațional, restricții drastice pentru diplomații străini, acuzații publice de spionaj etc. Situația politică și economică din România, presiunile la care erau supuși, precum și atmosfera de teroare în care își desfășurau activitatea, îi silesc pe unii diplomați români să „dezerteze”, cazurile cunoscute înregistrându-se la Roma și Copenhaga.

Primul capitol al volumului, și cel mai important în opinia noastră, intitulat „Afacerea Berna, primul episod: atacul asupra Legației RPR” se ocupă de acțiunea în sine – atacarea reprezentanței RPR din capitala elvețiană, februarie 1955. Descrierea membrilor grupului Beldeanu este realizată cu amănunte semnificative culese din arhivele românești și străine. Chiar dacă unii dintre ei avuseseră în trecut legături cu Securitatea (vezi cazul lui Dumitru Ochiu, racolat ca informator în 1950), toți acești tineri erau animați de ideea unei răzbunări, a unei judecăți severe, dar legitime împotriva regimului comunist de la București. Așa cum precizează S. Olaru, planuri vagi asupra atacului existau încă din 1954, însă în 1955 totul este pus la punct: este achiziționat armamentul, se schitează planul orașului și al clădirii și sunt instruiți camarazii lui Oliviu Beldeanu: Dumitru Ochiu, Teodor Ciochina, Stan Codrescu și Ioan Chirilă. De la bun început, scopul acțiunii lor era de a atrage atenția asupra tragediei unui popor, dar și de a demasca „implicarea imensă a României în spionajul sovietic” (p. 37). Deși Beldeanu înștiințase serviciul secret american despre acțiunea sa încă din 1954, a fost sfătuit să renunțe. În fine, în noaptea de 14/15 februarie 1955, grupul a pătruns în sediul Legației RPR prin efracție. După o scurtă altercație, șoferul ambasadei, Aurel Setu (mai târziu vehiculându-se ideea că acesta ar fi fost ofițer al serviciului de spionaj sovietic, fapt confirmat oarecum de Mihai Pacepa, care a afirmat ca acesta fusese ofițer DIE), a fost împușcat mortal, acesta constituind și principalul cap de acuzare în proces. Deși în clădire se aflau două familii, toți membrii acestora au reușit să scape sau au fost eliberați. În dimineața de 15 februarie, Beldeanu începea negocierile cu poliția elvețiană, cerând eliberarea din închisorile românești a cinci deținuți politici. Atacatorii părăsesc Legația în aceeași zi, fiind arestați. Zvonurile privind demascarea unor spioni pe baza documentelor sustrase din Legatie se raspândesc cu repeziciune, presa amplificând speculațiile (cărți de cifru, conturi secrete, liste cu spioni britanici, depozite de arme, stații de emisie etc.).

ⁱⁱ Pentru detalii asupra acestei farse judiciare, vezi *Procesul unui grup de spioni, trădători și complotiști în slujba Vaticanului și a centrului de spionaj italian*, Editura de Stat pentru Literatură Științifică, București, 1952.

Cu greu se mai pot contabiliza astăzi informațiile reale/imaginare despre dezavuarea unor secrete ale spionajului românesc și sovietic în urma atacului; cert este că atacatorii, ca și autoritățile elvețiene mai apoi, au intrat în contact cu documente „sensibile“.

„Procesul spionilor“ este titlul celui de-al doilea capitol al cărții. Primele reacții ale părții române nu sunt greu de imaginat: proteste vehemente, propaganda împotriva „imperialismului american“ care ar sta în spatele acțiunii celor cinci, cereri de extrădare, campania de presă dublată de o ofensivă la nivel diplomatic. De cealaltă parte, Congresul American a susținut în mod public legitimitatea atacului asupra Legației RPR la Berna, apoi au intrat în scenă Ion Rațiu, Mihail Fărcășanu și Barbu Niculescu. Interesantă este atitudinea lui Constantin Vișoianu, conducătorul Comitetului Național Român, care nu intervine în nici un fel. De altfel, Liga Românilor Liberi este singura organizație din Exil care sprijină grupul Beldeanu, inclusiv financiar. Strategia apărării a fost dusă pe mai multe planuri – mediatic, tehnic (angajarea unor mari firme de avocatură) sau financiar (strângerea de fonduri; un amănunt interesant: mai bine de un sfert, mai precis 11.000 \$, din suma adunată pentru apărarea grupului Beldeanu a fost donată de Iosif Constantin Drăgan). Fidelă tradiției sale machiavelice, puterea comunistă a recurs la tertipuri economice pentru a „îndulci“ relațiile cu Elveția. În lunile ce au precedat procesul grupului Beldeanu, România a încheiat un acord cu două firme elvețiene pentru introducerea locomotivelor Diesel pe căile ferate din România.

Interesul mediatic pentru procesul grupului Beldeanu a depășit orice așteptări. Contrar dorinței conducerii RPR, procesul a luat o turnură politică și mai puțin una penală. La fel, pedepsele – foarte blânde – de la 1,4 până la 4 ani de reclusiune și pierderea drepturilor civile, au nemulțumit profund autoritățile comuniste, deși o importantă delegație (o remarcă interesantă a lui S. Olaru: din delegație a făcut parte și Octavian Paler, din partea Radiodifuziunii) din RPR a asistat la proces, desigur gândită ca un element de presiune asupra judecătorului.

Destinul tragic al lui Oliviu Beldeanu, „tipul eroului ardelean cu sabia într-o mână, cu crucea în cealaltă“ (document 16, p. 234) cum remarcă Ion Rațiu în jurnalul său, ca și destrămarea grupului sunt înfățișate în capitolul 3, „Brațul și urechile Securității“. Încă înainte de eliberarea celor cinci, Securitatea a început strângerea de informații, deschizându-le dosare de urmărire. Fără doar și poate, Beldeanu a fost singurul care mai avea tentația de a mai încerca vigilența și nervii regimului comunist, fapt pentru care era considerat în continuare un „element activ“ de Securitate. În martie 1958, ministrul de Interne, Alexandru Drăghici, ordonase capturarea lui Beldeanu, arestarea sa realizându-se la 31 august 1958, prin atragerea fostului „erou al Estului“ în RDG. Adus în București, Beldeanu a fost interogată de organele Securității și acuzat, în urma anchetei, derulată pe par-

cursul unui an, de uciderea unui gardian la Dej, în 1947, și de „trădare de patrie”, fiind executat la Jilava, la 18 februarie 1960.

Ultimul capitol al cărții se intitulază „După «afacerea Berna»”, analizând consecințele politicii interne și externe ale RPR și măsurile adoptate în urma acestui incident. Cea mai importantă centrală de informații externe, DIE, a dispus noi măsuri privind securizarea informațiilor, momentul „Berna, 1955” aducând și schimbări la nivelul cadrelor de conducere ale spionajului românesc. Regimul concepe, după model sovietic, un nou serviciu operativ – Serviciul Z („neutralizări” = răpiri și asasinat). Unul dintre cele mai bine acoperite ale regimului, acesta a avut trei acțiuni majore, cunoscute până acum – răpirea și anihilarea a trei membri marcanți ai Exilului: istoricul Aurel Decei, Traian Puiu și Oliviu Beldeanu. O altă consecință a momentului Berna a reprezentat-o introducerea politicii repatrierii (Decretul din 30 iunie 1955). Contrar documentelor vremii, care laudă acțiunea RPR, Stejarel Olaru concluzionează, pe bună dreptate, că politica repatrierii a fost o eroare, iar rezultatul un eșec.

Ultima parte a volumului – „Anexa” – este destinată publicării unui număr de 31 de documente inedite. Semnalăm aici, cu precizarea că toate sunt importante și dovedesc, dacă mai era cazul, seriozitatea autorului, acele documente care ne-au atras în mod special atenția: „Stenograma ședinței conduse de Gr. Preoteasa în care s-au analizat măsurile ce vor fi luate în vederea procesului de la Berna” (doc. 14, p. 210), „Fragmente inedite din jurnalul lui Ion Rațiu referitoare la procesul de la Berna” (doc. 16, p. 234), „Raportul maiorului Damm, șeful Departamentului X al Stasi cu privire la cererea DIE de colaborare în operațiunea de răpire a lui Oliviu Beldeanu” (doc. 22, p. 249), «Nota informatorului „Dragoș” ce conține „date culese de la New York și Washington în perioada 19 septembrie – 15 octombrie 1958” (doc. 29, p. 271).

Volumul semnat de Stejarel Olaru este o contribuție importantă la elucidarea unui eveniment marcant al Exilului românesc, dar și la elucidarea unei acțiuni teroriste cu caracter de poliție politică săvârșit de Securitate. În speranța unei reevaluări a „afacerii Berna”, ne permitem să facem câteva critici/sugestii: a) Atacul asupra unei ambasade, fiind și primul derulat în urma protestului împotriva politicii unui stat, ar trebui studiat din perspectiva unei serioase analize juridice, amănunțite, actul politic din februarie 1955 și motivațiile sale având conotații diverse în plin Război Rece; b) Ne-am fi așteptat la o analiză mai profundă privind neimplicarea Regelui Mihai și a Comitetului Național Român în acest subiect; c) în mod sigur, ancheta la care a fost supus Beldeanu după capturarea din august 1958 nu a fost una „obișnuită”. Erou al Exilului, presupunem că acesta a fost „scurs” de informații importante, utilizate la alte acțiuni și demersuri operative ale Securității; d) Printre documentele prețioase publicate, ar fi fost util, credem noi, să fi găsit și interviurile cu Ioan Chirilă și Emeric Stoffel, actori

importanți ai momentului Berna (De asemenea, ne-am fi așteptat la o condescendență rezervată din partea lui S. Olaru în discuțiile cu Emeric Stoffel (vezi p. 140, nota 3), fost diplomat comunist).

ANDREI MURARU

CRISTIAN VASILE, Istoria Bisericii Greco-Catolice sub regimul comunist: 1945-1989: Documente și mărturii. Prefață de Marius Oprea. Editura Polirom, Iași, 2003

„Hristos ne-a chemat să fim Una (aceeași Biserică – n.ns., A.M.), nu în felul cum s-a făcut «unirea», așa-zisa «unire» din toamna anului 1948 și '49. Ca ortodox, fără să vorbesc în numele ortodocșilor, vreau să marturisesc că știu, și știu și cei care au trăit momentele acelea cum s-a procedat atunci [...]. Știu prea bine, știu mai bine decât noi cei care am înfruntat atunci închisorile, știu cum a fost «unirea» de atunci. Sigur că se poate vorbi despre analogii între ce s-a întâmplat la 1700 și ce s-a întâmplat ulterior, dar nu putem să ne întoarcem mereu cu sute de ani înapoi, pentru că nici viața nu se poate întoarce înapoi; viața merge înainteⁱ, spunea mitropolitul ortodox al Banatului, Nicolae Corneanu în catedrala Lugojului, la 5 mai 1996. A susține astăzi, la mai bine de jumătate de secol de la simularea unirii dintre BOR și Biserica Greco-Catolică, că acela a fost un act firesc și legitim e, dacă nu o lipsă de documentare și de logică, atunci mai curând o încercare de justificare a crimelor și abuzurilor, în spatele căreia stau interese juridico-patrimoniale și pretinsul titlu de *Biserică națională* al BOR.

Lucrarea pe care o prezentăm dezbate, înainte de toate, un subiect de rezistență anticomunistă. Desființată, hăituită, urmărită, Biserica Greco-Catolică a fost trecută la index de regimul comunist, în complicitate cu Biserica Ortodoxă, sau mai corect spus, cu prelații ei. Poate că abordarea unei asemenea chestiuni naște controverse, dar contribuie, fără îndoială, în mod esențial, la explicarea unui regim ateu, a practicilor sale și la înțelegerea unei lumi pe care mulți au uitat-o, și poate nu întâmplător.

Volumul semnat de Cristian Vasile^{*} cuprinde trei părți: o prefață de Marius Oprea și un studiu introductiv al autorului, a doua parte cuprinde 35 de docu-

ⁱ „Discursul mitropolitului ortodox Nicolae Corneanu la înscăunarea PSS Alexandru Mesian, în catedrala Lugojului, la 5 mai 1996”, în Căsar Alzati, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1998, p. 215.

^{*} Cristian Vasile s-a născut în București, în 1976 și este licențiat în istorie și științe politice. Cercetător la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, autorul este doctorand al Facultății de Istorie cu tema *Clerul ortodox și greco-catolic în anii 1944-1948*. De asemenea, a publicat zeci de studii și recenzii în reviste importante precum *Analele Sighet*, *Revista istorică*, *Studia politica*, *Memoria*, *Arhivele totalitarismului* sau *Revista 22*.

mente relevante pentru problema în cauză, iar ultima secțiune este rezervată interviurilor cu preoți și credincioși, martori la tragedia Bisericii Unite din România.

Textul lui Marius Oprea, cel mai avizat cercetător român în istoria Securității, introduce cititorul în complicata „problemă 132”, indicativul sub care era cunoscută chestiunea catolică, propunându-și să arate „câteva din mijloacele oculte utilizate de poliția politică comunistă în supravegherea și reprimarea greco-catolicilor” (p. 6). Desființarea abuzivă a BGC prin Decretul 358 (1 decembrie 1948) a fost precedată de câteva măsuri specifice regimului de „democrație populară”: un simulacru de congres organizat la Cluj pentru „revenirea la cultul ortodox” în octombrie 1948 și arestarea episcopilor uniți. Hărțuirea cultului unit a început imediat după 23 August 1944, când au loc primele arestări. Privită ca o problemă extrem de gravă, chiar înaintea partidelor politice, în privința ostilității față de regimul comunist, acțiunile represive împotriva cultelor intrau în sarcina Biroului II contrainformații din cadrul Direcției Generale a Siguranței și secției contrainformații a Serviciului Special de Informații (SSI), aceasta până la crearea Securității. Protestele clericilor uniți la principiile viitoarei Constituții a RPR fac obiectul unui memoriu adresat lui C.I. Parhon, dar fără sorți de izbândă, căci noua Constituție comunistă (13 aprilie 1948) însemna denunțarea Concordatului cu Vaticanul. În toate aceste acțiuni de suprimare a BGC, BOR a sprijinit și susținut măsurile regimului comunist, având un interes direct, materializat prin dobândirea (Decretul 1719/27 decembrie 1948) bisericilor și mănăstirilor uniților, mai puțin celelalte bunuri (păduri, terenuri, școli etc.), acestea revenind statului. Deveniți peste noapte, din preoți uniți, fugari sau infractori de drept comun, unii clerici iau calea muniților (rezistența armată) sau suportă consecințele unei clandestinități dureroase. Începând din 1949-1950, Securitatea a supravegheat îndeaproape toate „focarele” greco-catolice; așa se explică și organizarea farsei judiciare din 1951 – „Procesul spionilor” Vaticanului. În anul 1949, organele represive se confruntă cu două probleme majore: decizia Sf. Scaun de excomunicare a comuniștilor și celebrarea „Anului Sfânt Catolic”. Dacă unii dintre uniți își „vând sufletul Diavolului”, colaborând cu Securitatea, cei mai mulți aleg „retrac-tarea” și hirotonirea în clandestinitate. În final, precizează Marius Oprea, „chestiunea uniată” rămâne sub lupa Securității până în 1989.

De o certă valoare științifică este „Studiul introductiv” semnat de autor, constituind un text documentat și argumentat pe măsură. Pentru început, Cristian Vasile critică maniera subiectivă în care s-a făcut documentarea în „problema BGC sub regimul comunist”, ignorându-se documente importante din arhivele Ministerului Afacerilor Interne. Precizarea din primele pagini dovedește, pentru cei care se îndoiesc de buna intenție a autorului, contrariul: „Ierarhia Bisericii Ortodoxe Române a fost cruțată, dar, dacă facem un exercițiu de contabilitate cinică, cel mai mare tezaur de suferință este deținut de către ortodoxie” (p. 23).

Într-o abordare critică apreciabilă, autorul se ocupă de antecedentele istoriografice, concluzionând că erorile și sentimentele partinice predomină în ambele tabere. Justețea „unirii” dintre cele două biserici surori poate fi judecată ca un act politic, violent și abuziv, cazul BGC din Ucraina (1945-1946) oferind numeroase similitudini. Șicanele și acuzațiile aduse greco-catolicilor anunțau dezastrul din 1948, deși chiar P. Groza a încercat limitarea abuzurilor, dar pledând în continuare pentru „unirea istorică”. Implicarea Moscovei în această chestiune a fost dovedită de cercetatoarea Tatiana Volokitina, astfel încât Cristian Vasile nu are nici o reținere în a afirma că: „Interzicerea cultului greco-catolic a fost o directivă sovietică, o dispoziție aplicată fără crâcnire de liderii PMR.” (p.30). Regimul orwellian instalat în 1947 a întins aripile arbitrarului și crimei peste episcopii uniți, închiși și decedați în condiții de exterminare, nefiind judecați și nici condamnați. În jumătate de secol, structura confesională a Transilvaniei s-a modificat substanțial, astfel, „preoții ortodocși au păstrat mai multe elemente din tradiția greco-catolică, iar aceste concesii i-au apropiat de foștii enoriași uniți” (p. 35). După 1960, dialogul dintre Sf. Scaun și guvernele comuniste a căpătat alte conotații, deși, în continuare, divergențele sunt legate de „chestiunea uniată”. Politica Vaticanului s-a schimbat însă după ocuparea scaunului pontifical de Ioan Paul al II-lea, care va susține în mod deschis cauza Bisericii Greco-Catolice.

În anii '70-'80 modul de acțiune a Securității asupra greco-catolicilor, față de anii '48-'64, s-a modificat: perchezițiile, convocările la Securitate și avertismentele iau locul torturilor și condițiilor de exterminare în detenție. În finalul studiului său, Cristian Vasile punctează și chestiunea memoriilor adresate conducerii RPR/RSR și încercarea organelor represive de a dezmina cercurile greco-catolice din țară și din exil.

Despre ultimele secțiuni ale volumului, „Documente” și „Mărturii”, autorul precizează: „În general, din documente și mărturii se desprinde o relație conflictuală între clerul clandestin și ierarhia BOR.” (p.49). În prima parte sunt adunate 35 de documente relevante pentru situația BGC sub regimul comunist. Sunt prezentate note informative ale Securității, referate, rapoarte, fișe biografice realizate de lucrătorii poliției politice, decretul de desființare din 1948, scrisori ale prelaților etc.. Primul document (doc. nr. 1) este datat 25 martie 1945, iar ultimul, 13 octombrie 1989 – memoriul adresat de episcopii uniți lui N. Ceaușescu. Patru interviuri (cu preoții Vasile Mare și Eugen Sârbu și două cu enoriașii Nina Barbus și Oana Seceleanu – romano-catolică) reprezintă mărturii incontestabile ale tragediei BGC, puse excelent în lumină de Cristian Vasile, care se dovedește un cercetător familiarizat de-acum cu instrumentele istoriei orale.

Având în vedere acuratețea și seriozitatea studiilor, precum și contribuția documentară oferită, volumul de față merită întreaga noastră apreciere. Dincolo de aceasta, ne permitem să aducem două critici lucrării. Prima se referă la mișcarea petiționară din Ardeal, din 1956; subiectul ar fi meritat o abordare mai largă, nu

doar cele câteva fraze din interviul cu părintele Vasile Mare. A doua privește documentul 29 („Scrisoare a episcopului de Lugoj, Ioan Ploscaru, adresată organelor Securității, cuprinzând unele «doleanțe bisericești»“, 27 octombrie 1979); ar fi fost credem necesar ca istoricul Cristian Vasile să comenteze referirile la etnia maghiară și acuzația conform căreia „azi se neoprotestantizează țara“.

ANDREI MURARU

ADRIAN POP, *O fenomenologie a gândirii istorice românești. Teoria și filosofia istoriei de la Hasdeu și Xenopol la Iorga și Blaga*. Editura ALL, București, 1999, 350 p.

Sub acest titlu, cunoscutul istoric și analist al relațiilor internaționale, Adrian Pop, publică lucrarea de doctorat susținută la Cluj-Napoca, sub „bagheta“ regretatului profesor Pompiliu Teodor.

Propunându-și „însumarea cât mai largă și interpretarea cât mai corectă a contribuțiilor teoretice – mai mari sau mai mici, novatoare sau doar banal-imitative, originale sau de «simplă» raliere la marile curente europene de idei – pe care le învederează evoluția gândirii istorice românești“ (p. 5), autorul ne oferă o contribuție remarcabilă la cunoașterea istoriei istoriografiei noastre.

Concepută în trei mari secțiuni (*Secțiunea de metodologie a istoriei*, p. 19-115; *Secțiunea de epistemologie a istoriei*, p. 116-203; *Secțiunea de ontologie a istoriei*, p. 204-298), lucrarea reconstituie, analitic, preocupările de ordin teoretic din istoriografia română în perioada maximei sale racordări la cea universală. Metodele de cercetare, factorii determinanți ai evoluției, scrisul istoric, în ansamblu, la mari istorici precum Hasdeu, Xenopol, Onciul, Pârvan, Iorga, Lupaș, C.C. Giurescu, Panaitescu, sunt investigate cu multă profunzime și finețe interpretativă.

Menționăm câteva dintre concluziile la care ajunge autorul, tocmai pentru a incita la lectura acestei deosebit de valoroase lucrări.

Astfel, integrându-se treptat în aria gândirii europene, istoricii români au fost influențați de naturalism (Hasdeu), surse austriece și hegeliene (Onciul), surse germane (Lupaș), surse franceze (Iorga și Brătianu).

Tentativa de abordare a periodizării istoriei din unghiul de vedere al opțiunilor cu caracter teoretic implicit ce au stat la baza sa constituie o premieră în istoria istoriografiei românești, Adrian Pop constatând că există o mare diversitate de criterii: la F. Aaron înrâuririle externe, la Xenopol cele culturale, la Onciul și Lupaș evoluția statal-dinastică, criteriul politic, social și mental la Iorga etc.

În ceea ce privește raportarea istoricilor români la imperativele adevărului și obiectivității în istorie, se constată că istoricii români din perioada supusă anali-

zei și-au dovedit atașamentul față de ideile clasice ale lui Tacitus și Ranke. Cei mai mulți au operat o distincție clară între obiectivitatea faptelor istorice și o subiectivitate inerentă expunerii lor (Tocilescu, Hasdeu, Xenopol, Onciul, Bogdan, Pârvan, Iorga, Giurescu), alții au criticat sever derapajele de sorginte ideologică de la necesitatea obiectivității în scrierea istoriei (Lapedatu, Brătianu), iar unii dintre ei au fost preocupați de identificarea principalelor surse de distorsiune ale adevărului istoric (Ghibănescu, Bunea, Iorga).

Lucrarea se încheie cu o consistentă *Bibliografie* (p. 309-332), care ilustrează, o dată în plus, extraordinar de bogata documentare a autorului, al cărui demers – istoric, filosofic, intelectual – îl considerăm o reușită deplină.

GHEORGHE IUTIȘ

 MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU. *Istoria din ghiozdan. Memorie și manuale școlare în România anilor 1990*. Editura Do-Minor, București, 2004. 192 p.

Recentul volum al distinsei universitare bucureștene, deși „nu este o lucrare de actualitate didactică” (p. 7), prin minuțioasa analiză la care supune manualele de istorie elaborate în anii '90, oferă un consistent răspuns la întrebarea fundamentală: ce vrea societatea românească de la învățământul istoriei?

Reunind șase contribuții sub formă de articole sau conferințe (realizate în perioada 1999-2001), volumul se dorește „un moment de bilanț, care să sintetizeze starea la care s-a ajuns acum, când se pregătesc noi programe și, implicit, o nouă generație de manuale de istorie” (p. 7).

Într-un prim capitol (p. 11-39), după delimitările conceptuale și cronologice necesare, sunt analizate elementele identității românești prezente în manualele de istorie (relația cu spațiul geografic, motivul originii nobile a românilor, ideea unității, valențele creștinismului și galeria eroilor naționali), nici copertile manualelor nefiind ignorate, analiza acestora ducând la concluzia că „nota lor caracteristică este sobrietatea” (p. 39).

Un interesant capitol (p. 40-69) investighează modul în care se reflectă imaginea Europei în manualele de istorie românești postrevoluționare, autoarea identificând creștinismul, diversitatea, Europa – model de civilizație și leagăn al modernității/industrializării drept caracteristici ale continentului prezente în aceste cărți de școală. Relația dintre români și Europa este prezentată ca una specială, ceea ce dovedește că „ideea europeană a devenit o prioritate a dezvoltării societății noastre” (p. 66).

În câteva pagini (p. 70-78) este identificat modul în care sud-estul continentului („vecinătatea neglijată”) se particularizează în manualele de istorie și în cele de geografie, concluzionându-se, în mod just, că „este uimitor de ce nu este rea-

lizată, nici la nivelul programelor, nici la nivelul manualelor, importanța de a explica copiilor realitatea apropiată a sud-estului european" (p. 76).

Problema minorităților (locul pe care îl ocupă istoria și viața acestora în programa și manualele utilizate în școala românească) conferă substanța unui consistent capitol (p. 79-108) și se remarcă prin minuțioasa analiză întreprinsă de autoare, care conchide că „centrarea pe istoria românilor face ca pasajele despre minorități să pară artificiale” (p. 90) și că „nu a existat un proiect național comun, care să-i reunească pe români și minoritari” (p. 99).

Dezbaterii acerbe din jurul manualelor școlare și a predării istoriei naționale în România îi este dedicat cel mai întins (p. 109-167) și incitant capitol, completat și cu o anexă documentară ce conține opt dintre cele mai reprezentative „pie-se” ale „dosarului manualelor alternative”. Într-un post-scriptum, datat ianuarie 2004, d-na Mirela-Luminița Murgescu remarcă faptul că, în mod regretabil, întreg acest scandal, derulat în toamna anului 1999 și în care factorul politic a jucat un rol decisiv, a reprezentat „catalizatorul unei coalizări a forțelor tradiționaliste din istoriografia românească” și aceasta s-a petrecut într-o societate în care persistă „o serie de tabu-uri puternice în legătură cu cunoașterea istorică [...] și mai ales cu predarea istoriei” (p. 142).

Interesanta lucrare avută în atenție se încheie cu un capitol (p. 168-189), din care se desprinde apelul ferm și foarte actual de „a rescrie manualele școlare”, deși, se constată, „implementarea programelor și schemelor pentru îmbunătățirea educației este, de fapt, o chestiune de timp” (p. 188).

Analizând riguros, cu ochi deosebit de critic și cu un simț al datoriei de istoric situat la cote foarte înalte, d-na Mirela-Luminița Murgescu ne oferă o carte de istorie adevărată și aceasta tocmai pentru că în paginile ei este investigat, profesionist, modul în care este scrisă și predată istoria în școala românească.

GHEORGHE IUTIS

 DAN LUNGU, *Construcția identității într-o societate totalitară: o cercetare sociologică asupra scriitorilor*. Editura Junimea, Iași, 2003

„Și ce dracu sunt eu la urma urmei?”

Dan C. Mihăilescu

Transformările ultimei jumătăți de secol XX au impus indivizilor, mai mult decât oricând, ca bază a proceselor complexe de determinare și aprofundare a spațiului social, interesul pentru autocunoaștere, în formele ei cele mai concrete. Strategiile prin care puterea politică a încercat uneori să dobândească legitimitatea au produs metamorfoze ireversibile la nivelul identității sociale. Mai mult de-

cât atât, sistemele totalitare au recurs la formule și procedee complexe pentru dezvoltarea unei societăți, în care câmpul politic e omniprezent, în toate sferle leviathanului. În acest sens, memoria comunismului românesc e parte integrantă a acestui proces. La noi, ca și în alte state din lagărul sovietic, cultura politică, care ar fi trebuit să reprezinte o complexă relație de interacțiune între individ, spațiul public și puterea politică – relație bazată pe credințe și valori – s-a transformat într-un mecanism propagandistic și manipulatoriu, ce a lovit din plin în identitatea noastră. Astfel, societatea contemporană a impus spectrele unor experiențe a căror finalitate a fost deseori tragică, mai mereu dublată de reperele unui spațiu dominat de incertitudine, haos și hazard.

„A fost așa, o întâmplare... Chiar viața mea a fost un șir de întâmplări, pentru că nu puteai să-ți pui în timpul comunismului ceva în cap decât dacă erai mână în mână cu ei [comuniștii, n.n]. Altfel te purta soarta pe unde te purta; în rest, nu puteai decât să sperî...” (p. 117) spunea cu nonșalanță unul dintre subiecții acestui volum. Pentru cine cunoaște realitatea comunistă, subiectul construcției identitare – pe care lucrarea de față își propune să îl dezbată – nu e decât o formă vie și analitică a reevaluării unui trecut funebru; pentru cei din generația noastră, subiectul abordat aici e o experiență detașată, mai mult decât interesantă, de cum, o putere politică – fie ea și comunistă – a recurs la tehnici inimaginabile de perfecționare a unui raport social (individ-societate). În general, literatura de specialitate a fost, imediat după 1989, mai puțin aplecată spre astfel de subiecte, fiind interesată de trend-uri cultivate îndeosebi în spațiul anglo-saxon. Pe de altă parte, perspectivele analitice autohtone pe problema descrierii „modului în care indivizii își construiesc identitatea în contextul regimului totalitar românesc” (p. 5) sunt extrem de puține, locul rămas liber fiind mai degrabă populat de abordări narrative, așa cum sunt jurnalele sau lucrările (unele făcând parte din *literatura de sertar*) care ilustrează – într-o manieră neștiințifică, lipsită de argumente și demonstrații sociologice – strategiile prin care actorii sociali coabitau cu puterea politică.

Volumul semnat de Dan Lungu* dezbate o problemă controversată și deloc facilă din perspectiva abordărilor socio-politice. Pariul pe care autorul îl face

* Dan Lungu s-a născut la Botoșani, în 1969 și este absolvent al secției Sociologie-Politologie a Facultății de Filosofie, Universitatea „A.I.Cuza” Iași. Beneficiar al mai multor burse de studii în Franța, Italia sau Anglia, Lungu este membru al Asociației Scriitorilor Profesioniști din România, Asociației Sociologilor din România și al Asociației Sociologilor de Limba Franceză (L'AISLF). Lector la Catedra de Sociologie din cadrul Universității „A.I.Cuza” (unde ține cursuri de Sociologia artei și literaturii, Metodologia cercetării sociologice), Dan Lungu s-a remarcat, de-a lungul timpului, pe lângă lucrările și articolele de specialitate, prin contribuții semnificative în lumea literară, cu poezie, proză sau eseu, publicate în „Amphion”, „Contrapunct”, „Calende”, „Convorbiri literare”, „Cronica”, „Hyperion”, „Luceafărul”, „România literară”, „Vatra” ș.a. A fost premiat în mai multe rânduri de Uniunea Scriitorilor din România.

constă în identificarea și descrierea unor tipuri de strategii identitare, care ar contura un model teoretic al construcției identității în socialismul realⁱ; este un punct de vedere care pune în valoare perspective ale sociologiilor interpretative, „urmărind articularea dintre schimbările macro-structurale și ale stocului de cunoaștere” savantă cu schimbările micro-structurale și ale stocului de cunoaștere comună, uzând ca instrument analitic conceptul de «identitate», (p. 8). Astfel, miza principală a cărții e aceea de a dezvălui metodele prin care, pe de o parte puterea – posesoare a monopolului de resurse identitare exterioare „obiective” și de cealaltă parte – indivizii – posesori ai resurselor identitare „subiective” reușesc să gestioneze raporturile din cadrul spațiului social. Lucrarea este constituită din două părți principale (*Strategiile identitare ale puterii* și *Strategii identitare ale actorilor sociali*, împărțită, la rândul ei, în *Strategii din proximitatea polului ontologic al identității*, *Strategii intermediare* și *Strategii din proximitatea polului pragmatic al identității*) și două anexe care înseamnă *preliminariile* și *interpretările retrospective*.

Preliminariile lucrării de față au de fapt rolul de a crea un cadru conceptual asupra cercetării în sine, de a delimita cadrele teoretice și de a prezenta aparatul metodologic, care stă la baza studiului propriu-zis. Pornind de la premisa că ideologia comunistă a urmărit două proiecte centrale – unul de a realiza o construcție societală (o societate fără clase) și unul de pedagogie socială (crearea omului nou) (p. 18), autorul analizează conceptul de «identitate», tocmai prin prisma celor două procese. Interacțiunea dintre individual și social, dintre constrângerile și motivațiile pe care spațiul privat și cel colectiv le impun, între „vizibilitate socială și conformism”, între personal și social ar contura relația de *identitate*. Aici, autorul insistă asupra modului în care *socializarea ratată* contribuie din plin la formarea unui status, într-o societate eterogenă, cum este cea totalitară; în acest sens individul, nu numai că este victima multiplilor agenți socializatori, dar el însuși, recurge la o pluralitate de ipostaze pentru a conviețui în societate. De asemenea, văzută ca o sumă de elemente integratoare a identității personale (atributele personale) și a celei sociale (caracteristicile sociale) identitatea este „polimorfă și dinamică în raport cu o situație relațională” (p. 30). Astfel, cu ajutorul strategiilor identitareⁱⁱⁱ societatea comunistă a vizat construcția unei baze sociale solide, favorabilă acesteia, chiar dacă procesul a însemnat me-

ⁱ Socialismul real este definit, în opinia autorului, prin sinonimia cu *socialismul practic*, adică aplicarea practică a proiectului identitar (de construcție a unei „societăți fără clase” și a unui „om nou”) (p. 51).

ⁱⁱ Autorul definește *stocul de cunoaștere personală* ca fiind „o sinteză personalizată de elemente ale cunoașterii comune, practice și elemente ale cunoașterii savante, în doze variabile de la un individ la altul” (p. 238).

ⁱⁱⁱ Concept central al lucrării de față, *strategiile identitare* sunt, în concepția lui Lungu, proceduri care urmăresc să pună în practică un proiect de construcție identitară (p. 31).

reu (auto)plasarea actorilor sociali în două lumi: comportamentul derulat pe câmpul spațiului public și a celui privat.

Metodologia cercetării de față, ca argument central al lucrării, a avut scopul de a determina descrierea modului de gestionare a resurselor identitare, strategiile folosite, precum și reliefa rolului pe care propaganda, manipularea sau alte metode le-au avut în definirea proiectului societății totalitare. Din multiplele categorii sociale, autorul a ales – în conturarea scopului său – cu predilecție scriitorii „datorită rolului care le este prevăzut, cel puțin în proiectul teoretic al puterii, în procesul de transformare a societății și în proiectul politic de formare a omului nou” (p. 15). Considerat ca și jurnalistul, formator de opinie, sistemele totalitare au lovit mereu în aceste profesii, încercând să ucidă spiritul spontan și libertatea interioară. Tocmai faptul că astfel de regimuri politice au refuzat mereu dialogul, ca suport moral al construcției naturale a spațiului public, ne duce cu gândul la modalitățile prin care aceste stratageme pot fi analizate și prezentate. Dan Lungu alege o metodologie complexă: construcția identității este evaluată prin recurgerea la ancheta calitativă (interpretativă) – bazată pe interviuri narrative, longitudinală și biografică, adăugându-se deopotrivă și tehnica participantului observator, tehnica introspecției. Sursele de documentare ale autorului sunt, de asemenea, complexe, cuprinzând documente politice, juridice, statistice, științifice, școlare, literare și prioritar documente (auto)biografice. Interviurile narative, desfășurate pe parcursul a trei ani (1996-1999) au cuprins 27 de subiecți (exclusiv persoane care au activat în câmpul literar), care prin natura trecutului lor fie au colaborat cu puterea politică (din plin, temporar sau accidental), fie au deținut funcții politice, fiind astfel implicați direct în praxisul politic. Pe lângă aceștia, studiul s-a mai axat și pe 20 de subiecți, analizați exclusiv pe baza documentelor (auto)biografice. De asemenea, cele două mari direcții care au stat la baza studiului au format o grilă de subiecte, care s-ar compune din: statutul scriitorului, socializarea literară și alcătuirea stocului de cunoaștere, raportul cu cenzura ideologică, mecanisme de gestionare a resurselor exterioare, cât și a celor subiective, precum și raportul identitate personală – identitate socială.

Partea I a lucrării de față intitulată *Strategii identitare ale puterii* este, pe cât de cuprinzătoare, pe atât de interesantă; aceasta dezbate, într-o manieră analitică complexă, modul în care puterea politică, într-un sistem totalitar, își definește proiectul prin conceperea unui „om nou”, a unei „societați fără clase”, a unei „economii noi” și a unei „literaturi noi”. În acest sens *strategiile de intervenție a puterii politice în vederea manipulării și a intervenției directe asupra identității sociale* definesc modalitățile concrete de acțiune: naționalizarea, industrializarea, cooperativizarea și omogenizarea societății^{iv}; aceste procese au rolul de a eradica

^{iv} Transformarea simultană a instituțiilor, grupurilor, a individului și a societății în ansamblu, într-o masă omogenă cu rol de a disciplina corpul social și de a supraveghea îndeaproape toate sfe-

inegalitățile sociale, de a egaliza veniturile, de a crea un echilibru artificial între populația rurală și cea urbană – atât în ceea ce privește ponderea veniturilor, a studiilor, dar și a numărului de locuitori dintre cele două spații, de a susține o modernizare nenaturală, de a disciplina toate categoriile sociale și nu în ultimul rând, de a crea o societate fără clase, lipsită de argumente politice și economice, altele decât expresia marxist-leninismului. Efectele acestor procese de transformare a unei societăți într-un sistem care generează perpetuu direcții asistate doar de puterea politică a determinat fenomene care sunt resimțite din plin; spre exemplu, migrația masivă din mediul rural în mediul urban a înregistrat la finele anului 1953 un milion de locuitori strămutați (p. 57), iar în 1976 clasa muncitoare ajunge la o pondere de 50,9% din totalul populației active (p. 58). Dacă naționalizarea, industrializarea sau cooperativizarea au reprezentat modalități oarecum tehnice, care au implicat aproape exclusiv patrimoniul – efectele lor colaterale nefiind deloc neglijate^v, omogenizarea societății a constituit mijlocul central de generalizare a unui proiect care a determinat o schimbare radicală la nivel macro-social. Ca urmare a acestei strategii, infuzia factorului politic în majoritatea domeniilor din activitatea profesională devine obligatorie. *Câmpurile cu dublă instanță*, cum le numește Lungu, sunt – în viziunea puterii – o modalitate eficientă de a controla totul; productivitatea, interesul, profesionalismul se diminuează semnificativ, în timp ce cariera profesională e, de cele mai multe ori, strict condiționată de câmpul politic. Dubla instanță este mult mai pregnantă în spațiul literar. Compromisul dintre angajarea politică și conștiința profesională este uneori susținută atât de puterea politică, cât și de corpul profesional: „Uneori negocierile sunt tacite. Nici scriitorii, de pildă, nu propun ca președinte al Uniunii Scriitorilor un dizident, nici puterea/partidul nu pretinde un candidat submediocru ca valoare estetică.” (p. 78).

Ideologizarea învățământului constituie, în opinia autorului, unul din punctele cheie ale strategiei identitare ale puterii, urmărind în primul rând, transformarea realității subiective. Desființarea autonomiei universitare, negarea trecutului istoric – etichetat ca „imperialist” și „burghez”, introducerea disciplinelor ideologice (marxism-leninismul, materialismul dialectic, economia politică) și a limbii ruse – ca materii obligatorii, scoaterea religiei din curricula școlară, introducerea formulelor de preamărire a partidului și a conducătorului în actele oficiale,

rele societății constituie, în opinia autorului, un plan de omogenizare, ce cuprinde spațiul economic, cel social, politic și cultural (p.66).

^v Paginile care abordează aceste tehnici amintesc campaniile de mobilizare, planurile cincinale, imensa propagandă a „realizărilor epocale”, devalorizarea studiilor umaniste în favoarea celor tehnice, creșterea rolului dosarelor și a rețelelor de ascensiune socială, precum și metodele prin care se modifică substanțial raportul dintre spațiul public și cel privat.

creșterea duratei învățământului general obligatoriu de la 4 la 12 clase^{vi} apariția școlilor de partid reprezintă doar câteva din tehnicile prin care sistemul de învățământ comunist ajunge „să determine și să definească stocul de cunoștințe al actorilor sociali” (p. 92). Orientarea acestor cunoștințe presupune, în mediul totalitar, o schimbare a experienței cotidiene și chiar o redefinire a normalității (p. 93). Astfel, propaganda atinge cote inimaginabile, cu efecte devastatoare în subconștient. Spre exemplu, depunerea unei cereri însemna automat și expresia afirmării atașamentului față de valorile comuniste: „Nu primim cererea dacă nu scrie la sfârșit «Trăiască lupta pentru pace», ori „Aveți șanse mari să vi se aprobe dacă scrieți acolo pe undeva «Trăiască tovarășul Stalin, trăiască înfrățirea între popoare!»”, expresie care garanta și succesul documentului.

Carențele societății interbelice sunt valorizate de Dan Lungu prin prisma aportului pe care acestea le au – voluntar sau nu – la interiorizarea valorilor comuniste: „Valorile burgheziei în România interbelică se pare că erau mai curând instrumentalizate decât împărtășite, iar instituțiile, deși moderne, erau populate cu funcționari adepți – conștienți sau nu – ai valorilor tradiționale. Societatea românească era departe de a fi integrată social [...]” (p. 98). Prin fondul instituțional și comportamental românesc, prin experiența actorilor sociali, incorporată anterior, devine evidentă predilecția pentru interiorizarea valorilor comuniste într-un spațiu dominat de imoralitate. Astfel, în opinia autorului, rezistența la comunism în societatea românească, a fost mai mult o reacție la nivelul identității sociale, decât la nivelul identității personale. În același sens, normalizarea fricii, a terorii, a duplicității excesive lipsite de orice conformație morală ori scuză te-meinică, au perfecționat intens metode și strategii flexibile prin care, pe de o parte – puterea cu întreg arsenalul său instituțional, iar pe de cealaltă – actorii sociali – implicați și ei în acest labirint, au reușit să construiască și să mențină în timp, un regim – în esență sa ilegal, ilegal și criminal. Problematizarea „legalității” prin care Partidul Comunist Român nu numai că a confiscat ideea de drept, transformând-o într-o bagatelizare obsesivă, dar a și inclus-o pe un tărâm al unei relativități demente, îl face pe Daniel Barbu să declare: „[...] P.C.R. s-a servit de Drept pentru a abolii drepturile. Noul dispozitiv de putere se naște și se schematizează sub o formă juridică, în cadrul unui joc coordonat al licitului și ilicitului, al interdicției și îngăduinței, al expresiei libere și cenzurii, al transgresiunii și complicității, al iertării și pedepsei.”^{vii} Legalitatea a fost, în regimul totalitar comunist dublată de activități la care indivizii se subordonau apriori; valorizarea tim-

^{vi} Etapele de dezvoltare a învățământului general obligatoriu au însemnat o perioadă extinsă: de la 4 ani la 7 ani în 1945, la 8 ani în 1961, la 10 ani în 1968, pentru ca anul 1989 să culmineze cu decizia de a crește perioada studiilor obligatorii la 12 ani (p. 91).

^{vii} Daniel Barbu în *Miturile Comunismului românesc*, volum coord. de Lucian Boia, Editura Nemira, București, pp. 187-188.

pului liber prin muncă (mai mult sau mai puțin productivă), educația prin și pentru muncă, obligativitatea după 1960 de a activa într-o organizație, întârzierile birocratice intenționate sau fundamentarea conceptului de „coadă”, ca un element absolut normal, sunt doar câteva dintre modalitățile prin care puterea controla și determina timpul actorilor sociali, precum și formarea stocului de cunoștințe ori a experienței. Nesiguranța și imprevizibilul apar frecvent în relatările pe care subiecții le fac de-a lungul interviurilor, ceea ce demonstrează că aceste stări făceau parte din „normalitatea” sistemului. Însăși cariera literară este supusă acestor auspicii, ceea ce impune automat și minimizarea și dirijarea stocului de aspirații personale și profesionale, mărturia unuia dintre subiecți fiind elocventă în acest sens: „în comunism, în mare, am avut cam tot ce am vrut; e adevărat că n-am vrut prea multe” (p. 127). Dacă orientarea formării cunoștințelor a fost un proces complex a cărui rezultate sunt mai greu de depistat, *ideologizarea limbii* a constituit o formă vastă, de înlocuire a lexicului natural cu unul stigmatizat, o formă de depersonalizare a sinelui, astfel încât noua „limbă de lemn” a permis, într-o manieră facilă, oricărui nivel de inteligență să uzeze de ea. Altfel spus, politizarea societății cu ajutorul limbajului a presupus o infuzie masivă și un control continuu în spațiul social.

Strategiile identitare ale actorilor sociali, cea de-a doua parte a voulumui de față, expune, într-o manieră amplă, modalitățile prin care, de această dată actorii sociali, reacționează față de strategiile identitare ale puterii; altfel spus, acestea reprezintă „analiza și repertorierea răspunsurilor actorilor sociali în fața proiectului identitar al puterii” (p.137). În acest sens, autorul investighează nu numai formele menținerii „pe linia de plutire” a scriitorilor consacrați (membri ai Uniunii Scriitorilor), ci și a celor care aspirau să adere la acest for, adică al scriitorilor în formare. Așadar, analiza nu abordează doar proiectul artistic al acestora, ci întreaga identitate, „căci proiectul puterii vizează transformarea întregii personalități umane” (p.137). (Re)producerea realității este, în opinia lui Dan Lungu, cheia relației dintre realitatea obiectivă (instituită de putere) și realitatea subiectivă (instituită de actorii sociali). Chiar dacă tensiunea coordonatelor acestei relații este puternică, de aici justificându-se și dezechilibrul dintre identitatea personală și cea socială, actorul social dezvoltă totuși discursuri și strategii incompatibile, care marchează o reală și temeinică duplicitate: „în viața privată contestă regimul, iar la serviciu ocupă funcții importante; este scriitor de curte, dar scrie și pentru sertar; alimentează cu texte proprii cultul personalității, dar, în același timp, tot public, în alte texte contestă regimul etc.” (p. 138). În tot acest joc, în opinia autorului, nu numai puterea politică manipulează ci și indivizii, prin strategiile identitare pe care le aplică.

Strategiile din proximitatea Polului ontologic al Identității marchează prima categorie de strategii identitare ale actorului social în fața regimului politic tota-

litar, categorie tradusă prin încercarea scriitorilor de a conserva realitatea subiectivă și/sau schimbarea realității exterioare. Una din formele cele mai întâlnite este rezistența, sub aspect politic sau profesional – în cazul nostru – literar. Actorii sociali, forțați la presiuni de supunere, la indicațiile regimului, reacționează prin forme variate, forme care au în centrul lor esența actului artistic. În afara dizidenței, care reprezintă poate cea mai clară formă de manifestare a opoziției față de regimul totalitar (opoziție clară, zgomotoasă), autorul mai identifică două forme ale rezistenței politice: opoziția tacită și rezistența prin cultură, adică distanțarea intelectualilor față de regim. Lipsa unei societăți civile a determinat intensă apariție a celor două câmpuri: profesional și politic. Cum nimic din comunism nu este ieșit din comun, imprevizibilul și inexplicabilul dominând cotidianul, nici statutul Uniunii Scriitorilor nu surprinde: organizație obștească, funcționând în bună măsură ca un organism profesional subordonat politic. Rezistența în câmpul profesional a luat, în opinia lui Lungu, trei forme majore: rezistența administrativ-profesională, etică-deontologică, precum și cea estetică-literară. Toate aceste forme nu înseamnă altceva decât modalități prin care scriitorii au încercat să preserveze realitatea subiectivă, adică au încercat să păstreze o literatură autentică, cu o puternică valoare estetică. Exilul interior, ca modalitate de reducere sau chiar de abandonare a contactului cu lumea exterioară, e o formă clasică de a cultiva exclusiv sistemul personal de valori, căutând cu obstinație ca acesta să nu fie „infestat”. Formele exilului interior^{viii} presupun – de la caz la caz – izolare și depărtare de universul artistic, scăderea sociabilității, detașarea față de lume, adică nu exilul provocat de mecanismele sociale, ci cel impus de măsurile disciplinare ale regimului (p. 164). Compromisul cu puterea politică e o altă formă de supraviețuire; reconcilierea cu lumea în baza argumentului afirmării literare – denotă o anumită tendință de comunicare și de diminuare a exilului interior. Autorul recurge aici la două exemple notabile – Ana Blandiana și Romulus Rusan – care, pentru a se putea afirma, practică „minimul compromis”, alternând cu momentele de (auto)exil, iar în anii '80 aleg dizidența (p. 170). Totuși, nevoia de a activa în câmpul profesional (adică de a scrie în cazul scriitorilor) impune la un moment dat tehnici variate (legate atât de text cât și de cenzori) de inducere în eroare a cenzurii oficiale, practică de puterea politică. Codificarea textului, discursul ambiguu, „micul aranjament” reprezintă doar câteva din strategiile scriitorilor în evitarea direcțiilor obligatorii pe care secțiile de propagandă le impuneau mereu, ca măsură de protejare a spațiului literar.

^{viii} Dan Lungu identifică, la nivelul exilului interior, în cadrul strategiilor din proximitatea polului ontologic al identității (ca parte a Strategiilor identitare ale actorilor sociali) următoarele forme: „exil interior și univers artistic”, „exil interior, exil intern și invizibilitate socială” și „exil interior provocat politic”.

Maniera în care indivizii se raportează, evaluează, acționează, până la urmă, în câmpul social e determinată și de o anumită interacțiune a comportamentului în contexte diferite. *Strategiile intermediare*, prin alternarea repertoarelor și prin manipularea egocentrică a lor, a favorizat deseori dezvoltarea unui sistem propice unei dedublări ce a acționat în plan profesional și social. Interacțiunea dintre scriitori și putere a fost deseori atenuată sau gestionată de strategii complexe prin care ambele planuri erau stăisfăcute. În acest sens, Zaharia Stancu, Nicolae Breban sau Adrian Păunescu sunt presonaje a căror carieră a fost caracterizată mereu de o ambiguitate discursivă, dar și de un puternic simț al lipsei de loialitate, al duplicității: Stancu reușește „să se bucure și de încrederea regimului și de cea a artiștilor, să pară și de partea unora, și a celorlalți” (p. 191), Breban critică doar revoluția culturală, arătându-și în continuare atașamentul față de Ceaușescu și Partid în timp ce Păunescu e mereu gata de a-și crea un nou avantaj în orice context fiind, în același timp, poet național, artist, poet de curte, privilegiat al sistemului, lăudat de critica literară sau de publicul larg. *Strategiile în proximitatea polului pragmatic al identității* presupun mai mult decât un minim compromis; acestea vizează un anumit pragmatism care plasează actorul social în sfera puterii, acolo unde avantajele sunt multiple iar cariera e evaluată prin prisma poziției ocupate în sistem. Biografiile lui Nicolae Moraru, Leonte Răutu sau Paul Georgescu arată niște personaje care nu numai că au beneficiat din plin de avantajele unui sistem totalitar, dar au și contribuit la construcția unor linii dogmatice, impunându-le ca linii oficiale în cultura română de atunci. Negocierea resurselor identitare în anii '50 este exemplificată perfect de Lungu prin expunerea cazului Camil Petrescu; discutarea și tratarea piesei e un procedeu tipic de balansare a literaturii între valoare estetică și propagandă. De asemenea, trecerea de la pro-sovietism, care a reprezentat direcția majoră a literaturii, și chiar a culturii, până în anii '65-'66, la naționalismul socialist a determinat și schimbarea tacticilor și modalităților de aservire: s-a trecut la cultul personalității sau proto-cronism. Una dintre cele mai uzate strategii de protecție a actorilor sociali este autocenzura. Definită ca o ajustare reptetată, ca o „adaptare ce ia naștere în urma interiorizării condițiilor de vizibilitate în câmpul social literar” (p. 216), autocenzura a afectat reflexele scriitorilor, ducând la o stare de confuzie, ambiguitate morală, rezistență inconștientă sau blocaj inspirativ. Autocenzura inconștientă, cea care se instalează în mod involuntar se menține chiar și după schimbarea mediului social-politic.

Secțiunea „În loc de concluzii, interpretări retrospective” este rezervată de autor unei reevaluări și retrospective consistente a fiecărui capitol.

În încheierea acestei prezentări putem aprecia, în linii mari, că volumul lui Dan Lungu întrunește o condiție importantă în abordarea sociologică, validând

teoria inițială. Pe această cale, lucrarea de față, primește toată considerația noastră. El reușește să consolideze și să explicitizeze, cele două elemente ale teoriei construcției identitare, arătând cum – pe de o parte – puterea politică, iar pe de cealaltă parte – actorul social reușesc să gestioneze raporturile din cadrul spațiului social. Chiar dacă lucrarea de față contribuie major la elucidarea unei istorii vii, aceea a personajelor care au activat în câmpul literar, și a modului în care aceste personaje au reușit să răzbească în fața dificultăților sistemului, publicând texte mai mult sau mai puțin valoroase, ne-am permite să facem câteva considerații critice asupra volumului. În primul rând, principala metodă de abordare a studiului – ancheta calitativă (interpretativă), bazată pe interviuri narative – care cuprinde și cel mai mare număr de subiecți (27, față de 20 cât are ancheta autobiografică sau documentară), nu e foarte clar relevată și argumentată; sunt nepermis de puține referiri la cele 27 de interviuri realizate. Pe de altă parte, exagerat de multe referiri redau pagini întregi din jurnalele (în baza metodei biografice) sau lucrările unor scriitori care teoretizează aceste strategii, în detrimentul exemplelor clare, exclusiv preluate din lucrări literare din perioada totalitară. În acest sens, sunt foarte des citate texte din studiile sau lucrările lui Nițescu, Marino, Grigurcu ori ale Monicăi Lovinescu, adică a celor care au fost printre primii care *au vorbit de ceilalți* sau au reușit să aducă la rangul de *strategii* anumite practici des întâlnite atunci. O altă problemă care apare în discursul de față al autorului este stăpânirea insuficientă a unor concepte politice. Chiar dacă apetența (rod al pregătirii profesionale) lui Lungu înspre partea sociologică este evidentă, problematizarea unor chestiuni politice pe palierul identității sociale (de asemenea, interesantă) nu este și definitorie; uneori chiar simpla distincție doctrină/ideologie nu e stăpânită coerent de autor.

Până la urmă, comunismul rămâne un produs al ororilor și erorilor umane, adică al nostru. Cronicizarea eșecului – rămasă ca o vie amintire în viața scriitorilor înseamnă de fapt conștientizarea unei experiențe traumatizante, a cărei finalitate a fost, deseori, tragică. Doar simplul gând că suferința și compromisul au însemnat pentru cei mai mulți dintre ei singura șansă de a exista în câmpul literar, ne face să cugetăm cu mai multă responsabilitate și luciditate asupra „răsfățaților sistemului”; cariera unor pseudoscriitori ca Adrian Păunescu, Eugen Barbu ș.a. nu reprezintă altceva decât un rușinos semnal asupra modului în care elitele literare au înțeles pe de o parte să *scrie*, iar pe de altă parte să gestioneze relația cu puterea politică. Mai mult decât atât, prezența unora dintre aceștia astăzi, încă, pe firmamentul literaturii române, ne determină să recurgem la o ultimă nelămurire: în ce fel de societate trăim?

ALEXANDRU IULIAN MURARU

PAUL CERNAT, ION MANOLESCU, ANGELO MITCHIEVICI, IOAN STANOMIR, **O lume dispărută: patru istorii personale urmate de un dialog cu H.-R. Patapievici**. Editura Polirom, Iași, 2004, 466 p.

„Să-l iubiți, copii, pe Nicolae Ceaușescu, el e părintele vostru!”¹

Memoria vie a comunismului românesc continuă să domine conștiința celor care l-au trăit și i-au supraviețuit. Analizând atent partea existenței aflată sub acele vremuri vedem cum personalitatea ființei umane era omogenizată lin, dar sigur, în marea masă a caracterelor amorse și „liniștite”. Dacă influența nocivă a ideologiei roșii a marcat profund tranziția spre o societate democratică, limitând puternic opțiunile politice ale indivizilor care s-au născut și au trăit o bună parte din viață sub regimul totalitar, în schimb, raportarea persoanelor de vârstă a doua, acum, adică „cei pentru care sfârșitul comunismului ceaușist a coincis cu sfârșitul adolescenței, iar vârsta de Aur a copilăriei s-a suprapus peste perioada de apogeu a Epocii de Aur” (p. 7), la acel timp naște – poate – neașteptat de multe mărturii, ce amintesc de un univers „magic, atroce sau tandru”.

Volumul de față, intitulat sugestiv și provocator „O lume dispărută” se înscrie în aceeași logică descriptivă, într-o manieră eminamente personală, de a prezenta celorlalți lumea pe care ei au trăit-o. Patru tineri – Paul Cernat*, Ion Manolescu**, Angelo Mitchievici***, și Ioan Stanomir**** – pe care decembrie '89 i-a găsit aproape de începerea studiilor universitare, apelează la *mărturisire*, ca formă de apropiere a trecutului lor cu marea majoritate a românilor de aceeași vârstă.

¹ Îndemn al unei învățătoare din regimul comunist (Paul Cernat, p. 18).

* Paul Cernat este asistent universitar la Catedra de Literatură română a Universității București, redactor al revistei „Observator cultural”, precum și colaborator la o serie de publicații ca: „Dilema”, „România literară”, „Cuvântul”, „Luceafărul”, „România liberă”, „Cotidianul”. Este autor al lucrării *Explorări în comunismul românesc* (vol. I, 2004) și coautor al volumului *În căutarea comunismului pierdut* (2001).

** Ion Manolescu (n. 1968) este lector universitar la Catedra de Literatură română din cadrul Facultății de Litere a Universității București. De asemenea, este membru al ASPRO (Asociația Scriitorilor Profesioniști din România) și fondator al CESI (Centrul de Excelență pentru Studiul Imaginii), București. Dintre volumele sale publicate, menționăm: *În căutarea comunismului pierdut* (2000) și *Noțiuni pentru studiul textualității virtuale* (2002).

*** Angelo Mitchievici are titlul de asistent la Facultatea de Litere și Teologie a Universității „Ovidius” din Constanța. Dintre domeniile sale de interes menționăm: antropologie culturală, hermeneutică literară, teoria literaturii. Este coautor al volumelor *În căutarea comunismului pierdut* (2001) și *Explorări în comunismul românesc* (vol. I, 2004).

**** Ioan Stanomir este lector la Facultatea de Științe Politice din cadrul Universității București. A mai publicat: *Reacțiune și conservatorism* (2000), *În căutarea comunismului pierdut* (coautor, 2001), *A fi conservator. O antologie comentată* (2002) și *Între pravilă și Constituție. O istorie a începuturilor constituționale românești* (coautor, 2002), precum și *Explorări în comunismul românesc* (vol. I, 2004) în aceeași echipă cu ceilalți trei autori.

Istoriile personale ale celor patru reprezintă o lume care solidarizează în interiorul ei suferința unor copii, prin rememorarea unui cotidian în care mizeria și falșitatea domneau. Dacă pentru cineva care nu a trăit experiența nefericită a acelor timpuri lucrarea de față e o poveste cu „tineri”, „comuniști” și „lumea lor”, pentru cei de vârsta autorilor, mărturisirile redau oglinda autentică a unei lumi „care s-a prăbușit sub ochii noștri”: vă veți regăsi în fiecare din ei, veți anticipa (făcând apel la propria memorie) cele povestite, veți lega suferința lor de a voastră și veți retrăi experiențele acestor adolescenți prin raportarea la trecutul vostru. Lumea închisă a comunismului stă mărturie și aici; majoritatea subiectelor abordate de cei patru autori se repetă. De ce? Pentru că orizontul cotidian presupunea și totodată impunea aceleași experiențe subiective și, în esența lor, austere.

Falsa prefață arată că cele patru filme de epocă, construite în jurul unor tineri obișnuiți reliefează modul în care „liderii comuniști s-au folosit de tot ceea ce putea justifica acest regim și în primul rând de copii, de adolescenți” (p. 7). „Experiența demolărilor, a represiunii, a penuriei generalizate, a practicii în producție, a mirajului televiziunii bulgare, a Pif-urilor, a casetelor audio schimbate pe sub mână în curtea liceului, a filmelor semiclandestine la video” sunt părți ale unei lumi la care cei patru au avut poziții de *out-sideri*, adică, așa cum afirmă și ei, au privit „de pe margine” construcția unei societăți aberante care nu s-a mai finalizat.

Amintirile tânărului de atunci, Paul Cernat au forma unor descrieri de o extraordinară naturalitate și profunzime. *Supraviețuirea sub un clopot de sticlă* presupune o interiorizare severă a unui solitarism nativ. Cei 17 ani trăiți sub „zodia” epocii de aur înseamnă rememorarea unor momente tragicomice; militarizarea politică a preșcolarilor reprezenta „înaltă” distincție de șoim al patriei, sfaturile părintești presupuneau restricționarea preventivă a cercului cunoștințelor („Socializarea devenea astfel o simulare și o disimulare, un exercițiu cotidian al minciunii și al ascunderii” (pp. 19-20)), iar televizorul și radioul erau doar obiecte care emiteau aceleași sunete repetitive. Spațiul cotidian al societății totalitare a impus mereu o restricționare severă a mijloacelor media, a oricăror tentații adolescente, precum și a oricăror surse extrașcolare de petrecere a timpului liber. Paul Cernat, într-o manieră inegalabilă, dar și cu finețea unui scriitor tânăr și neconvertit la valorile proletcultismului, conferă părții sale un interes aparte. Dacă întrebarea „Când o crăpa și Ceaușescu?” revine frecvent sub o formă sau alta, nevoia disocierii față de practicile și sistemul comunist e aproape obsedantă.

Programele televiziunii și ale radioului ocupă un loc semnificativ în mărturiile autorului. Chiar dacă acestea însemnau teatrul unor manipulări groșolane și a unei propagande deșănțate, evaluarea existenței unui tânăr din acea perioadă n-ar fi fost completă fără descrierea lor; mereu, capitaliștii din producțiile cinematografice – filme, programe de divertisment sau muzicale – sau cele radiofonice

erau elementele dușmănoase, care „frânau avântul societății multilateral dezvoltate”. Doar universul Europei Libere, parte integrantă din trecutul copilăresc și adolescentin, cu Regele Mihai rostind la fiecare 31 decembrie mesajul de An Nou către români sau cu Monica Lovinescu și Virgil Ierunca dând citire depeșelor scriitorilor români, mai reprezenta fereastra către lumea, cu adevărat liberă. Cu o obsedantă încercare de legitimare, prin compromiterea adevărului din actul istoric, corifeii „progresului socialist” recurgeau aproape frecvent la evenimente din trecut, pe care – inexplicabil – și le atribuiau ca fiind „rodul revoluției socialiste”, adică *a lor*. Unul din aceste momente este 23 august 1944, atunci când armata română s-a aliat cu cea sovietică, întorcând armele împotriva trupelor germane. De aici și până la etichetarea evenimentului ca „revoluție antifascistă, anti-imperialistă, și antiburgheză a socialismului” nu a mai fost decât un pas. Cum comuniștilor le-a plăcut mereu – nu să participe la trecut – ci la evaluarea acestuia în lumina propagandei oficiale, conturarea producțiilor cinematografice cu „caracter istoric” a fost din plin forțată. Filmele cu subiecte aproape identice, penibil de previzibile, acolo unde ingineri agronomi își abandonau confortul cosmopolit de la oraș și soția luxoasă, întorcându-se în sat „muncind fericiți și însurându-se invariabil cu tânăra și sfoasa învățătoare după ce participau la rentabilizarea CAP-ului, luptând cu stihiiile naturii și trecând printr-o iluminare, primind partidul în inimă” (p. 33) sau cu secretari de partid, „marinari care luptau cu puhoaiile”, „constructori măreți” ori „inginerii țării” ce clădeau „patria socialistă”, toate acestea constituiau subiecte ale unuia din puținele moduri de evadare din rutină. Altfel spus, viața trăită „din propagandă în propagandă” reprezenta un imens rău acceptat – uneori distractiv, alteori dramatic – rău care se extindea rapid în toate sferile societății, cuprinzându-i chiar și pe adolescenți. Pentru cine își mai aduce aminte de „Toate pânzele sus”, „Fram, ursul polar”, „Mihail, câine de circ”, acestea provoacă imagini vii ale unor escapade vizuale și cognitive naive, dar interesante pentru acei ani.

„Unul dintre copiii cuminți ai epocii de Aur, care și-a trăit livresc copilăria, prin lentila magică, fantasmatică a cărților” (p. 35), așa cum se definește Paul Cernat, descendent al unei familii de intelectuali, a cultivat constant pasiunea pentru lecturi, ca evadare ocrotitoare și sigură din marasmul moral și social al epocii ceaușiste. După cum însuși povestește, exasperarea provocată de eterna reîntoarcere la satul colectivizat, ca singură soluție a unui model economico-social, a însemnat ocolirea unui univers, cum este cel rural. Rândurile dedicate școlii sunt comice și dramatice în același timp; mărturisirea sa, șocantă de altfel, – „mi-am dat seama că școala nu m-a învățat nimic, m-a inhibat intelectual” e una din cauzele majore pentru care *retragerea* i-a marcat copilăria și adolescența. Astfel, relatarea – „o cenzură deopotrivă politică și didactică a imaginarului inhiba și devia vizionarismul bulimic inițial. Așa cum teama patologică de partid

și Securitate mi-a dezvoltat o viață interioară hipertrofiată, inhibându-mi spiritul de inițiativă, nelăsându-mă să mă exteriorizez, transformându-mă într-un fricos ascuns și suspicios, făcându-mă dependent de autoritatea față de care preferam să mă supun formal ca să-mi conserv libertatea interioară și comoditatea contemplativă, relativă «protecție» comodă în fața agresiunii lumii comuniste» (p. 47) – denotă o schimbare profundă a sinelui în raport cu lumea exterioară, o interiorizare brutală, o cronicizare a unei introspecții continue. Parte a unei societăți măcinată de tortura interioară a impulsurilor morale, Cernat evocă momente realmente hazlii din discursul oficial al epocii; explicarea drapelului republicii este elocventă în acest sens: „Steagul țării copii. Roșul înseamnă sângele vărsat de strămoși pentru apărarea patriei și de comuniști pentru ca voi să trăiți o viață mai bună. Galbenul sînt holdele mănoase, iar albastrul e cerul senin al patriei noastre socialiste.” Mai mult decât atât, scriitorul bucureștean evocă din plin strategiile unui copil naiv pentru a face față realității, adică prin recurgere la minciuni, la tertipuri, toate acestea reprezentând modalități de a scăpa de „securiști”, dar și o metodă sigură de preservare a unei lumi interioare aproape intacte.

Propaganda oficială a partidului însemna deseori vizite la muzee ciudate, cu semnificații istorice ilare, mersul la muncă patriotică, vizionarea filmelor propagandiste la cercuri sau „ieșiri la careu dimineața cu înviore și raport”. De asemenea, violarea flagrantă a spațiului privat presupunea și o infuzie masivă de activități menite să ocupe timpul liber al „bravilor cetățeni ai patriei socialiste”; astfel, se crea o structură socială hibridă, amorfă, superficială, care-i îngloba brutal și fără nici un sens pe toți, indiferent de categoria socială din care proveneau. Tot acum, obsesia fricii apare frecvent, așa cum și teama compromiterii și mai ales a compromisului e omniprezentă. Chiar dacă Cernat e caracterizat de o fobie a colaborării cu sistemul comunist, inevitabilul se întâmplă; referindu-se la examenul de admitere la liceu, autorul declară: „[...] am ales varianta compromisului și am scris un text greșos-apologetic. [...] Îmi plătisem cei patru ani pupând unde trebuie, așa începea totul” (p. 79). Aceasta, precum și calitatea de utc-ist dobândită în 1986 sau votul din același an la referendumul pentru pace arată clar că „minimul compromis” s-a produs. În ciuda negării din plan discursiv și a unei încercări obsedante de disculpare și disociere față de sistem, faptele povestite demonstrează că, precum mulți alții, nevoia unei legături cu mediul exterior – tributar valorilor comuniste – , a existat inevitabil.

Jocul, ca formă de petrecere a timpului liber, e și el prezent în panoplia semnificațiilor și obiectelor cotidianului copilăresc și adolescentin din comunism. Dacă pentru Cernat „opțiunea fotbalistică era [...] o opțiune identitară” fotbalul nu era altceva decât „un protecționism militarizat și mafiot, o competiție între clanurile componente ale Puterii” (p. 86). Autorul e de părere că jocurile care

mimau filajul, urmărirea, erau „amplificate de imaginarul epocii, de infantilismul indus de sus și de viața dusă în proximitatea autoritară a Partidului și a Securității” (p. 87-88). De asemenea, concepția lui Cernat despre Ceaușescu denotă o ostilitate puternică, agresivă și justificată împotriva „fiului cel mai mareț al poporului”: „era (Ceaușescu – n.ns., A.M.) pentru mine o abstracțiune omniprezentă, o imagine obsedantă, infinit multiplicată, o ficțiune vizuală de care râdeam și pe care o uram din toate puterile” (p. 95). Mai mult decât atât, imaginile de dinainte de război, în contrast puternic cu ce rămăsese acum din frumoasa capitală a Balcanilor, transcriu o dorință aprigă de evadare dintr-un labirint dominat de decadență morală și socială: „mă simțeam relicvă a unei lumi dispărute”, „lumea din *Enigma Otiliei* către care priveam cu bovarică nostalgie” (p. 123-124).

Mărturia lui Ion Manolescu se înscrie în aceleași linii cu cea a lui Cernat, fiind însă mai puțin descriptivă și radicală decât prima. *Colecția mea de obiecte pierdute și amintiri inutile*, cum se și intitulează, e o descifrare a unei realități *de facto* și *de iure* la timpul trecut. Lumea în care la orele de istorie profesoara „izbucnea în plâns când venea vorba de Tudor Vladimirescu” (Todoruț! L-au omorât maică pe Todoruț”) (p. 134) e catalogată în termenii unei „vieți otrăvitoare, ciudate și fără scop, plină de întâmplări vesele și episoade cenușii” (p. 141). La fel ca și primul autor, Manolescu cronicizează suferința personală, subliminală, solitară, interiorizată și stigmatizată, suferință ce persistă și după căderea totalitarismului: „Cu aceste fascicule de realitate și reziduri de memorie, hrăneam și îmbrăcam comunismul, îi puneam în mișcare angrenajul de oase, cămuri și microfoane, târându-l după mine ca pe o boală murdară și halucinantă. Eram proprietarul unei arhive neuronale de date, imagini și senzații pe care aveam s-o păstrez cu sfințenie, ferită de ochii curioși ai Securității” (p. 145). În același stil nostalgic și efervescent, ca și Paul Cernat, Manolescu evocă imagini ample din Bucureștiul interbelic, imagini raportate la un prezent arhitectonic funebru, în consonanță cu visele grandomane ale „conducătorului prea iubit”: „[...] convins că acesta e Bucureștiul meu: o Curte a Miracolelor interbelice sau de secol XIX în care fugeam de cazemata comunismului” (p. 151). Lumea cărților, a revistelor Pif, și a personajelor cinematografice legendare e și ea prezentă, printre crîmpeele de memorie ale tânărului scriitor. Așa cum face și prietenul său, și la Ion Manolescu ultimele pagini sunt subtil dedicate unui *trecut prezent*, adică legăturii dintre regimul comunist și noua putere politică instalată după decembrie '89.

Trecutul care va veni, prelegerea pe care Angelo Mitchievici o susține în fața cititorilor e, după Cernat, cea mai naturală și convingătoare. Referirile pe care autorul le face la trecutul interbelic, ca suport moral și istoric al reconfigurării unui prezent postsocialist, reliefează imposibila adaptare la societatea totalitară. Eterna reîntoarcere discursivă la lumea de dinainte de război dezvoltă cadrelele unui scriitor avizat în arta rememorării: „Mi se părea incredibil. Mă întorceam în

viitor și acum trăiam în trecut 50 de ani. [...] aveam senzația că descopăr o civilizație cu mult mai avansată, o Atlantidă [...] mă născusem cu 50 de ani mai târziu și viitorul se afla undeva în spate, fusese deja.“ (p. 167). Regretul „nașterii întârziate“ care a oprit prematur un destin normal, precum trecutul interbelic, e o idee ce apare frecvent în expunere: „Am 30 de ani și mă înțarcă un fel de stranie nostalgie pentru lucruri pe care nu le-am trăit, după alte perioade de timp, îmi pare că m-am născut prea târziu sau prea devreme, că trăiesc între viitor și trecut, dar acest timp nu este, cu siguranță, prezentul!“. Punct central al monologului, binomul trecut-prezent, e înfățișat prin ample referiri la orele de istorie, la dascălii ce serveau această materie, nelipsind nici etichetarea lui *Clio*, din vremea comuniștilor: „istoria părea un fel de prostituată bătrână care se culcase cu toți“ (p. 184). Militarizarea învățământului, realizările propagandistice ale socialismului, etnocentrismul deșuet, filmele previzibile și mincinoase ale lui Sergiu Nicolaescu, cele muncitorești cu subiect identic – toate acestea demonstrează, în opinia lui Mitchievici, penibilitatea sistemului. În același sens, autorul descrie experiențe nefericite și jignitoare ale epocii de aur, subiecte ce persistă și la ceilalți autori. Cu această ocazie, dezavuarea regimului și a exponenților săi e reafirmată – „Ideologia nu-mi spunea nimic, nici pentru patrie, partid, conducător, nu simțeam nimic, cel mult o indiferență probabil jignitoare. Este drept, această indiferență s-a transformat în ură“ (p. 195). Ca și ceilalți, pentru Mitchievici, școala nu a însemnat nimic. Ba mai mult, amintirile despre liceu nu presupun altceva decât un imens regret pentru pierderea a patru ani („[...] liceul, dragii mei cititori, a fost, o Mare, Mare, Porcărie“ (p. 253)). Activitățile practice, instrumentate tot prin sistemul de învățământ, ca practica de specialitate, lucrul în atelierul liceului, deplasările înafara Bucureștiului pentru „prestarea“ de activități agricole, sunt reevaluate de autor prin lentila prezentului, argumentându-se totodată și dimensiunile inutilității lor.

Pentru Angelo Mitchievici „m-am născut când nu trebuia, am greșit anul și epoca“ (p. 282) e expresia ce dimensionează întregul discurs. Cu inegalabilă artă el descrie epoca *kitsch*-ului socialist, viața de la bloc, a regulilor și a lumii mahalalelor bucureștene, a micului univers media, dar și a micilor plăceri socialiste. De asemenea, universul livresc e masiv prezent în rememorarea unui trecut nu foarte îndepărtat, însă de mult uitat.

Cel de-al patrulea protagonist al „desconspirării“ propriului trecut e Ioan Stanomir, un tânăr, al cărui proiect e asumat încă de la început: „În pactul pe care îl propun cititorului meu ideal, balansul dintre «atunci» și «acum» este calea de acces către un «eu» pe care nu-l mai pot recupera decât prin regresie fotografică“. În linii mari, ca și la ceilalți trei autori temele și incidența lor e aceeași. Pe de altă parte *Diminețile unui băiat cuminte* arată în ce fel construcția unei societăți totalitare a lovit din plin în adolescenți, adică în cei ca ei: „Fără să o bănuim,

eram asociați cu toții la facerea lumii, al cărei mers se desfășura paralel cu adolescența noastră" (p. 340). Dacă, spre exemplu în expunerea lui Paul Cernat culpabilizarea e dezavuată, fiind respinsă în mod categoric, la Stanomir, aceasta ia forma unei mărturisiri sincere și directe: „În societatea socialistă sau comunistă în care am trăit, fiecare era aprioric culpabilizat, legile păstrau o ambiguitate care să lase rezolvarea la mica înțelegere, adică în interstițiul ei" (p. 307). Perspectivă interesantă pe care autorul o oferă, prin asocierea realității prezentate cu discursul oficial al Partidului sau Puterii (definiții din Dicționarul Politic al vremii), Stanomir dezvoltă o imagine reală cititorului asupra discrepanței incomensurabile dintre realitatea cotidiană și proiectul politic al Puterii. Astfel mizeria din școli, din administrație, demolările aberante din Bucureștiul anilor '80, congresele regizate ale Partidului Comunist Român, lipsa surselor de informare, activitățile pionerești absurde și în general toate activitățile care promovau „educația prin muncă și pentru muncă" dovedeau nu numai o societate divizată în segmente ireconciliabile, ci și dimensiunea propagandei și manipulării în sistem.

Dialogul cu H.-R. Patapievic este partea concluzivă a lucrării. Cei patru, puși în fața unui reprezentant autentic al intelectualității și societății civile românești, articulează discursurile în forma unor scheme conceptuale și se destăinuie. Momentul ianuarie '90 deschide și totodată orientează discuția către o perspectivă care a fost minor cuprinsă în monologuri. Tema evidențiază prăpastia imensă care s-a creat atunci, când a apărut cum spune și Patapievic, „un nou clivaj Opoziție-Putere, puterea fiind a autoemanațiilor, Opoziția fiind, în chip dezordonat a cui se întâmpla să fie prin preajmă, pentru a vocifera". Mai mult decât atât, scoaterea înafara legii a Partidului Comunist Român și reintroducerea pedepsei cu moartea au determinat oamenii să aleagă FSN-ul, considerând că cei de la putere (foști membri PCR) sunt eminamente amenințați. Solidaritatea prin culpabilizare nu e prezentă numai aici; masele de oameni, manipulate în chip grosolan s-au văzut, din postura de putere legitimă (între 16 și 22 decembrie 1989) în cea de putere ilegală, dezorganizată, periculoasă, după aceasta. Cei patru evocă, de altfel, momentele fierbinți ale revoluției. Interesant pentru conturarea caracterelor este chestiunea participării la evenimentele din decembrie: dacă Paul Cernat a refuzat categoric implicarea („[...] am rămas în casă din lașitate – și-mi asum lucrul ăsta – pentru că n-aveam chef să mă sacrific pentru nimic și nimeni. Am stat la televizor să văd cum se termină filmul. Vroiam neapărat să văd finalul..." (p. 396)), H.-R. Patapievic a fost participant activ la evenimente, fiind și arestat în acele zile. Evaluarea consecințelor căderii comunismului și ale clanului Ceaușescu sunt, tot aici, dezbătute de cei patru. Cernat arată că „Ceaușescu reprezintă chintesența întregului popor, care, la rândul lui, se identifică partidului unic, centrul vital al națiunii" (p. 400) iar marea majoritate a populației de după '90 a păstrat stigmatizate aceste convingeri (mare om politic și patriot, apărător al

hotarelor patriei de iredentiști și străini, păstrător al purității doctrinei și națiunii, victimă a imperialismului și a conspirației internaționale). Divizarea societății românești în preajma alegerilor din mai 1990, a fost de fapt, în opinia autorilor, esența dihotomiei care s-a născut atunci: o majoritate și o minoritate, amândouă foarte constante și stabile în timp (pro sau anti Iliescu). Cum totul din trecut se naște, Patapievici crede că rădăcinile acestei discrepanțe, din viața politică post-comunistă, sunt rodul unei diferențe de percepție mai vechi: „Cine a ajuns înainte de 1989, la conștiința unei poziții veritabile față de regimul comunist, chiar dacă nu a trecut la acțiune pentru a i se opune pe față, după '89, s-a poziționat împotriva lui Iliescu. Cine nu a ajuns, înainte de 1989, la conștiința unei opoziții față de regimul comunist, după '89 s-a manifestat ca un susținător a lui Ion Iliescu” (p. 417). Tot aici, muncile practice agricole, armata – ca reducere la absurd a societății (Ioan Stanomir), sunt, în opinia lui Patapievici, forme ale supunerii oarbe, ale reflectării relațiilor sociale și economice la mecanisme autoritare.

În final cei cinci interlocutori arată cum, tocmai datorită căderii lui Ceaușescu și a regimului comunist, viețile lor s-au schimbat radical. Dacă pentru H.-R. Patapievici comunismul a însemnat experiența întreruperii unei cariere în cercetare, pentru adolescenții de la sfârșitul anilor '80, epoca de aur a fost un vis cu *lumini și umbre*, un univers care a balansat mereu între construcția unei identități trucațe și solitudinea interioară.

Având în vedere discursul celor patru scriitori, perspectiva abordată, precum și dialogul din final care problematizează temele evocate anterior, volumul de față merită întreaga noastră apreciere. Dincolo de caracterul exclusiv narativ, eminent personal, cele patru istorii au o valoare epistemică realmente considerabilă. Caracterizările excepționale la care recurg deseori autorii, demne de atmosfera celebrului film socialist, romantic-adolescentin – „Liceenii”, au în ele un frumos miraj de naivitate, excentricitate și aventură. De asemenea, frecventa raportare la o lume livrescă, la un univers dedicat exclusiv cărților, pare a fi resortul unei forme de evadare în trecut și în alte spații geografice. Dacă modalitatea de evaluare a trecutului copilăresc și adolescentin seamănă bine cu „Romanul adolescentului miop” a lui Mircea Eliade, în schimb, evocările Bucureștiului á *La Belle époque* sau *L'ancien Regime*, sunt demne de comparat cu pasajele cărții Ioanei Pârvulescu – *Întoarcere în Bucureștiul Interbelic*ⁱⁱ. Cărțile înlocuiesc vidul cotidianului iar lumea interioară e feerică, demonstrată și de naturalismul monologului. Esența volumului arată că principala miză, de a aduce la „suprafață câte ceva dintr-un continent scufundat în subconștientul colectiv al prezentului” e indiscutabil îndeplinită. Atmosfera evidențiată aici înseamnă regret și speranță, în același timp. Altfel spus, chiar dacă nu ne rămâne, în fond,

ⁱⁱ Vezi Ioana Pârvulescu, *Întoarcere în Bucureștiul interbelic*, Editura Humanitas, București, 2003.

decât să uităm, dând crezare lui Octavian Paler care ne îndemna să cugetăm „nu asupra ceea ce face istoria din noi, cât mai ales ce facem noi cu ceea ce face istoria din noi”, cuvintele lui Patapievici sunt mai mult decât elocvente pentru demonstrația actualității celor patru istorii personale: „Comunismul e încă aici. Nu viu, dar încă plin de efecte”.

ALEXANDRU IULIAN MURARU

■ STEVE BRUCE, *Fundamentalism*. Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd., Cambridge, UK, 2000

Nowadays, mondialization, globalization, and all the contemporary phenomena entail a reevaluation and a reflection on actual conditions of the humankind. The emergence of economic problems and the decreasing of resources determined some lack of balance between West and East. Moreover, these problems realized a surplus with already existing problems: the ethnic discrimination, the terrorism with nationalist obsessions, the poverty and the suprapopulation from many countries. In this sense, Bruce's book tries to draw a brief history of fundamentalism, to develop a definition of this phenomenon and to give further explanations and details (about those two types of fundamentalism from USA and Middle East) on (maybe) the most important problem of nowadays – the fundamentalism.

“The nature of the Beast” tries and manages, in the same time, to realize a short presentation of fundamentalist movements, of the roots of those movements as well as of its emergence in the West's world and the countries from Middle East especially. Bruce shows us that the religion had always a great power of persuasion and a social function also. The history of religious conflicts means for Bruce the emergence of the fundamentalism phenomena. The involvements of occidentals (West's powers) in the trying of mediation the Middle East's conflicts meant an insult and an affront against the Islamic religion and Muslim people. Thus, SUA became the great enemy (an economic power and the most important upholder of Israel's policy) of Islam. In the second part of this chapter Steve Bruce discusses the actuality of this theme: the religion is used as mobilization's mean, the aims have economic, social, ethnic or national implications. The lack of traditionalism, the incoherence, the fragmentation, the distinction between individual (modern, American fundamentalism) and communal fundamentalism (pre-modern, Islamic fundamentalism) are several features of fundamentalism which Bruce pointed out. The faith is the mean and the aim of fundamentalist movements. Bruce points out that through the appeal at

some social categories, the fundamentalists get hold themselves of right to be the continuers of the traditions with the means of present. In other words, the fundamentalism is a reformed, reactive past, it's a past adapted to the present for the contemporary aims.

The strong effects of the modernizations and diversifications of the social and religious life are very well exposed by Steve Bruce in the second chapter – "Modernity – the Great Satan". The fragmentation of social institutions, the decreasing of church's role and the power's church implicitly, the specialization and the division of the work, the changes within social structure – the division on classes produced ample phenomena: differentiation, socialization, rationalization, egalitarianism, and cultural diversity. Also, these changes affected the religion – it was produced a diversification of the interpretations and a religious forms (an interaction of cultural and social forces). In this transformation, the religion lost the primordial role, the society became democratic and, thus, the social harmony was placed above religious orthodoxy (p.30). Moreover, the diversifications of the social and religious life mean also an important change in gender roles' relations: the women were accepted as well as equal beings with men. Bruce shows that the Western societies accepted the distinction (and division, in the same time) between public-private, so that the religion passed from the social world to the individual sphere. Without a middle class and social systems, with totally various values, the gap between the West and the Third World was produced, and in the Arab countries the modernization failed.

Bruce's analyze on the Islamic fundamentalist is very complex. Thus, in the chapter 3 he talks about the emergence of the Islamic religion on a base of specific social trades – lack of a clear division between policy and religious power –, and – the centrality of law – The Koran combines the faith and moral beliefs in the same book (p. 42). Trying to explain better the Islamic fundamentalism, Steve Bruce details the features of two Islamic states: Iran and Lebanon. The former it's a particular case where the revolution (the state's genesis) showed that the society's pressure it's a perfect place for the rise of fundamentalist movements. Lebanon and its crisis offered an extraordinary example for Islamic fundamentalists: a country with many religious minorities and with the conviction that the Muslims are oppressed by the Christians and Jews. In the second part of this chapter, the author realizes an exemplary description of Islamic fundamentalism's features. Weakened by internal divisions, dogmatic, doctrinaire (p. 61) (for resources or for regional influence), the fundamentalism is seen as being a violent response against modernization. Also, for fundamentalists, the religion is the own way for resolving of problems, being a war which passes over ethnic and national boundaries.

Although there are many important similarities between Islamic fundamentalism and American fundamentalism, the differences between them are enormous. Thus, the chapter four – “Fundamentalism in the USA” realizes a retrospect of American fundamentalist movements’ emergence (Moral Majority, Christian Coalition especially) and describes its political failure. Also, Bruce says that social psychology of these “zealots” creates difficulties with long-term involvement and cooperation with potential allies (p. 82); even if the enthusiasm, expectations and dynamism are strong, the win chances are small. More often American fundamentalists cannot fulfill their religious rights agenda because they are not units and, the most important, their followers don’t manage to alternate between religious thinking and political thinking, while leaders, which are involved in political processes (like Falwell or Robertson), manage to alternate. The great difference between American fundamentalism and Islamic fundamentalism is that the former used modern means and participated at the democratic process for reaching the aims. One of the most important gains of American fundamentalist movements was that they manage to re-establish the respectability of conservative socio-moral positions and forced liberal Americans to take fundamentalists seriously.

In the last chapter of his book, Steve Bruce draws the differences between Islamic and American fundamentalism as well as bent for violence and democratic environment. Usually, the fundamentalists movements appear in the religions which have two important characteristics: which believe there is just one God and which believe it is possible to express his nature and wills in specific propositions; this remark lead toward the monotheistic religions: Christianity, Judaism and Islamism. These movements think that the world has radically changed and thus must be regenerated, reviewed. Bruce points out that – another important difference among fundamentalists is – the potential for violence; in this sense Bruce argues that even if these organizations have almost the same aims, the means are differed – American fundamentalists respect the law and democratic environment while Islamic fundamentalists respect the Allah’s laws (which tells to do everything for respecting the God’s will). The fundamentalism is situational and the adhesion to these movements depends on few factors: authoritarian personality, symbolic crusade and status-inconsistency (p. 115). This chapter means also a trial to build a definition and some predictions for the future. Also, Bruce points out that the fundamentalism is a “possible response of traditionally religious people to social, economic and political changes that threaten their culture, particularly by weakening their ability to preserve that culture and it to transmit to their children” (p. 118). Bruce’s predictions are not so encouraging: the modern states and societies will continue to develop more freedoms and more rights. On that account, Islamic societies will not be able to adopt all the

“modernization’s package” and, Islamic fundamentalism will not so soon disappear. On the other hand, the western societies will not give the chance to fundamentalists to develop their aims.

We have seen that the fundamentalism ail have different ways. In this sense Bruce’s predictions are, but he didn’t manage to predict the proportions of this phenomena. Of course, as well as any researcher Bruce’s book had a scientific and official discourse. The increasing of this phenomena, the causes, the consequences, the various areas where this “microbe” activates are – all of these issues – one of the most important goals of Bruce. Although, in some places Bruce doesn’t argue so well the conclusions or the sense of some assumptions, generally, his discourse is excellent. In “Fundamentalism” Steve Bruce to reach two aims: on the first hand he tries to create an academic and intelligible discourse avoiding explanation of fundamentalism in terms of psychological disorders or social insecurities. On the other hand, the author tries to show us that although its ideology is religion, the fundamentalism it’s not just a religious movement. In other words, not all violence is fundamentalist and not all fundamentalists are violent. The development of fundamentalist movements doesn’t absolve of guilt the great powers: the irrational exploitation of the Middle East (the countries with resources, specially), the poverty determined by the enormous discrepancies between social classes, as often as not an inefficient geopolitical and social processes lead to these movements. Bruce points out that the fundamentalists involve large numbers of people driven by a variety of motives and as often as not their alliances are irrational. Moreover, these movements tend to create much more discrepancies and disputes than alliances. From the psychological point of view these organizations are always fissile, they are hysterical, and all the things around them are unclear, suspicious. Bruce shows that from this cause, the fundamentalist movements have a general tendency: they correspond to the organizational model of growth and decline very fast. Also, the reader shows that Steve Bruce remarks very well that the interactions between social and cultural forces determined – in a certain way – the development of fundamentalist’s movements. Even if Bruce shows sometimes a little bite more subjectivity (when he talks about the differences between Islamic and fundamentalist movements), his research is very good conceived. Those five chapters, in which he explains the history, the particularities and the aims of fundamentalist movements, manage to create a general view of this phenomenon. Bruce dedicates most part of the book to analyzing the distinctions between the individual and communal fundamentalism. Moreover, the reader will find interesting and unknown about American fundamentalism and how this phenomenon can exist in the United States; how the American fundamentalists participate at the democratic process and how these organizations managed to reestablish respectability for socio-moral conservative values.

In other words, Bruce's book deserves to be read. The reader will be impersonated not only for the avalanche by arguments and examples, but for the academic presentation and socio-psychological analyze.

ALEXANDRU IULIAN MURARU

 BARBU B. BERCEANU. Bibliografia publicațiilor oficiale românești, 1640-1989. București, Editura ALL BECK, 2003, 416 p.

Jurist rafinat, cu o largă deschidere intelectuală, Barbu B. Berceanu a oferit în lunga și prodigioasă sa activitate numeroase studii și cărți; acoperind o vastă arie de interes. Lucrări precum *Universul juristului Mircea Djuvara*, București, Editura Academiei Române, 1995, *Cetățenia. Monografie juridică*, București, Editura ALL BECK, 1999 sau, mai recentă, *Istorie constituțională a României în context internațional comentată juridic*, București, Editura Rosetti, 2003, stau mărturie cu privire la orizontul larg de preocupări al autorului. Calitatea de membru în Biroul de documentare și popularizare al Editurii Academiei i-a permis lui Barbu B. Berceanu aprofundarea și a unei alte laturi publicistice: elaborarea unor bibliografii, cataloage de publicații, indice de nume și standarde de stat.

Urmare a acestei complexe activități bibliografice se constituie apariția cărții intitulată *Bibliografia publicațiilor oficiale românești, 1640-1989*. Gândită, în primul rând, ca un instrument de documentare necesar „cercetării științifice a ordinii de drept românești”, lucrarea se adresează preponderent „istoricilor, juriștilor și bibliografilor”. Conținutul justifică în totalitate această opțiune.

Structurată în patru mari părți, *Bibliografia* se deschide cu analiza evoluției celei mai importante publicații oficiale românești: *Monitorul Oficial al României și precursorii lui*. Istoria acestui tip de periodic, indispensabil oricărui stat modern, care în spațiul românesc începe cu *Buletinele* celor două Principate din 1832-1833 continuând cu cele cinci serii ale *Monitorului Oficial* și *Buletinului Oficial*, reliefează, și sub acest aspect, puternica legătură dintre organizarea juridico-instituțională a statului român și fluctuațiile regimurilor politice. Sunt evidențiate, în acest context, problemele legate de periodicitatea publicației, implicațiile trecerii de la calendarul iulian la cel gregorian, numerotarea fasciculelor și a paginilor, prezența edițiilor în limbi străine (franceză sau maghiară), sistematizarea materiei în sensul reducerii materialelor fără un conținut oficial, cadrul instituțional de apariție, prezența și conținutul suplimentelor etc.

Alături de partea în care sunt publicate actele normative, principala publicație oficială românească conține și o parte în care sunt consemnate dezbaterile și, în general lucrările, puterii legiuitoare. Subliniind neajunsurile acestei părți (dis-

continuitatea corespunzătoare funcționării intermitente a adunărilor, lipsa de corespondență între anii calendaristici și anii parlamentari, inegalitatea de durată a sesiunilor etc.), autorul decelează principalele coordonate în contextul dezvoltării vieții parlamentare românești din perioada regalității și al cezurii din timpul dictaturilor ce au urmat.

În cadrul Părții a II-a, sunt prezentate *Celelalte categorii de publicații oficiale românești*. Sub acest titlu, găsim principalele culegeri (generale sau pe materii) de acte normative, edițiile individuale de acte normative emise înainte și după apariția *Monitorului Oficial*, repertorii de acte normative, edițiile românești de legislație comparată și străină, hotărârile și comunicatele autorităților străine ocupante, culegerile și repertorii de convenții internaționale, standardele de stat, edițiile și repertorii de standarde internaționale și străine, culegerile de practică judiciară (generală sau pe materii), statistici generale și judiciare, bibliografii și „documente de interes general” (mesaje, cuvântări, articole și memorii ale șefului statului, diverse documente publicate de Guvern, documente publicate de Arhivele Statului, Academia Română și alte instituții culturale centrale, documente consemnând activitatea și dezbaterile academice etc.). În scopul conturării unei imagini cât mai complete, la sfârșitul acestei părți au fost trecute categoriile de publicații oficiale care n-au fost reținute de autor în bibliografie, dându-se pentru fiecare categorie o notă bibliografică exemplificativă.

Ultimele două părți ale cărții redau *Publicațiile cuprinzând fostele ideologii oficiale de Stat* (tradiția creștină a Bisericii Răsăritului, ideologia legionară și ideologia marxist-leninistă) și *Alte publicații de referință, în special privind istoria dreptului și a instituțiilor*. Un *Index alfabetic de publicații seriale* și un *Index alfabetic de persoane* completează valoarea lucrării și reprezintă un prețios sprijin pentru cititor.

Prezentarea tuturor titlurilor s-a făcut după standardele și uzanțele academice. În multe cazuri, autorul a intervenit prin consistente adnotări în care a făcut referiri la baza legală a apariției publicațiilor oficiale, a dat explicații cu privire la conținut sau a evidențiat diversele probleme legate de datare, paginatie, format, tip de scriere, greșeli de editare etc.

Toate aceste elemente fac din *Bibliografia publicațiilor oficiale românești* o lucrare remarcabilă, sub aspectul calității și utilității, care se înscrie în categoria importantelor instrumente de lucru, atât de necesare istoriografiei românești.

DAN CONSTANTIN MĂȚĂ

Viata științifică

■ MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE ÎN CADRUL „ZILELOR UNIVERSITĂȚII”

Celebrarea la Facultatea de Istorie a înființării Universității ieșene, în perioada 28-30 octombrie 2004, demers cunoscut ca *Zilele Universității*, s-a înscris tradiției ultimilor ani. Registrul științific a fost privilegiat în dauna celui festiv. Manifestările care să marcheze momentul au luat însă o formă duală, dezbateră din prima zi și sesiunea de comunicări științifice conferind specificitate momentului.

Programul acțiunilor a fost deschis de discuția asupra trecutului Universității. Proiectul novator în plan metodologic al rescrierii devenirii instituției a făcut obiectul dezbaterii din 28 octombrie 2004, intitulată *Istoria Universității Iași. Aspecte metodologice*. Având ca perspectivă anul 2010, cu împlinirea a 150 de ani de la crearea de către domnitorul Alexandru Ioan Cuza a primei instituții de învățământ superior din România, cercetarea va fi materializată într-un volum care să reflecte diferite evoluții din spațiul universitar ieșean. Moderată de academician prof. univ. Gheorghe Platon, unul dintre coordonatorii și autorii unui demers similar desfășurat cu două decenii în urmă, întâlnirea a reunit cadre didactice de la toate facultățile Universității. Așa cum a precizat d-nul prof. univ. dr. Gheorghe Iacob, cancelarul Facultății de Istorie și organizatorul dezbaterii, întrunirea și-a propus stabilirea metodologiei cercetării ca o primă etapă în vederea întocmirii sintezei. Perspectivile sugerate au fost diferite, maniera tradițională de abordare a subiectului, preponderent istorică, întretinându-se cu metode mai noi din spațiul sociologiei, psihologiei etc. Apelul la unitatea cercetării a fost constant, având în vedere zonele diverse (din sfera științelor umane sau reale) din care provin cei implicați în proiect.

Sesiunea de comunicări a cuprins două secțiuni alocate oarecum domeniilor didactice ale istoriei: istoria antică și istoria medievală în 29 octombrie și, respectiv, istoria modernă și contemporană ziua următoare. Susținute în fața unui public competent, alcătuit din studenți și profesorii de la Facultatea de Istorie, lucrările prezentate de istoricii din mediul universitar de sau de cei de la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” au generat discuții profesionale menite să clarifice unele aspecte din problematica vizată de cercetători și să deschidă noi posibilități de interpretare. Subiecte prezentate au fost diverse, rostul principal al manifestării dovedindu-se mai mult acela de a arăta preocupările celor implicați în re-

flecția asupra trecutului. În prima zi a sesiunii, sub conducerea riguroasă a domnului prof. univ. dr. N. Ursulescu au susținut comunicări, în afară de moderator (*Un vas neobișnuit, recent descoperit la Isaiia. Implicații cultural-religioase*), domnul prof. univ. dr. Nelu Zugravu, „*Nimis crudelis, nimis utilis*”. Câteva observații asupra moralei politice în Antichitatea târzie, lector univ. dr. Laurențiu Rădvan, *Considerații privitoare la începuturile Craiovei (sec. XV-XVI)*, asistent univ. Bogdan-Petru Maleon, *Clerul de mir între puterea seculară și autoritatea ecleziastică. Expresii și practici juridice în Moldova secolului al XV-lea și cercetător principal III* dr. Leonida Rados, *Critica fanariotismului în discursul public postpașoptist*. A doua secțiune a sesiunii de comunicări, moderată cu umor de domnul prof. univ. dr. Ioan Ciupercă, a cuprins de asemenea o problemă diversă, cu subiecte care au mers de la revoluția de la 1921 până la războiul rece și care au acoperit secolele modernității (al XIX-lea și al XX-lea). Domnul prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti, *Poziția marilor puteri față de revoluțiile română și greacă în 1821*, conf. univ. dr. Mihai Cojocariu, *Poreclele bărbaților politici în epoca renașterii naționale*, prof. univ. dr. Ioan Ciupercă, *Rolul propagandei în legitimarea puterii sovietice*, asistent univ. Ovidiu Buruiiană, *Partidul Național Liberal și Restaurația (iunie 1930)*, prof. univ. dr. Ion Agrigoroaiei, *Industria României în perioada interbelică. Aspecte ale modernizării*, cercetător Bogdan-Alexandru Schipor, *Rolul României în politica britanică din sud-estul Europei, 1940-1941* și cercetător Paul Nistor, *Politica americană de îngrădire a comunismului în Europa și reacțiile liderilor comuniști din România (1949-1952)* au reliefat – pe palierul istoriei românilor sau a celei universale – valențele multiple ale lumii moderne.

Manifestările dedicate sărbătoririi Universității ieșene s-au dovedit utile pentru creionarea cercetării istorice ieșene de azi. Luările de cuvânt și calitatea comunicărilor au arătat înnoirea pe care o cunoaște domeniul istoriei sub aspectul temelor abordate, a relevanței lor pentru spațiul public, a metodologiei folosite și care să susțină demersul istoriografic în viitor.

OVIDIU BURUIANĂ

 ȘCOALĂ DE VARĂ: Aparențe, cetățenii, identități multiple, Dijon, Franța, 5-10 septembrie 2004

Universitatea Bourgogne a organizat în perioada 5-10 septembrie 2004 o Școală de vară pe tema apartenențelor, cetățeniei și a identității. Ca urmare a invitațiilor pe care le-am primit și a parteneriatului deja existent între Universitatea „Al.I.Cuza” din Iași și Universitatea Bourgogne din Dijon, am participat la

cursurile și dezbaterile organizate cu acest prilej. Intervențiile au fost structurate pe mai multe teme, acestea reflectând perspectiva de abordare a aspectelor legate de apartenențe, identități și a problematicii cetățeniei în contextul integrării europene. Menționăm aici secțiunile și titlurile comunicărilor, după cum urmează: **I. Concepția filosofică asupra cetățeniei:** *De la citoyenneté antique à la citoyenneté contemporaine* – Maurizio Malaguti (Université de Bologne); *Le citoyen du monde* – Pierre Guenancia (Université de Bourgogne); *Le citoyen dans la philosophie de l'histoire* – Stephan Grätzel (Université de Mayence); *Citoyen, peuple, prince* – Hervé Guineret (Université de Bourgogne). **II. Naționalități și cetățenii:** *L'Etat-Nation et les mutations de la citoyenneté* – Serge Wolikow (Université de Bourgogne); *Régions et territoires face à la mondialisation* – Antoine Bailly (Université de Genève); *La question de la citoyenneté post-nationale* – Jean-Pierre Sylvestre (Université de Bourgogne); *Identités nationales, droits civiques dans la Bulgarie post-communiste* – Antony Todorov (Nouvelle Université Bulgare). **III. Economii, societăți, identități teritoriale:** *Identité et appartenance, des concepts concurrents?* – Gilles Laferté (INRA-ENESAD); *Du groupe primaire à la structure. Genèse de la fragmentation des classes populaires françaises* – Nicolas Renahy (INRA-ENESAD); *Les facteurs de l'exclusion à l'école* – Yaël Brinbaum (Université de Bourgogne); *La culture internationale de Budapest à travers son développement urbain* – Krisztina Keresztéti (Académie des Sciences Hongroise à Budapest). **IV. Identități, cetățenii, angajamente:** *Mouvement social et collectivités locales: un nouvel espace public?* – Alain Bertho (Institut d'Etudes Européennes – Paris 8); *Le Forum Social Européen et la construction européenne* – Jacques Nikonoff (Institut d'Etudes Européennes – Paris 8); *Réseaux de villes et démocratie locale* – Giuseppe Caccia (Adjoint au maire de Venise); *Le Forum européen des autorités locales* – Stéphane Peu (Adjoint au maire de Saint-Denis, Chargé des Relations internationales); *Fonctionnement et organisation d'une municipalité face aux enjeux de l'intégration des citoyens européens* – Michel Férot et M. Despierre (Direction générale de la ville de Dijon). **V. Diversitate culturală și identități:** *Identité et diversité: l'originalité de la problématique autochtone* – Jean-Claude Fritz (Université de Bourgogne); *Multiculturalisme et peuples autochtones en Amérique Latine* – Edwin Juno Delgado (Doctorant, Université de Bourgogne); *Citoyenneté et multiculturalisme en Roumanie* – Sebastian Rădulețu (Doctorant, Universitatea din Craiova); *Le rôle des Nations Unies et de l'Union Européenne dans la promotion de l'identité des peuples autochtones* – Raphaël Porteilla (Université de Bourgogne).

Menționăm faptul că printre cei care au susținut comunicări s-au numărat și membri ai universităților partenere centrului universitar gazdă, inclusiv din România și Bulgaria. De asemenea, întâlnirea a facilitat o mai bună cunoaștere a

mediului universitar din Dijon și strângerea legăturilor de colaborare dintre Facultatea de Istorie și unele dintre centrele de cercetare ale Universității Bourgogne. Se impune să amintim faptul că Școala de vară de la Dijon a reprezentat și un punct de întâlnire între istoriografiile și cercetările aspectelor identitare din estul Europei și perspectivele din științele sociale din Franța.

GABRIEL LEANCA, DAN CONSTANTIN MĂȚĂ

■ **STAGIU DE CERCETARE ȘI DOCUMENTARE.** Universitatea din Angers, Franța, 22 septembrie – 22 octombrie 2004

În perioada 22 septembrie – 22 octombrie 2004 am beneficiat de un stagiu de cercetare și documentare în Franța, la Universitatea din Angers (*Maison des Sciences Humaines, Faculté des Lettres, Langues et Sciences Humaines*), stagiu susținut cu sprijinul Agenției Universitare a Francofoniei. Deplasarea ne-a prilejuit familiarizarea cu principalele direcții de cercetare desfășurate în cadrul Laboratorului *Histoire des régulations et politiques sociales* și accesarea bogatului fond documentar al Bibliotecii Universitare din Angers. De asemenea, prezența în Franța ne-a permis efectuarea, pentru un interval de o săptămână, a unui stagiu de cercetare în Arhivele Ministerului Afacerilor Externe al Franței de la Nantes (*Centre des Archives Diplomatiques*), ocazie cu care am devenit membri ai Asociației Amicilor Arhivelor Diplomatice, al cărei președinte este d-na Hélène Carrere d'Encausse. Universitatea din Angers este parteneră a universității „Al.I.Cuza” din Iași, ambele centre fiind membre ale Agenției Universitare a Francofoniei, organism ce promovează proiectele de colaborare în cadrul lumii culturale francophone.

GABRIEL LEANCA, DAN CONSTANTIN MĂȚĂ

■ **CONFERINȚĂ INTERNAȚIONALĂ: European Integration. Local and Global Consequences,** Brno, Republica Cehă, 15-19 septembrie 2004

68 de intervenții și 138 de participanți înregistrați (autori sau coautori de comunicări din Republica Cehă, Slovacia, Austria, Germania, Portugalia, Danemarca, Republica Irlanda, Marea Britanie, S.U.A., Croația, Polonia, Ungaria, Estonia și, desigur, România), iată care ar putea fi, în datele sale principale, bilanțul sintetic al acestei conferințe, organizată în jurul unei teme nu doar de maximă actualitate, dar și foarte intens dezbătută. Găzduită într-o nouă și modernă locație – inaugurată cu acest prilej – de Facultatea de Afaceri și Științe Eco-

nomice a Universității de Agronomie și Silvicultură „Josef Mendel“ din Brno, cu ocazia aniversării a 85 de ani de la fondarea Universității și a 45 de la constituirea Facultății, Conferința a fost organizată în cinci secțiuni, a căror intitulare a fost gândită pentru a evoca toate dimensiunile procesului de integrare europeană: „*European Integration: Economic and Social Development*“; „*Economic Integration: Government and Institutions*“; „*European Integration: the Financial System and the International Trade*“; „*European Integration: Management, Marketing, and Business Environment*“; „*European Integration: Regional Development, Agriculture and Tourism*“. O enumerare, fie și secvențială, a intervențiilor circumscrise acestor tematici este, desigur, imposibilă și, de altfel, inutilă. În afara celor de strictă specialitate, mai puțin-grăitoare pentru specialiștii în istorie, câteva merită, totuși, amintite pentru interesul lor mai larg. Iată-le, într-o ordine aleatorie: „*What kind of European Union in the Twenty-First Century?*“ (Michael Newman, London Metropolitan University, Marea Britanie); „*The Economic Impact of European Enlargement: The Lisbon Agenda and the Strategy for European Economic Reform*“ (Nuno Gama de Oliveira Pinto și Marcelo F. Roman Bogado, Universitatea Aberta, Portugalia); „*Does the EU Integration Makes People Happier?*“ (Dávid Takács, Universitatea „Széchenyi István“, Budapesta); „*Despite or Because? – Some Lessons of German Unification for EU Enlargement*“ (Ulrich Busch, Universitatea Humboldt, Berlin și Christian Mueller, Institut Fédéral Suisse de Technologie). Intervențiile participanților români de la Universitățile din Cluj-Napoca, Craiova și Iași au fost axate atât pe implicațiile economice și financiare ale integrării, cât și pe cele culturale, privitoare la identitatea colectivă, care reprezintă – se știe – unul dintre subiectele cel mai intens frecventate astăzi, de diverși specialiști, în perspectiva evoluțiilor din următorii ani de pe continent („*European Integration and National Identity in Romania and Central and Eastern Europe*“, Alexandru-Florin Platon). Un „atelier“, consacrat consecințelor integrării europene asupra învățământului universitar din țările Uniunii și din cele candidate și în curs de aderare a completat în chip oportun sumarul Conferinței, întregind perspectiva asupra procesului istoric, de transformări radicale, care a constituit tema centrală a întâlnirii.

ALEXANDRU-FLORIN PLATON

 COLOCVIU INTERNAȚIONAL: Francophonie et intégration européenne.
Patrimoine franco-roumain, Dijon, Franța, 27-29 octombrie 2004

Organizat de Universitatea Bourgogne, sub egida a două importante centre de cercetare din cadrul aceleiași instituții („*Centre de Recherches [des] Intérac-*

nions Culturelles Européennes" și „Centre Gaston Bachelard de recherches sur l'Imaginaire et la Rationalité"), colocviul – al doilea cu această temă, după precedentul, din 1998 – a reunit un numeros public, interesat de cultura română și de interferențele sale cu spiritul francez. Participanții – francezi și români, desigur, dar nu numai istorici, ci și scriitori, filosofi și literați – au organizat, prin intervențiile lor, o reflecție sistematică asupra tradiției francofoniei în spațiul românesc și a expresiilor ei actuale sau apropiate de epoca noastră, circumscriind contururile patrimoniului franco-român, constituit grație multiplelor relații stabilite de-a lungul timpului între cele două culturi. Era, prin urmare, firesc ca intervențiile prezentate în cadrul reuniunii să încerce să delimiteze din punct de vedere tematic toate (sau cât mai multe dintre) direcțiile din a căror complementaritate s-a născut acest patrimoniu comun. Bunăoară, cele aparținând istoricilor s-au arătat interesate atât de influența spiritului francez asupra procesului de regenerare națională a românilor în primele decenii ale secolului al XIX-lea (Dan Berindei), cât și de imaginile și percepțiile reciproce franco-române din veacul al XIX-lea și primele decenii ale secolului XX (Alexandru-Florin Platon, Francis Claudon, Thomas Bouchet, Jean-Noël Grandhomme, François Bocholier și Jean-Jacques Wunenburger), fără a neglija stereotipurile mentale și clișeele imagologice generate de aceste percepții (Lucian Boia). Intervențiile filosofilor, specialiștilor în literatură și ale scriitorilor au acoperit, prin forța lucrurilor, un spectru mai larg de chestiuni, de la contribuția românilor la patrimoniul cultural și științific francez (Basarab Nicolescu, Jean-Yves Conrad, Gisèle Vanhese, Michel Jordan, Mircea Angheliescu, Catherine Rossi, Laurent Rossion), pînă la problema confluențelor culturale româno-franceze și contribuția lor la dezvoltarea francofoniei (temă care reținut interesul celor mai mulți dintre participanți: Gheorghe Vlăduțescu, George Costandache, Henri Béhar, Marina Mureșanu, Jean-Pierre Longre, Brigitte Bercoff, Maryvonne Perrot, Claude-Henri Rocquet, Alain Vuillemain, Natale Spineto, Jean Libis, Josef Krob, Philippe Loubières, Daniel Fondanèche, Marielle Tabart și Guy Tartelin). Nu au fost ignorate, la acest capitol, nici înrîurirea franceză asupra dezvoltării unor domenii științifice românești, precum medicina (G.I. Pandeale) și arheologia (Jean Combier) sau aspectul complementar al prefacerilor din lexicul românesc al secolului al XIX-lea prin împrumutul masiv de neologisme franceze (analizat de Oana Gencăraru și Ștefan Gencăraru). Influența franceză asupra sistemului juridic din România nu putea fi, desigur, ocolită nici ea, făcînd obiectul a două intervenții interesate de înrîurirea Codului civil francez asupra celui român (Dan Dănișor, Mădălina Nica), respectiv a constituționalismului francez asupra organizării Parlamentul român (Genoveva Vrabie).

O masă rotundă, organizată de Departamentul Relațiilor Internaționale al Universității Bourgogne, animată de doamnele Martine Bois-Bernier (directoa-

rea Departamentului) și de Michèle Dion (Decan al U.F.R. Sciences Humaines) a reunit reflecțiile mai multor participanți (Ana Bodnarenco, Jean Jacques Boutaud, studenți români și francezi) pe marginea rolului sporit care revine instituțiilor universitare contemporane în procesul integrării europene, ca urmare a apropiatei reorganizări a învățământului superior de pe continent în spiritul Declarației de la Bologna.

Deosebit de interesantă și utilă, sub raportul evaluării stării de fapt, trecute și prezente, a confluențelor culturale și lingvistice româno-franceze, întâlnirea de la Dijon nu ar fi fost posibilă fără devotamentul și competența d-nei Ramona Bordei-Boca, profesor la Universitatea burgundă, animatoare de lungă dată a relațiilor culturale și universitare franco-române și una dintre cei care, de-a lungul anilor, au contribuit în mod esențial la constituirea patrimoniului comun de valori al celor două țări, care a reprezentat tocmai subiectul colocviului.

ALEXANDRU-FLORIN PLATON

Aniversări

IN HONOREM ALEXANDRU ZUB

La cei 70 ani pe care i-a împlinit la 12 octombrie 2004, profesorul Alexandru Zub este unul dintre oamenii despre a căror biografie se poate scrie – deja – în mai multe feluri, adică din perspective diferite, toate la fel de legitime. Lucrul a și fost, de altfel, făcut în mai multe rînduri, nu de mult – dar involuntar și fără ostentație – chiar de dl. Zub însuși, provocat de Sorin Antohi să reflecteze sistematic pe marginea propriei experiențe intelectuale într-o frumoasă carte de convorbiri. Faptul că o viață precum aceea de față poate face obiectul unor examinări atît de variate nu ține de „întinderea” ei, ci de densitate, adică de complexitatea experiențelor pe care le divulgă, a căror înmănunchere lasă să se întrevadă un sens sau o tendință. Or, cred că tocmai din acest unghi este biografia d-lui Zub grăitoare: prin capacitatea ei de se preta unei hermeneutici edificatoare. Am în vedere, desigur, biografia intelectuală a d-lui Zub, deși, obișnuita disociere dintre viață și profesiune nu are, în cazul domniei sale, o valoare analitică. Rarissime sînt cazurile în care îngemănarea lor să fi fost mai puternică, decît la omul despre care scriu aceste rînduri.

Două, cel puțin, mi se par a fi coordonatele care dau seama cel mai bine despre ceea ce a gândit și scris profesorul Zub de-a lungul celor cîteva decenii de intensă activitate. Cea dintîi – duală – este dimensiunea programatică a tuturor inițiativelor sale științifice și stăruința cu care aceste inițiative au fost duse la bun sfîrșit. Dl. Zub a început prin a-și crea instrumentele de lucru în perspectiva restituiilor istoriografice la care se gîndea. Eruditele bibliografii dedicate lui Kogălniceanu (1971), Xenopol (1973) și Pârvan (1975) – singurele și, neîndoielnic, cele mai complete, pînă la această oră – continuate prin editarea scrierilor acestora (V. Pârvan, *Correspondență și acte*, 1973; M. Kogălniceanu, *Opere II (Scrieri istorice)*, 1976; A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, 1982 etc.) sînt, în acest sens, o dovadă absolut grăitoare. Menirea lor a fost nu doar de a pregăti – cum am spus – explorările personale de mai tîrziu, ci și de a suplini carența – cronică în istoriografia română – a mijloacelor de cercetare, prin sistematizarea unui volum de informații pe care puțini, pînă la domnia sa, se încumetaseră să le unifice și să le organizeze în acest mod. Au urmat, pe această bază documentară, răbdător creată, marile sinteze de istoria istoriografiei, începute prin reflecția întreprinsă pe marginea concepției și a operei istorice a lui

Mihail Kogălniceanu (1974) și prelungită prin cercetările dedicate istoriografiei Junimii (*Junimea, implicații istoriografice*, 1976), prefacerilor scrisului istoric românesc de la finele secolului al XIX-lea și începutul secolului XX (*De la istoria critică la criticism*, 1985) și evoluțiilor, din același unghi, din perioada interbelică (*Istorie și istorici în perioada interbelică*, 1986) volum care – reeditat de curînd (în 2003) – încheie provizoriu amplul efort de elaborare monografică a istoriei istoriografiei române, început în 1974 și desfășurat pe durata exact a două decenii. În interstițiile acestui vast proiect, s-au inserat mai multe volume de cronici, eseuri ș.a.m.d. (*A scrie și a face istorie*, 1981; *Biruit-au gîndul: note despre istorismul românesc*, 1983; *Cunoaștere de sine și integrare*, 1986 etc.), al căror rost a fost de a le completa pe celelalte, întregindu-le perspectiva. În același timp – și aceasta ar putea reprezenta a doua coordonată a proiectului istoriografic desfășurat de Al. Zub – monografiile sau cîteva din studiile dedicate celor trei cărturari români au fost tălmăcite, într-o formă, desigur, mult mai contrasă, și în limbi străine, tentativă menită de a recupera, atît cît se putea în împrejurările din acea perioadă, cu mijloacele ei precare, tradiția antebelică a deschiderii spre Europa și a dialogului între specialiști. În această privință, profesorul Zub a dat dovadă de o consecvență ieșită din comun, străduindu-se, într-un chip la fel de programatic precum cel oglindit de marile sale inițiative istoriografice, să probeze că, în pofida vremurilor, scrisul istoric românesc mai putea fi încă, cel puțin pe alocuri, sincron cu direcțiile epistemologice de pe continent sau cu unele din inițiativele istoricilor europeni. Nu altul este rostul unor culegeri de studii, precum *Culture and Society: structures, interferences, analogies in modern Romanian History* (1985) sau *La Révolution Française et les Roumains: impacts, images, interprétations*, 1989 (acestea nu sînt, însă, singurele), care arătau celor ce nu ne cunoșteau îndeajuns că cercetarea istorică din România avea de spus lucruri demne de toată atenția, în subiecte de interes comun și de mare actualitate. După 1989, această deschidere s-a amplificat, cum era și de așteptat, considerabil, în același spirit al sincronismului cu noile tendințe ale istoriei post-comuniste. Volumul colectiv intitulat *Globalism și dileme identitare. Perspective românești* (2002) sau cel anterior, dedicat conduitelor temporale în spațiul românesc (*Temps et changement dans l'espace roumain; fragments d'une histoire des conduites temporelles*) (1991) sînt elocvente pentru continuitatea care definește toate proiectele lui Alexandru Zub și pentru efortul său constant de a-i lega și mai strîns pe istoricii români de lume.

Nu vreau să zăbovesc prea mult asupra perioadei de după 1989 din biografia intelectuală a d-lui Zub. În raport cu epoca anterioară, programul științific desfășurat de domnia sa nu a înregistrat, acum, vreo schimbare radicală. Putem nota aceeași preocupare de restituție monografică a marilor etape ale evoluției istoriografiei române, aceeași reflecție asiduă pe marginea scrisului istoric și a misiunii

civic-sociale a istoricului, aceeași vocație a deschiderii și dialogului cu străinătatea, împlinită, de când d-l Zub a fost ales, în urmă cu 15 ani, în unanimitate (fapt semnificativ), directorul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” și printr-o necesară dimensiune instituțională. Două lucruri ar mai fi, totuși, de adăugat pentru a da seama cum se cuvine de bilanțul – personal și, desigur, parțial – pe care mă încumet să-l schițez aici pe marginea acestei activități prodigioase. Ambele privesc ultima decadă și jumătate viața noastră, a tuturor. Cel dintâi se referă la un sindrom larg răspândit în anii din urmă, pe care l-aș numi, în lipsa altui termen mai nimerit, al „inadecvării”. Unul dintre efectele răsturnării produse în 1989 – inerent, de altfel, unui asemenea eveniment – a fost o uriașă *dislocare*. Într-o societate care și-a regăsit brusc, după înghețul polar din ultima decadă a comunismului, libertatea de mișcare, oamenilor li s-a oferit, subit, șansa de a-și schimba, literalmente, *locul*, care, atât timp cât durase vechiul regim, părea că le fusese atribuit pentru eternitate (unii au fost chiar somați s-o facă, sub imperiul unor varii exigențe). Nu contează acum sensurile – concrete sau simbolice – pe care le-am putea asocia acestui cuvânt. Fie că este vorba de profesiune, de obșnuințe, de statut sau, pur și simplu, de banala locuință, poziționarea și re-poziționarea fiecăruia dintre noi în spațiile sociale scăpate de sub controlul totalitar au devenit libere și normale. Nu întotdeauna, însă, această *re-plasare*, simbolică sau materială, s-a potrivit cu ceea ce fiecare dintre noi credeam că știm despre posibilitățile, aptitudinile, talentele și meritele noastre și ale celorlalți. Reală sau numai percepută, *inadecvarea* a devenit, drept urmare, ca și *dislocarea*, unul din fenomenele curente ale timpului nostru și, în raport cu ea, o prelungire inevitabilă. Or, dintre toți cei care, în ultimii 15 ani, și-au schimbat radical statutul, deprinderile și practicile sau au fost obligați de împrejurări doar să și le amplifice, Alexandru Zub se numără, cred, printre cei destul de puțini care par să fi fost ocoliți, măcar în parte, de acest sindrom. Ne putem cu ușurință închipui cum ar fi arătat viața domniei sale, dacă vechiul regim nu s-ar fi prăbușit. În micul său birou de la Institut, înconjurat de un teanc din ce în ce mai mare de cărți, Alexandru Zub ar fi continuat să lucreze metodic la proiectele sale de restituție istoriografică, producându-și scrierile în ritmul cu care ne-a obișnuit. Constrâns de împrejurările din ianuarie 1990 să-și asume o funcție de conducere pe care n-o dorește și pentru care – probabil – nu se simțea, atunci, pregătit, dl. Zub a știut s-o onoreze cu prisosință, descoperindu-și o latură pe care nici domnia sa, nici noi, nu o crezusem, mai înainte, la el, posibilă: aceea de constructor instituțional. Fără îndoială că această povară l-a deturnat întrucîtva pe dl. Zub de la unele din proiectele sale firești; este iarăși neîndoielnic că ea l-a făcut să întârzie cu altele, dîndu-i sentimentul că este pe cale să piardă lupta cu timpul, care pare să fi fost unul din pariurile majore ale vieții sale de după anii de recluziune forțată (acesta este cel de-al doilea lucru pe care doream să-l amintesc în legătură cu bilanțul

biografic al domniei sale, în felul în care mi-l imaginez eu). Am însă impresia că, dintre toți cei care, la ora unei ipotetice evaluări finale, vor fi somați să-și cîntărească viața, confrunțați fiind cu ceea ce au fost și ar fi trebuit să fie, Alexandru Zub se va număra printre pușinii care vor constata între ele o suprapunere (aproape) perfectă. Eu, în orice caz, așa cred.

ALEXANDRU-FLORIN PLATON

PROFESORUL IOAN CAPROȘU LA 70 DE ANI

Un tânăr autor care se încumetă astăzi să facă, la moment aniversar, un portret istoricului și magistrului ieșean Ioan Caproșu are în față o misiune dificilă. Înaintea sa, alți iluștri profesori au făcut acest lucru, și l-au făcut bine; amintim aici pe Ștefan S. Gorovei (*Profesorul Ioan Caproșu la 60 de ani*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» din Iași”, XXXI, 1994, p. 615-618) și Mircea Ciubotaru (*La o nouă aniversare, în In honorem Ioan Caproșu*, vol. îngrijit de Lucian Leuștean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 7-11). Se pune deci firească întrebare: ce se mai poate spune nou despre prodigioasa activitate a unui mare medievist, care se „încăpățânează” să nu se dezmință a fi un deschizător de drumuri pe terenul multora dintre direcțiile de cercetare ale istoriografiei românești. Deși anii trec, profesorul Caproșu nu încetează să ne uimească prin vitalitatea de care dă dovadă, prin extraordinara poftă de muncă sau prin deschiderea pe care o arată față de cei din jurul său.

Activitatea științifică a lui Ioan Caproșu depășește patruzeci de ani. În primul rând, ținem să ne referim la istoricul Ioan Caproșu în calitatea sa de editor de izvoare. Profesorul ieșean a înțeles și a susținut cu ardoare importanța izvorului istoric, în special a celui ce se păstrează scris pe pergament sau hârtie, implicându-se de timpuriu în activitatea de scoatere la iveală a vechilor documente prin editarea făcută după norme științifice unanim acceptate. În acest domeniu de mare complexitate, ce presupune o muncă susținută și riguroasă, identificăm mai multe direcții, dintre care una din cele mai importante a fost și rămâne colecția națională de izvoare *Documenta Romaniae Historica*, seria A, *Moldova*. Începând din 1971, singur sau lucrând alături de alți medieviști de marcă, precum Constantin Cihodaru și Leon Șimanschi, Ioan Caproșu a dat spre publicare un număr de șase volume din această colecție (vol. I, III, XXI, XXII, XXIV și XXVI), oferind cercetătorilor posibilitatea de a interpreta și de a folosi un volum impresionant de acte, multe inedite. Alte cel puțin patru volume așteaptă în manuscris să vadă lumina tiparului. O a doua direcție o reprezintă interesul pentru

istoria orașelor moldave, cu precădere a vechilor reședințe, al căror trecut poate fi mai ușor deslușit prin cunoașterea surselor. Realizând importanța acestui demers, Ioan Caproșu s-a implicat activ în publicarea izvoarelor documentare privitoare la istoria unor centre urbane, precum Suceava (*Suceava. Documente privitoare la istoria orașului. 1388-1918*, vol. I, 1989, întocmit în colaborare) sau Iași. Cele cinci volume de documente referitoare la trecutul ultimului oraș, realizate singur sau în colaborare (vol. I, împreună cu Petronel Zahariuc), merită o mențiune specială, datorită faptului că au fost publicate într-un timp foarte scurt – între 1999 și 2001 – în urma unui efort greu de egalat chiar și de către mai tinerii cercetători. Actele cuprinse în aceste colecții, în mare parte inedite, reprezintă o adevărată mină de aur pentru cei interesați de evoluția vieții urbane și nu numai. Nici izvoarele cu caracter statistic nu au fost neglijate; două volume de *Documente statistice privitoare la orașul Iași*, editate împreună cu Mihai-Răzvan Ungureanu, mai multe sămi de vistierie, ca și alte documente culese cu asiduitate din arhivele românești sau străine, toate completează portretul unui mare editor de izvoare. Numele lui Ioan Caproșu rămâne legat și de un alt important proiect, publicarea științifică a textului primei *Biblie* românești, anume *Biblia de la 1688*, proiect care s-a concretizat, în urma colaborării cu profesorul Vasile Arvinte (stabilirea textului și îngrijirea ediției), prin apariția a cinci volume, reprezentând primele cinci cărți din *Vechiul Testament: Monumenta Linguae Dacoromanorum*, Pars I-V, 1988-1997; proiectul a fost reluat în 2001, prin publicarea unei noi ediții, de data aceasta completă.

Necunoscătorii pot rămâne cu impresia greșită că Ioan Caproșu s-a distins numai ca editor al vechilor documente ale Țării Moldovei. Numeroasele volume și articole scrise în diverse alte domenii demonstrează contrariul, conturând imaginea unui medievist complet. Încă de tânăr, Ioan Caproșu a arătat interes și față de monumentele medievale ale Țării Moldovei; câteva lucrări au fost închinat acestui subiect, dintre care amintim *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova până la mijlocul secolului al XV-lea*, în colaborare cu N. Grigoraș, 1967, ed. a II-a, revăzută, 1971, sau *Vechea catedrală mitropolitană din Suceava*, apărută în 1981. Tot în acest cadru, dar cu deschidere largă și spre istoria urbană, se află volumul *Iașii vechilor zidiri. Până în 1821*, apărut în 1974 (în colaborare cu Dan Bădărău), lucrare de referință în rândul studiilor referitoare la trecutul orașului de pe malul Bahluiului. Ioan Caproșu a urmărit și alte direcții de cercetare, printre care amintim interesul pentru deslușirea raporturilor economice din lumea medievală din spațiul românesc, atât în privința modului în care funcționau acestea în Țara Moldovei (*O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, 1989), cât și în ceea ce privește legăturile, mai ales de natură comercială, dintre țara de la răsărit de Carpați și partenerii de dincolo de munți (*Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova, de la începutul secolului*

al XVIII-lea până la 1850, 1992, împreună cu Constantin A. Stoide). Mai multe alte studii se adaugă în completarea acestei direcții de cercetare. Ca o dovadă de netăgăduit a meritului activității științifice a cercetătorului Ioan Caproșu stau numeroasele premii acordate de Academia Română sau de alte instituții de-a lungul întregii cariere (amintim cu această ocazie recentul premiu *Opera Omnia*, acordat în 2001 de Consiliul Național al Cercetării Științifice din Învățământul Superior al Ministerului Educației și Cercetării). Titlul de *Doctor honoris causa* al Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” din Chișinău, dat lui Ioan Caproșu în anul 2000, vine să confirme această situație.

De mai bine de două decenii, lui Ioan Caproșu i se mai poate adăuga o calitate, aceea de **Magistru**. În răstimpul pomenit, a susținut în fața a sute de studenți numeroase cursuri de istorie medievală românească sau universală, de experiența sa didactică și științifică beneficiind și studenți de peste hotare. Mai mulți ani, a fost *Visiting Professor* la Universitatea de Stat din Portland (S.U.A.), la School of Slavonic and East European Studies (în Londra), și la Universitatea din Cambridge, școli despre a căror faimă nu mai trebuie să pomenim. În țară, a coordonat lucrările de licență a zeci de studenți, remarcându-se și în îndrumarea multor lucrări de doctorat, majoritatea de foarte bună calitate. Din această perspectivă, meritul Profesorului Caproșu este acela că a întreținut în permanență în jurul său o atmosferă de emulație științifică, fiind un adevărat creator de școală. Mulți dintre tinerii medievaliști proveniți din școala ieșeană recentă își datorează începuturile științifice magistrului Caproșu, care nu a pregetat să sacrifice din prețiosul său timp pentru a discuta cu discipolii diversele probleme cu care aceștia se confruntau pe măsură ce descifrau ABC-ul cercetării. Cum bine scria în urmă cu zece ani un alt mare medievalist, Ștefan S. Gorovei, „Ioan Caproșu are știința transiterii științei”, fapt confirmat de-a lungul anilor de succesele multora dintre colaboratorii săi apropiați. Continua îndrumare dată mai tinerilor ucenici a permis acestora să „crească” și apoi să „zboare” pe propriul drum. Printre aceștia putem spune că se află și autorul rândurilor de față. În urmă cu unsprezece ani, pătrundeam în biroul domnului Caproșu, pe atunci dirigitor al destinelor Facultății de Istorie (a fost decan între 1990 și 1996), fără să bănuiesc că astfel puneam bazele unei lungi colaborări. Prin talentul apropierei de oameni, pe care îl deține atât de bine, nu i-a fost greu să mă atragă spre studiul evului mediu, spre care aveam deja înclinare. Depun astfel mărturie pentru harul Profesorului Caproșu în călăuzirea pașilor tinerilor învățăcei în ale științei istorice.

Nu în ultimul rând, o dimensiune importantă a activității profesorului Caproșu o reprezintă susținerea constantă acordată studenților, profesorilor și cercetătorilor din Basarabia. Conștient de necesitatea întăririi spiritului românesc într-o societate încă bântuită de fantomele perioadei sovietice, Ioan Caproșu a înțeles că acest lucru se poate face nu numai prin sprijin material (trimiterea de carte,

chemarea adresată studenților basarabeni pentru a veni la studii în România etc.), ci și prin susținere și implicare directă, personală, prin încurajarea unei strânse colaborări între mediile intelectuale de pe cele două maluri ale Prutului.

La ceas aniversar, ne așezăm în rândul celor care urează Profesorului Ioan Caproșu mulți ani, putere de muncă și răbdare în ducerea la bun sfârșit a proiectelor începute.

LAURENȚIU RĂDVAN

In memoriam

UN PROFESOR DE TALENT ȘI UN OM ALES Gheorghe Pungă (1949-2003)

A trecut în eternitate, mult prea devreme, la sfârșitul anului 2003, Profesorul Gheorghe Pungă, specialist în istorie medievală și în științe auxiliare ale istoriei, cercetător de talent și coleg cu alese însușiri. Nu a mai avut răbdare să întâmpine noul an, pentru că s-a lăsat doborât fără să lupte până la capăt cu suferința. Au rămas în urma lui proiecte nefinalizate și, mai cu seamă, regretele celor ce l-au cunoscut și l-au iubit. Pentru că Gheorghe Pungă a avut parte de multă afecțiune datorită delicateței și generozității lui sufletești.

Moldovean din târgul Ștefănești, pe Prut, unde a învățat școală elementară și liceală, Gheorghe Pungă a venit la Iași, în 1967, ca să facă studii superioare de istorie, pentru care arătase ca licean multă pasiune, sesizată la vreme și încurajată de cei ce l-au îndrumat. Păstrez în memorie chipul de atunci al studentului, un chip plăcut, cu o privire inteligentă și caldă. Era receptiv și harnic, o prezență seminarială care anima atmosfera. Din anii studenției s-a simțit atras de lumea medievală, o lume de cavaleri și de eroi care ascundea multe necunoscute. A fost apreciat de colegi și de profesori pentru că era serios în pregătire și manierat în comportament. În tot ceea ce făcea se simțea firescul, pentru că așa îi era firea. Nu căuta să se facă plăcut, era plăcut prin structura lui.

În 1972, la terminarea studiilor universitare, s-a întors la Ștefănești ca profesor și a fost dascăl copiilor din târgul de origine până în 1977. A lucrat cu pasiune, dezvoltându-și profesia și dincolo de școală. Și-a inițiat elevii în tainele arheologiei și ale numismaticii, i-a învățat să prețuiască și să tezaurizeze valorile trecutului. A cultivat iubirea pentru locurile natale, orizontul acela de unde pleacă și la care revenim adesea, în realitate ori în imaginar. Era foarte atașat de târgul lui, căruia i-a cercetat trecutul, făcând din aceasta o datorie normală.

În anul 1977 a revenit la Iași, orașul studenției, ca cercetător la Institutul de Istorie (atunci și de Arheologie) „A.D. Xenopol”. Începea o nouă etapă a vieții, într-un alt mediu și cu alte preocupări. S-a integrat ușor pentru că nu-i lipsea nimic din ceea ce presupune o instituție academică. Vreme de doi ani a lucrat la editarea colecției de izvoare documentare interne, *Documenta romaniae historica*, timp în care a acumulat mult, și-a dezvoltat talentul de cercetător și a început să se afirme ca medievist. Au fost ani decisivi, care i-au asigurat o bună formare, bază veritabilă pentru biografia lui științifică.

În noiembrie 1979, Gheorghe Pungă s-a întors acolo unde își făcuse studiile, la Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza“, ocupând, prin concurs, postul de asistent pentru Istoria medievală a românilor și Științele auxiliare ale istoriei. Cei care l-au recomandat și l-au promovat au făcut o alegere potrivită, tânărul istoric având însușiri reale pentru munca didactică. Seminarul de Istoria medievală a românilor, unde i-am cunoscut direct activitatea, a fost un laborator eficient de formare a studenților. Gheorghe Pungă lucra cu pasiune, poseda un frumos bagaj de cunoștințe, avea plăcerea dialogului, era blând cu studenții, dar se impunea întotdeauna prin pregătirea lui superioară. Am colaborat, didactic, mulți ani și păstrez în amintire armonia acestei colaborări.

Urmând o evoluție firească, rod al unei pregătiri ascendente, Gheorghe Pungă a urcat toate treptele universitare. Sub coordonarea științifică a Profesorului C. Cihodaru și-a pregătit disertația de doctorat, susținută public în 1986: *Tara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, un demers istoric înnoitor, finalizat cu un „alt Lăpușneanu“, în care latura de senzațional a fost revăzută. O informație documentară mult îmbogățită, un spirit critic pe măsura temei și a precedentelor istoriografice, o nouă perspectivă de restituție în care determinările au fost regândite, o viziune globală, toate acestea au asigurat reconsiderarea unui domn și a unei domnii împovărate până atunci de prea multe tiranii și spaime. Teza, apreciată elogios la momentul prezentării publice, revizuită și dezvoltată, a fost tipărită în 1994 (la Editura Universității „Al. I. Cuza“) și a primit premiul Academiei Române în următorul an. Este cartea cea mai reprezentativă a fostului nostru coleg, colaborator și prieten.

Profesorul Gheorghe Pungă a activat și în cadrul Institutului Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta“ din Iași, unde a prezentat comunicări interesante, publicate în diferite reviste ori volume ocazionale, iar apoi reunite, împreună cu altele, într-o culegere intitulată *Studii de istorie medievală și de științe auxiliare* (Iași, Casa Editorială Demiurg, 1999). Sunt în acest volum, editat îngrijit, studii de reală valoare, dedicate unor subiecte dificile, controversate, care te determină să rămâi în domeniul ipotezelor. Așa a făcut și Gheorghe Pungă. A oferit sugestii noi la interpretări vechi, ferindu-se de încheieri verdictuale și lăsând ca timpul să decidă.

Timpul a decis însă altceva și omul așa de prețuit pentru civilitatea lui s-a grăbit să plece într-o altă lume. O plecare de care se temea fără să realizeze că va veni așa de curând. Fatalitatea s-a întâmplat atunci când bucuria Crăciunului și a Anului Nou se așterne peste creștini. Atunci și-a îndoliat familia, colegii și școala superioară unde a învățat și i-a învățat pe alții. A rămas o amintire frumoasă, aceea a unui om, coleg și profesor care a iubit oamenii și a fost iubit de oameni.

TIPARUL EXECUTAT LA
IMPRIMERIA EDITURII UNIVERSITĂȚII
„ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI

700511 Iași, Păcurari 9, tel./fax 0232 314947

Format: 70×100/16

Coli tip: 22

Apărut: 2005

Comanda: 42

